

ҒАФУР ҒУЛОМ

АСАРЛАР

ҮН ТОМЛИК

**Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти**

ҒАФУР ҒУЛОМ

АСАРЛАР

САККИЗИНЧИ ТОМ

**АДАБИЙ-ТАНҶИДИЙ
МАҚОЛАЛАР,
ОЧЕРКЛАР,
ПОРТРЕТЛАР**

ТОШКЕНТ — 1976

Редколлегия:

К. ЯШИН, УЙҒУН, Ҳ. ҒАБУБОВ, А. МУХТОР,
МИРМУҲСИН, Ҳ. ҒУЛОМ, В. РУЗИМАТОВ.

Нашрга тайёрловчи
Ваҳоб РУЗИМАТОВ

МАҶОЛАЛАР

«МУШТУМ»

«Муштум» деганда катта-кичикнинг лабида гайри ихтиёрий бир табассум кўрилади.

Инқилобдан бу ёққа чиққан ўзбек вақтли матбуоти тўғрисида тўппини ерга қўйиб бир карра ўйлаб чиққан киши, ҳаммасида ҳам аста-секин юксалиш ва алоҳида даврларни кўради, шунингдек, «Муштум»нинг ҳам ўтганларига бир назар ташлаган киши унда ҳам уч алоҳида даврларни учратади.

Биринчи давр — «Муштум»нинг бошлаб чиқишидан (1923 йил, февраль) 26-йилнинг февраль ойида чиққан 27-сонигача бўлган даври. Бу даврнинг муваффақият ва камчиликларини яқунлаганда, шуни айтмоқ мумкин: «Муштум» ўз мундарижаси билан ишчи-деҳқон савиясига хос эмас, мафкуравий жиҳатдан кўпинча хато йўللарга тушиб, бизнинг камчиликларимиздан ўзгаларни кулдирмоқчи бўлди. Ўзларича қилиб айтганда, «кўпроқ танпарастлик қайғусида» қолиб, умумий ишларимизнинг боришига ёндашолмади, ишчи-деҳқон дардига малҳам бўлишни орзу қилиб матбуотга яқинлашмоқчи бўлган ёш ёзувчиларни силтаб ташлашлар, уларнинг ўсиб-унишига хоҳишсизликлар кўрсатилди. «Муштум»ни эгаллаб олишлар, бир мавзуни қайтара бериш, ишонч ва вазифани суистеъмоқ қилишлар каби камчиликлар билан баробар, айниқса бизнинг турмушга сингиб кетган турли хурофий урф-одатлар ва уларнинг омиллари бўлган домла-эшонларга қарши курашишда оз-моз бўлса ҳам халқимизни кулги ва мазах билан яқинлаштиришда муваффақиятлари бўлди.

Иккинчи давр — фирқамизнинг мафкура майдонида кураш шиорига асосан шўро матбуотини юз процент ишчи-деҳқон кўпчилиги манфаатига ишлатишда «Муштум»нинг ёски «қадрдонлари»дан ажратган вақтидан бошланади. Бунда гарчи «Муштум» ўзининг қадимги усти ялтироқлик сифатини йўқотган, тираж жиҳатидан бир оз тушиб, ҳажм жиҳатидан торайган бўлса ҳам, мундарижа ва мафкура томонидан тўғри йўлга қадам ташлади. Тўғриси, бизнинг синфий матбуотимиз ўз синфдошларинигина кулдириб, ғайрий унсурларга ўлим зарбаси бериш, улар билан қатъий кураш олиб бориш вазифасини гарданига ола бошлаган давр эди. Бу кезларда ёш ёзувчилар китласи ҳам аввалги завқ-иштаҳалари билан аста-секин «Муштум» атрофига йиғила бошладилар. «Муштум»ни турли томондан илгарилатиш учун астойдил ҳаракатга бел боғлаган эдилар.

Учинчи давр — ҳозирги давр бўлиб, «Муштум» ҳақиқатан ҳам ўз синфий душманларига зарба бериш билан бирга, мафкура томондан ҳақиқий эгаларига яқинлашмоқда. Ишчи-деҳқон кўпчилигидаги талаб ва маданий савиянинг ўсиши билан «Муштум» ҳам тўғридан-тўғри уларнинг ичига кириб, камчиликларимиздан кулдирмакда ва умуман, борган сари илгариламоқдадир. Тиражининг илгариги миқдорга қувиб бориши, техника жиҳатидан шўролар шарқида чиқиб турган бутун кулги журналлардан ўсган бўлиши, икки юз минглаб ўқувчиларга эга бўлган «Крокодил»ларга яяриши, журнални бир неча кишининг «ташаббус ва ғайрати»гагина ҳавола қилмай, атрофига бир туркум ёзувчиларни жалб қилиши унинг ҳозирги муваффақиятларидандир. Тўғри, ҳозир ҳам «Муштум»нинг баъзи бир камчиликлари, дўстларнинг самимий кўрсатишлари ўша камчиликларни тузатишга имкон беради. «Муштум» атрофига тўпланган ёш кулги ва мазахчилар ҳам шу ваъдани такрорлайдилар.

МАНА ДЕЙМАН...

Мана, дейман, худди, дейман, «Муштум»-ку душманини йиғлатиб, дўстини кулдириб келди, дейман. Ўзининг йўлида бир талай муваффақиятлари ҳам бор, дейман...

«Муштум» мафкура майдонида фирқамизнинг раҳбарлиги остида пролетариат учун ёт бўлган шалғамсифат зиёлиларга суфра қоқди эълон қилди. Яхши қилди, ажаб қилди, хўб қилди.

Мана унинг муваффақиятларидан энг улкани.

Мен буни сўйлаб бўлгандан кейин нима демакчиман? Демакчиманки: «Муштум» ўтгандаги хатоларини такрор қилмасин, ҳозирги камчиликларини «анчайин» деб ташлаб кетмасин, атрофига уюшган ўн минглаб ишчи-деҳқон кўпчилигининг дардига малҳам бўлсин, янги турмуш ғилдирагига чўп суқмоқчи бўлган ғирромларга ер чиздириб қўйсин. Бу ишда, албатта, ишчи-деҳқон оммаси ўртасидан етишиб чиқиб келаётган ёш ёзувчилар армияси қатнашадилар.

Бизнинг тилак — мана шу.

«Муштум», муштумчиларга ва умуман қизил матбуот баҳодирларига ҳурмат билан:

Нуртой (Ғафур Ғулум)

[1928]

КУЛГИЧИЛИК ТЎҒРИСИДА

(«Муштум»нинг Фарғонага саёҳати муносабати билан)

Ошкорадирки, адабиётнинг бир бўлаги бўлиш сифати билан кулгичилик ҳам ўзига алоҳида мавқега эгадир. Октябрдан сўнг нафис адабиёт майдонида бир талай ютуқ ва илгарилашларимиз бор. Майдонга чиққан адабий асарлар ва уларнинг муҳаррирларининг ижод-истеъдодлари устида оз бўлса ҳам танқид ва тақриз, муҳокамаларимиз бор. Ёш шоирлар, адибларнинг тарбиялари масаласида ҳам марказий «Қизил қалам», Тошкент ёш пролетар ёзувчилар тўғараги каби ижодиёт тақомилига боис бўладиган ўчоқларга эгамиз.

Лекин кулги адабиёти тўғрисида ҳануз майдонда на мулоҳаза, на танқид, на муҳокама, ҳатто кулги йўли билан китоб ё мажмуа шаклида ёзилган бирорта асарга эга эмасмиз. Биздаги кулгичилик ярим унутилган ҳолда ўсмоқда. Кулги адабиёти тўғроли ҳеч ким, ҳеч қачон бирорта янгилик билан майдонда кўрилмади. Биздаги кулгичилик ганграгансимон, савқ табиий шаклдагина кўтарилмоқда.

Халқда кулгичиликка тамойил, унинг ҳангома севишлари адабиётнинг шу қисмига ҳам керакли диққат сарф қилинишини талаб этади.

«Муштум» журнали, ўз бошига куюниб, юқоридагилар тўғрисида ишламоқда. Яқинда ул ишларнинг серҳосил бўлишига сабаб бўладиган асосий омилларни қидириб Фарғонага саёҳат қилмоқчи.

Албатта, унинг кузатган бир талай мақсадлари бор. Биз ҳам шуларга қўшимча тариқасида, тубандаги масалаларни ҳам унутмаслигини сўрар эдик:

1. Эски мерослардан фойдаланиш

Шу чоққача кулгиччиликда устодсиёмиз. Ҳар ким ҳар йўл билан, биров мазах, биров пичинг, биров сафсата, биров аския йўли билан, ўзи истаганча кулдиришга уннаб келади. Бизда кулгиччилик йўллари кўп турларга бўлинади. Кўп зилибам бадиалар, ширин латифалар яратиш қобилиятига эга бўлган, эски устодлар бор. Улар бурчак-бурчакларда бир туркум кишиларнинг завқигагина хизмат қиладилар. Шундай уста ташбеҳ билан эшитувчиларини мот қиладиган, уларнинг ҳусн таважжуҳларини касб этадиган кишилар бор. Биз улардан фойдаланиш нари турсун, шахсларини танимаймиз ҳам. Уларнинг шифоҳи кулгиччиликда бўлган пором йўлларини кўпчилик ўртасига тарқатиш учун ишлашимиз, ёшларни улардаги санъатга шогирд қилишимиз керак.

Бизда кулдиргувчиликка гириҳ назар билан, худди ҳазилкашликка қарагандай паст назар билан қараш бор.

Очиқ айтиш керак, биз кулги яратувчилигида халқдан тубанмиз. Биз ўрганайлик, нега чойхонада одамлар ўртасида «Муштум» ўқилса, сўзлардан кулгувчилар сийрак бўлади-да, Юсуфжон аканинг қомати эшикдан кўринар-кўринмас ҳамманинг лабида илжайиш бошланади? Нега Юсуфжон аканинг бир сўзи билан ҳамма қийқос ичак узилди бўлади? Мана биз, кулгиччиликда ёшларимизга дуруст тарбия бермак учун, Юсуфжон аканинг сўзидаги асосий пайтларни ўрганайлик. Бизнинг қишлоқларда, айниқса серчақчақ Фарғонанинг алоҳида ерларида битта Юсуфжон ака эмас, ундан кучлирак бўлган, икки оғиз сўзи билан Юсуфжон акани лол қиладиган қариялар, кулгичилар бор. Биз уларнинг калта умрлик меросларини ўзимизга кўчирайлик.

2. Уқувчиларни англаш

«Муштум» ўзининг олти йиллик даврида бир бор анкета ва бир бор Тошкентда ўтказилган «Муштум» кечаси ор-

қали ўз ўқувчиларининг кулгичиликка бўлган рағбатларининг миқдорини, «Муштум»да бўлган етишмовчиликларни, қайси йўл, қайси уклонда кулгичиликни тараққий қилдиришни англамоқчи бўлди. Фақат булар кузатилган мақсад учун керакли меъёردа натижа бермаслиги табиий эди. Негаким, анкеталар орқали тугал фикр олиб бўлмайди. «Муштум» кечаси фақат Тошкентда бўлганидан бошқа округ, бошқа районлар бундан фойдаланмайди.

«Муштум» ўз равнақи учун кенг кўпчилик ўртасидан маъқул фикрлар тўплаши, маҳаллаларда бўлган ўқувчиларининг талабларини пайқашни лозим. Шу асосда Фарғонага қилинадиган юриш олқишланарли.

3. Ёш кучларни тўплаш

Бизда кўп ёш кучлар, истеъдод эгалари биқиниб ётадилар. Уларни бир ерга уюштириш масаласи ҳали кўзгалгунча йўқ. Фарғона чойхоналаридаги, мажлисларидаги кексаларга сўз бермай чандиб ўлтирадиган ёшларни ҳам унутмайлик. Кўпгина деворий газета ва округ газеталари атрофида уймаланишиб қолган кулдирувчи ёшлар бор. Уларнинг «Муштум»га қатнашмасликларига, ўз ижод қувватларини оммалаштиришга ийманишларига сад бўлган сабабларни ўрганайлик. Биз уларни кўрайлик, тарбиялари масаласида бош қотирайлик. Тоқайгача бир туркум ёзувчиларга суяниб қола берамиз!

4. Биз кимдан кулайлик?

Боя айтганимдай, шу чоққача ҳар ким қулай келган йўл билан, учраган кишининг устидан кулиб келди. Бизда энг кўп бойлар, эшонлар, муллалар устидан кулинди. Қачон қаралса, битта эшоннинг ё битта домланинг хусусий қилиғи, салласи, калласи — бизга мавзу: ахир бу ўқувчиларни зериктиради. Ҳадеб, 3-4 та тип устидан кула берсак, биздаги бошқа куладиган ёқларимиз эсдан чиқади.

Биз алоҳида шахслар устидан ҳам кулмайлик. Алоҳида шахсларни ўз атрофларидагилардан бошқалар танимайдиган бўлгандан, кенг ўқувчилар учун бунинг фойдаси йўқ. Ўқувчиларимизнинг лабларини тиржайтириш ўрнига, энсаларини қотириб, пешоналарини тириштирмайлик. Бизнинг турмушимизда жуда кўп куладиган ёқлар бор. Бу кулгиларимизни оммалаштириб, омманинг ўртоқ масалалари устида кулайлик. Керак бўлар экан, боягидай айрим кишиларни мисолга олайлик.

Ўз-ўзини танқид шиори остида, бизнинг ҳар кўрган камчиликларимиздан истаганча аччиқ танқидлар билан кулишимизга имконият бор. Кенг жамоатнинг ўртоқ масалалари устида кулгандагина гўнғалагимизнинг гўлаги паккага теккан ҳисобланади.

«Муштум» редакциясининг Фарғонага юриши ҳам кулгичиликни ишчи-деҳқон кўпчилигининг манфаатдор масалаларига кўчиришда уйғун маслаҳат.

5. Округ газеталаридаги кулги бўлимлари ҳақида

Округ газеталаридаги кулги бўлимлари, «Янги Фарғона» газетасини ярим мустасно қилганда, жуда заиф, уларни тузатиш керак ёки кулгичиликни масхарага қўймайлик.

6. Ёзиш йўллари тўғрисида

Очиқ гап шулки, бизда кулги асар ёзувчилик йўли, бошланғич йўлдан — «Муштум» чиқа бошлаган пайтлардаги ибтидоий йўлдан унча нарига боргани йўқ. Кулги асар ёзганда сўз кулдирсинми, мазмун кулдирсинми? Бизнинг ёзган нарсаларимиз шу чоққача сўз билан кулдириш шаблонлигида қолиб келади. Илгариги Калвак махзум ўрнига Мавлавий Пўстун, Тошпўлат тажанг ўрнига исми ўзгарган яна бошқалари. Буларнинг ҳеч қайсисида мазмун кулдирувчилигига тамойил йўқ. Бариси ҳам сўз билан кулдиришга зўрма-зўраки уннайди. Калвак махзум: «Алқисса падар марҳум фарзанд ноқобилларининг бу кирдикоридон», деган бўлса, Мавлавий Пўстун: «Асло абиёҳим

муйпирга навишта қилган эрдим», дейдир. Умуман айтганда, буларнинг ҳаммасида ҳам мазмун пуч. Сўзларнинг гаилзалиги, маълум феъл, одатларнинг олдинма-кетин, «китобий», «чапани» қилиб айтилиши билан кулдирмакчи бўладилар. Уқувчилар албатта бу тарз услубдан зериккандирлар. Энди биз кулгини мазмунга кўчирайлик.

Рус кулги адабиётидан ўрнак олайлик. Масалан, Михаил Зошченко, Аркадий Аверченко ва бошқалари, ҳеч вақт сўз билан кулдирмайдилар. Уларнинг ёзган асарларини ўқиб, тамом қилганингизда ҳам биронта кулгили сўзни тополмайсиз. Фақат мағзини чақиб, мазмунини чайнаб кўрганингизда ўзингиздан-ўзингиз аллавақтларгача нашъаланиб кулиб юрасиз. Охир бизда ҳам кулгичилик йўли — шакли, фақат сўз билан кулдиришнинг ўзгинаси эмас-ку!

Кулги шеърлар тўғрисида ҳам бизда бир талай мувоzanатсизлик бор. Кулги шоирларимиз шеърларини аруз вазнида ёзиб, эски ўзлашиб қолган қолип билан янги мазмун бермакчи бўладилар. Олинган шакл, айниқса аруз қолипининг торлиги ифодага густоҳлик келтиради. Вазн, қофияга риоя бўлсин, деб, ҳеч лозим бўлмаган истилоҳларни киргизиш, ёзилган нарсада ижод эгалгини йўқотиб қофияга ифодани қурбон қилиш бўлади.

«Муштум» сўнги чоқларда ёш ёзувчиларга тарбия бериш тилагида, рус кулги ёзувчиларидан таржималар олиб маъқул қилаётибди. Ҳалигача бизда кулги ҳикоячилик ўз бетини кўрсата олгани йўқ. Таржималарнинг ҳам кўпрак ҳикоялар бўлиши матлуб, лекин бу билан чегараланиб қолмасин. Бизнинг ёш кулги ёзувчиларимиз ғарб адабиётидаги кулги тарз услубларнинг бариси билан ҳам танишишлари лозим. Достонми, шеърми, театр асарларими, нима бўлса бўлсин.

Ҳозирча бизнинг тилаклар шу. Уртоқлар бу масалага қатнашсинлар. Кулги бадиаларга кулибгина қўя қолишлик ишларнинг илғарилашига халак келтирди.

СИЗ ТАЙЕРМИСИЗ?

20 апрелда Самарқанд шаҳрида Ўзбекистон мухбирларининг 2-қурултойи очилиши ҳаммага маълум.

Ўзбекистонда мавжуд матбуотлар бунга керагича тайёрланмоқдалар. Шунинг сингари «Муштум» журнали ҳам ўзининг бутун кучини, кулдириш қобилиятини бир ерга жамлаб туриб, меҳнаткашлар кўригидан ўтказмоқчи.

«Муштум» журнали илгари бир марта Тошкентда «Муштум» кечаси» ўтказиб, ўқувчи оммани қисман ўз ижодиёти, шу тобгача қилган ишлари, ўзида бўлган кучларнинг қобилият миқдорлари билан таништирди. Бироқ у кечанинг чамбараги тор бўлиб, фақат Тошкент ўқувчисининг ўзигина бундан баҳраманд бўлган эди. Лекин бу гаги ўтказиладиган кеча бутун Ўзбекистон миқёсида бўлиб, жумҳуриятимизнинг турли ерларидан келган аҳли қаламларнинг кўзи олдида бўлади.

Бу кечада «Муштум»да шу чоққача босилиб чиққан кулги асарларнинг энг зубдалари уста саҳна кучлари тарафидан қироат қилинади. Бундан ташқари, Ўзбек давлат труппаси бир неча муддатдан буён шу кеча учун атайлаб «Муштум» пьесасини тайёрламоқда. Пьеса саҳна қурилиши — постановка жиҳатидан илгари қўйилиб келган шаклидан тамоман ўзгартилади. Асарнинг алоҳида пайтларига «Муштум»дан кулгили сўзлар олиб тиркалди. Яна давлат труппасининг шу чоққача кулги ролларда иштирок қилиб келган, ўз таланти билан халқнинг ҳусни қабулига сазовор бўлган айрим артистлари (Ҳожи, Карим, Мир-

шоҳид ва бошқалар) бу кеча учун турли-туман кулги номерлар тайёрламоқдалар. Кечанинг умумий постановкаси — сахна қурилиши режиссёр Уйғур қарамоғида бўлиб, рассом Рождественский ва Челли ўртоқлар томонидан расмийлаштирилади.

Давлат труппасидан ташқари, Самарқанд Округ театри труппаси ҳам «Муштум» ёзувчилар ҳайъати тарафидан топширилган мавзулар бўйича ўз спектакллари тайёрламоқда.

Айрим кундалик матбуот ходимлари ўртасида ҳам бу кеча учун тайёрланиш кетмоқда. Масалан, «Ёш ленинчи» газетаси икки ойдан буён истеъдодли ёш кучларни тўплаб, «Кўк кўйлак» труппаси ташкил қилди. Улар «Муштум» ва «Паншаха» томонидан антиқа номерлар билан таъмин қилинганлар.

Округ газеталаридаги кулги бўлимларининг «Муштум» билан қандай яқин муносабатда бўлганларини фақат шу кечада кўриш мумкин. Чунки уларда кетаётган шошилини тайёргарликлар шуни кўрсатади. Улар ҳозирданоқ ўзларида босилиб ўтган ва қўлда бўлиб, ҳанузгача дунёга чиқмаган асарлари билан бу кечага иштирок қилмоқчилар.

Жумҳуриятимизнинг турли бурчакларида, айрим муассаса, дастгоҳ, мактабларда чиқиб келган бутун деворий газеталар ўзларининг бир номерларини шу кечага бағишлаб чиқарадилар. Бу газеталарнинг энг поромлари тўпланиб, кеча олдида бир кулги бурчаги ташкил қилинади. Бунда ўша жойдаги қалам эгаларининг қандай савияда қандай даража кулги ёзувчиликка муқтадир эканликлари кўрсатилади.

Ўқилган асарлар ичида томошачиларнинг олқишига сабаб айрим асарларнинг эгалари қўл тутгундай мукофотлар билан сийланадилар.

Кечанинг умумий мақсади бизда тарқоқ ҳолда, ҳеч кимнинг эътиборига сабаб бўлмаган кулгичилик йўсинларини уюштириш, кулги ижодиётида қобил шахсларнинг бошларини бириктириш, уларга «Муштум» орқали тарбия

бериш, шўро юмоғ ва сатирачилари етиштиришдир. Хотирада бўлсинки, биз фақат ичак узилиб, кўздан ёш келгунча кулиш учун ўз ишларимизни мукамаллаштиришга уринмаймиз, балки ижтимоий қурилишимизда бўлган нуқсон ерлардан очиқ танқид билан кулиш учун уринамиз.

Кулги асарлар баробарида, ҳажвий расмлар чизгувчи ёш рассомларнинг ҳам ижод қобилиятлари синалади. Уларнинг ҳам бундан сўнгги хатти-ҳаракатлари устида раҳбарлик қилинади.

«Муштум» кечаси муносабати билан элликлаб ёш ёзувчиларнинг умумий тарзда ёзилган кулги ҳикоялари қабул қилинади. Булардан энг мақбуллари кечада ўқиб берилади. Тўпланган бутун ҳикоялар Ўзбекистон Давлат нашриёти орқали бостирилади.

Бу санаб ўтганлардан ташқари, турли ерлардаги ўқувчи, ҳаваскор кулгичиларнинг, истар эканлар, бу кечага иштирок қилишлари мумкин, ёинки яратган асарларини юборсалар, мамнуният билан қабул қилинади.

Гап шуки, биз шунчалик тайёр, қани, сиз тайёрми-сиз?

[1929]

ШУ ИККИ ДОСТОН УСТИДА

Ғолибо, менинг тизма шакл билан тақдим қилган асарларимнинг биринчиси «Кўкан», иккинчиси «Эгалари эгаллаганда» достонлари бўлса керак. (Баъзи майда ўргамчик шеърлар мустасно.)

Биринчи қадам — атак-чечакда талай уринадилар. Бу асарлар ҳам бир талай урнишлар, нуқсонлар, хатолар билан тўлиб ётар эди.

Кучли раҳбарликка муҳтожлик, йўлсизлик, куннинг мазмунларини баҳаққи-ла англаб ўзлаштириб етмаслик, босилишга тақдим қилинганда «жуда яхши, босамиз...»-дан бошқа туртиб кўрсатишларнинг бўлмаслиги, бу камчиликларнинг рўёбга чиқиб қолувиغا йўл қўйган эдилар.

Достонлар, асосан колхоз тўлқинининг қизиган бир вақтида меҳнаткаш деҳқонлар оммасига қаратилиб ёзилганидан, шаклда ҳам деҳқонларга мосроқ қадим достонлар шакли, сўзда соддалик, санъатча оддийлик уларнинг плани эди.

Қотиб қолувчи ҳатто кичик бир нуқта ҳам йўқ. Мен энди ўз шуурим ва ўртоқларимнинг ойдин кўрсатишлари билан ўз хатоларимни англайман ва буни тузатувга қўшиш қиламан. Қайсики, бизнинг ботирлик ҳам большевик тетиклиги билан хатоларга иқрордадир.

Шакл эскича қолсин. Собиқ мазмунларни бузиб тузатдик. Фақат, бу тузувда туман ҳам туман камчиликлар

билан, албатта бирга-бирга яшамоқда бўлганимиз пўлат даврларнинг большевик ўртоқлари менга уларни кўрсатувда ёрдам қўлларини чўзарлар.

Шундайки, биринчи босилувдан сўнг кўрсатдилар.

Хусусан, ардоқли ўртоғим Уйғун ва бошқалар меним ўртоқлик узримни қабул қилишингизни сўрайман.

[1930]

АДАБИЙ ФРОНТНИНГ ЗАРБДОРЛИГИ УЧУН

Масаланинг қўйилиши давримиз симфонияси билан ҳамоҳанг, қурилиш кунларининг суръатига қофиядошдир.

«Нохун кийган бармоқ гажакланади ва қатор чертмаларни таранг торлар устига териб ташлайди. Ипак ва чинилар билан безалган ҳужранинг, нақшли деворларига уриниб майдаланган тараннум сўфи қулоқларга аста-секин сингади.

Танбур узоқдан, кўнгилларга чўккан анъанавий йироқдан зарб отади.

Бошлар қуйи, оёқлар чўкка.

Товушларга тўлқин бериш учун оғизга сипар қилинган мис баркаш юмуқ кўзли чеҳрани елпийди:

«... Хаёлимга тушиб ногоҳ ўшал дилбар таманноси,
Кўтарилади бошимдан бу жаҳоннинг бонгу гавғоси...»

Бу феодализм музыкаси, сўфизм адабиёти ва кечмиш кишилари.

Уч минг уч юз чақирим.

Пиёдага олти ойлик, кабутар учишига кушод бир ойлик йўл.

Қизил Масков:

— Тинглангиз!..

— Тинглангиз!..

— Тинглангиз!..

Масков сўзлайди. Кенгликда хабар бергувчи кучли «Коминтерн» радиостанцияси орқали.

Радиорепродуктордан қурилиш кунларининг бонги, сельмашстройнинг механический цехи бўйича қанотланади.

Бу пўлат қувурнинг оғирлиги 2 тонна. Радиотўқинининг воздушний молот сингари зарбдор оҳанглари бу қувурни чертади. Ўзи билан қофиядошликка чақиради. Бутун металллар акси садо билан!

Дастгоҳларга тикилган тийрак кўзлар, унумга йўналган мозолли шуурларнинг динамикали қалблари ритмдан мунтазам уради.

Бу бўлур энг охирги ва кескин, зўр кураш,

Бўлур байналмилаал билан дунё порлаш...

Бу икки жумла, бу жумлалардаги айрим хатлар шу минутда, шу миждадан Масковдан сўйланди. Тошкентдан тингланди.

Бу социализм музыкаси, коммунизм адабиёти ва бу куннинг тетик пролетарларининг ижоди.

— Ҳеч шундай бир қудрат бормикан

Биз билан курашиб толмаган?

Ҳеч шундай бир қўрғон бормикан

Большевиклар қўлга олмаган?

Давр қўрғони большевиклар қўлида. Сиёсат, иқтисод, адабиёт ва қурол — бари большевиклар қураётган янги дунёга хизматда.

Улуғ ўлканинг улуғ бўлаги — социалистик Ўзбекистоннинг пролетарлари. Пролетариатнинг тили бўлган «Ишчи» газетаси.

Пролетариат ўз газетасидан талаб қилади:

— Давримиз симфониясига оҳанг қўш!

Қурилиш кунларининг суръатига қофиядош бўл!

Биз сенга кўмакка доим тайёр!

Шу кундан бошлаб «Ишчи» газетаси ўзини адабий фронтда зарбдор эълон қилади.

Унинг ҳафтада бир куни шу фронт учун сафарбарлик-ка!

Эрта 17 апрель у ўзининг биринчи ишини — биринчи куйини қанотлантиради:

Адиблар зарбдорлик фронтига!

Зарбдорлар адабиёт фронтига!

Ҳайқирсин жабҳа бўйлаб пролетариатнинг дағдағали адабиёти!

Тингласин жаҳон большевиклар овозини!

Бўғсин бу ҳайқириқ феодализм ва капитализмнинг инжиқ созини!

[1931, апрель]

ПРОЛЕТАРИАТНИНГ ҲАР БИР ИЖОДИ — БИР ИЛҲОМ

Дунё капитализмини емириб бораётган пролетариатнинг иродаси мустаҳкам, унинг қалби бардам, унинг партияси — Коммунист (большевиклар) партияси унга ҳамдам.

Пролетариат тоғни талқон қилади, чўлни гулистон қилади. Унинг ҳар бир ижоди туганмас бир илҳом. Пролетариатнинг ижодиётидан туққан шеърят, санъат, нафосат биз учун боғлам-боғлам бир оламким, биз унда сайр этибгина эмас, биз гигант ижодиётда сезгистрой яратамиз, шеърятни пролетариат билан бирга тўқиймиз, бирга ўқиймиз.

Иҳоталанган деволлар қучоғида бўлган тўзиқ сочларнинг, пирпираган кўзларнинг жовдирашидангина эмас, очилган гуллар, сайраган булбуллар ва жилмайган сунбулларнинг бир дамли завқидангина эмас, балким биз Шўролар Иттифоқида, иттифоқ пролетариатнинг қалбига сингиб, унинг ғайратидан, мустаҳкам иродасидан илҳом оламиз, унинг ҳар бириси бизга бир илҳом. Биз пролетариатнинг ижодиётига ҳамдамлашиб борамиз. Биздаги кўп шоирлар бу кундаги гигантларнинг энг баланд кўринган меъморийётидан, яъни заводнинг баланд трубаларининг юқори поғонасидан уч энлинигина кўриб, ундан завқланган бўлиб шеърлар тўқидилар. Лекин пастдаги, яъни ердаги гигантларнинг ичига кириб боролмадилар, мустақил қўлларнинг ғайратини, ишлаб чиқаришнинг муваффақиятларини кўролмай келдилар.

Шоир денгиз соҳилида кўзойнакни олиб мавжлардангина илҳом олмайди, балким шоир жамиятнинг орасига кириб борсин, жамиятнинг ҳар бир ҳаракати шоир учун ана, бир илҳом.

Қўқон АППаси бу кундаги пролетариатнинг қайнаган ўрни бўлган завод, фабрика ва совхозга ҳамда колхоз ичига кириб боролмаган, балким ундан бутунлай четда қолганлиги (йироқда қолганлиги, деб англаниши керак) билинди.

Энди Қўқон АППаси ўзининг ишида қатъий бир бурилиш ясаши, янгидан етишиб келаётган пролетариат ёзувчи кадрларига тарбияни кучайтириб, шунинг билан бирга, деворий газеталарга ва ундаги ёш ёзувчи, мухбирларга тарбия бериши ва деворий газеталарнинг ишини жонлантириши, турмушнинг талабига эътибор бериши лозим.

Мана бу вазифаларни бажариш учун Қўқон АППасининг ҳозирги ҳаётини ўзгартиш, соғлом, ишчан кишилардан сайлаб қолдириш керак.

[1931]

ИККИ НИСБАТ

Бултур 23 апрелдан буён бажарган ишларимнинг мусваддасида актуал мавзуларда ёзилган 13 шеър, 9 очерк, 3 ҳикоя, бир повесть тайёр ва бир поэманинг ярми қайд қилинмишдир. Бунга журналистик дафтарнинг материаллари кирмайди.

Саломат ёзувчи учун нормал бўлган бу ижодий маҳсулот, энг аввал ВКП(б) Марказқўмининг санъат-адабиёт ишларини қайтадан қуриш тўғрисида чиқарган 23 апрель тарихий қарорининг натижаларидир.

...Мен энди ижодий ишларим учун бутун имкониятларга эга бўлганим ҳолда, янги азамат асарлар учун шўро адабиётининг мустаҳкам базиси учун интилмоқдаман. Режаланган иш пайтларининг каттагина қисмида, ўзга ўртоқларим, адабиётга тортилган зарбдорлар билан тажрибаларни ўртоқлашиш устида ишламоқдаман.

[1933, апрель]

ҚАЙНАР КУҒЧИЛАРИ

Адабиётга чақирилган зарбдорлар — ишчи, колхозчи ёш ёзувчиларни тарбия қилиш, уларнинг кундалик ишлари, ижодий ўсишларига ёрдамда бўлиш, уларнинг адабий маҳсулотлари билан кенг меҳнаткашлар оммасини таништириб бориш навбатдаги вазифаларимизнинг зарурларидандир.

Ёшларни тарбиялаш нафис адабиёт кадрларининг ижодий ўсишлари учун бўлган эътибор айниқса партия Марказий Комитетининг 1932 йил 23 апрель тарихий қароридан сўнг яна ҳам кучланди. Орадаги бир йилдан мўлроқ вақтнинг якуналарини кўздан кечирсак, бу соҳада қилинган ишларнинг талайгина муваффақиятли эканини кўрамиз.

Ҳ. Шамс, Ҳ. Зоҳидий, Гиёс Соатий ва шу ўртоқлар сингари қатор зарбдор ишчи ёзувчилар кундан-кун ўсиб, чиниқиб ижодий мустақамланиб бормоқдалар. Уларнинг сўнгги кезларда берган материаллари ёш авторларнинг ўз устларида нечоғлик пухта ишламоқда бўлганликларини кўрсатади.

Айрим районларда ҳам бир қанча ёш талантларга эгамиз. Улар ҳам ҳар пайт ўқиб-ўрганмоқда ва ўз устиларида жиддий ишламоқдалар.

«Ўзбекистон шўро адабиёти» журнали бу ёш ёзувчилар билан ўқувчи кенг меҳнаткашлар оммасини таништирмоқчи бўлади.

Қўқон райони икки-уч йилдан буён пахтакорлик пла-

нини ошиғи билан бажариб келади. Айниқса, Қайнар участкаси район бўйлаб пахта мустақиллиги учун курашда олдингилардандир.

Булар бариси бу илғорлик ёш ёзувчиларнинг ижодларида албатта таъсирсиз, илҳомсиз қолмагандир.

Н. Даврон, М. Иброҳим, М. Адҳам, М. Маҳмудий, А. Умарий, В. Рауф, Т. Фаттоҳ ва бошқалар Қайнарнинг пахта мустақиллиги учун бўлган курашимизнинг ёш куйчиларидирларки, уларнинг тубанда тақдим қилган шеърлари, бу ёш кадрларнинг қанчалик севги билан ўз ижодий ишларига тутинганликларини кўрсатади.

М. Маҳмуднинг «Ёзинг, командир» шеъри колхоздан қизил аскар сафига борувчи бир йигит тилидан қанчалик самимийдир.

«Меҳнат нашъаси», «Олтин даласи», «Кўклам садоси» шеърлари гарчанд форма жиҳатидан қотиб етмаган ва мазмунча, образча силлиқ бўлмасалар ҳам ўз устиларига пахта учун курашда тушган ҳиссани бажарганлар.

М. Иброҳимнинг «Эрк юлдузига» деган шеъри форма жиҳатидан анча кучли, бироқ мундарижа жиҳатидан конкретлик йўқ.

Ўқиш, ўрганиш, ўз устида ишлаш — мана шу ёш ёзувчиларнинг навбатдаги асосий вазифалари.

[1933]

«КУКАН» ДОСТОНИГА СУЗБОШИ

...Достоннинг содда тил ва содда (эски) вазн билан, айниқса ўз ҳаётларига мумкин қадар яқинлашиб ёзилуви колхозчилар оммаси ўртасида достонга яхши рағбат уйғонтирди. Биринчи қисмининг ўндан ошиқ мартаба бос-тирилиши, юзга яқин мартаба радио орқали ўқилиши, айрим вақтларда ҳатто концерт номерларидан биттаси бўлиб қолиши (ҳамма вақтда ҳам колхозчилар оммасининг талаби билан) ва менинг исмимга аталиб айрим колхозчи ўртоқлардан Кўкан хусусида мактублар олиниси — юқорида айтилганича, «Кўкан»га бўлган рағбатни аниқлай-дир.

Айниқса, Кўкан исми бир колхозчининг — тирик ва бардам ҳоли-ла бизнинг социалистик қурилишда иштирок қилиб туриши достоннинг «шуҳрати»ни яна орттитар эди.

Ўртоқ Бауман айтганича, колхоз қурилиши ютиб чиқ-ди. Кечагина бир барини остига, бир барини устига солиб, катга ер эгалари, бойлар, қулоқлар эшигида хор-зор бўлиб юрган батраklar феодализмнинг емирувчи товонлари та-гда барбод бўлган қишлоқ хўжалигини социалистик асос-да қайтадан қуришимиз, янги қишлоқнинг социал сек-тори — колхозлар асосида тўқ ва маданий турмушга эга бўлдилар.

Орадан ўтган бир неча йил — «Кўкан батраklar»дан, ўз хўжалигига ўзи эга бўлган тўқ ва маданий кўканларни етказди.

Достоннинг иккинчи қисми ҳам — Кўкан колхозчининг тўқ ва маданий турмушнинг тўла бўлмаган (достон ҳажми кўтара олган даражада) мусваддасидирки, мен буни — 1933 йилнинг сентябрь ойида чақирилган Ўзбекистон зарбдор колхозчиларининг жумҳурият биринчи қурултойига ва унинг большевиклар партияси раҳбарларига, СССР пахта мустақиллиги учун зарбдорларча курашаётган ва бунинг орқасида тўқ ва маданий турмушга етган мингларча вакилларига, улар орқали Ўзбекистоннинг барча колхозчиларига ҳурмат билан бағишлаганман.

[1933]

МУҚИМИЙ

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий 1850 йили Қўқонда нонвой оиласида туғилган. Отаси асли тошкентлик бўлиб, тахминан 1830 йилларда Қўқонга кўчиб борган ва у ерда турғун бўлиб қолган. Муқимий бошланғич таҳсилни Қўқондаги эски мактабларда олгандан кейин, аввало Хоним-ойим мадрасасида (Қўқон), сўнг Бухорога бориб ўқийди. Бир муддат Кўкалдош (Тошкент) мадрасасида ҳам бўлади.

Муқимий, айти балоғатга етган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини ажрата билган турмушга мустақил қарай олатурган бир вақт эдики, шундай бир тарихий ҳодиса юз берди: рус империализми Туркистонни босиб олди. Асрларча феодализм занжирида эзилиб келган ўзбек меҳнаткаш деҳқони ва қосибининг бошига феодализм зулмати билан бирликда рус империализмининг мустамлакачилик қамчилари ҳам ёғила бошлади. Меҳнаткаш халқ уч ёқлама зулм остида қолди. Мамлакатда ишсизлик, батрақлик, дарбадарлик, очлик, яланғочлик ҳукмрон бўлди.

Муқимий худди мана шу «катта синиш» йилларининг шоиридир. У ўз атрофидаги оқу фиғонларни эшитмасдан қола олмади. Таланган қишлоқнинг оч деҳқонлари, савдо капитализми ютаётган қосиб шаҳрининг оқу зорларини тингламай қола олмади. Улар билан бирга алам тортди. Мана булар Муқимийнинг содда ва самимий ижодининг тағқурмалари бўлиб қолдилар.

Муқимий маҳаллий эксплуататорлар ва босқинчи им-

периализмнинг мустамлакачилик зулми остида эзилган деҳқонларнинг протест кайфиятини ифода қилди. У ўзбек халқининг энг демократ шоиридир.

Муқимий реалистик шоирдир. У феодаллар, бойлар, муллалар, қозилар, муфтилар, ҳокимлар, мустамлакачилар — умуман эксплуататорларни ғоят ёмон кўрар эди. Уларни ўзининг ўткир ҳажвларида тупроққа тенг қилиб сўкар эди. Улар ҳақидаги бутун ҳақиқатни фош қилар эди.

Гар қилич бошимга ҳам келса дегаймен ростин,
Сўзки ҳақ бўлса, саволимга жавобим ким десун.

Муқимий то ўлгунича ўзининг бу онтидан қайтмаган эди. Муқимий яратган ўткир сатирик шеърлар шу қаттиқ онт натижаси бўлган эди.

Муқимий кулги шеърлар ёзишда ўз асрдошларининг устаси бўлгани каби, ишқий ғазалларда ҳам улардан қолишмайди. Муқимийнинг тили равон, мавзулари кундалик, айниқса аламзада, эзилган косиб оммасининг кўнглидагини топиб ёзгани учун шеърлари жуда тез оммалашар эди. Бутун шеърларининг ярмидан кўпи деяри турли қуйларда қўшиқ қилиб айтилар, қўллардан-қўлларга нуса кўчирилиб, қимматбаҳо ҳужжатдай қадрланар эди. Ҳозир ҳам унинг шеърлари қўшиқ қилиб айтилиб келинади.

Муқимий ота касби нонвойликни давом қилдирмади. Яна тўғриси, давом қилдира олмади. Умрини ғоят фақирликда ўтказди. Унинг кўпинча ҳужраларда ғазаллар ёзиб, хат машқ қилиб, китоб ўқиб ўтирганини кўриш мумкин эди. Бўш вақтларида Қўқон, Андижон, Наманган, Тошкент тарафларида айланиб юрар эди. У хатни расм даражасида гўзал ёзар эди. Форсча, арабча мукаммал билар эди. Форсча ёзилган яхши шеърлари бор.

Демократ шоир Муқимий жуда ёмон ҳаёт кечирган эди. Уни ўз даврида англаёлмадилар. У хўрланган. Чунки ўз даврининг бутун маразларини фош қилиб турган

шоир феодалларга ҳам, бойлар, бойваччалар, муллаларга ҳам, чор мустамлакачиларига ҳам керак эмас эди. Бу ҳар тарафлама сиқик, зулм остида озмунча ҳам талантлар ер билан яксон бўлмадилар. Муқимий ўз бошидан кечирган кулфатларини куйлар экан, етти бошли аждарнинг луқмаси бўлиб кетганини:

Аждари ғам комига матъумдурмен айрилиб,—

деб тўғри айтади. Уни, Фурқат каби, ўз ватанидан ҳам ҳайдамоқ бўлдилар. У шу муҳитда туғилганидан афсус еб:

Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман,—

дейди. Тўғриси ҳам унинг яшаб-ўсган муҳитида ҳеч қандай талантнинг ҳурмати бўлиши мумкин эмас эди. Қанчадан-қанча буюк кишиларнинг қисмати Муқимийникидан яхши бўлмагандир.

Фақат ўз асрида эмас, яқингача ҳам уни қадр қилмас эдилар. Бир тўда миллатчилар, ватанфурушлар Муқимийнинг ҳаққи бўлган ҳурматни унга бермадилар. Муқимийни ўз меҳнаткаш халқидан ажратмоқчи ва уни жаҳидларнинг попутчиги қилиб қўймоқчи бўлдилар. Лекин улар бунга муяссар бўла олмадилар. Муқимий ўзбек халқининг муътабар шоири бўлиб қолди.

Муқимий ижоди ҳозир ҳам ўзининг бутун қимматини сақлайди. Унинг ижоди катта тарихий аҳамиятга эгадир. Айниқса, дин билан курашда Муқимийнинг ҳажвий асарлари бу кун ҳам актуалдир; динчиларга қарши курашда унинг шеърлари бизга ўткир қуролдир.

Муқимий 1903 йил май ойида Қўқонда ўлди. Бу йил — 1938 йилда, май ойида унинг ўлганига 35 йил тўлди.

Биз «Муқимий баёзи» деб шошилишчи равишда чиқараётганимиз бу тўплам, Муқимийнинг бутун асарларини бостириб чиқаришга бошланғич бўлур, деб ўйлаймиз.

[1938]

ФОЛЬКЛОРДАН УРГАНАЙЛИК

Владимир Ильич Ленин бир этнографик материални ўқиб чиқиб, Бонч-Бруевичга шундай деган эди: «Қандай мароқли материал! Мен бу китобларни шошилибгина қараб чиқдим, аммо кўриб турибмайки, бунинг ҳаммасини умумлаштириш, социал, сиёсий нуқтаи назардан қайтадан кўриб чиқишга қўл тегмай туради ёки қайтадан кўриб чиқиш истаги бўлмаса керак. Бу материалга асосланиб, халқнинг умид ва орзулари борасида жуда яхши тадқиқот ёзиш мумкин эди. Мана қаранг, мен варақлаб чиққан Н. И. Унчиковнинг эртақларида жуда ажойиб жойлар бор-ку!»

Биз адабиёт тарихчиларимизнинг диққатини мана шунга жалб этишимиз керак. Бу бизнинг кунларимизда халқ психологиясини ўрганиш учун керакли ва муҳим ҳақиқий халқ ижодидир».

Меҳнат эли ўтмишда азоб-уқубатлар, зулм ва жабр-си-тамлар остида яшаган. У даврнинг ҳоким синфи—феодал, хон, бек ва капиталистлар, умуман айтганда, эксплуататорлар зулми остида кун кечирган, ишлаган, меҳнат қилгану шу меҳнатларининг самарасини кўрмаган, балки унинг ўрнига аччиқ қамчилар еган, зах зиндонларда ётган. Лекин мана шундай кунларни ўз душмани—хонларга, эксплуататор зolimларга бўлган нафратини, ғазаб, ўчларини оғиздан-оғизга кўчиб юрган оғзаки ижоди—фольклорида бадий равишда акс эттирган. Владимир Ильич мана шунинг учун ҳам тарихчиларимизнинг диққатларини кўпроқ

фольклордан материал олишга қаратган эди. Халқ ижоди бошлаб меҳнат процесслари билан боғланган ҳолда майдонга чиқиб, ижтимоий қурилиш процессларига кўра бора-бора у яна мураккаблашади, синфий айирмалар, кишини киши томонидан эксплуатация этилиши юзага келган даврлардан бошлаб, синфий кураш қуроли сифатида майдонга чиқади.

Халқ ижодини яратувчи меҳнаткаш халқлар бўлганидан, унинг дунёга қараши — фикрларининг бадиий воситаси бўлган оғзаки ижодида, шу халқнинг синфий кураши тарихларини ўқиймиз. Шунинг учун ҳам биз фольклорни ўрганганимизда, унинг ўз даври синфий курашидан айириб кўролмаимиз. Шу адабиётни яратувчи халқнинг синфий ҳаёти у билан зич боғлангандир.

Табиий, ҳоким синф эксплуататорлар меҳнаткаш халқ идеясини кенг ташувчи бу халқ ижодига ўз қарашларини, ўз манфаати доираларини кўзлаган фикрлар, асарлар киритишиб халқ ичига тарқатганлар. Ўзбек хонлари, беклари ва уларнинг ҳомийси дин арбоблари кенг халқ тўлқини ва халқ кўнглини ўзи билан олиб юрувчи меҳнаткаш халқ ичидан чиққан халқ шоири, бахшилардан ўз манфаатлари пуқтаи назаридан қараб фойдаланишга, уларнинг репертуарларининг маъносини бузишга уринганлар, уларни турли мажбуриятлар билан саройларда хон, беклар қошида сақлаганлар. Масалан, Музаффархоннинг саройида Бойсаридеган дostonчи бўлган. Ботирхоннинг саройида Эрназар қобон деган бахши бор эди. Мадрайимхон Ризо Бахши ва бошқаларни ўз саройига тортган эди. Улар қаттиқ назорат — цензура остида дoston айтар эдилар.

Халқ героик дostonларидан «Гўрўғли»ни кенг меҳнаткаш халқ ўртасида қайнаб айтиб юрган бир бахши, шу дostonни хон, беклар қаршисида ҳам қайнаб тошиб куйлаб туриб, уларга кўра мос бўлмаган сўзлар айтиб юборгани учун бек томонидан аёзда якка миҳга боғланиб ташланган (Жўра бахши ҳикояси).

Бир бахши шу «Гўрўғли»ни «Гўрўғли султон» деб айт-

гани учун «Сен оёқ яланг бир гўр ўғлини султонлар қаторига қўшдинг, уни Султон атадинг», деб бахшининг оғзига кавуш билан урганлар.

Халқ ўртасида завқ-шавқ билан тингланиб келган, халққа қаҳрамонлик илҳоми бериб келган паҳлавон «Рустам» достонини куйлаб турган бир бахшига дoston тинглашга келган бир муфти: «Бу пайғамбардан илгари ўтган воқеани сен нега айтасан, пайғамбардан кейинги воқеаларни айт», деб дostonни тўхтатган.

Мана бундай фактлар шуни кўрсатадики, ҳоким синф меҳнаткаш халқ томонидан яратилиб, ўз дарди, аламини сўзлаб, қаҳрамонлиги билан душманларга газабини сочган асарларни қаттиқ назорат остига олар эди. Буларнинг ўрнига диний «Боборавшан», «Иброҳим Адҳам», «Имом Ҳасан — Имом Ҳусайн», «Карбало» сингари асарларни тарқатар эдилар. Бу билангина кифояланмай, халқ ижоди қаршисига ўз фольклорларини яратиб, қарши қўяр эдилар. Фольклордан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга уринар эдилар.

Бунинг учун жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Фарғона хонларидан Умархон халқ ижодига бой, халқ ўртасида юрган мақол, эртақлар бойлигига эга бўлган шоир Мулла Гулханийга мақоллар тўпламидан бир ҳикоя тўқишни топширар экан, албатта, халқ мақолларига қарши, эксплуататорларга, дин фойдасига қаратилган, ҳоким синф вакиллари томонидан тўқилган мақолларни ҳам киритишга мажбур қилади. Шунинг учун биз Гулханийнинг «Зарбулмасал»ида меҳнаткаш халққа нисбатан нотўғри бўлган, уни ҳақоратлаган, уни одам, инсон қаторидан чиқариб қўйган мақолларни кўп учратамиз.

Чор ҳукумати даврида ҳам, колонизаторлик сиёсатини мустаҳкамлаш, халқ ичига кириш, унинг урф-одатларини ўз манфаатларига кўра ўрганиш учун миссионерлар ўзбек халқ фольклори билан ўграшдилар. Қўлларидан келганича бузиб тарқатдилар. Халқнинг турмушидан норози бўлиб додлаган, ҳатто халқни қўзғолонларга ча-

қирган фольклор асарлари ўрнига, унга қарши мотивда яратилган асарларни бостирдилар. Бу соҳада машҳур миссионер Остроумов ва унинг куёви Андреев ва бошқалар ўз подшоларига талай хизматлар кўрсатдилар.

Ана шундай курашларни ўз бошидан кечирган, халқимизнинг юз йилларча тажрибаларини ўз ичига олган, халқимиз учун революцион илҳом берган қудратли халқ ижодини ўрганишимиз, унга алоҳида аҳамият беришимиз, «бизнинг кунларимизда халқ психологиясини ўрганиш учун керакли муҳим ижод» (Ленин) вазифасидир.

Ленин меҳнаткаш халқ синфий душманларни енгишига доим ишонар ва уларга зулм қилувчи хонлар, уларнинг тузумларига қарши халқни отлантирар эди. Халқ ўз қўшиқларида:

Асфандиёрхон хон бўлди,
Бағримиз қора қон бўлди,
Еганимиз — чигит нон бўлди,
Улар бўлдик бу хонларнинг дастидан,—

деб куйлаган. Оналар ўғил-қизларига қараб:

Дунёда иззат кўрмадим,
Завқу сафо ҳеч кўрмадим,
Гуноҳим надур билмадим,
Найлайин армонли кетдим.

Фарёд қилмоқ вақти етди,
Қамчилар жонимдан ўтди,
Золим хон зулминин етди
Найлайин армонли кетдим,—

деб халққа илҳомлар берганлар.

Чор ҳукумати — колонизаторларнинг меҳнаткаш деҳқонларга кўрсатган жабру зулмлари ва деҳқонларнинг кечирган аҳволлари халқ ашулаларида жуда реал тасвирланган. Чор даврида пахта экиб меҳнат қилиб, шу меҳнат-

нинг самарасига эга бўлмай, яна оч-яланғоч қолганини халқ ўз ашулаларида гапиради:

Урус дойи бизлар ёна бормийди,
Бизнинг эккан амирканин кўрмийди,
Кўйлаги тўзғонга кўйлақ бермийди,
Тера-тера ич кўйлақдан айрилдим.

Урус дойи, бизлар ёна бориб кет,
Бизнинг эккан амирканин кўриб кет,
Ишонмасанг, бир галвирни териб кет,
Тера-тера иштонимдан айрилдим.

Бу ерда айтилган ўрис дойи ўзбек меҳнаткашларининг озодлик учун бўлган курашларида бевосита раҳбар бўлган улуғ рус халқи, рус пролетариати эмас, балки икки томонлама эзилган ўзбек меҳнаткашининг устига қамчи ўйнатиб келган колонизаторлар, фабрикантлар, пахта коммиссионерлари, капиталистлар, миссионерлар, чиновниклардир. Ўзбек халқи ўша пайтда «ўрис дойи» деб юқоридаги санаганларимга ирония қилган бўлса, ҳозир у ирониясиз чин кўнглидан улуғ рус миллатини дойи дейди. «Дойи» деган «тоға» деган сўздир. Хўш, жабр кўрган, эзилган миллатлар учун рус пролетариатидан меҳрибонроқ тоғани тарих кўрганми?

Ўша вақтда деҳқон учун оч-яланғочлик симболи бўлган пахта эса, буюк колхозчиларимизнинг толелари чаккасида гул, тўқлик, озодлик тугросидир.

Хонлар, беклар, феодаллар замонасида бўлсин, капиталист, колонизаторлар замонасида бўлсин, икки, ҳатто, уч тарафлама эзилишга қарамай, ижодкор халқ — ўз ижодида ҳамиша оптимистдир. Горький айтади: «Алоҳида қайд этмоқ лозимки, фольклор ижодчиларининг турмуши оғир, жафоли бўлишига, уларнинг қуллик меҳнатлари эксплуататорлар томонидан маъносизлантирилган, хусусий ҳаётлари эса, эрксиз ва аянч бўлишига қарамасдан, фольклор учун пессимизм, умидсизлик тамом ётдир. Ле-

кин шуларнинг ҳаммасига қарамасдан, ўзининг ўлмас эканини англаш, ўзига душман бўлган бутун кучларни енгилга ишонган бўлиши, бу коллективнинг хусусиятига ўхшайди. Отаси, ака-укалари ёмон кўрадиган фольклор қаҳрамони «дурак» — ҳамма вақт улардан ақллироқ бўлиб чиқади, ҳамма вақт турмушдаги бутун фалокатларни енгил ўтади. Бу «Василиса Премудрая»да ҳам шундайдир.

Шунинг учун халқ ижоди қаҳрамонлари жабру жафолар тортиб бўлса ҳам, минг турли бўғовлар, тўсиқлар, ҳаром кучларни босиб ўтиб бўлса ҳам, охирида муродмақсадларига етадилар.

Ҳатто ёзма адабиётдан фольклорга кўчган баъзи сюжетларда ҳам, аслда пессимистик унсурлар бўлишига қарамай, халқ кўлига ўтгач, ўша унсурлар йўқолиб, уларнинг ўрнини оптимистик эгаллайди. Бу сўзга характерли мисол Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и билан шу поэманинг халқ ўртасидаги вариантдир. Бу поэманинг ёзма адабиёт билан халқ оғзаки адабиёти ўртасидаги зид тафовутлар тўғрисида шоир Фозил Йўлдош ижоди устида сўзлаганда кўрсатиб ўтаман.

Халқ ижодининг ажойиб хусусиятларидан бир нечаси шулардирки, уларда миллий айирма бўлмаганидай, жугрофий чегара ҳам йўқ. Дин тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади, чунки халқ динсиздир.

Чунончи, «Фарҳод ва Ширин»да — Фарҳод хитой, Ширин арман, Шопур ажамий, Хисрав эронликдир. «Қундуз билан Юлдуз»да эса, Аваз туркман, Қундуз занжибарлик қиз, яъни ҳабаш, Юлдуз эса Африканинг жанубидаги Қоф тоғидаги қандайдир паризоддир. «Алпомиш»да Алпомиш Қўнғирот элидан, унинг дўсти Қоражон қалмоқ ва шунга ўхшашлар.

Демак, буржуа миллатчиларининг: «Халқ дostonларининг сюжетида қабилачилик низолари, миллий жанжаллар асосдир», деган «фикр»лари ўзларига сийлов бўлиб қолади. Халқ доим курашчандир. Хитой ҳам курашади, арман ҳам курашади, яҳудий ҳам курашади, ўзбек ҳам,

Бироқ бу кураш қайси миллатдан бўлмасин шоҳга, бекка, феодалга, динга, эксплуататорларга қарши бўлган аёвсиз курашдир. Халқ ўз кураши учун саф қатор турар экан, жинсий айирмани билмайди. Ўрни халқ дostonларида қаҳрамон бўлиш учун танланган образ албатта эр бўлиши лозим бўлмайди. Халқ ижодида хотин-қизлар заррача камситилмаган ҳолда, ҳатто бу тўғрида ўйланмагани ҳам ҳолда эрлар билан тенгдир. Хотин қаҳрамондир, хотин ваъдасининг устидан чиқувчи ростгўйдир, хотин ор-номус учун курашувчи ботирдир, хотин ўз халқини севгувчидир, хотин эр билан ўртоқ, бу хислатлар устига хотин — насл давомчиси, халқ учун улуғ қаҳрамонлар туғиб берувчи она ва халқ оиласининг «хўжайкаси»дир.

Шариат қонунларида ёзилган, бадавлатлар муҳри билан тасдиқланган майиб, сочи узун, ақли калта, ожиза, йиғлоқи, мунглақ хотин-қизлар образи (агар шуни образ деб бўлса) халқ ижодининг саноқсиз томлар ташкил қилган хазиначарининг бирор сатрида ҳам бўлсин кўринмайди.

Қаҳрамон, соғлом насл учун бўлган курашда, тенг ҳуқуқли оила учун бўлган курашда ташаббус ҳамма вақт хотин-қизлар қўлидадир. Ўрни эрга хотин эмас, хотинга эр ёқиши керак. У тегмоқчи — оила қурмоқчи бўлган эркагини қаҳрамонлик шартларини ичига олган курашларда синаб кўради. У чўлга сув чиқаргани, хунхўр подшоҳни ўлдиргани, аждарга бас келгани, девни бўғизлагани, ўқ отганда учар қушни олгани, пойгада биринчи келгани севади.

Хотин-қизлар ботирлиги тўғрисидаги талай-талай эпизодлардан биргина мисол кўчирдим, билмадим, сиз нима дера экансиз:

Эри Аваз ўқ еб келганини кўрган Қундуз ойм: «Мабодо қалмоқлар келса, тўрамнинг ярадор бўлганини билиб қолса, тўрам ўзини билмай ётса, кўп душман келиб тўрамни ўлдириб, мени бойлаб олиб кетса, ору номус барбод бўлса, уят ўлимдан қаттиқ дегандай, тирикликни найла-

йин?» деб, ўйга тушди. Иннайкейин Авазнинг совут-қалқонини кийиб, сочларини йиғиб, дубулға остига бостириб, Ғиркўк отнинг устига миниб, қиличини сирмаб, душман устига юрди. Шунда Ғиркўк отга қараб бир сўз айтаётир:

— Кулоқ солгин ой Қундузнинг сўзига:
Тўрам ёлғиз, душман юрар изига.
Бир кўринай душманларнинг кўзига,
Чу-ҳа, чу-ҳа, душманларнинг устига!..

«Қундузнинг чироғи ўчар», демасин,
«Энди кафан тўнин бичар», демасин,
«Эрин ташлаб Зангар қочар», демасин,
Чу-ҳа, чу-ҳа, қалмоқларнинг устига!

Ев қўшини устига борган Қундуз айтаётир:

— Кўп қўшин ётарми тулкидай биқиб,
Ботир ҳам турарми душмандан ирқиб,
Бир қиличим қопти эсимдан чиқиб,
Кел, қалмоқлар, мард Алининг майдони!

Оқизарман кўздан қонли ёшингни,
Мен қўрқмасман кўриб катта қўшингни.
Биринг қўймай кесиб кетай бошингни,
Кел, душманлар, мард Алининг майдони!

Уша кундаги жангда Қундузойнинг кўрсатган ботирлигини таърифлаб, халқ шоири айтади:

Қирғий юрар қияда (яъни Қундуз),
Шунқор ётар уяда (Аваз).
Уруш қилди ой Қундуз
Бол Аваздан зиёда...

Тўпланиб ётган қалмоқни
Жойидан Қундуз кўчирди.

Достонларда хотин-қизлар образи шундайдир.

Халқ ижодида ватан — она ер маъносидадир. Унинг жуғрофий чегараси йўқ. Халқ она ерни, дунёни босмоқчи бўлган қўрқинч офатлардан, балойи қазодан, девлардан, ифритлардан, аждарлардан сақлаш учун — яъни одамзоднинг мутлақ душманлари бўлган хонлардан, амирлардан, фағфурлардан, қайсарлардан, волимлардан, хунхўрлардан (эксплуататорлардан) сақлаш учун курашади. Яъни она ер одамзодники: ер юзидаги меҳнаткаш халқнинг яшамоғи учун ҳеч қандай ҳудуд бўлиши мумкин эмас. Халқ Хитойдан тортиб Фаранггача, Юнондан тортиб Кўҳиқофгача — бутун ер юзининг осойишта яшамоғи мумкин бўлган ватан бўлишини истайди. Ана шу улуг истагига қарши келатурган ҳар қандай ҳаром кучни ер юзидан йўқотиш учун курашади.

Халқ фантазияси жуда кенг, жуда чуқур ва жуда бойдир. Ўз курашининг, ўз меҳнатининг ўнғайлигини қозониш учун истаган воситани қурол қила олади. Достонда учраган семурғ халқ фантазиясининг аэроплани бўлиб хизмат қилгандай, ер киндигини тортиб беш юз йиллик йўлни йигирма кунда босадиган Гиркўк от — унинг поезди ёхуд танкидир. «Ҳар бир қадам фантазиянинг сайрида унинг қўзғатувчисини кашф этиш қийин эмас, бу қўзғатувчи ҳамма вақт кишиларнинг ўз меҳнатларини осонлаштиришга интилишидан бошқа нарса эмасдир», дейди Горький.

Халқ ўз меҳнатини осонлаштириш воситаси бўлган қурол-яроғларга доимо ҳурмат билан қарайди. Отими, қиличими, шунқорими, хат ташувчи кабутарими, ёхуд ёнидаги вафодор иtimi — ишқилиб, нимаики бўлса ҳам, унинг оғир кунларида йўлдоши, ҳарб кунларида қардоши бўлган ҳамма нарса унинг наздида муқаддасдир.

Бунга ҳеч бўлмаса отга бўлган ҳурматни мисол олсак бўлади. Достонларда отнинг юришига, туёқ мослама шеърлардан бир неча шакллари учратиш мумкин. Мана шу шеърда чопиб бораётган отнинг туёғи тингланмай-дими?

Қулон юрмас ерлардан
Қувиб ўтиб боради.

Булон юрмас ерлардан
Бувиб ўтиб боради.
Қарсоқ юрмас ерлардан
Қалқиб ўтиб боради,

Бўри юрмас ерлардан
Бўзлаб кетиб боради.

Полвон Ҳасан довушин
Созлаб кетиб боради.
Бек Равшани тинмасдан
Излаб кетиб боради.

Қиличга ҳам, қўлдаги шунқор қушга ҳам, ишқилиб ни-
майки мурод-мақсадга етиш йўлида халққа кўмак берар
экан, унинг ҳурмати муқаддасдир.

Ўзбек халқ оғзаки адабиётида энг ўсиқ шох — дoston-
лар жанридир. Бизда ҳар бири 5 минг билан 15 минг сатр-
лар ўртасида бўлган дostonлардан 200 дан ортиқ бор.
Ундан ташқари эртақлар жанри, бунда минглаб эртақлар
бор, минглаб қўшиқ, минглаб мақоллар бор. Бир афанди
эртақларининг ўзи билмадим қанчадир. Ҳар ҳолда мен
энг илгари дostonлар тўғрисида сўйламоқчиман.

Уртоқлар, мен халқ ижоди фольклорнинг ранг-баранг
бошқа жанрлари тўғрисида гапирмасдан илгари, кишилар
тўғрисида, яъни бу кунги ўзбек меҳнатқаш халқ яратган
фольклорнинг бевосита намояндалари тўғрисида гапир-
моқчиман ҳамда фольклор жанрларининг энг кучли ва
зўри бўлган дostonлар жанри шахсларининг, яъни ижод-
кор халқнинг вакиллари сифатида жиронг, бахшиларнинг
ўзлари билан боғлаб айтиб кетмоқчиман.

Уртоқлар, мен сизларни халқнинг бир неча юз йиллар
бўйича ўз кўрган зулми, уқубати, оч-яланғочлиги, ғазаби

ва ботирлиги, севинчи, ишқи, бутун маиший, сиёсий ҳаётидаги руҳий кечинмаларининг маҳсули бўлган ижоднинг куйчилари, халқ шоирлари — жировлар, бахшиларнинг бир-иккиталари билан таништириб ўтмоқчи бўламан.

Эртакларни, мақолларни айрим қўшиқ ва термаларни ҳам майда дostonларни ҳисобга олмаганда, «Гўрўғли», «Алпомиш», «Юсуф Аҳмад»дан иборат бўлган учта катта цикл дostonлар тизмаси борки, бир Гўрўғли циклининг ўзи қирқ дostonдан иборатдир. Бундан 36 дoston Тил ва адабиёт институти томонидан ёзиб олинган, ўлик архив сифатида ҳаракатсиз институт шкафларида ётмоқда. Эстетика бўйича ҳар дoston одатда бир оқшом ўқилиши лозим бўлганини ҳисобга олма, роса қирқ кун ўқиладиган материал бир «Гўрўғли» циклини ташкил қилади. Бу дostonларнинг кичиги 5 минг сатрдан, каттаси 12 минг сатргача борадик, ўрта ҳисоб билан ҳар бир дoston Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»ича бор. Бу гаплар фақат «Гўрўғли» цикли тўғрисида. «Алпомиш» цикли ҳам шундай бир неча ўн дostonларни ўз ичига олади. «Алпомиш» циклидаги дostonлар ҳажмича «Гўрўғли» цикли дostonларидан каттароқлиги билан маълумдир.

Демак, яна юқорида айтилганча, эртакларни, мақолларни, қўшиқларни, термаларни, циклга кирмаган дostonларни ҳисобга олмаганда, халқ ижодидан ками юз дostonни билгувчи жиров, бахшилар тўғрисида ҳозир гап бормокчи.

Ўрни келганда айтишим керак бўлиб қолди. Нима учундир баъзи ўртоқлар «бахши» сўзидан ҳуркар эканлар. Бу сўзни форсларнинг бахшоянда, яъни бағишлагувчи сўзидан бузилган деб, яъни замирий маъноси тангрига қайтади, деб қўрқармиканлар, билмадим. Ҳақиқатда эса оқин — форсийнинг охунд сўзидан бузилган, жиров-жирловчи, яъни жирламақ масдарининг исми фоили; бахши — музикант, ашулачи, ошиқ — қўшиқчи маъноларидадир. Навоий бу тўғрида:

Сартга гарчи ноший берур бахшилар,
Турк ила ҳам яхши борур бахшилар,—

дейди.

Яна Навоий ўз «Хамса»сида ўзини халқнинг бахшиси-ман, деб эълон қилади. Демак, менингча, бахши сўзини ишлата берсак бўлади.

Шундай қилиб, гап бахшилар тўғрисида боради. Халқнинг неча юз йиллар давомида яратган бу асарларини ҳалигача шараф билан ёдда тутиб, ками бўлса тўладириб, халқ адабий меросини биздай меросхўрларгача келтириб бергувчи муҳтарам халқ шоирлари — жировахшилар талайгина бор.

Биздаги халқ шоирлари айрим-айрим адабий мактабларнинг шогирдларидирлар. Бу адабий мактаб — адабий доиранинг мазмуни шундаки, Жуманбулбул унинг отасибобосини ичига олган бир адабий доира ўз шогирдлари Эргаш, Пўлкангача бир силсила ташкил қилиб, иккинчи томонда Йўлдош жирова бошлиқ Фозил Йўлдошгача бошқа бир силсила ташкил қилади. Бу адабий доиралар шогирдлар тарбиялайди, эскидан келаётган дostonларни ишлайди, янгиларини яратади, бир-бировларини билан ким яхши айтиш учун мусобақалар ўйнайди. Яхшилари тақдир, ёмонлари тақдир қилинади.

Бошқа-бошқа услубга эга бу адабий доиралар ўзи забт қилган материаллари билан бир-бировларидан тамоман айриладилар. Яъни Жуманбулбул адабий доирасининг материали бўлган «Гўрўғли» циклидан «Равшанхон» дostonини Эргаш бахши айтгандай мукамал қилиб, Фозил жирова айтолмагани каби, Йўлдош жирова адабий доирасининг моли «Алпомиш»ни Фозил Йўлдош айтгандай тўла қилиб Эргаш бахши айта олмайди.

Бу адабий мактаблар бир-бировларини синоқдан ўтказар эдилар. Айрим дostonни қай томон дуруст, мукамал, гўзал айтса тақдир қилар ва уни ўрганишга, оммалаштиришга тиришар эдилар. Ҳатто бошқа мактабнинг кишиларини иккинчи мактабнинг устозлари тинглаар, санъатига

баҳо берар эди. Чунончи: бир кун шахрисабзлик Хидир шоир, Қурбонбек шоир, Товбузар шоир ва бир неча шоирлар, иккинчи мактабдан бўлган Йўлдош жировга (бу киши Фозил шоирнинг устози) дoston айтдирадилар. Бир бутун оқшом — катта чошгоҳгача дostonни тинглайдилар. Дoston тугагач, Товбузар шоир Хидир шоирга қараб:

— Хидир ака, сиз ҳам, биз ҳам шоир одамлармиз, Йўлдош булбул қалай экан?— дейди. Шунда Хидир Товбузар шоирга жавобан:

— Ҳавога қора қалин булут чиқса,
Булутлар маст бўлиб новшар¹ куйилса,
Ҳар дарадан сел келса,
Тажаннинг дарёси мавж уриб тошса,
Шунчалик тошар-даей,
Йўлдош Булбулдан ортиқ тошолмас...

дейди.

Мен илгари ўтган устозлардан, яъни айрим адабий мактабга эга бўлган шоирлардан бир-иккитасини зикр қилиб ўтмоқчиман.

Шоир Жуман Холмурод ўғли Жуманбулбул Жассоқ бахшининг укаси, XIX асрдаги кўзга кўринган ўзбек халқ куйчиси, 1820 йилда Нурота район Қўрғон қишлоғидаги камбағал деҳқон оиласида туғилган. Саводсиз. Отаси, бобоси, катта бобоси халқ шоирларидан бўлган.

Болалик чоғида отасидан ва кейин XIX асрнинг биринчи ярмидаги кўзга кўринган куйчи Кичик Бўрондан тарбия олган. Катта шоир, бахши кўп халқ дostonларини билар ва уларни янгидан ишлар эди. Яхши овозли ва гўзал куйлагани учун халқ уни жуда севар, доим унинг талантини мақтар эди. Шунинг учун ҳам халқ унга «Булбул» деб ном берган эди. Ҳозирги кунда ҳам Булбул номини халқ, хусусан, унга яқин бўлган район меҳнаткашлари ҳурмат билан ёдлайдилар.

¹ Н о в ш а р — сел аралаш дўл. (Автор эскартиши.)

1888 йилда ўлган.

Бу киши адабий мактаблардан бирининг бошлиғи сифатида бир талай шоир, шогирдлар етиштирган, 1937 йилда ўлган Эргаш шоир ҳам бунинг ўғли ва шогирди эди.

Йўлдош Маматқул ўғли XIX асрда кўзга кўринган ўзбек куйчиси, ўзбек халқи орасида Йўлдош шоир тахаллуси билан машҳурдир.

Ўзбек камбағал деҳқон оиласидан, Булунғур район Қирқ қишлоғида туғилган. Саводи йўқ. Қўлдош ва Суяр шоир деган акалари бор эди. Уларнинг ҳаммаси ҳам машҳур бахшилардир.

Йўлдош шоир кўзга кўринган бахши Йўлдош Булбулнинг шогирдидир. Йўлдош шоир ўз даврининг кўзга кўринган талантили бахшиси бўлиши билангина машҳур бўлиб қолмай, Жўра шоир, Фозил Йўлдош ва бошқа машҳур ўзбек бахшиларининг устози ва тарбиладчиси сифатида ҳам машҳурдир.

Жассоқ Хоамуҳаммад ўғли XIX асрдаги кўзга кўринган ўзбек куйчиси, ўзбек халқи орасида Жассоқ бахши тахаллуси билан машҳурдир. Ўзбек камбағал деҳқон оиласидан, Нурота район Қўрғон қишлоғида туғилиб ўсган. Саводи йўқ.

Жассоқ 80 га яқин халқ достонини ёд билар ва достонларни дўмбираси билан айтар эди. Жассоқ машҳур куйчиллиги билан қимматли бўлиб қолмай, XIX асрнинг иккинчи ярмидаги кўп машҳур куйчиларнинг устози бўлиши билан ҳам қимматлидир. Ҳозирги машҳур ўзбек куйчиси Пўлкан Жомрот ўғли ҳам Жассоқ бахшининг шогирдларидандир.

Эргаш Жуманбулбул ўғли тўғрисида. Эсимга тушганда айтиб ўтишим лозимки, устоз Алексей Максимович Горький халқ шоири Сулаймон Стальский ижодига баҳо берар экан, уни «замонамизнинг Гомери» деб атаган эди.

Билмадим, агар Алексей Максимович ўзбек халқ ижодий хазинасининг дарвозабонлари бўлган Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил ота Йўлдош ўғли ва бошқаларнинг

ижодлари билан танишишга улгура олганда, қандай баҳо берган бўлар эди.

Эргаш Жуманбулбул ўғли 1870 йилда Нурота районида туғилган. Эргаш бахши отаси Жуманбулбул ва амакиси Жасоқ бахшилардан тарбия олган. У кўп ўзбек халқ дostonларини билар эди. Айниқса, Гўрўғли циклига кирган дostonларни айтишда фантазиясининг кучлилиги, қувваи муҳофизасининг кучлилиги, уйдирмачиликка усталиги, сўз бойлиги, образлар яратишда мислсизлиги, вазн ва қофияларга, сажия ва мантиқларга зўр эътибор берганлиги, айтишда содда ва самимийлиги билан бирга, устозлардан эшитган нарсаларини ҳатто кичик бир вергулигача ёдиди тутиб, бизларга тақдим қилганлиги билан ҳурматлидир.

Ундан ўнга яқин катта-катта дoston ёзиб олишга улгуролдик. Ҳали юқорида айтиб ўтганимиздай, биргина «Гўрўғли» циклига 40 дoston киради, ҳар дostonнинг ўқилиш ўлчаги бир оқшомдир. Афсуски, съездимизнинг рўзномаси менга, яъни ками 100 дoston, саноқсиз қўшиқ, эртак, мақоллар устида гапириб чиқишга ҳеч бўлмаса бир оқшом ҳам сўзлашга вақт бермаган. Шундай бўлса ҳам мен устоз Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ҳеч бўлмаса уч поэмаси устида, «Равшанхон», «Қундуз билан Юлдуз» ҳамда батамом ёзиб олишга улгуролмаганимиз «Ленин» дostonи устида ундан-бундан бўлса ҳам гапириб ўтмоқчиман.

Фольклор асарлари ўтмишнинг катта тарихий документларидирки, ўша фольклор материаллари ўзлари ишлаб чиққан ўтмишнинг айрим саҳифаларини изоҳлашга ва ўша турмушда яшаган одамлар ҳаётини ўрганишга катта қулайлик туғдирадилар.

Улуғ ёзувчимиз М. Горький: «Оғзаки халқ ижодини билмасдан туриб, меҳнаткаш халқнинг ҳақиқий тарихини билиш мумкин эмас. Жуда узоқ қадим замонлардан бери фольклор алоҳида равишда тарихга йўлдош бўлиб келади. Лекин ибтидоий ва қадим маданият тарихчиларининг

ҳеч бири, фольклор материаллари — халқнинг оғзаки ижоди, мифология материалларидан фойдаланмагандир. Холбуки, булар ҳам умуман олганда, табиат ҳодисаларининг аксидан, табиат билан кураш ва социал ҳаётнинг кенг бадий умумлаштирмалари бўлган инъикосдан иборатдирлар», деган эди.

Ана шундай қилиб мен сизга ҳикоя қилмоқчи бўлганим бу дostonлар ўзбек меҳнаткаш халқларининг тарихда кечирган ҳаётининг энг бўртиб чиққан ерларини ўзида акс эттирган. Бунда жабр-жафо чекиш ҳам бор, зулм кўриш ҳам бор ва шу жабр-жафо, зулмга қарши эрк учун, озодлик учун, чин муҳаббат учун, одамнинг одамлиги учун бўлган кураш, ботирлик — ҳаммаси бор, яъни ўлимга қарши ҳаёт учун, насл учун, шараф учун, орномус учун нимаики керак бўлса, ҳаммаси бор.

«Гўрўғли» циклига кирган дostonлар — феодализм тузуши, хон ва сарой жабр-ситамларини бошдан кечирган. ўз меҳнатининг самарасини кўролмаи, бунинг ўрнига бозорларда қул бўлиб сотилиб, саргардон бўлган, ҳақли талаблари ҳақсизликка айланганлиги, ҳатто кўзлари ўйилиб кўр қилинган меҳнаткаш халқнинг шу зулм, шу зуғумга қарши Гўрўғли каби курашувчи, ботир-қаҳрамон, халқи учун юрагида ўғит сақлаган ўғиллар образини яратган дostonлардир.

Халқ ўз душманига қарши ғазабини, нафратини, ўчини ва эркин-озод келажакка бўлган ишончини, шу озодлик учун бўлган курашини севган қаҳрамонлари Алпомиш, Гўрўғли, Авазхон, Ҳасан, Равшан ва бошқалар образи орқали ифодалайди. Фольклордаги пухта ишланган образлардан бири Гўрўғли образидир.

«Ўртоқлар, қаҳрамонларнинг бадий жиҳатдан мукамал, тузук, порлоқ типлари фольклор — меҳнаткаш халқнинг оғзаки ижоди томонидан яратилганлигига мен янада сизнинг диққатингизни жалб қиламан» (Горький).

«Гўрўғли» циклидан «Равшанхон» дostonи тўғрисида тўхтамоқчиман. «Равшанхон» дostonи бир неча юз йил-

лардан бери халқ ўртасида айтилиб келган. Бу дoston энг устоз халқ шоири, бахшилар томонидан юз йиллар давомида ишланиб, пишган бир дostonдир. Сўнгги кезларда халқ аудиторияси дostonни Жуманбулбул оғзидан тинглаб: «Бу дoston Жуманбулбулнинг уч ҳайдаган шудгори» деярд экан, яъни бир Жуманбулбулнинг ўзи уч ҳайдаган бўлса, унга айтганлар неча ҳайдаб пиширган эканлар. «Равшанхон» дostonини Булбулнинг ўғли Эргаш шоир катта завқ билан айтар эди.

Эргаш шоир бу дostonда меҳнаткаш халқнинг душмандан кўрган юрагидаги аламини, ҳақсизликларини кўрсатиб ва шуларга қарши қаҳрамонона шараф билан, ботирлик, энгувчилик сифати билан курашувчи ўз халқига содиқ ўғиллар, уддабурро, доно қизларни яратади.

«Равшанхон» дostonининг қисқача мазмуни:

Равшан — Гўрўғлининг набираси Ҳасанхоннинг ўғли; ўз амакиси қизини бермас бўлгандан кейин, у бувисининг қўлидаги узугида Ширвон юртининг хони Қорахон поштонинг қизи Зулхуморни кўриб, унга ошиқ бўлади. Отасидан фотиҳа олиб, ёлғиз ўзи чиқиб кетади.

Ширвон шаҳрида, биринчи марта Ҳасанхоннинг душмани Кўсага йўлиқиб қолади. Кўса билан олишиб, Равшан уни ўлдиради. Душмандан қутулгач, йўли бир боққа тушади. Богнинг эгаси бир кампир бўлиб, бу кампирнинг олти ўғли хон томонидан ўлдирилган бўлади. Кампир Равшанни ўғил қилиб олади.

Қорахоннинг қизи Зулхумор қалпоқ бозори солдириб, йигитларга қалпоқ кийишни расм қилади. Ҳар бир қалпоқни фалон пулдан сотади. Узоқ-узоқ мамлакатларнинг подшозодалари Зулхумор ишқида, унинг ҳуснини кўрмоққа келадилар. Зулхумор кўп йигитларни дорга осдиради. Кўрмананага лаган-лаган тилла келтириш шарт бўлади.

Равшан бу қалпоқ бозорини ахтариб боради. На кўрманана бор ва на бошқа, аркда ўтирган Зулхуморга қараб, ўзини девона афт қилиб: «Журинглаар Чамбил кетамиз, туринглаар, Чамбил кетамиз», деб дўқ қила беради.

Эртаси Зулхуморнинг боғига биқиб киради. Канизакларнинг ўйин-кулгиларига, Зулхуморнинг ҳуснига тўяди. Канизаклар буни пайқаб қоладилар. Зулхуморга хабар берадилар. Зулхумор нишонаси бўлган ҳалиги узукни кўриб, йигитга ўзини бағишлайди. Зулхумордан илгарироқ яхши кўриб қолган бош каниз Оққиз, бунга чидолмай, онаси мастон кампир орқали хонга чақади. Хон Равшанни ётган ерида қўл-оёғини боғлатиб зиндонга солади. Зулхуморни бир ҳовлига қамаб қўяди. Зулхумор турган ҳовлидан лаҳим қаздириб, зиндоннинг ичидан чиқади. Равшаннинг отаси Ҳасанхоннинг турган ерини аниқлаб олиб, майнаси орқали Ҳасанхонга — Чамбилга хат юборади. Йигирма кундан кейин Равшаннинг дорга осилишини айтади.

Равшаннинг кампир онаси, ўз ўғилларининг дўсти Айноқ, Жайноқ калларга ялиниб, Равшанни қутқизишларини сўрайди. «Бугун Равшан осилади», деган куни Ҳасанхон етиб келади. Равшанга қурилган дор тагида дам олиб ўтиради. Буни Айноқ кал таниб қолиб, эски дўст чиқиб воқеани гапирди. Равшан қўл-оёғи боғлиқ дор тагига келтирилади. Сарой аҳллари, хон — ҳаммаси келгач, Ҳасанхон чидаб туролмай, наъра тортади. Қилич солиб кетади, бунинг кетидан каллар майдонга тушадилар. Хон аскарларини енгиб, ўзини ўлдиргач, Равшаннинг кампир онасига мамлакатни топшириб, Равшан билан Зулхуморни Чамбилга олиб келиб, тўй-томоша қилиб бериб, муроди мақсадига етади.

Халқ ижоди, айниқса, халқ дostonлари бошдан-оёқ севги, ишқ-муҳаббат сувлари билан суғорилгандир. Бу ишқ можаролари одамнинг яшаши учун лозим бўлган энг яхши сифатларни ўз ичига олади. Дostonлар қаҳрамонлик, душман қаршисида енгилмаслик, ўғилларнинг қул, қизларнинг канизак бўлмаслиги ғамини еювчи, ҳар қандай оғир кулфатлар бошига тушганда ҳам умидсизликка тушмай, бошлаган ишни охирига етказувчи ўғил-қизларни тарбиялаш воситасидир.

Равшанхон севгилиси Зулхуморни излаб чиқиб кетиши

керак. Лекин у ҳали жуда ёш бола бўлишига қарамай, узоқ йўл — душман элига боради. Бунга у қунт қилган. Чунки, бу ердаги Зулхумор севгиси халқ идеалининг символидир. Ҳамма дostonларда ҳам севгили ёр образи — озодаликнинг, қўлга киргизилиши лозим бўлган эркиннинг симболи бўлиб хизмат қилади.

Равшан ҳам ўз эли олдида катта бир иш қилиб келмоқчи, яъни бу элга душман бўлган, меҳнат элини қул қилиб ишлатувчи, хору зор қилиб саргардон қилмоқчи бўлган душман эл — Ширвон хонининг юртига бориб, у билан курашиб, севгилиси Зулхуморни олиб келмоқчи. Равшаннинг ўзини тингласак, Зулхумор севгилиси халқнинг яшаши идеали симболи эканлиги очилади.

— Оминг денг, отажон, ёрга бораман,
Ер дейман-ку, номус-орга бораман.
Ота, сиздан оқ фотиҳа тилайман,
Ширвон элда Зулхуморга бораман,—

деб отасидан жавоб сўрайди. Равшан ўз севгилиси, яъни халқнинг номус-ори учун курашга боради.

Равшаннинг отаси Ҳасанхон зулмни кўп чеккан, кўнгли вайрон бўлиб машаққат остида кўнгли синган ғариб-бечораларни кўрган, шуларнинг кунига ярамоқ истаган бир мард одам. Ўз ватанига, элига ҳужум қилган душманни ҳарб майдонида қайсардай айланиб, найзага илган қаҳрамон. Ўғлига жавоб берай деса, Равшан ҳали ёш, майдон кўрмаган, синовдан ўтмаган, лекин жавоб бермай деса, ёш йигит белига кескир қилични тақиб, суқсурдай бўлиб мардлик талаб қилиб, номус-орини олиб келаман, деб бел болаган. Бунинг раъйини қайтариш мумкин эмас.

Ахир, йигитнинг раъйини қайтариб бўладими? Ўғли ҳали бешикда экан чоғидаёқ:

— Қўли арслон билаклим,
Ботир, қоплон юраклим,
Яхши-ёмон кунимда
Менга жуда керакким...

Айланайин қарогим,
Уйда ёнган чарогим,
Дўстим кўрса ярашиб
Душманимга ярогим,—

деб орзу қилган эмасмиди! Энди ўртага номус-ор масала си тушар экан, йигит ўғлонни йўлдан қўйиб бўладими? Шунинг учун Ҳасанхон ўғлига қараб, «Бўлмаса пишгин, талаб қилибсан, йўлингдан қайтармай», — дейди.

— Бор, ёлғизим, Ширвон элга бориб кел,
Йўли узоқ, койиб, чарчаб, ҳориб кел,
Соғ-саломат бориб келгин, ёрқиним,
Излаганинг Хумор бўлса олиб кел,—

деб жавоб беради. Мана бу нуқта меҳнаткаш халқнинг тарбиясига хос бир хусусиятдирки, халқ ўз ўғилларини ҳамма вақт чидамли, қўрқмас, полвон сифатида ўстиришни пухта тушуниб келган, халқ дostonларининг бу қаҳрамонлари, феодал аристократияси зақази билан яратилган жангномалар қаҳрамонларига ҳеч ўхшамаганлар. Ҳасан ўғлига жавоб бериб:

— Бир пасалга отнинг бошин тўхтатгин,
Болам сенга бир насиҳат айлайин,—
Душманларнинг додин бериб қақшатгин,
Қулоқ солгин бир насиҳат айлайин,—

деб боласига насиҳат қилади. Бунда Эргаш Жуманбулбул қайнаб тошади. Улмас, абадий халқ афоризмига айланиб кетадиган қимматли мисралар тўқиб, ўз Ҳасани орқали Равшанга дейди:

— Пайдо бўлдинг икки гавҳар дондан,
Парвоз қилиб учдинг манзилхонадан,
Аввал айтган насиҳатим, Равшанжон,
Кечсанг ёмон бўлар ота-энадан...

Ўзингдан пастрларман ҳар йўла кетма!
Болам айтган насиҳатим унутма,
Олдингдан ким чиқса, бесалом ўтма!
Бир гарибни кўрсанг зинҳор оғритма.

Қулоқ солгин бир-бир айтай, Равшанжон,
Зинҳор манманликнинг йўлини тутма.
Асли зотим баланд дема, чирогим,
Зинҳор-зинҳор, болам, ўзингдан кетма.

Кўнгли бузуқ бўлса, болам шод айла
Йиқилганни болам, сен босиб ўтма,
Кўлингдан келганча, ёмонга кетма,
Зинҳор-зинҳор бир мискинни йиғлатма.
Емон билан сирдош бўлма, Равшанжон,
Орқасидан нушаймон бўп қон ютма!

Кўлингдан келганча, чиқар яхши от,
Яшилик қил, болам, ёмонликни от.
Насиҳатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Ёлғиз юрса, чанг чиқармас яхши от!..

Ҳар кимга, Равшанжон, сиринг олдирма,
Нодонлик қип ичинг ғамга тўлдирма,
Эрдан айёр, хотиндан кўп мастони,
Сирингни душманга асло билдирма!

Бу гаплар, бизнинг, айниқса ҳозир, кундалик рўзгор гапларимиздир. Бу кун ёшларимизни тарбиялашда шундай насиҳатлар қиламиз. Бу гапларнинг бизга ёққанлигининг, юрагимизни қитиқлаганининг сабаби шундадирки, бу кунги бахт ва саодатли кунга эришганга қадар, меҳнаткаш халқимиз томонидан айтилган дурдоналардир.

Ҳасанхон ва унинг ўғли Равшан, адолатни севувчи, зулмга қарши курашувчи Гўрўғли авлодларидандирлар. Еш Равшан узоқ душман элга қўрқмай, якка-танҳо от-

ланади. Душман элнинг яроқли кишиларидан бир кўса, уни таниб, қўрқитиб дўқ урганда, Равшан қуролсиз ёлғиз тана, отаси Ҳасанхоннинг насиҳатини қулоқда тутиб, сирни душманга бой бермай, кўсага мардлик жавобини беради.

— Тарзимга қарасанг нодон боламан,
Қасд қилган ғанимни ўтга соламан,
Қўлингдан келганин қилғил, аяма,
Чамбилбелда йўлбарслардан бўламан.

Равшанхонни дорга осмоқчи бўлиб, дор тагига келтирилганларида, уни подшоҳ Қорахонга тобе бўлишга мажбур қилмоқчи бўладилар. Лекин мард Равшан-чи:

— Йўқчилик жўмарднинг кўзин ўяма
Қўлингдан келганин қилғил, аяма,—

деб кўзи бойлангани ҳолда қаҳрамонона жавоб беради.

Равшанни жаллодлар бойлаб, хон саройига олиб келатиб, уриб, ҳақоратлаганларида чидалмаган севгилиси Зулхумор, хоннинг жаллодларига ялинади. Лекин бу иш — бу ялиниш Равшанга ёқмайди ва севгилиси Зулхуморга қараб дейди:

— Жаллодларга эланмагин бўйиндан,
Сен йиғласанг кетар менинг дармоним.

Равшаннинг дорга осиладиган куни Ҳасанхон отаси Равшаннинг севгилиси Зулхуморнинг хати билан икки, уч ойлик йўлни йигирма кунда босиб келиб, мард Равшаннинг осилиши арафасига тўпланган хон бошлиқ арбоблари, унинг аскарлари бошига Ҳасанхон ўзининг ва Равшаннинг содиқ дўстлари — каллар билан бирга шундоқ қора кунлар соладик, душман дарҳол енгилади. Лекин булар халққа қарши курашмайдилар. Қорахон душман ку-

чига қарши курашадилар. Улар енгилгач, халқнинг «Ал-амон, Ҳасанхон, ал-амон», деган талаби билан, хон ўлдирилгандан кейин, уруш майдонини тўхтатадилар.

«Равшанхон» дostonидаги каллар — Айноқ, Жайноқ, Терсак каби образлар, ўзбек фольклорида ижобий типлар образидир. Булар эзилган, жабру ситам кўрган, эксплуатация этилган, меҳнаткаш камбағал образларидирлар. Лекин ҳақиқатан кал бўлмаганликлари ҳолда меҳнаткаш халқ ўз ижодида уларни «кал» дейиш билан шу образнинг ҳақиқат башарасини англаган бўлар эдилар.

Шунинг учун меҳнаткаш ижодида, ижобий типлардан киши диққатини жалб этувчилар сифатида кал образларини кўрасиз. «Қундуз билан Юлдуз»даги Жанжал кал образи билан бу калларнинг айирмаси йўқ. Булар эксплуатация этилган, ўғирлик, хиёнат, инсофсизликни билмаган қашшоқлар образидир. Мана шу каллар образидаги Терсак, Айноқ, Жайноқлар Равшанни ўлимдан қутқаришда, унинг халқ учун бўлган курашини давом эттиришда жонбозлик кўрсатадилар. Ҳатто Қорахон билан бўлган курашда:

— Калнинг курсин кўп ёмон,
Борманглар каллар томон,—

деб, душманлар уларга тан берадилар.

Эргаш Жуманбулбул бу дostonда салбий типлар — подшоҳ тарафдорлари, подшоҳ амалдорлари типини салбий равишда тасвирлайди.

Равшаннинг кампир онаси эса, бу ўғиллар даврида ўзига ёрдамчи излаган, хондан ўчини олмоқчи бўлган бир кампирдир. Равшанни ўғил қилиб олгач, бу орқали иш кўради. Равшан қўлга тушгандан кейин, калларни ишга солиб, мақсадига эришади.

Дostonда хон, сарой, умуман эксплуататорлар, айниқса, савдогарлар, дoston тили билан айтганда, бозорчилар ҳам қораланади. Халқни алдаб, бозорни турли найранг-

ларга солувчиларнинг хусусият ва башараларини бу досгон кези келганда чизиб ўтади:

Бозор келган бозорчилар,
Йўлни кезган гузарчилар,
Тинмай элни кезарчилар,
Жўн савдони бузарчилар,
Қалпоқ бозори қайсиди?

Шунинг билан бирга камбағал меҳнат эгаларининг буларга нисбатан тамом бошқа одамлар, бошқа идеяли кишилар эканини ҳам икки байт билан ифодалай олади:

Ишчи бўлган камбағаллар,
Савдо-сотикқа дағаллар...

Бу «Равшанхон» достонида табиат лавҳалари жуда мўъжаз, табиий, реал тасвирланади. Масалан, Равшан бир боққа тўғри келганда, Эргаш у боғни шундай тасвирлайди:

«Равшанбек қараса, бир катта боғ, ўзи жуда калондимоғ, тўрт ёгининг девори узун, калта эмас, баравар чоппа-чоқ. Бир ёғи дарахт, бир ёғи олмасор, бир ёғи анжир, бир ёғи анор. Сувга тўлган ҳовулар, теварагида каттакатта чинор... Гул очилган, барги сочилган... Равшанхон бу боғ деворларига қараса, тик пахсасини ишлаган, деволининг тагини гишлаган, жуда маҳкам қилиб ташлаган, деволларни ганчлаган; тўғрига кетган расталар, деволлар гул-дасталар, жуда ўхшатибди усталар. Кўрган хаста, кўрмаган ҳавасда, гул экилган баланд-пастда, гулни десанг даста-даста, тевараги ёнғоқ писта, қилган ҳам жуда уста».

Эргаш шоир ўз ҳунари — бахшиликка жуда ихлос билан берилган киши эди. Хаёли кенг, фантазияси кучли, тили бой, кўп бахшиларимиздан кўра илмлироқ, мақсадшунос ва ўта рубобий — лирик ҳам бир янги нарса айтмоқчи бўлса на ўзини ва на ўзгани қийнаб ўлтирмай,

дўмбирасини олдим, шеърлар итоатли қўшиндай саф-басаф тизилиб кела берар эди. У сийрак учрайдиган табиий талант эгаси, гавҳарнамо бир шоир эди.

Мен «Қундуз билан Юлдуз» достонига кўчмоқчиман. Мен бу достоннинг қисқача мазмунини айтмайман, ҳозир барҳаёт шоирларимиздан улуғ бахши Фозил ота Йўлдош ўғлининг ижодига вақтнинг оз берилишини истамайман. «Қундуз билан Юлдуз» достони орқали Эргаш бахшининг ижодкорлик мартабаси устида тўхтамоқчиман.

Аваз ўғлон овдан қайтар экан, хумори бўлди, бир юртдан чилим сўради. Бир оқ уйдан бир оқ қиз чиқиб, «Э тўрам, чилимни жойидан сўранг, ҳар ердан сўрай бера-сизми?» дейди, яна қиз: «Эй тўрам, сиз кимсиз, отингиз нима?» дейди. Бол Аваз жавобда: «Отим Авазхон, Гўрўғли валломатнинг ўғли бўламан», дейди. Қизнинг оти Бўтакўз, Бўтакўз оғим: «Эй сатқайи чилим кетинг, сиз Хуросон бозорида бир байталга сотилган қулсиз», дейди. Ана шу сўз Авазнинг жонига алам қотади, «калтак этга, сўз суякка ботади» дегандай, «ҳув деб ўзимни қуликдан чиқаргунча, қул номини ерга кўммагунча, бу элларга қайтмайман», деб, ота мерос назаркарда Ғиротни эғаллаб, айилини маҳкам боғлаб, севган Исфаҳон қиличини тақиб, карк теридан сипарини ёпиниб, ўқу ёйин қўлга олиб, ер юзини ҳаром кучлардан, одамзодни ножинс жонлардан қутқазини истак қилиб, саргузаштлар орқасидан улуғ сафарга чиқди. Унинг идеяси қандайдир Кўҳиқофда кишилардан йироқ бўлган Озод пари — Юлдуз қиздир.

У сафарнинг биринчи кундаёқ қўнғир — хунхўр, яъни қон ичгувчи подшоҳнинг саркардалари томонидан жосус, деб қўлга олинди ва қирқ кун зиндонда ётди.

Кўрдингизми, Эргаш шоир ижодидан берилган биринчи чашнанинг ўзиёқ унинг ижтимоий, сиёсий, бадий қанча пишган шоир эканлигини кўрсатиб турибди.

Эргаш бахшининг асарларида (бу асосан халқ достонларининг ҳаммасига ҳам хос хислатдир) қаҳрамон ўзининг

уруш ўртоғи отга, қиличга, ўқу ёю қалқонга муқаддас нарса деб қарайди. Оғир кунлар, ҳарб-зарб кунлари от ҳам, қилич ҳам одамлашиб кетади, у қаҳрамон билан сўзлашади, ҳасратлашади. Чунончи, Ғирот бутун гапга тушунади, имо-ишорат билан Аваз билан сўзлашади, устига бегонани миндирмайди. Унинг хусусиятлари мукаммал ҳарб ўртоғининг, сафдош ўртоқнинг сифатларидир:

— Сўзимни эшитгин, ҳайвон Ғиркўк от,
Мени Қундузжонга етгиз, хоназод.
Менинг аҳволимдан хабар ол энди,
Айтган сўзларимга қулоқ сол энди.
Арзимни эшитгин, жоним Ғиркўк от,
Мени Қундузжонга етказ, хоназод.

Ана шунда Ғиркўк от Авазнинг яра еганини билди. Душмандан чекиниб, кўзидан одамдай ёши тўкилиб, қулогини қалам қилиб, қуйруғини алам қилиб, келган изига қараб қайта берди.

Амир Оғачи деган бухоролик ўзбек шоири бир халқ рицари тўғрисида гапириб келиб, унинг маиший керак-яроқларини санайди:

Эй онки надори хабар оз ҳунари ман,
Хоҳики бидоники наям неъматини парвард.
Асп ору камон ору каманд ору китоб ор,
Шеър қаламу барбату сатранжу маю нард.

Таржимаси:

Эй беҳабар завқимдан сўрма ҳисоб,
Мен ўзим айттайин, сен тортмағил ранж,
От келтир, ёй келтир, каманду китоб,
Шеър, қалам, барбат, нарду май, сатранж.

Оғачи бу рубойсида халқ яратган дostonларнинг ботирлари, халқ рицарлари ахлоқининг энг зарур керак-яроқларидан уч нарсени ёдидан чиқарибди. Бундан энг биринчиси: туғилиб ўсган ер, киндик қони тўкилган ўлка, ота-бобонинг тупроғи тупроғига қўшилган диёр, яъни она-Ватан муҳаббатини; иккинчи: ҳамиша ва ҳар дostonда зулмга, эксплуатацияга, хону бекларга, ўз ёв, чет ёвга қарши мададкор бўлган ботирлик хислатини; учинчидан эса: ёрк ва озодлик, на қул, на хўжайин, на тангри, на банда, мен мену сен сену жамиятда эса манфаати бир рангда, истаги бахт ва истиқбол бўлган, жамият учун бўлган халқ курашининг доимо мажозий идеали — севгили ёр, гўзал маъшуқани унутибди.

Дostonлардаги халқ қаҳрамонларининг характери шундайдир. Эргаш бахшининг ҳамма асарларининг қаҳрамонларида бўлганидай, «Қундуз билан Юлдуз»да ҳам Оғачи унутган шу уч зарур хислат, ватан ишқи, ботирлик, севимли ёр дард билан, ишқ билан ўткир лирик ифодаларда жаранглаб ёдга тушириб турилади.

Эргаш бахши камдан-кам одамга насиб бўладиган лирик талант эгаси эди. Синамай севиб, ўкинган бир қиз («Қундуз билан Юлдуз» дostonида) айтади:

Бир куни антаҳур майини ичдим,
Маст бўлиб шу куни осмонга учдим,
Уч кечаю уч кундуз юрдим осмонда,
Ногаҳондан бир гул шоҳига тушдим,

Пари эдим, парлигим билдирдим,
Хол қўймоққа оқ юзимни тилдирдим,
Бежо қўндим гул шоҳига, тўрамжон,
Минг тиллали латибамни синдирдим.

Аваз йўл-йўлакай бир боққа йўлиқиб, боғбон қиздан сув сўради. Қиз биллур косада шарбат тутди. Аваз қизни синаш учун пиёлани қўлдан тушйриб синдирди. Шунда қиз Авазни юпатиб айтади:

Даврингдан даври давроним айлансин,
Бўйингдан боғу бўстоним айлансин.
Коса синса, коклингдан садақа,
Коса тугул танда жоним айлансин,

Бу сатрларда Эргаш шоирнинг бадий санъаткорлиги изоҳсиз кўриниб турибди, шоир назмдагина эмас, насрда ҳам ўз кучига буйруқ беролгувчи эди. «Баҳри тавил» («узун дарё») деб номланган шаклдан фойдаланиб, «Қундуз билан Юлдуз»да бир тўй таърифини шундай айтади:

«Ана энди тўйни бошлаб, вақтини хушлаб, неча тиши йўқ қарияларни қуйруқ ёғи палов билан ошлаб: кунига уч юз улоқни кўпқарига ташлаб, кўпқарини чоптириб, элнинг кўнганни топтириб, оломоннинг барига ола чопон ёндириб, эл-халқини йиғдириб, қарнай-сурнай кўйдириб, сениз сўқимлар сўйдириб, катта-катта ўчоқлар ўйдириб, паловга ҳаммани тўйдириб, узоқдан пойга кўйдириб... танир-тупур, тасур-тусур бир катта тўй қилади. Бир ёқда қизлар, сатта керилган сарвинозлар, ясанган таннозлар, сеп довуши созлар, ҳадсиз ўйинбозлар. Бир ёқда дорбозлар, бир ёқда неча хуш овозлар, қўлларида созлар, кеча-кундуз дам олмасдан бўзлар. Агар икки одам бир-биридан айрилиб кетса, бир ҳафта ўн кунгача излар. Бир ёғи кўпқари, бир ёғи саваш, бир ёғи ўйин, бир ёғи кураш, ўртага тушибди катта полвонлар, қилади талаш. Бир ёғи ўрис, бир ёғи қизилбош, қозоқ, қалмоқ аралаш. Тоғдаги юрган тожиклар олиб келибди ёнғоқ билан писта; кўчадан қилиб олибди дўкон раста-раста. Жами одам йиғилиб тўлиб қолибди баланд-пастда; уни кўрган одамлар ҳавасда, кўрмай қолган хаста. Ҳеч ерга одам сиғишмайди. Бир ёғи бозор, бир ёғи қимор. Катта-катта ҳовузлар; бир ёғи дарахтзор, бир ёғи боғзор, ҳар тусли дарахт; катта-катта чинор, соясида чойхўрлик; соялаб ётибди одамлар. Неча ерда масхарабозлик, ҳар турли ўйинлар. Шу жаҳонда ҳар нима бўлса, шу тўйда бари бор... Бир хиллар қўлига зар-

рин косани олиб шароб тўлдириб кўтариб турибди; узалиб шароб ичкан ҳам, ичмаган ҳам шу тўйда юрса бас, бир ойгача ўзига келмас, балки ўзига келмайдиганини билмас; йиғилиб сатта йиғилмас, дунёдан нима ўтганини билмас, ўлса ўйига келмас. Шу тўйнинг у бошидан бу бошига оралаб етиб бўлмас. Биров унга, биров бунга қарайди. Нечалар йиқилиб оёқ остида қолган; қолганини қичаб изласа, ўн кундан кейин топиб олган. Шундай талотўп бўлган. Парпарлаб тортилади карнай, зинғиллаб товуши чиқади сурнай; ҳеч ким қараб турмайди бормай. Бир ёгда данғирлаб чиқади ногора, ўртага олиб томоша қилади фуқаро. Ҳар ким кўпқаридан, тўдадан улоқни босиб чиқиб, яловга еткизса, туя олаётир; тўдадан чиқариб, тушириб кетган бия олаётир; чиқаролмай ўртароқда ҳаром олиш қилганлари, бўйни йўғонроқ бўлса, бир тўн билан такани олаётир; кам кўмаклари қуруқ қолаётир. Не бир билак — зўр катта гўзаллар бир қўллаб улоқни уриб чиқиб, солиб олаётир. Нечовлар: «Тўйда бизлар қуруқ қоламиз», деб тўйхонани талаётир; бакавуллар: «Сизларга бир бало бўлдимиз?» деб уриб солаётир. Бир ёғи қичаб келаётир. Шундай катта ҳангома, бир тўй талотуп бўлаётир».

Эргаш Жуманбулбул ўғлидай улуғ санъаткоримиз жуда бевақт ўлиб кетди. У сўнги вақтларда янги сюжетларда ҳам ёза бошлаган эди. Ёзган нарсалари унинг замонамизнинг маъносини англаб етганини ва шоирнинг ҳақиқатан ҳам биз билан манфаатдош эканини кўрсатиб турар эди. Ленин мавзуи — сиёсий, илмий, адабий кучсиз бўлган унча-мунча ёзувчи урдасидан чиқа олатурган мавзу эмас. Бироқ Эргаш шоир ижодий кучини Ленин образи устида ишлатишга йўналтирган ва у дostonни содда, оммабоп тил билан шундай бошлаган эди:

Бу чоққача қанча замонлар ўтди,
Қанча подшо, амир ҳам хонлар ўтди.
Йўқ-юқа, камбағал билан иши йўқ,
Элни вайрон қилиб хоқонлар ўтди.

Оқ ит билан қора ит — бари бир ит,
Уз кайфини суриб султонлар ўтди...
Николай даврида бой замон бўлди,
Камбағаллар иши кўп ёмон бўлди.
Қаттиқ кунлар кўриб қашшоқ бечора
Билсанг, хору зору беватан бўлди...

Маишатман кайфу сафо бир ёқда,
Меҳнат билан жабру жафо бир ёқда.
Ҳеч сони йўқ мунглауқларнинг азасини
Базму ишрат, созу наво бир ёқда.

Ўртоқ Ленин, дўстлар, дунёга келди.
Уриниб, илмга кўп хизмат қилди...
Дунёнинг завқини илмда билди,
Ғайрат қилди, кўп илм ҳосил қилди...

Кўп ўқиди, дўстлар, илми топди,
Илмдан беадад билимини топди.
Илмдан илм ҳосил қилиб, ёронлар,
Неча илмсизнинг обрўйини ёпди...

Комил бўлиб, элга кўп аралашди,
Иш ўргатиб, бир нечага ёрлашди.
Оч-ориқнинг ҳолин кўриб, раҳм этиб,
Камбағалга, муҳтожга ҳамдамлашди...

Ленин ўртоқ кўрса, меҳнат бу ёқда,
Меҳнатнинг фойдаси — роҳат у ёқда,
Қулдан зиёд ишлатади йўқларни
Дунё учун йўқлар бир қул сиёқда.

Бир завод, бири фабрика қурган,
Ҳисобсиз давлатга ул эга бўлган.

Бу давлатлар йирилгунча ёронлар,
Минг-минг ишчи бунда бўлгандир қурбон.

Мен айтайин кўрганим ҳам билганим,
Камбағалнинг шўр бошидан ўтганин,
У турмушдан бирор асар қолмади,
Сизга айтай унутилиб кетганин...

Бир хилини қўй боқтириб чўпон қип,
Ул бечора дала-даштда ватан қип,
Минг қўйини болалатиб олкеса,
«Эгиз туққан қўзилари қани?» деб...

У вақтлар эзилган камбағал бўлди,
Қашшоқларга бойлар кўп тараф бўлди.
Қош билан киприкни олди золимлар,
Камбағалнинг моли бир соқол бўлди.

Ленин ўртоқ ўйлади, кўп ўйлади,
Бир нечага замонани сўйлади.
«Қачонгача оқар — деди,— кўз ёшлар?!»
Инқилобга белни маҳкам бойлади.

Ҳар ерлардан хабар олди: «Кимлар бор?»
Чиқа берди: «Биз бормиз!» — деб не эрлар.
Ғайрат билан Гуржистонда Сталин
Шунқор каби қўниб деди: «Биз тайёр!»

Ленин ўртоқ инқилобга беш бўлди,
Ленин сўзи ҳаммага кенгаш бўлди.
Ҳар сўздан минг маънони топган сўнг
Ленин номи буларга йўлош бўлди.

«Ленин» достони жуда катта дoston эди, афсуски,
бутун ёзиб ололмадик, шоир ўлиб кетди.

Мен шундай сўзларни айта олатурган кишининг бевақт

ўлганига, шундай улуғ талантнинг унча мақтовли бўлмаган, тантанасиз умр оқибатига анча куйинаман. Нимагани, нима қилса ҳамкасабам бўлган одам.

Эргаш ота 67 ёшда ўлди. Уйланмаган эди. Уз сўзича, Нуротада бир кесакка илинжи, бир теракка тиқиланжи йўқ эди. У, бор-эй, дедию, этагини турмучлаб, қуймучига бир мушглаб, поэмаларнинг қаҳрамонларидек йигитларни, барно жувонларни ахтариб Тошкентга келди.

У «илмий», «текшириш», «тадқиқот» ғилофидаги душманларнинг қўлига тушди. У Тошкентга кўчар экан, умид қилар эдики:

НЕГА КЕЛДИМ

Районим Нурота — тоғлар ораси,
Отим Эргаш, Жуманбулбул боласи,
Қаридемми десам, кўнглим қоласи,
Тебора ошади ёшлик ҳаваси.

Томоша қилгани Тошкентнинг эли,
Шу вақтда бўлиб шаҳарлар гули.
Бир-биридан зиёд зебо манзили,
Бу гулшавда мен ҳам тургани келдим.

Келиб кўрдим кенгиш, ёзиқ кўчалар,
Кундуздай равшандир юрса кечалар,
Завқ билан сайр этар кўп ёш бачалар,
Қувониб, шод бўлиб юргани келдим.

Тошкент ободлиги ҳаддидан ошган,
Ўзбекистон марказига ярашган,
Кўрмаганлар кўрса, ақли шошган,
Хўп қидириб, обдон билгани келдим.

Ўзбекистон ҳукуматин каттаси,
Элимизда улуғларнинг биттаси,

Ишчи-деҳқон колхозчининг отаси
Отамдан насиҳат олгани келдим.

Меҳнаткашни хафа қилмаган койиб,
Юртида қолмади муҳтож, муғойиб,
Саломат бўлсин-да Охунбобоев,
Бу давлатни қутлуғ қилгани келдим.

Ҳар ким келса, бунда шод бўлиб кетар,
Сил бўлса, ўлкасин яраси битар,
Қари келиб кўрса, шаксиз ёш этар,
Ёш йигитдек даврон сурғали келдим.

Советларни Лениндайн эр қурган,
Бу давлатни Лениндайн шер берган,
Бу гулшанинг кайфин сизман биз сурган,
Шу хушчақчақни дoston қилгани келдим.

Бироқ шоирнинг умидларини юзага чиқариш учун господинлар йўл қўймадилар. У бир юк келмайтурган кўрпа, тўшагини орқалаб, шиллиқ қуртдай — хонабардўш тентираклаб юрди. Ҳалиги «илмий», «текшириш» ғилофпўшларининг эса, тактикалари пухта эди. Улар бирор бахшини чақирадилар. Ундан катта-катта дostonларни ёзиб оладилар-да, қўлига юз сўм, икки юз сўм йўл кира бериб: «Ҳай баракалла, яхши айтдингиз, керак бўлиб қолсангиз яна чақирамиз, ҳукуматнинг буйруғи шу», деяр эдилар. Сўнг эса «босмага тайёрлаган», «ишлаб чиққан», «тўплаган», билмадим яна қандай унвонлар билан босдириб, гонорарини ўзлари олар эдилар. Эргаш шоирдан «Равшанхон», «Қундуз билан Юлдуз», «Кунтуғмиш», «Ленин» ва бошқа бир неча дostonлар, «Қизил Октябрь», «Алла» каби парчалар ёзиб олинган. Булардан бир қисми қайта-қайта босилган бўлишига қарамай, Эргашга «ҳукумаг буюрган йўл кира»дан бошқа ҳеч нима берилмаган. У Тошкентга кўчгандан сўнг ўзини қаттиқ муҳтожликда

кўрар эди. Уни шеър айтатурган, дoston чиқаратурган, истаганда эналарининг чархидай тоблашлари мумкин бўлган, емайтурган, ичмайтурган бирор ёғочданми, темир-терсақданми бўлган асбоб деб ўйлайтурган господинлардан нима меҳрибончилик кутиш мумкин эди?

Ёронлар, излайман марднинг мардини,
Одамзоддир билган одам қадрини,
Ҳай аттанг, ёлғиз эдим, бир эдим,
Мен ўзимни мингдан энёд, дер эдим.
Бир айбим шу: ёлғиз бўпман онадан,
Елғиз эдим, яраландим, қуридим!—

деб ўксинган шоир, бадбинликка тушди, ҳатто тасалли қидириб кўкнорига ўрганди.

Баъзиларнинг умид, севган ёри бор,
Баъзиларнинг қаторида нори бор,
Заҳар кўкдир, қайғу содиқ, ёронлар,
Жуманбулбул кўк қўшилган нори бор.

У Тошкентда туролмаслигини билиб, қайтиб Нуротага кетди. У ерда кишиларнинг хайри-аҳсонига қараб қолди. 1937 йилда ўлиб кетди. 1937 йилнинг қай вақтида ўлди, қандай ўлди, ким кўмди, гўри қаерда, ҳалиги «илмий текшириш»лар бу масалани текширгани йўқ. Йўқса, у ҳали-бери ўлатурган одам эмас эди.

Эндиги сўз ҳозирги барҳаёт шоирларимиз ичидаги энг улуғ жировчи Фозил ота Йўлдош ўғлининг ҳаёти ва ижоди тўғрисидадир.

Фозил Йўлдошев — халқ шоири, бахши. 1872 йилда Булунғур район Бедана қишлоғида туғилган. «Янги меҳнат» колхозининг аъзоси. Машҳур халқ шоири — бахши Йўлдош шоир Маматқуловнинг шогирди. Фозил шоир қуйидаги поэмаларни биледи, халқ орасида дўмбираси билан айтади: «Алпомиш», «Маликан Айёр», «Зулфизар», «Раҳна ва Сухангул», «Юсуф ва Аҳмад», «Ширин

ва Шакар», «Нурали», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Жаҳонгир», «Едгор» (Алпомишнинг ўғли), «Машриқо», «Рустамхон», «Балогардон», «Интизор», «Маткарим полвон» ва бошқалар.

Фозил Йўлдошев ўзининг асарлари билан бутун Ўзбекистонга машҳурдир. Фозил ота айтатурган дostonлар ичида энг улуг ва бадиий ишланиш ёғидан энг мукаммали, шубҳасиз, «Алпомиш» дostonидир. Бу дostonни шоирнинг ўзи ҳам жуда завқ ва мароқ билан, ўттир рубобий эҳтирос билан айтади.

Шоир Ҳамид Олимжон Фозил ота билан бирликда бу дoston устида икки йилдан буён ишлайдилар. Бу дostonда Ҳамид Олимжонга маълум бўлмаган бирор тескари печ ҳам йўқ. Мен дostonни ҳузур билан ўқиб чиқдим. Докладни жуда қисқа муддатда тайёрлашга тўғри келди. «Алпомиш» устида бирор янги фикр айтмоқчи бўлганимда ҳам бари бир Ҳамиддан ортиқ айтолмас эдим...

Фозил жиrow Йўлдош ўғлининг эҳтирос билан куйлайтурган дostonларидан яна бири «Фарҳод ва Ширин» дostonидир. Мен бу дostonни жўрттага мисолга олдим. Чунки мен докладнинг бошида халқ оптимистлиги тўғрисида гапириб, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»и билан халқникини бир-бирига таққослаш ваъдасини берган эдим. Маълумдирки, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»ни ёзишда халқ адабиётидан кенг фойдаланиши билан бирга, иккинчи навбатда Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и ҳам фольклорга таъсирсиз қолмаган. Халқ оғзида айтилиб келаётган бир неча вариантлардаги бу дostonларда асосий сюжет бўлиб, Навоий тексти ётади.

Навоий «Фарҳод ва Ширин»ининг сюжети кўпларингизга маълум. Хитой подшоҳининг ўғли Фарҳод тахту тождан кечади, салтанатни ёқтирмайди, ўзида меҳнат аҳлига кучли тортим сезади. Қорун деган устадан тошчақар — тошйўнарлик ҳунарини ўрганиб, шу ҳунари орқасида севгилиси Ширинга етмакчи бўлади. Ер юзини ҳаром, нопок жонлардан тозалаб, муҳаббат ҳисси қалбларига йўл

топиши мумкин бўлмаган Хисрав Парвезлар билан олишиб, ҳақиқий севги учун курашади. Бироқ Фарҳод ҳам, Ширин ҳам бу меҳнатлар ичида мурод-мақсадларига етишмай ўлиб кетадилар.

Навий асарида ҳақиқий ишқнинг меҳнатда ва курашда экани жуда тўғри ва очиқ кўрсатилган. Халқ оғзидаги вариантларида ҳам биринчи планда меҳнат ва кураш ётади, лекин халқ ўз қаҳрамонларининг бу ҳалол меҳнатлари, курашлари, тортган жабру жафоларининг мукофотсиз қолишини истамайди, улар ўлмайдилар, мурод-мақсадларига етадилар. Бунинг сабаби шуки, халқ ўлимни севмайди, қонни ёмон кўради, халқ оптимистдир.

Фозил ота айтатурган халқ «Фарҳод ва Ширин»и шундай тугайди:

Хисрав уруш билан Фарҳодни енголмагач, айёр кампирни Фарҳодга жўнатади. Фарҳод тоғда ишларкан, бир хотиннинг йиги овози эшитилади: «Ширин ўлди, бу ишларинг бекор бўлди», дейди. Фарҳод кампирнинг айёр эканини билиб, уни ўлдиради.

Бу ишлардан хабардор бўлган Ширин Меҳинбону билан келишиб, Фарҳоднинг ишларига қойил қолишиб, бу ишларнинг ҳаммаси Ширин учун қилинган хизмат деб, Ширин билан Фарҳоднинг тўйи бошланади:

Шириннинг ёнига Фарҳод етишди.
Меҳнат орқасидан севгисини топди.
Меҳнатга ихлос қилиб бу Ширин
Фарҳодни ўзига муносиб топди.

Фозил ота, шубҳасиз, ҳозирги халқ бахшиларимизнинг энг кучлисидир. Унга янги темалар бериш керак, бу кун учун фойдаланишимиз керак. Ҳалигача билганларини эса, ёзиб олишимиз зарур.

Учинчи шоир Муҳаммадқул Жомуротов — тахаллуси Пулкан бахши, халқ шоири — бахши, 1874 йилда Хатирчи

район Охунбобоев қишлоқ советида туғилган. «Қизил қўшин» колхозининг аъзоси.

Машҳур халқ шоири Жасоқ бахшининг шогирди бўлган Пўлкан бахши халқ орасида ўз дўмбираси билан қуйидаги дoston ва қўшиқларни айтади: «Алпомиш», «Шайбонихон», «Гўрўғли», «Юсуф ва Аҳмад», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Райҳон араб», «Авазхон», «Авазнинг уйланиши» «Ҳасанхон», «Темурхон подшоҳ», «Бўтакўз», «Эрназархон», «Ҳасан батрак», «Мардикор» ва бошқалар.

Муҳаммадқул Жомуротов (Пўлкан бахши) ўз асарлари билан бутун Ўзбекистонга машҳурдир. Унинг яқин-яқингача элликлаб дostonни ёдда тутишини сўйлар эдилар. Ҳозир булардан кўпини унутган, деб айтадилар. Билмадим, бунинг сабаби кексайганликми ё бошқа сабабми? У яқинда Ҳасан кўлидаги воқеаларга бағишлаб бир дoston айтди. Дoston шоир Ҳасан Пўлат кўлида қайтадан ишланмоқда. Ўртоқ Ҳасан Пўлатнинг Қорақалпоқ республикасига кетиб қолгани учун, бу актуал темадаги энг зарур дoston билан, афсуски, сизни таништира олмайман. Ўқиган ўртоқлар яхши дoston эканини сўйламоқдалар. Балки, ўртоқ Ҳасан Пўлат ўз чиқишида шу тўғрида ҳам сўзлаб менга кўмаклашган бўлар.

Булар билан бирга халқ оғзаки адабиётининг меросларини сақлаб, унинг гуллашидай улўф вазифани шараф билан елкаларида кўтариб келаётган халқ бахшилари бизда қирқлаб бор. Булар ичида айниқса қуйидаги ўртоқларни зикр қилиб ўтиш зарур.

Ҳасан Худойбердиев. Эртақчи. 1890 йилда Наманган шаҳарида туғилган. Машҳур эртақчи, гилкор уста Исонинг шогирди. Ҳасан Худойбердиев 1917 йилдан бери Наманган шаҳрида темир йўл ишчиси бўлиб ишлаган. 1938 йилда ўлган. Эртақчи Ҳасан Худойбердиев қуйидаги эртақларни билган ва айтган: 1. «Камбағал қиз», 2. «Озода Чехра», 3. «Маликайи Ҳуснобод», 4. «Булбули гўё» ва бошқалар.

Ҳасан Худойбердиев ўз эртаклари билан Наманган шаҳри миқёсида машҳур эди.

Қурбонназар Абдуллаев, тахаллуси Бола бахши, 1904 йилда Хива шаҳри, Шихкабир қишлоқ советидаги Гулланбоғ қишлоғида туғилган. Бола бахши қуйидаги халқ дostonлари ва қўшиқларини билади, халқ орасида дитор билан айтади: 1. «Ошиқ Ғариб», 2. «Аваз», 3. «Бозурғони», 4. «Ашур Маҳмуд», 5. «Хирмон Дали» ва шунга ўхшаганлар.

У ўз асарлари билан бутун Хоразм области бўйича машҳурдир.

Қурбон Исмоилов — халқ куйчиси. Хива шаҳрида туғилган. Тахаллуси — Қурбон созчи. У кўп халқ ашулаларини билади ва гармонь билан куйлайди. Қурбон созчи халқ орасида революциядан илгариги қўшиқларни, революциядан кейинги, Ленинга бағишланган, Қизил Армия, хотин-қизлар озодлиги, коллективлаштириш, Совет Конституцияси, ёшлар, янги социалистик турмуш ҳақида қўшиқлар куйлайди.

ЎзССР Олий Совети Президиумининг фармони билан Қурбон созчига ЎзССР халқ шоири унвони берилди.

Абдулла Нуралиев — халқ шоири. Бахши. 1874 йил Китоб район Қайнар қишлоқ советида туғилган. Халқ шоири бахши Ражаб шоирнинг шогирдидир. Абдулла шоир қуйидаги халқ дostonлари ва қўшиқларини билади ва халқ орасида дўмбира билан айтади: «Алпомиш», «Маликайи Айёр», «Авазхон», «Қиронхон», «Хиромон» ва бошқалар. 1938 йилда ЎзССР Олий Совети Президиумининг фармони билан ўртоқ Абдулла шоирга Халқ бахшиси унвони берилди.

Мана бу шоирлар Ўзбекистонимизнинг узоқ-узоқ районларида ўз асарлари билан кенг колхозчилар аудиториясини баҳраманд қилиб келмоқдалар.

Бироқ на Ёзувчилар союзи бўлсин, на улар билан бевосита иш кўрувчи Тил ва адабиёт институти бўлсин, бахшиларни сиёсий тарбиялаш масаласига уннаб кўрганлари

Йўқ. Улар актуал мавзуларда ёзишлари учун керакли раҳбарликни қўлга олганлари йўқ. Бахшиларнинг янги темаларда яратган нарсалари, кўпинча ўз-ўзича бўлган нарсалардир.

Энди бир-икки оғиз сўз эртақлар тўғрисида.

Халқимиз томонидан туғилаётган эртақлар ҳам уларнинг ўтмиш ҳаётлари, турмуш кечирмалари, синфий курашлари билан зич боғлангандир. Умуман фольклор асарлари, айниқса, дostonларда кўрилган хислатларнинг ҳаммаси эртақларда ҳам бор. Эртақлар халқ орасида кенг тарқалган, ёйилган бир жанрдир. Юқорида айтганимиздек, меҳнаткаш халқнинг синфий курашини, ўзини эзувчи, эксплуатация этувчи синфий душманларига бўлган нафратини, газабини ташийдди. Халқ ўз эртақларида ботир, қаҳрамон болаларининг образларини яратиб душманга қарши қўйиб, кураштиради, енгади. Бу жиҳатдан дostonларда бўлган бутун, ҳеч бўлмаса битта, иккита эртақдан парчалар олиб ўқисак ҳам биз буни равшан кўра олган бўламиз.

«Уч оғайни ботирлар» номли бир эртақ бор. Халқ ўртасида кенг тарқалган, уста эртақчилар оғзида айтилиб келган, шунинг учун ҳам жуда пухта ишланган, бадийлиги, санъати юқори эртақлардандир.

Бу эртақнинг уч қаҳрамони — ака-укалар мусофир бўлиб борганлари шаҳарнинг подшоҳи ёнига кирганларида, булардан сир билмоқчи бўлган подшоҳ олдиларига дастурхон ёздириб, оби овқат қўяди. Булар ўзаро суҳбатда бўлар эканлар подшоҳнинг ўзи панада туриб, қулоқ солади. Шунда тўнғич ботир: «Шу гўшт қўзининг гўшти экан, бироқ шу қўзи ит эмиб катта бўлган экан», деса, унга ўртанча ботир: «Тўғри айтасиз, подшоҳ итнинг гўшtidан ҳам қайтмайди», деб жавоб бериб, шуни қўшади: «Мен ҳам бир нарсага ҳайрон бўлиб юрибман. Шула шинидан одам иси келади. Подшоҳлик қонхўрлик демакдир. Қон қўшилган бўлса ажаб эмас. Лекин ёмоннинг қони бўлса майли, беғуноҳнинг қони қўшилган бўлмасин». Бун-

дай журъатли протестлар халқ оғзидан эртақлар орқали айтилган. Подшоҳ саройи ва улар ҳаёти қонхўрликдан иборат эканини ифодалаш бир бу эртақдагина эмас, балки бутун эртақларда ҳам кўринади.

Яна ҳалиги ботирлар устида бир гап. Подшоҳ ботирларга уч қизини бермоқчи бўлади. Шунда подшоҳга тўнғич ботир дейди: «Хўп, яхши айтасиз, лекин бизнинг ҳам шартимиз бор. Бизлар подшоҳ боласи эмасмиз, отамиз ҳам бой эмас. Сизнинг давлатингиз подшоҳлик билан топилган. Биз қўл кучи билан тарбия қилинганмиз. Элимиз бир бўлса ҳам тарбиямиз бошқа», деб эртақ қаҳрамони синфий айирмани ўртага қўяди. Меҳнат эли билан эксплуататор — хон, сарой ўртасидаги катта фарқни ешади.

Мана булардан эртақнинг идеяси очиқ англашилган бўлса керак. «Маликайн Хуснобод», «Камбағал қиз» ва бошқа талай эртақлар борки, ҳаммасида ҳам сиз кескин протестлар баён қилинганини, халқнинг ғазаб оловларини кўрасиз.

Халқ ўз эртақларида динни қурол қилиб, халқни зулук каби сўрувчи эшон, авлиё, домлаларни инсоний ҳисси йўқ энг тубан кимсалар тарзида тасвирлайди. Уларни масхара-лаб кулади, шармандасини чиқаради. Уларнинг ёлғончи, айёрликларини фош этади. Меҳнаткаш халқ, айниқса, ўзининг Афандиси орқали душманларни заҳарли қамчи остига олади. Улардан ўчини олади. Афанди образи ҳаммага таниш, Афандини билмаган одам йўқ. Афанди ҳамма билан бирга юради. Бу халқнинг кучли сатирик асаридир.

Халқ ўз асарлари, эртақларида ўз ўғил-қизларига йўл-йўриқ кўрсатиб, насиҳатлар қилганки, бизга замондош нуқталардир. Бир эртақда отаси болаларини сафарга жўнатиб туриб дейди:

«Ўғилларим, мен бой эмасман... мenden ортиқ нарса умид қилиб ўтирманглар; ўзимдан кейин бахтсиз бўлиб қолманглар, деб сизларни ўқитдим. Яхши от қўйдим, тўй

қилдим. Вояга етказдим. Бунинг устига сизларни яна уч нарса билан тарбия қилдим. Биринчидан, соғлом вужудли қилиб тарбия қилдим — қувватли бўлдингизлар. Иккинчидан, яроғ билан таништирдим — яроғ ишлатишга уста бўлдингизлар. Учинчидан, кўрқитмай ўстирдим — кўрқоқ бўлмай ботир бўлдингизлар. Яна учта нарсани айтаман, қулоқларингизга олиб, эсларингиздан чиқармангизлар. Тўғри бўлинг — бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг — хижолат тортмайсиз. Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз». Бизнинг қаҳрамон халқимизнинг асрлар бўйича келган ҳаёт тажрибасидан чиқиб келган бу доно афоризмлар кишилик тарихининг ҳар бир даврида ҳам ўз кучини йўқотмайди ва социализм қурган бизнинг жамиятимизнинг дарвозаларига катта олтин ҳарфлар билан ёзиб қўйишга арзийди.

Меҳнаткаш халқ ўлимни ёмон кўради. Ҳамма вақт у дунёдан боумид бўлиб келган, эркин дунё қуриш, ёруғ кунларнинг орзу-умидини ўз фантазияси орқали тасвирлаган. Шунинг учун ҳам халқ фантазияси реал фантазиядир. Бир вақтлар халқ ўз фантазиясида гиламда учган экан, қанотли отлар яратган экан, бу кун ўшал фантазиясини ҳақиқатга айлантирди — пўлат қушда учди.

Насриддин Афанди латифалари ҳақида. Ўзбек халқида мингдан ортиқ Афанди латифалари тўқилгани ҳақида юқорида айтиб ўтган эдим, бу латифалар ҳам катта халқ дostonларидаги каби халқнинг қонини сўриб келган подшоҳлар, хонлар, вазирлар, қозилар, бойлар, дин аҳллари ва жамиятнинг танасига ёпишиб олган мохов зулукларнинг башарасини очиб ташлайди, уларнинг шармандасини чиқаради.

Насриддин Афанди латифаларида донишманд халқ покиза ахлоқ, ҳалоллик, ростгўйлик учун курашувчи сифатида майдонга чиқади. Латифаларда турмушимизнинг ҳамма чиркин, бадбўй жойлари ачитиб сўкилади. Булар эса ҳозирги замонда ҳам халқимизнинг тушунчасидан капиталистик тузум қолдиқларини тозалаш учун қатъий

кураш олиб бориб турган чоғимизда ўзининг аҳамиятин янада кўтаради. Афанди ўзининг тентагона сўзлари билан сомеларини қаттиқ кулдириб туриб, ўзидаги инсон номига ярашмайдиган қилиқ ва одатлари ҳақида ўйланишга мажбур қилади. Такрор айтаманки, бу коммунистик жамият қуриш учун кураш олиб бориб турган чоғимизда, ҳалол, ростгўй, довурак, меҳнатсевар кишилар тайёрлашда Насриддин латифаларининг роли анча бўлади.

Афанди образи бир неча юз йиллардан буён халқимиз ичида ҳузур қилиб яшаб келади, халқ унинг образини, агар шундай одам бир замонларда яшаган бўлса, унинг хотирасини катта ҳурмат билан эслайди, асрдан-асрга кўчиради, у орқали ҳар бир асрнинг ҳаётида бўлган нуқсонларни қўймай очади, таажжубланарли эмаски, у ҳозирги замонамиздаги кўп воқеаларда ҳам қаҳрамон бўлиб чиқиб турибди.

Бироқ халқ суйган ва авайлаб сақлаб келган Афандини халқ душманлари ундан яшириб юбормоқчи бўлган эдилар. Бу ҳақда кўп гапириб, ҳасрат қиладиган кез эмас. Чунки халқ душманлари ўзларининг палид қўлларини тўғри келган жойларга уриб кўрдилар, биз буни юқорида ҳам равшан айтиб ўтдик.

1937 йил сентябрида «Правда» газетасининг бир сони гуллаётган халқ ижодига бағишланган эди. Шундаги бош мақолада айтилади:

«СССР — талантлар мамлакати. Ватанимизнинг ҳаво-си шунақа: турмушнинг ҳамма соҳаларида ҳар кун қобилиятли кишилар топиламоқда. Лекин минглаб ва ўн минглаб энг машҳур порлоқ кишилардан ташқари, революциянинг 20 йили бадалида совет мамлакатининг бутун халқи мислсиз ўсди. Бу ўсиш ҳамма жойда кўпқиррали, гўзал ҳаётимизнинг ҳар бир участкасида кўринмоқда. Лекин бу ўсиш ҳаммадан кўра кўпроқ халқ ижодиётида порлоқ равишда акс этганга ўхшайди. Халқ ижодиёти кенг омманинг чуқур сезгиларини ва халқ талантларининг такомиллашувини кўрсатади».

Улуғ Октябрь революциясидан тортиб ҳозиргача бўлган илтимоний-сиёсий ҳаётимизнинг каттадан тортиб, энг кичик масалаларигача ҳаммаси ўз вақти-вақтида халқ ижодида акс этиб келди. Бу муддат ичида халқ «Улуғ Октябрь», «Ер ислоҳоти», «Ҳасан батрак», «Ленин», «Ҳасан кўли» ва бошқа бир неча ўнлаб дostonларни яратди.

Айниқса, қўшиқлар, термалар жанри бу пайтда жуда илгари кетди. Бу жанрнинг куйламаган соҳаси йўқдир.

Революциянинг бош йилларида фольклор темаси Октябрь, озодлик, душманни енгиш, Советлар ҳокимиятини мустақкамлаш, жаҳолат билан кураш, дин билан кураш каби мамлакатимизнинг олдида турган биринчи вазифалар эди. Революцияни у:

Ифвогар бойларга бўлди қиёмат,
Камбағал деҳқонга бўлди мурувват.
Меҳнаткашман бўлди Шўро ҳукумат,
Шўро ҳукумати узоқ яшасин,
Таълим берган Ленини ўртоқ яшасин,—

деб қарши олди.

У душманларга:

Ҳой-ҳой отамиз
Тошни кесар болтамиз,
Бизга қарши келганини
Шартта-шартта отамиз,—

деди, ҳам отиб ташлади.

Босмачилик мамлакатга бузғунчилик келтирди:

Хатирчининг йўлида
Қишлоғи бор Тасмачи,

Юртни вайрон айлаган
Уйнинг куйгур босмачи —

ни халқ ўз қўл кучи билан таг-томирдан қўпорди.
янчиб ташлади. Халқнинг галабасига сабаб, унинг
Ленин йўлидан, Ленин партияси йўлидан борганлиги
эди.

Уртоқ Ленин йўли билан борамиз,
Алдамчига ўрин бермас орамиз.
Душманларни сафимиздан отамиз,
Бирлашайлик, кўп яшайлик, ўртоқлар.

Манфаати бир бўлган меҳнаткаш халқ душманни енг-
ди. У чексиз хурсанд.

Эй дўстлар, ўртоқлар,
Даври замон бўлди қизил,
Шод бўп бугун байрам қилиб,
Қизу жувон бўлди қизил.

Энди халқ хўжалигини тиклаш пайти келди. Бунинг
учун совет ҳукумати, большевиклар партияси ўртага қўй-
ган вазифалари билан бирга ер ислоҳоти ҳам бор эди. Ер
ислоҳоти ўзбек меҳнаткаш деҳқонининг минглаб йиллар
бўйи ҳал қилолмай келган орзусини ҳал қилди. Унга ер-
сув берди. Бу бахт билан қувонган халқ:

Шак йўқ кўтарди, дўстлар,
Деҳқоннинг рўзгорин
Ер ислоҳоти билан
Обод Ўзбекистон.

Бу ерлар энди сизга
Бир умрлик муборак,

Қуллуғингиз ўрнига
Бу озодлик муборак,—

деб бир-бирини қўтлади.

«Паранжига ҳужум» масаласи ҳам зўр масалалардан эди. Афсуски, бу ҳали ҳам кучини йўқотгани йўқ. Халқ ўзининг ярми бўлган хотин-қизларнинг озодликдан бебаҳра қолишини истамас эди. Унинг социализм қуришда ўзи билан сафдош бўлишини истар эди.

Ййра-ййра, эй кўнгил, эски қафасни парчалаб,
Чор деворлар тупроғини ерга солгин майдалаб.
Рўдаполар сенга ҳеч бермас эди шодлик-нажот,
Тўлган ойнинг кўзларидан сен чамандек топ ҳаёт —

деб уни озодликка етаклар эди. Паранжисини ташлаганларга қараб эса:

Хотин-қизлар яшнади,
Паранжини ташлади.
Мисли гулга ўхшади,
Шоду хандон кун бу кун,—

деб севинди. Хулласи калом, партия ва совет ҳукуматининг халқ бахти учун кўзлаган ҳар бир чораси халқ томонидан олқишланди ва куйланди. Шухратли таърифга эга бўлган машҳур олти шарт:

Халқимизнинг боши узра соябони олти шарт,
Большевикнинг кўксига олтин нишони олти шарт,
Меҳнат аҳлининг ҳамиша меҳрибони олти шарт,
Мевайи меҳнатнинг аъло посбони олти шарт,—

деб қадрланди. Айниқса, иккинчи бешйилликнинг муддатидан илгари ортиғи билан бажарилиши, натижада халқ хўжалиги, халқ турмуши ва маданиятининг тарих кўрмаган даражада тез суратлар билан юксалиб кетиши, колхоз

тузуми натижасида бадавлат ҳаётга эришув оптимист бўлган халқнинг ижодини гуркиратиб, ўстириб юборди. Халқ уни шу бахтли кунларга етказган Ленинни, Совет Конституциясини, Ватанни, озод меҳнатни, стахановчилиқни, Қизил Қўшинни, пахтани, илмни ихлос билан қўйлай бошлади. Бир қўшиқда партияга шундай мурожаат қилинган:

Ибтидоий мактабда олдим зўр кураш таълимларин,
Иқболимга жўр бўлиб, тушди сенинг порлоқ йўлинг,
Сидқидилдан бахт қуйин қўйлайди дуторим ҳамон,
Чунки яшноқ бахтимиз кулган чамандир бу замон,

Бу Ватанда, ҳар томон отган чечак гул гунчалар,
Сен туфайлингдан илм юксалди беҳад шунчалар,
Соф садоқат бу ватанга барчамиз бир тан, бир жон,
Қасд этиб отланса душман кесилар боши шу он.

Ватан тўғрисида:

Мен шод Ватанимга жонажонман,
Дўстларга муҳаббати чунонман.
Душманга заҳарли бир тиконман,
Раҳбаримизга меҳрибонман.
Дўстлар каби соҳиби замонман,
Бу шод Ватанимга жонажонман.

Яна Ватан тўғрисидаги сатрлар:

Дўстларим, ўртоқларим, қувноқ замонлар бизники,
Оппоқ олтин пахта эккан бўстонлар бизники,
Бешотар тутган йигит ёвнинг қаторини бузар,
Довюррак армиямиз у посбонлар бизники.

Кенг далалар бўлди гулистон,
Меҳнат агаларидир хандон,
Келинлар, ўртоқлар, ишлайлик ўсайлик,
Энди Ватанимиздир бўстон.

Мамлакатимизда синфларнинг йўқотилиши меҳнат ва муҳаббатга янги муносабатлар туғдирди. Меҳнат бизда шараф ишидир. «Пахта» деган қўшиқда айтилади:

Пахтазорда чарчамасдан ишлаган,
Эркин меҳнат лаззатини тишлаган,
Зафар байроғини баланд ушлаган
Хуш келибсиз, азиз дўстлар, меҳмонлар.

Мактаб ўқиб бўлдингизлар саводхон
Бизга бахт берди бу қувноқ замон
Доҳиймиздир ҳаммамизга қадрдон,
Хуш келибсиз, азиз дўстлар, меҳмонлар.

Ехуд «Тўқ хўжалик» деган қўшиқда:

Бизнинг колхоз тўқ колхоз,
Қўйлик, сигирлик колхоз.
Пахта план тўлдирган
Большевикларча колхоз.

«Теримчи» деган бир қўшиқда:

Ақли расо, ишга деса,
Ун одамга бас келур,
Элга-юртга номи машҳур
Шарифахон теримчи —

дейилади. Бу ерда меҳнат, коллектив меҳнат шараф билан куйланади. Муҳаббат ҳам шундай; халқ ўз севгисини:

Идоранинг томида
Оқ товуқнинг пати бор
Бизнинг ёрнинг қўлида
Партия билети бор —

деб изҳор қилади. Йигит ўз севгили дилдоридан:

— Сўйла, қизил анор юз,
Қайси боғнинг гулисан?
Сўзла, қўй кўз, тинглайин,
Қайси колхоз гулисан?—

деб сўраганда, севгили қиз:

— Ен бағирда очилган,
Аноргул доласиман.
Эркин меҳнат «Қизил йўл»
Колхозин боласиман,—

деб жавоб беради. Албатта, энди бундай наслдан туғилган бола:

Югурар ўрдак боласи,
Орқасида онаси,
Бизга ҳеч ким сўз айтмас,
Биз коммунист боласи,—

деб гурур билан ўсажақдир.

Революциядан кейинги қўшиқлар шунчалик кўп, шунчалик ранг-барангки, бу бўстонга кирган киши эсанкираб қолади. Буларни тўплаш, йиғиш, оммалаштириш, адабиёт хазинамизни бойитиш учун, хулласи, қунт керак, бироқ бу қунт Тил ва адабиёт институтининг ҳалигача бўлган ишидаги қунтдан бошқачароқ бўлиши керак.

«Капитализм шароитида ўз оталари сингари ачинарли ва аянчли ҳаёт кечиришлари мумкин бўлган минглаб истетдодли кишилар буюк социалистик революция қуёши естида ўз қобилиятлари ва талантларини яшнатдилар. Турмушнинг ҳеч бир соҳаси йўқки, халқ фарзандлари ўзларини ишчан ижодчи, талантли ходим қилиб кўрсата олмаган бўлсинлар.

Мамлакатимизда ҳар бир кишига жуда кенг йўл очиб қўйилган. У ўзининг кучи ва қобилиятларини истаган соҳасида ишлата олади» («Правда»).

Фольклорнинг ёзма адабиётга таъсири. Улуғ ёзувчиларнинг ҳаммаси ҳам деярли халқ ижодидан — фольклордан фойдаланган ва ўрганганлар. Шекспир, Сервантес, Боккачо, Гёте, Пушкин, Гоголь, Некрасов, Толстой, Горький, Навоий, Мулла Гулханий, Муқимий — мана бу улуғ зотларнинг асарларида фольклорнинг таъсири кучлидир. Чунончи, Алексей Максимович фольклор тўғрисида гапириб келиб:

«Эртақлар ёзувчининг фантазиясини кучли суратда ўстиришга ёрдам бериши, уни уйдирмачиликнинг санъат учун аҳамиятига баҳо беришига мажбур этиши, ҳаммадан ҳам муҳимроғи, унинг сўзга бой бўлмаган тилини, унинг кам-кўсти кўп лексиконини бойитиши мумкин», дейди.

Улуғ адиб, шоир ва олим Алишер Навоийнинг шоҳ асарлари бўлган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёра»даги етти мусофир ҳикоялари халқ ижодидаги кучли фантазиянинг, ақлларни шоширар даражадаги уйдирмачилик санъатининг, кам-кўстсиз сўз бойлигининг жамулжамида адабиёт санъатининг тожидаги гавҳари серобидай порлоқ намунаси дирки, Навоий бу асарлари билан халқнинг улуғ ижодкори бўлиб қолади. У ўз сюжетларини халқдан олгани каби, иккинчи навбатда халқ учун сюжет беради.

Унинг «Фарҳод ва Ширин»и халқ ўртасига сингиб кетган ва ҳалигача эртақ ва дoston шаклларида бир неча турли қилиб айтилиб келади. «Лайли ва Мажнун» ҳам шундай.

XIX асрнинг бошларида яшаган Умархон адабий доирасининг асоси ҳисобланган, шоирлиги билан бирга ўткир сатирик бўлган Мулла Гулханий ўзининг шуҳратли «Зарбулмасал»ини ёзишда бошдан-оёқ халқ мақолларидан фойдаланган, уларни бир ерга тўплаб, бир илга тизиб ҳикоя шаклини берган...

Ўзбек меҳнаткашларининг севимли шоири Муҳаммад Амин Муқимий ҳалигача халқ оғзидан тушмай куйланиб

келади. Муқимий бир халқ ижодкори сифатида яшаб келади. Унинг асарлари фольклорга айланиб кетган.

Революциядан сўнгги шоирларга фольклорнинг таъсири. Революциядан сўнг халқ ижодига эргашган ёзувчилардан биринчиси улуғ адиб Ҳамза Ҳакимзодадир. Ҳамза ўз темаларини халқдан олар ва ўша темани ишлашда яна халқнинг ўз шакли, ўз куйи ва ўз ифодасидан фойдаланар эди.

Ҳамзанинг ҳар бир асари ўз ибтидосини халқдан олганидай, сўнгги ҳам халққа бориб туташир эди. Чунки Ҳамза асарлари меҳнаткаш халқнинг юраги, ишқи, истаги, газаби, бутун ҳиссиётлари билан жипс боғланган бўлар эди. Шунинг учун ҳам унинг асарлари ҳали шоирнинг корхонасидан чиқмай туриб халқ оғзига тушиб кетар эди. Ҳали ҳозиргача ҳам бир талай қўшиқлар, куйлар бордирки, бунинг ижодчиси адиб Ҳамза Ҳакимзодадир.

«Отинбибижон», «Қорасоч» сингари қўшиқлар халқнинг энг севган йўлларидадир. Ҳамзанинг «Оқ гул», «Қизил гул», «Сапсар гул», «Пушти гул» каби бир серия тўпламларидаги ҳамма қўшиқлари деярли халқнинг ўз ижодларидан фойдаланиб, халқнинг ўз куйига солиб айтилган нарсалардир.

Ҳамзанинг пьесаларига ҳам халқнинг ижодий кучи зўр таъсир қилган. Чунончи, «Тухматчилар жазоси», «Майсаранинг иши» пьесаларининг асосида халқ эртаклари сюжет бўлиб ётади.

Бошқа пьесаларда ҳам шундай. Халқ ижоди — фольклорнинг ҳозирги шоирларимизга ҳам таъсири кучлидир. Фольклор устида ишлар экан, «Алпомиш»дай бир улуғ дostonни ишлаб чиқиб, босмага тайёрлар экан, ана шу иш процессининг ўзи ҳам шоир Ҳамид Олимжоннинг ижодига кучли таъсир қилди.

Унинг сўнгги пайтларда ёзган «Ойгул билан Бахтиёр» ҳам «Семурғ» дostonлари батамом халқ ижодиёти таъсири остида, халқ дostonларининг шакли, тили, услуби, ҳатто мундарижа ўхшашлиги билан мўл-кўл суғорилган. Маса-

лан, унинг «Ойгул билан Бахтиёр» достонидан кўчирилган
шу сатрларга қаранг:

Ойгул туриши билан
Сарой чарақлаб кетди.
Ҳаммаёқ бўлиб равшан,
Уйлар ярақлаб кетди.
Ой деганда юзи бор,
Кун деганда кўзи бор,
Бир гўзал қиз қаршида,
Бебаҳо эди жуда.
Қалдирғоч қошларидан,
Тўниб қарашларидан
Ҳаёт сочилар эди,
Гуллар очилар эди.
Подшонинг ақли шошди,
Ут ичида туташди,
Ҳар томонга югурди,
Дам ўтирди, дам турди.
Бундай гўзал юлдузни,
Бунчалик барно қизини
Асло кўрмаган эди,
Ишрат сурмаган эди.

Ехуд Ҳамиднинг «Семурғ» достонидан кўчирилган ма-
на бу сатрларни тингланг. Бунёднинг чинорни қулатгани
таърифида:

Бутун атроф халойиқ
Билан тўлиб кетди лиқ,
Ҳаёт — умри қуриб хон
Тикилар эди қайрон,
Не бўларкин, дер эди,
Заҳар-заққум ер эди.
Талвасада паризод

Чекар эди фиғон, дод.
Бунёдга ғайрат кирди,
Юрагига дард кирди.
Юриб баҳодирона
Отга минди мардона.
Қаттиқ бир қамчин солди
Елғон эмас, чин солди.
От яшиндай қўзғолди,
Ут сингари йўл олди.
Булутлар орасида,
Осмоннинг қорасида
Ёзиб бориб қулочин,
Гўё бир буюк лочин,
У чинорга ўтирди,
Гўёки ўқдай урди,
Чинор томири билан,
Кўкарган ери билан
Кўпорилди гувиллаб,
Шамол каби увиллаб,
Зўр шохлар ерга кетди,
Томир осмонга етди.
Ер узра тушиб Бунёд,
Бўлиб дунё-дунё шод,
Гўзал дулдул отида,
Отининг қанотида,
Кўзларида зўр ёғду,
Кулиб турар эди у.
Кўрсатгувчига зўр иш
Эл сўзлар эди олқини.
Юрак ёрилгудай хон
Хурсанд эди бепоён,
Паризод бўлиб беҳол,
Туриб қолган эди лол.

Яна шу дostonда Паризод қиз дев таърифида Бунёдга ҳикоя қилади:

— Кун ботарда бир ёвуз
Дев бор эмиш ялмоғиз.
Одамга душман эмиш,
Қон эмиш унга емиш.

Узи бало тоғнинг
Ва офат булоғнинг
Бошида ўлтирармиш,
Куну туну ёзу қиш.

Дарёлар қурур экан,
Балиқлар чурур экан.
Ундан ҳар кун табиат
Олар экан қора хат.

Шоир Собир Абдулла ҳам фольклорга эргашувда Ҳамиддан қолишмайди. Унинг халқ оғзига тушиб қетган талай қўшиқлари борки, агар авторини айтмасалар, халқнинг ўз ижоди бўлса керак, деб ўйлайсиз.

У яқинда «Тоҳир-Зухра» операсини ёзиб тугатди. Бу операнинг асосида бир неча юз йиллардан буён халқ оғзида айтила келган улуғ бир эпос ётади. Операдан олинган шу парчани тинглаб кўринг, даъвонинг қанча ҳақлиги сизга аён бўлади.

Тоҳир:

Хоразмдан учирилган бу каптар!
Бу каптарнинг қиссаси бор бир дафтар!
Бу каптардир Алломатхон каптари,
Учиб ўтган Кўҳиқофдан ҳам нари.
Бир неча бор бориб келмиш Чинмо-чин.
Етмас дерлар, на қарчигай, на лочин!
Сизнинг қийғир қарчигайдан ўтибдир,
Орқасидан парвоз қилиб, тутибдир!

Яна «Тоҳир-Зухра»дан:

Омон-омонда бўпти,
Қандай замонда бўпти.
Мамлакатнинг жилови
Феъли ёмонда бўпти.
Тоҳир бола той бўпти,
Зухра қадди ёй бўпти.
Тоҳир-Зухранинг ҳоли
Ҳар ерда эртак бўпти!
Шоҳимиз кўкнор экди,
Жўягини тор экди.
Қақир ерни ўйдириб,
Йигитларга дор тикди.
Рўмолим бор айлапти.
Тоҳир белга бойлапти.
Мардлик қилиб меҳрини
Халқ дилига жойлапти.

Яна Собир Абдулланинг кўшиғидан парчалар:

Очил, гулзор, ёр бўлсин,
Гулга чаман тор бўлсин!..
Офтобга қониб пишган
Юзларинг анор бўлсин!..
Очил, жувон, соз бўлғай,
Қайғу-алам оз бўлғай,
Сарви каби келишган
У қоматинг ғоз бўлғай!..
Ўзинг хушрўйсан, жонсан..
Ўт бўлиб, яшнаб ён сан!..
Сўзлари шаҳду шакар,
Икки юзи ширмонсан!

Фольклорга эргашиб ижод қилиш тенденцияси булардан бошқа талай ёзувчиларимизда ҳам кўринади.
Еш ёзувчиларимиз ўртасида ҳам фольклорга интилиш

катта. Мен кейинги вақтда Детюниздат болаларга атаб нашр қилган китобчалардан бир нечтасини ўқиб чиқдим. Буларда ҳам халқ ижодига эргашиш кучли. Чунончи, «Маккор чумчуқ» ҳикояси томоман халқ эртагидан тўқилган.

Фарғона колхозчиларига бир талай қўшиқлар ёзиб бериб юрувчи, бу қўшиқлари анчагина оммалашиб кетган янги ёзувчиларимиздан Зокиржон Ҳабибий ҳам халқ оғзаки адабиётига эргашувчилардан ҳисобланади. Унинг кейинги ёзган қўшиқларидан «Чаманча» деб номланган шу асари юқорида айтганларим сирасидандир:

Бўлдим сендек гулрў билан,
Севдим тоза севгу билан,
Ақлу ҳушу кўнглим олдинг,
Бир ғамзада туйғу билан.

Чеҳранг алвон-алвон бўлиб,
Келдинг менга жонон бўлиб,
Уз-ўзингдан хандон бўлиб,
Аксинг кўриб кўзгу билан.

Шайдо қилган ширин сўзинг,
Бу порлаган ойдек юзинг,
Уйнашганда шахло кўзинг,
Қош остида оҳу билан.

Бу ярашган пардозларинг,
Ҳар ён қилган парвозларинг,
«Гулёр» ила «Шаҳноз»ларинг
Жонга роҳат чолғу билан.

Эй Ҳабибий, келди даврон,
Турли-турли санъат омон,
Овод Ватан, эркин замон,
Яйра-яшна кулгу билан.

Халқ ижоди — фольклорга эргашиб ёзиш ёзма адабиётимизнинг халқ ўртасига кириши, оммалашиви, сингиши учун анча ёрдам беради.

Алексей Максимович: «Эртақлар билан ва умуман халқ оғзаки ижодиётининг туганмас бойликлари билан танишмоқ — ёзувчилик ишига эндигина кириша бошлаган ёш ёзувчилар учун жуда ҳам фойдали деб биламан», деган эди.

Тўғри, фольклорга эргашиш, унга тақлид қилиш жуда яхши, бироқ фольклорнинг талай-талай гўзал хислатларидан ўрганилар экан, унинг салбий хислатлари бўлган дин — чилтон сингари ёхуд бирор воқеанинг очилиш пайтидаги гўл тушунчалар ўрганувчига таъсир қилиб қўймаслиги керак.

Тақлид фольклордагича эмас, балки ёзма адабиёт маданиятининг ҳозирги кунгача эришган техникасига бўйсунган бўлиши керак.

Ёзма адабиётимизнинг кадрлари фольклордан ўрганиш билан биргаликда, иккинчи навбатда оғзаки адабиётнинг бундан сўнгги ўсишига йўл-йўриқ кўрсатишлари керак. Оғзаки адабиётни янги сюжетлар билан бойитишда, ўша сюжетни ифода қилар экан, ҳар бир сатргача бизнинг дунёқарашимиз билан суғорилганлигини таъмин қилишда ёзма адабиёт кадрларимиз фольклорчиларга ёрдамда бўлишлари керак.

Яъни адабиётимизнинг етакчилик роли ёзма адабиётда бўлсин. Бунинг намунаси кейинги вақтларда яратилган хат жанридир. У хат оғзаки адабиётнинг юксак формаларидан усталик билан фойдаланиш билан бирга адабиётимизнинг ҳар икки шохобчаси, оғзаки ва ёзма адабиётга баб-баробар ўрнак бўларли даражада бадий усталик билан ёзилган. Албатта, бу адабиётимизнинг қўлга киритган обрўларидан биридир.

Горький: «Мен фольклорга бўлган ҳавасимни йўқотмайман. Халқ ашулалари, халқ эртақлари, халқ афсоналари, умуман фольклор деб аталган бутун халқ ижоди до-

имо бизнинг материалimiz бўлиши керак», деган эди.

Биз ўз фольклорimizни ўрганишимиз, уни ўстиришимиз, борларини забт қилиб олишимиз ва шу билан бирга фольклорнинг жонли вақиллари бўлган бахшилар, шоирлар, жировларни қадрлашимиз, уларга бўлган меҳрибонлик, большевистик тарбияни кучайтиришимиз керак. Айниқса, улуғ Ватанизмизга фашист кўппакларининг ҳужум қилиш хавфи кундан-кун зўрайиб турган бир пайтда мудофаа кучimizни мустаҳкамлаш, халқдаги патриотизм руҳини ташкил қилиш ва кучайтиришда фольклорнинг роли жуда каттадир.

Яшасин ижодкор халқ!..

Яшасин халқ бадий талантига эркин таъмин қилган Ленин партияси!

Яшасин халқлар биродарлиги ва биродарона ижодкорлиги!

[1939]

БОСМАГА ТАЙЁРЛОВЧИДАН

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини босмага тайёрлашда Шоҳмурод котиб ёзган ва 1901 йилда Тошкентда Порцев матбаасида босилган нусхани асос қилиб олдим. Чунки бу нусхани ёзган котиб камида йигирмалаб қўлёзмалардан фойдаланган. Бундан ташқари қўлимда қуйидаги қўлёзмалар бор эди:

1. Хоразмнинг Тошқалъа шаҳарида 1252 ҳижрийда Саид Маҳмуд Муҳаммад Турди ўғли томонидан кўчирилган нусха. Бу нусха жуда ҳам эътибор билан, мумкин қадар хатосиз кўчирилган бўлиб, қўлимдаги нусхаларнинг энг яхшиси ҳисобланади. Пишиқ қалам билан кўчирилган, зийнатсиз, содда.

2. Қўқонда 1282 ҳижрийда Муҳаммад Аминхўжа Саид Қаландар ўғли томонидан кўчирилган нусха. Бу нусхани кўчирган котиб ҳам ўз ишига анча масъулият билан қараган. Биринчи ва иккинчи нусхалар билан солиштирганда «Фарҳод ва Ширин» достони бўйича тафовути 12 — 13 сайтдан ошмайди. Котиб кўчирар экан, англамаган сатрларни қолдириб кетган.

3. Бухорода 1191 йилда Ҳожи Аҳрор ўғли томонидан кўчирилган нусха. Хати яхши, лавҳалари ҳам бор, бироқ чала, эътиборсизлик билан тўлган сатрлар кўп.

4. Тошкентда 1902 йилда Абдуманноф қори томонидан бостирилган нусха. Бу 1901 йилда босилган нусханинг копияси бўлган ҳолда, кўп хатоларга йўл қўйгандир.

Мен босмага тайёрлаб бўлгандан сўнг, Навоий юбилей комитетининг текстология комиссияси бу асарни Ўзбекистон Давлат халқ кутубхонасида сақланган қадим нусхалар билан солиштириб, текшириб чиқди. Мен асосланиб тайёрлаган нусхалардаги камчиликларни топиб, уни тўлатди.

Достоннинг тили кенг ўқувчилар оmmasига яхши англашиларли бўлсин учун уни букунги адабий тилда наср билан ҳам ёзиб чиқдим. Ҳар бир байтнинг тўғрисида унинг ҳозирги адабий тилдаги ифодаси ҳам берилди.

[1939]

МУҚИМИЙ МАКТУБЛАРИ

Дўстмуҳаммад ака ҳаж қилмоқчи бўлиб қолди. Ўзи билан биттаю битта ўғли, тўққиз яшар Рўзимухаммаджони ҳам олиб кетди. Ҳажга ҳам бордилар, қайтмоқчи ҳам бўлдилар, қайтишда, худди Жаддага келганларида, Арабистон ва Мисрда одамларни қийратиб турган вабо Дўстмуҳаммад акани ҳам олиб кетдию, 10 яшар Рўзимухаммад «ҳожи» ўз ватанидан минглаб километр узоқда етим бўлиб қолди. На арабча тил билади, на ўз бошича йўл билади ва на қўлида сарифчақа пул. Жаддада рус консулхонаси бор эди. Консулнинг ўзи уни ўғил қилиб олди, кейин консул ўрнидан тушдими ё иши чиқиб қолдими, ҳайтовур Петербургга қайтди. Рўзимухаммадни ўзи билан бирга олиб кетди.

Петербургда уни мактабга берди. Рўзимухаммад Петербургда бошланғич маълумотни олиб бўлгач, консул отаси уни Москвадаги шарқ тиллари юқори мактабига юборди.

Ана шу Рўзимухаммад Дўстмуҳаммад ўғли улуғ шоиримиз Муқимийнинг ўз туғишган жияни эди.

Бу энди 1890 билан 1899 йиллар ўртасидаги ҳодиса.

Уша маҳалнинг қондаси бўйича бир етимни ўғил қилиб олиш учун қариндошларининг ризолиги керак бўлар экан. Консул Рўзимухаммаднинг биттаю битта васийси ва қариндоши бўлган Муқимийдан ризолик сўраттирди. Ўз замонасининг Фурқатлар қатори маданий кишиси бўлган Муқимий: «Поччам ўлган бўлса худо раҳмат қилсин, лекин

жиянимни кофирнинг тарбиясига бериш «шариатга хи-лоф», деб ўтирмади-да, ризолик берди. Рус консулга та-шаккур ва миннатдорчилик баён қилди. «Менинг ўғлим эмас, сизники, илм олса, одам бўлса бас», деб жавоб қай-тарди. Муқимий орзусига етди. Жияни илм олди, одам бўлди. У ҳозир 61 ёшда, Қўқонда хизмат қилади.

Яқинда мен Қўқонга борган эдим. Рўзимат ҳожи билан учрашдим. У менга Муқимийнинг 1898—1899 йиллар ўр-тасида Петербург ва Москвага ёзган 18 та мактубини олиб келиб топширди. Муқимийнинг бу мактублари, унинг таржимаи ҳолида бизга аниқ бўлмаган кўп фактларни рав-шанлаштиради.

Дукчи қўзғолони, Андижон зилзиласи, Фарғонанинг ўша пайтдаги сиёсий-ижтимоий ҳаёти, улуғ шоиримизнинг ижоди, шахсий ҳаёти ва ҳаётий жафолари тўғрисида бу мактублар, айниқса, кўп материал беради.

Шоиримизнинг таржимаи ҳолини ёзган дўстим ўртоқ Уйғун шу 18 хатни ўқиб чиқишини ва катта илмий хизма-тини яна бойитишини орзу қилардим.

Хатларни Қўқондаги Муқимий номли музейга омонат топширдим.

ЎзФАН Тил-адабиёт ва тарих институтининг бу хазина билан қизиқишини орзу қиламан.

[1941, май]

«ЖАЛОЛИДДИН» ДРАМАСИ ҲАҚИДА

Немис-фашист босқинчиларига қарши аёвсиз жангларда совет халқлари қудратли совет техникасигагина эмас, ўтмишнинг маънавий салобатига ҳам суяндилар. Халқнинг эрки ва номуси, она-Ватаннинг шон ва мустақиллиги учун ўтга кирган қаҳрамонлар замонларнинг қаъридан қўл узатдилар. Улардан бири — Урта Осиё халқлари тарихининг ифтихори, улуғ Хоразм баҳодирини Жалололидин Мангуберди.

Тахминан еттию чорак аср бурун Урта Осиё Чингиз истилосига дучор бўлди. Улкани қон ва олов босди. Тинч ва обод шаҳарлар кул ва тутунга айланди. Бутун муқаддас от ҳақоратланди. Мўғул қиличи бешикдаги гўдакларни ҳам қонга белади. Очкўз мўғул таламаган на сарой қолди, на кабутархона...

Катта давлат ҳукмдори мағрур Муҳаммад Алолиддин Хоразмшоҳ мўғул бўронига муқовимат кўрсатишдан ожиз қолади. Иродасизлик, ўз ҳарбий бошлиқларига эътимодсизлик ва орадаги муросасизликлар, фитналар орқасида тождор идора жиловини қўлдан чиқаради. Мўғул отрядлари таъқиб этиб, унга бирон жойда қўним имкониятини бермайдилар. Ниҳоят, ваҳший бир оролда қочқин шоҳ кафансиз кўмилади.

Бу умумий тўзғинлик ва даҳшатли фалокат замонларида Жалололидин халқ, ватан, эрк байроқдори каби қасос қиличини кўтарди. Муҳаммад Алолидиннинг бу ўғли ҳақиқатан ажойиб йигит эди. Табиат унга ўткир ақл, олижа-

ноб, мардона юрак ва жўшқин ғайрат насиб этган эди. Ра-вил босқинчиларни, манхус таловчиларни юртдан қувмок учун Жалолиддин тарқоқ қўшинлардан, она-Ватан учун курашга отилган халқ оммаси кучларидан бир мушт ясаш-га бел боғлайди. Ҳамиша баҳодирнинг ёстиғи тош, жан-говар оти йўлдош бўлади. У балогар душманни босади, чекинади ҳам, уради, урилади ҳам. Лекин мўғуллар билан курашда ўз ҳарбий номуси ва шарафига бир томчи доғ юқтирмайди асло. Унинг ақлига, соҳиби тадбирлигига, мар-донавор ишларига шайтоний такаббурлик чўққисига мин-ган Чингизнинг ўзи ҳам тан беради.

Яқинда Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театрида шоир Шайхзоданинг «Жалолиддин» драмасини томоша қилдик. Кўзларимиз қаршисида узоқ мозий жон-ланди. Бутун ўлкани даҳшатли ва машъум зилзила каби титратган ваҳшийлар истилоси ҳамда ватан ўғилларининг эрк, мустақиллик, номус ва шараф учун бошлаган фидо-корона кураши ёрқин, маънодор драматизм билан тўла, ҳаяжонли картиналарда гавдаланади. Шоир Шайхзода ўз драмасида қаҳрамонлик таронасини куйлайди. Бу қаҳра-монликнинг жонли руҳи — Жалолиддин. У саҳнада илк кўриниши ва илк сўзлари билан диққатни боғлайди, юрак-ларда меҳр учқунларини чақади ва бундан кейинги воқеа-лар гирдобида хоразмлик бу йигит ўз сиймосининг маъна-вий гўзаллиги билан томошабинни сеҳрлайди.

Хоразмшоҳнинг тиллакорий саройида тўй. Жалолид-диннинг суюкли синглиси Султонбегим узатилаётир. Шўх ялла, бахтга, ишққа доир хаёлар... Бироқ мўғул элчилари фалокатнинг совуқ бўрони билан кирадилар. Хоразм-шоҳни тараддуд ва кўрқув ёқалайди. Вазирлар унга ҳай-баракаллачи. Лекин валиаҳд Жалолиддин — баҳодирликни ўткир ақл билан безаган бу ажойиб йигит вазиятни дар-ҳол англайди. Душманнинг кучи ва ўсалиги унга маълум. Ўғил отани курашга ундайди ва ўзи жанг майдонига, ва-таннинг узоқ сарҳадларида душманни бўғмоққа чиқишга тайёрдай, фақат Хоразм ҳукмдори бу самимий, олижаноб

ботирнинг тоза ғояларида қандайдир адабсизлик ва исён учқунлари сезади. Жалолиддин бир онда тож-тахт ҳуқуқидан маҳрум этилади. Юртнинг, катта давлатнинг истиқболи, тақдири ҳали кўзи юмуқ чақалоққа топширилади.

Драматург тарихий васиқачиликка эмас, тарихий жараёнинг ҳақиқий мазмунини, унинг ички маъносини бадиий тажассумлаштиришга интилган. Ҳақиқатан, воқеалар жараёнида Хоразмшоҳ салтанатини ичдан кемирган, дармонсизлантирган ва уни фалокатларга ичдан тайёрлаган яширин кучлар, омиллар сиртга бўртиб чиқади.

Жалолиддин валиаҳдлик тожини оддий қалпоқ каби олиб ерга қўяди. «Қошоналардан чодирни яхши кўрган», қилич ва қалқон дўсти ўз сиймосида улуғ инсоний фазилатларни тимсол этади. У шунқорнинг қанотлари — эрқдан; инсон учун ҳамма эҳтиёжлардан эрк баланд ва гўзалдир. У дейди:

Киши тугилмайди бошда тож билан,
Тугилар эрқликка эҳтиёж билан.

Асарда Жалолиддин охиригача шу эрк ишқи билан ёнади. Ватан, эл эрки учун даҳшатли жанглар гирдобига киради. Унинг ватанпарварлиги тожу тахт, эътибор дағдағасидан озод, асл ватан ўғлининг фидокорлигидир. Бу онага меҳр каби самимий ва покдир:

Эл, ўлка соғ бўлсин, тож келиб кетар!

Мўғул отлари ватан гулзорларини топтаркан, эски тераклар қуларкан, Жалолиддин ўз ишқига — она-Ватанига содиқ қолади. Унинг учун бўйсунушдан ўлим афзал: «Чинор синар — эгилмас!» Жалолиддин учун курашда ягона куч манбаи — халқ оммасидир. Халқ ҳам уни севади, ажойиб баҳодир, ақлли сардорнинг образида юртнинг

саломатлигини, номус ва шарафини, қора бўрондан сўнг туғилажак ёрқин кундузни кўради.

Халқ қаҳрамони содда Элбарс паҳлавон билан Жалолиддин орасидаги муҳаббат, садоқат, ишонч беҳад жозибатор қувватга эгадир. Баҳодирлиги билан тарихда ўлмас ном, абадий сўймас шон қозонган машҳур Темур Малик — Хўжанд мудофаачиси ҳам олижаноб мардона юрагининг бутун меҳри, ишончи билан ўз сардорига марбут ва содиқдир. Жанговар умрининг ҳар бир куни дostonларга сазовор Темур Малик ватан йўлида одамзод тоб бермас қийноқларга чидайди.

Чингиз Жалолиддиннинг темир иродасини синдиришдан ва жанг майдонларида рўйирост, узил-кесил енгилдан ожиз. Баландпарвоз шунқорни ўз қонли панжасига ilmoқ ниятида қари тулки фитна тўрини кенг ёяди. Жалолиддин изини таъқиб этадилар. Енг учида ханжарлар, гулдасталар ичида заҳарлар асл умрни кесишга муҳайё.

Жалолиддин образи асарда тўлақонли, жонли ва улуғвор образдир. Сўзи, ҳаракати ва бутун сиймоси билан романтик кўтарилма руҳли баҳодир айни замонда ҳақиқий одамийлик хислатларидан баҳраманд. Унинг душманга нафрат билан қайнаган юраги содда чўпон найидан гоҳо эрийди. У дўстларини, яқинларини соғинади, юракни қандайдир гашлик ва ҳасрат билан тўлдирувчи тушлар кўради. Синглиси Султонбегимни эркалайди ва унга ҳазиллашишдан завқланади ва ҳоказо.

Султонбегим сиймосида Шайхзода ғоят баркамол образ ярата билган. Хусн, ақл, жасорат, олижаноблик бу аёлда ажойиб гармоник бир кулл ташкил этган. Фалокатли кунларда она-Ватанни тарк этмакка мажбур бўларкан, Султонбегим чуқур ҳасрат ва самимият билан дейди:

Гарчи эрдим Хоразм қасрига безак.

Бахтиёрман бу ерда қолсам канизак.

Султонбегим учун эри келтирган қути-қути безаклардан мўғул хароб этган гўзал Самарқанднинг бир парча

ғишти минг афзал. Бахтсиз Султонбегим умрининг яна бир трагедияси шундаки, унинг эри Бадриддин энг қабиҳ, олчоқ бўлиб чиқади. Бадриддин ватанпарварларнинг муқаддас ишига не-не хиёнатлар қилмайди! Чингизнинг этигини ялаб, унинг қонли қўлидан тож киймакни умр гоёси қилган бу маккор ўз қолипига тушган кучли образдир. Бадриддин у даврдаги сарой доиралари ва киборларнинг ахлоқини, интилишини мукамал ифодалайди. Султонбегим нажот қирғоғини топади. Бу — унинг баҳодир оғаси, ватан, эрк учун жанг майдони. Гўё севги, нашъа, бахт учун яратилган бу нафис Хоразм чечаги қилич яланғочлаб, отларда учади. Гўзал, кўркам сочларидан баҳодирларнинг отларига айил ясашларини орзу этади. Гўё оға-сингил курашда бир-бирларини илҳомлантирадилар. Султонбегим шахсда ватан ва эл қизи образи чақнайди.

Шайхзода катта, салмоқдор образлар ва характерлар яратган. Олинг, тарихчи Насавий; пок виждонли доно олим асарга юксақ, улуғ бир куч бағишлайди. Жалололиддин курашида гўё қилич билан илм бирга ҳаракат қилади. Бир қўлда қалам, бир қўлда қилич, қўлтигида китоб билан шаҳид бўлган донишманд қаҳрамонликка доир китобини батамом тугатишни келажак наслларга — бизга васият этади.

«Жалололиддин» драмаси композицияси пишиқ, драматик тўқинишларга бой бир асар. Воқеалар жонли ва шиддатли равишда инкишоф этилади. Интрига кучли, ўткир ва оригинал. Драма фикр ва ҳикматга бой, баланд руҳли, бақувват шеър билан ёзилган. «Жалололиддин» талантли шоирнинг илк драматик асари. Шунинг учун, табиий ҳамма картиналар, эпизодлар бир текис кучга, бадий чучурликка эга, дейиш қийин. Лекин шуниси муҳаққақки, «Жалололиддин» ўсаётган ўзбек драматургиясида, шубҳасиз, муҳим ҳодисадир. Узининг фикрий ва бадий тўлқинлиги, юксақлиги жиҳатидан «Жалололиддин» бизнинг драматургиямизда юқори пояни ишғол этади.

«Жалолиддин» давримизга ғоят ҳамоҳанг; Улуғ Ватан уруши йилларида, совет халқларининг қаҳрамонлиги мислсиз гуллаган даврда ботир аجدодларнинг шонли ишлари юракларни ифтихор билан тўлдиради, томирларда яловбардорлик туйғуларини мавжлантиради, қонли чиркин фашизмни яксон қилиш учун муаззам курашимизда янги зафарлар ва шонлар чўққисига илҳомлантиради. Жалолиддин халқ қаҳрамонлигининг ўлмаслигига, унинг зафарига чуқур ишонч билан: «У кунга салом!» деярак, саҳнадан кетади. Хоразм баҳодирининг саломини зафарнинг улуғ кунига биз элтаётимиз.

Кўпдан буён узун умрли, фикрий ва бадий салмоқдор саҳна асарларини орзу қилар эдик. «Жалолиддин» бу орзумизга жавоб беришга қодир. Шоир Шайхзодани, Ҳамза номли Ўзбек давлат академик драма театри ижодий коллективини бу гўзал асар билан қутлаймиз.

[1945, февраль]

НАВОИЙ ВА ЗАМОНАМИЗ

Нисбатча ҳиндидан, хитойдан, русдан ва жаҳондаги бир талай катта миллатлардан кичкина ҳисобланган ўзбек халқи ўз хусусиятларига эгадир ва у жаҳон халқлари маданиятининг каттакон хазинасига ўз ҳиссасини қўшиш билан ҳам мушаррафдир. Маълумдирки, улуғ Ленин партиясининг раҳбарлиги, улуғ рус халқининг шафқати ва биродарлиги натижасида Шарқ халқларидан бир қисми озод бўлдилар. Шу саодатманд халқлардан бириси толеи ёр бўлган ўзбек халқи эди. Революциядан сўнгги 31 йиллик ватандошлик, ҳамкорлик, қон-қардошлик умримизда рус халқи: «Мен улуғ халқман», деб турмади. Ўзидан неча ўн ҳиссалар кичик бўлган ўзбекни ҳам, тожикни ҳам, қорақалпоқни ҳам, доғистонликларни ҳам ўз кичик инилари каби шафқат билан етаклади, камситмади, ўкситмади. Озод Шарқ халқининг бириси бўлган ўзбек халқи ўз ватанига, ўз давлатига, ўз экономикасига, шаклан миллий ва мазмунан социалистик бўлган санъат ва адабиётига, хулласи, коммунага қараб кетаётган улуғ асримизнинг бутун талабларига жавоб бера оларлик каттакон бир маданият ва маърифатга эгадир.

Ўз-ўзини таний олган ҳар бир озод совет граждани бу асл инсонга хос жаҳоний бир фазилатлар учун миллий масаланинг улуғ авторини Ленинга қалбдан ташаккур айтмаклари лозим. Ўзбек халқи қадим халқлардан биридир. У кишиликнинг эволюцион тараққиёти тарихида ҳаминша актив иштирок қилиб келган, кишилик тарихининг ҳар

бир этапида ўз қадр ҳиссаси билан иштирок қилган бир халқдир. Хоразмнинг бугун қум босиб ётган саҳроларидаги моддий-маданият осорлари: шаҳарлар, қалъалар, саройлар уч минг, тўрт минг йиллардан хабар берадилар. Искандар замонасида Самарқанднинг исми Мароқанд, Тошкентнинг номи Чоч эди. Қутайба Бинокентни хароб қилганда, эрлар савдода эди, хотинлар шаҳарни идора қилурлар эди. Амударёдан чиқиб, Хоразм воҳасини обод қилиб турган каналларни, кўҳна Урганчни, беш минг йилдан узоқ тарихли Бухорони Чингиз хароб қилди, яъни буларнинг ҳаммасини тарихимизни эслатиш учунгина эмас, балки бош сўзимнинг зийнати бўлсин, деб айтмоқчиман.

1937 йил 26 майда партиямизнинг марказий органи бўлган «Правда» газетасида ёзилган бош мақолада шундай дейилган эди: «Ўзбекистон халқи бир замонлар дунёнинг илғор халқларидан эди. У буюк қўшни халқлар ва маданиятларнинг таъсирлари қўшилган бой маданиятга эга эди. У юнон, хитой, ҳинд ва форс қадим ҳаёт маданиятлари билан ўртоқ ҳаёт кечирган эди. У умумжаҳон маданиятини яратишда тенг ҳуқуқ билан иштирок қилган эди».

Жаҳондаги бошқа халқлар билан бир қаторда ўзбек халқи жаҳон маданиятини олдинга етаклашдаги муқаддас ва мушарраф вазифалари учун энг азиз ва танланган талантили ўғил-қизларини одамийликнинг бутун тарихи бўйлаб тақдим қила келди. Улуғ файласуфлар, улуғ саркардалар, давлат арбоблари астрономлар, улуғ адиб ва шоирлар етиштирди. Ал-Хоразмий, Ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Форобий, Саккокий, Лутфий, Улуғбек, Амир Алишер Навоий, Мирхонд, Хондамир, Зебинисо бегим, Турдий, Машраб, Нодира, Маҳзуна, Адо, Гулханий, Фурқат, Муқимий, Ҳамза, Охунбобоев, Ҳамид Олимжон, Собир Раҳимов, хуллас калом, жаҳон тарихига ўз ҳиссасини қўшиб келган бир халқнинг ҳамма қобил фарзандларини санаб ўтириш ғоятда қийин ва ғурурга ҳам тааллуқ топиб қолиши мумкин.

XV асрнинг улуғ намояндаларидан бири, тадбирлик давлат арбоби, тилимизга асос солувчилардан бири, ўз қадр ва манзалати билан, ижодий ва ҳаётий фаолияти билан ўзбек адабиётининг оталари қаторига кўтарила олган ўзбекнинг улуғ шоири Алишер Навоийдир. Фақатгина ўзбек маданияти, ўзбек тарихи учун эмас, балки жаҳон маданияти хазинасини бебаҳо дурдоналар билан бойитган бу буюк зот, айти муддатда ўзбекнинг ҳам, улуғ руснинг ҳам, латишнинг ҳам, тожикнинг ҳам, ҳиндининг ҳам, яъни овозлик севгувчи бутун инсониятнинг ўлмас фарзанди ва муҳтарам шоирдир.

Бугун туғилганига беш юз йиллик юбилей ўтказаятганимиз бу зот инсон фарзанди эди.

Улуғ озарбайжон халқининг шоири Низомий, грузин шоири Шота Руставели, Александр Сергеевич Пушкин, Лев Толстой, Алексей Максимович Горький, Мирзо Абдулқодир Бедил, Тарас Шевченко, Жамбул, Фузулий, Рудакий, Фирдавсий, Маҳтумқули — буларнинг бариси аниқ бир халқнинг фарзандлари, албатта, аммо ўз фазли камолотлари билан, инсоний жаҳонга қарашлари билан бутун халқларнинг ўғилларидирлар, улар инсонликни қутлайдилар. Шунинг учун ҳам улардан қолган ижодий мерос бутун инсонларникидир.

Горький бу ҳақда шундай дейди:

«Ўтмишнинг ҳар бир улуғ санъаткорини икки нуқтадан, ўз даврининг ўғли бўлиш жиҳатидан ва башариятни қутқазиб йўлидаги оламшумул тарихий курашнинг қатнашувчиси бўлиш жиҳатидан қараб баҳолаш керак».

Алишер Навоийнинг беш юз йиллик юбилейи баҳонаси билан, унинг ижодий тафаккуроти, жаҳонга қараши, ҳаёл ва орзулари, башарият тарихини ривожлантиришда кўрсатган курашчанлиги ва фидокорлигини, бугунги ҳаётий давримиз, коммунага бораётган улуғ социалистик давлатимиздаги туман минг қиррали ҳаёт, фикр, ижод, жаҳонга қараш, умид ва орзуларимиз билан таққослаб кўрамиз.

Маркс айтганидек:

«Умумнинг яхшилиги учун ишлаб туриб ўзларидаги олижанобликни яна ҳам кўтарган кишиларни тарих улуғ кишилар, деб ҳисоблайди»¹.

Алишер Навоий ҳам умумнинг яхшилиги учун бутун онгли ҳаётини фидо қилган ва шунинг натижаси ўлароқ олижанобликни гоёта юксакка кўтара олган буюк тарихий тимсолларнинг биридир. Темур сулоласининг инқирози олдидаги бошбошдоқликлар, зулм ва туғёнлар, жабр ва жафолар, тенгсизликлар ичида яшаган бу улуғ мутафаккирнинг албатта ўзига хос дунёга қараши, орзулари, яққол айрилиқ ичида ишқ-муҳаббати, халқ саодатини кўзлаган, инсон бахтиёрлигини мўлжалга олган умидлари бўлмай иложи йўқ эди.

Темурий сулолаларини, айниқса, Ҳусайн Бойқаро замонасидаги хаотик давлат тузумини мушоҳада қилиб турган Алишер, давлат нимадир ва давлат тузуми қандай бўлмоқлиги керак, деган саволни ўзига бир неча бор бериб кўрган ва бу саволларга ўз дунёқараши ўлчовида жавоб ҳам беришга уриниб кўрган ёхуд ота ўғилни, ўғил бобони, бобо набиранни шуурсиз бир жонивор сифатида бўғизлаб турган асрда Алишердай катта мутафаккир шафқат ва биродарлик деган масалани ҳал қилишга унаб кўргани табиийдир.

Хулласи, давлат, ватан, халқ биродарлик, меҳр-шафқат, муҳаббат, илм-маърифат, ободонлик, тўйинлик, жабр-бедод ва бошқалар тўғрисида унинг дунёга қараши, ўз мулоҳазалари бўлган.

Хўш, Алишер давлат, давлат системаси ва давлатнинг юқори ва қуйи табақа арбоблари тўғрисида нималар ўйлайди? Дуруст, Навоий темурийлар давлатининг инқирозидан хавфсирар эди. Темурий шаҳзодалари ўртасида бўлган бошбошдоқлик, ранго-ранг иддоолар ва ранго-ранг орзулар натижасида бу империянинг тезаро

¹ Маркс ва Энгельс асарлари, I том, 406-бет.

хароб бўлажигига кўзи етар эди. Лекин бу қулаб бораётган иморатни тиклаб қолмоқ учун Навоийнинг кучи етар-миди?

Маркс айтганидек:

«Кичик Голландиянинг синфий манфаатлар жиҳатидан ўсган буржуазияси ҳар қандай манфаатлардан маҳрум бўлиб, майда-чуйда тарқоқ фойдаларни кузатган кўп сонли немис бюргерларидан кучлироқ эди. Манфаатларнинг тарқоқ бўлишига сиёсий ташкилотнинг ҳам тарқоқлиги, майда князликлар ва эркин империя шаҳарлари мувофиқ эди¹.»

«Ҳайратул-аброр»нинг учинчи мақолотида Султон Ҳусайн Бойқарога қарата ёзилган аччиқ ва ҳақиқий киноялар Навоийнинг қанчалик жасур ва қўрқмас бир шахс эканини ва шу давлат системасини сақлаб қолмоқлик учун нечоғлик жонкуяр вазир аъзамлиги учун далилдир.

Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий айтганидек: «Насиҳат ба подшоҳ бе он касми мусаллам астқи, на умиди зардорад, на бими сар». (Мазмуни: Подшоҳга насихат қилмоқлик, шундай одамга маъқулдирки, на подшоҳдан олтин умиди бўлсин, на боши кетишидан қўрқинчи.)

Дарҳақиқат, Навоийнинг Бойқаро хазинасидан олтин тамаи йўқ эди ва Бойқаронинг бебок қиличидан қўрқмас эди. Шунинг учун ҳам у шу аччиқ киноялар билан ўз ҳоқонига мурожаат қилолди. (Бу ўзингизга маълум, кўп ерда такрор қилинган, кўп ўртоқларимнинг нутқ ва мақолаларига зийнат бўлган:

Эйки, қавий айлади давлат қўлинг,

Зулм сори тушди ва лекин йўлинг,—

сатрларини ҳам ўз ичига олган учинчи мақолотдир.)

Дуруст, Навоий давлат деган сўз халқсиз мумкин эмаслигини билар эди. Шоҳ билан оддий фуқаро ўртасида

¹ Маркс ва Энгельс асарлари, IV том, 175-бет.

инсоний хусусият, жибиллятлар бўйича заррача тафвутлар йўқлигини билар эди. Ҳатто шоҳга хитобан айтган сўзида, халқ сендан юксакроқдир, сен уларнинг кўпидан ожизроқ ва тубансан:

Бил муниким, сен доғи бир бандасен,
Кўпроғидин ожизу афкандасен,

Эрмас алар тупроғу сен нури пок,
Хилъат аларгаю сенга тийра хок —

дея олган эди. Гарчанд халқ сенинг ҳукминг остида маҳкум бўлса ҳам, зулминг остида мазлум бўлса ҳам, гарчанд қўлида шавкату сармоёси бўлмаса ҳам, унинг, яъни халқнинг қадр-қиммати сеникидан юксакдир:

Ким не кишиким сенга маҳкум эрур,
Зулмингга бечора у мазлум эрур,

Гарчки йўқ шафқату сармоёси,
Сендан эрур ортиқ, анинг пояси,—

дея олган эди. Бироқ шу мазлум халқ ҳеч қандай хону хонзодасиз, шоҳу шаҳзодасиз, ўзи давлат қура олишини Навоий айтолмас эди ҳам. Чунки ўрта аср феодализи мулми остида эзилган қашшоқ, мазлум ҳунарманд ва деҳқонларнинг савияси бу революцион руҳга бориб етиши учун 500 йилларга муҳтож эди, шу халқ савиясининг меваси бўлган Алишер ҳам бирор революцион тузум тўғрисида мулоҳаза юритишдан, бирор революцион фикр айтишдан ожиз эди. Унинг жамулжам фалсафаси «золим подшо ва одил подшо»дан нарига бормас эди.

Муддати етмаган, фурсати келмаган яхши орзулар утопия деб саналади. Навоийнинг ҳам халқ фольклорида кўриниб келган бахтли, саодатли, зулм-жабрсиз, инсонлик ҳаққи-ҳуқуқи баркамол, кишилар қаримайдиган, ёш

болалар ўлмайдиган, ҳамма ер обод, ҳамма бир-бири билан иноқ, бутун ер юзи одамларнинг ватани, жаҳон бутун одамлар учун ёзиб қўйилган неъматли дастурхон, ҳамма инсон бир-бирининг биродари, шафқат, муҳаббат, меҳнат, вафо, одамларнинг туғма хислатлари ва ҳоказолар тўғрисидаги ширин хаёллар бундан тўрт юз эллик йил илгари айтилиши билан гоятда муборақдир. Улуғ Навоийнинг юксаклигини исботлагувчи қимматбаҳо далиллардир... Аммо бу орзулар Навоий асри учун, у ва ундан сўнгги яна уч-тўрт аср учун лазиз утопиядан бошқа нарса эмас эди. Маркс, Энгельс таълимоти билан қуролланган пролетариат ва революцион деҳқонлар синфи бу утопияларни ҳақиқатга ошириш учун кураша бердилар ва ниҳоят 1917 йил октябрда улуғ Ленин партияси раҳбарлигида улуғ рус пролетариат ва мазлум деҳқонлар синфи қардош халқлар билан биргаликда тарихда биринчи марта халқ давлатини, ишчи-деҳқон ҳукуматини барпо қилдилар. Улуғ социалистик давлатимизнинг 31 ёшида Алишер Навоийнинг юбилейини ўтказмоқдамиз. Улуғ гуманист шоиримиз Алишер Навоийнинг бутун жаҳоннинг орзуларини ўз ҳаётимиз билан таққослаб кўрсак, хаёл билан ҳақиқат ўртасидаги тафовут ойдинлашган бўлади.

Навоий ҳамма гениал одамлар сингари ўз ватанини севар эди. Ватаннинг бир бутунлигини, ободлигини, дахлсизлигини ва унда яшагувчи халқлар, миллий, ирқий бошқаликлардан мустасно осойишта, тинч, тўқ, биродарлик билан, ҳалол меҳнатда тотув яшамакликларини жонидан истар эди...

«Ватанга муҳаббат умум одамиятга бўлган муҳаббатдан чиқиши керак... Ватанни севиш башариятнинг идеалига, унда гавдаланган ҳолда курашга оташин равишда интилиш демақдир», дейди В. Белинский.

Навоийнинг ватанга бўлган муҳаббати Белинскийнинг шу гениал сўзларидаги каби умум башариятга бўлган севги ва эҳтиромдан келиб чиққан муҳаббатдир:

Агар шарқу ғарб ўлса манзил сенга,
Не ғам, көм агар бўлса ҳосил сенга?

Ватан шарқдами, ғарбдами, шимолдами, жанубдами бўлиш билан фарқ қилмайди ва бу ерда яшагувчи халқлар қайси ирқ, қайси миллатдан бўлишларига қарамай ватандошлардир. Ватаннинг бошига бирор мусибат келиб қолганда, бирор босқинчи ёвуз куч ватан бирлигини барбод қилмоқчи бўлганда, унда яшовчи халқлар бир мушт бўлиб тугилмаклари ва ёвни даф қилиш учун бирлашиб жангга кирмакликлари лозим:

Аёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб ётар токи имкони бор.

Юқорида айтилганидек, умум башариятга бўлган муҳаббат натижасида ватанга муҳаббат келиб тугилади... Навоий асарларида бир талай миллатларнинг вакиллари ўзбек ўғли Фарҳод, эронлик Шопур, арманистонлик Ширин, араб Мажнун, мисрлик Масъуд, ҳинд Фарруҳ, ҳалаблик Хўжа, юнон Искандар, хоразмлик машшоқ, барбарлар, занжилар, руслар, гуржилар ва бошқалар кўринади. Булар бир-бирлари билан бўлган ҳамма ҳаётий боғланишларда самимийдирлар, иттифоқдирлар, дўст-биродардирлар. Гениал шоир Навоийнинг инсонпарварлик билан тўлиқ руҳи бу муносабатларни изоҳлашда бутун салобати билан порлаб кўринади.

Шу билан бирга Алишер Навоий бошқаларнинг ерини босиб олувчи, барбод қилувчи, шу ернинг халқларини қул қилишга интилувчи золим агрессорларга ҳам қаршидир. Бунда Искандарни мустасно қилишга тўғри келар... Баъзи ўртоқларим: Навоий асарида Искандар образини мустасно қилиш керак, чунки шоир, Искандар истилоларини адолат ва инсофни ўрнатиш учун олиб борилган уруш, деб билади ва шу маънодагина уларни оқлайди, дейдилар. Истилочи золимларнинг қўшинлари қанчалик суқатой ва нобакор эканини Навоий шундай таърифлайди:

«Уларнинг ишлари талай олганни таламоқ, ёт мулкда чуқургадек сабза ва тупроқни яламоқ, ҳайвонликлари кўндал-кўп ва мардумликлари оздин-оз».

Шу муносабат билан Ҳофизнинг Темур қўшинларини характерлаб айтган байти эсга тушди:

Фигонким лўлиёний шўху ширинкору шаҳр ошуб,
Чунон бурданд сабр аз дилки туркон хони яғморо.

(Мазмуни: шўх, ширинхўр, шаҳарларга тўполонлар солгувчи лўли қизларнинг дастидан дод, булар қалбдан чидани шундай талон-тарож қиладиларки, худди турк қўшини, яъни Темур қўшини талон дастурхонининг устидан кўрсатган очкўзликларидай.) Улуғ одамларнинг башариятни олдинга етаклаганда чеккан заҳматлари айтган сўзлари, баён қилган фикрлари ҳеч қачон ўз қадр-манзалатини йўқотмайди. Гарчанд Навоийнинг бу фикрлари ёзилган асрда темурий шаҳзодалар боболари томонидан босиб олинган бир талай ўлкалар ва уларнинг мазлум халқлари устидан қонли ҳукмронлик юргизар эдилар. Бошқа ўлкаларнинг ноз-неъматини ва шу ердаги халқларнинг қуларга ҳос текин меҳнати соясида айшу ишрат, кайфу сафо сурган шу шаҳзодаларнинг қулоғига Навоийнинг сўзлари кирмас эди, қалбларига заррача таъсир қилмас эди. Бу ғоятда табиий, чунки Навоий бу олий фикрларни бир туркум феодал шоҳ-шаҳзодалар, бек-бекваччалар учун эмас, балки умум башарият учун ёзган эди.

Навоийнинг бу дунёга қараши бизнинг замонамиздагина ўз ҳақиқий ифодасини топа олди. Улуғ Ленин таълимоти билан тарбияланган совет халқларигина Ватан ва инсоний биродарлик мазмунини ҳақиқатга чиқара олдилар. Ёдингиздадир, революциямизнинг бош йиллари ёш Иттифоқимиз ҳар тўрт жиҳатдан узукда ёқут кўздек ўровда қолган эди. Довдираб қолмадик, улуғ партиямизнинг улуғ раҳбарлиги, буюк доҳиймизнинг яловбардорлиги: улуғ рус биродарларимизнинг азоб-уқубатларга чидам билан

кўкс кериб, бардош бера олиши ва ҳамиша ғолиб кела олиши, кичик миллатларга нисбатан олижаноб оға-инилик шафқати руснинг ёнига қолган халқларни ҳам бириктирди, бир мушт бўлиб ёвга қарши тугилдик, ғолиб келдик.

Ёдингиздадир, революциямизнинг бош йиллари Кавказни топтаб, Каспийни босиб ўтиб, Ўрта Осиё ерларини малъун қадамлари остида маҳв ва барбод қилмоқчи бўлган ва Ўрта Осиё халқларини эса Ҳиндистон ёки Қоф тоғларининг халқларидай қуллик кишанларига солмоқчи бўлган инглиз жаҳонгирининг ёвуз ниятлари!

Агар бизда Улуғ Октябрь социалистик революцияси бўлмаганда, Ўрта Осиё халқлари бу революция оқибатида озод халқ бўлмаганда, инглиз давлатидек катта бир агрессор давлатга қарши амир Олимхоннинг пилта тўплари, Асфандиёрхоннинг ўқу камонлари, туркман отабеклиги, тожик дарабеклиги нима чора кўра оларди?

Ёхуд узоқ давом қилган босмачиликни айтинг. Анварбек, Кўршермат, Омон полвон, Иброҳимбек ва бошқалар... Бу лаънатилар ҳам инглиз интервентларининг қутқулари билан бошимизга озмунча жабр-жафо келтирмадилар. Ана шуларга қарши олиб борилган қаттиқ жангларда рус бўлсин, украин бўлсин, белорус бўлсин: «Бу ер Ўрта Осиё, бу бизнинг ватанимиз эмас», деб турмади. Ленинча миллий биродарлик ўз қудратини кўрсатди. Иттифоқдош бутун халқларимиз бирлашдик, душманни ўз она ватанда қирдик, янчдик, қувиб чиқардик.

Улуғ социалистик революциямиз шу ёшга киргунча Ватанимиз, халқимиз бирлиги учун дахл қилган озмунча агрессорлар билан, зolim мудоҳалачилар билан, лордлар, мусъёлар, самурайлар билан рўбарў келмадик, ҳамиша ғолиб келдик. Ниҳоят, немис-фашист босқинчилари азиз, муқаддас, дахлсиз Ватанимизга хойнона бостириб кирганда ва бу малъунлар Ватанимизнинг бир бутунлиги ва халқимизнинг озодлиги ва ҳаёт-мамоти учун жаҳаннамий хавф бўлиб турган чоғда Иттифоқимизнинг икки юз миллионли юз эллик миллати партия пешволиги билан, Ленин

байроғи остида бирлашдилар, жангга отландилар, гарчанд, катта қурбонлар бериб бўлса ҳам ёвни ўз ерида янчдик, Берлинга ўз ёқут ранг байроғимизни қададик, шу кунларда ўзбек ҳам, тожик ҳам, туркман ҳам, татар ҳам, тувалик ҳам, озарбайжон ҳам, грузин ҳам: «Бу — украин ери, менинг ватаним эмас-ку, бу миллат билан сут эмишмаганман», деб турмади. Улуғ рус халқи, белорус халқи билан баробар жангга кирди. Жон бериб, жон олди. Чунки ҳақ ва ҳисоб, инсоф, биродарлик шуни талаб қиларди. Инсоний бу хусусиятларни бизнинг совет халқига Ленин ўргатгандир.

Ҳамма инсонпарвар ва шунинг натижасида Ватанини севгувчи улуғ мутафаккир инсонлар сингари улуғ Алишер Навоийнинг башарият бирлиги, Ватан бирлиги тўғрисидаги жаҳоний орзулари бутун қудрати билан бизнинг замонамиздагина барқарор бўлди. Ҳақиқий интернационализм деб шуни айтадилар, ҳақиқий ва башарий ватанпарварлик шундай бўлади.

Алишер Навоийнинг бирорта асари йўқким ё муқаддима қисмида, ё бўлмаса охирида бирор баҳона воситаси билан илм-маърифатга, биликка тарғиб ва ташвиқ қилмаган бўлсин. Жаҳонда бахтиёр бўлмоқ, саодатманд бўлмоқ, «ҳар икки дунёда» азиз ва мукаррам бўлмоқ, илм ва маърифат билангина муяссар бўлади, дейди Навоий. «Фарҳод — Ширин» достонининг охирида султонзода Абулфаворис шоҳга қилган насиҳатида айтади:

Билик шоҳ айласа ҳайвоннинг отин,
Нетонг, гар шоҳ қилса кимса зотин?

Шаҳиким илм нурин топти зоти,
Анинг то ҳашр қолди яхши оти.

Сикандар топти чун илму ҳуварни,
Не янглиғ олди кўргил баҳру барни...

Икки минг йил ўтуб юз минг хирадманд,
Бўлуб ҳикматлари бирла баруманд.

Темурхон наслидин султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.

Анинг абнойи жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд.

Валек ул, илм сори топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.

Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур,

Билиб бу навъ илм осмоний,
Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».

Қиёматга декинча аҳли айём,
Езорлар онинг аҳкомидин аҳком.

Бу насихат сўзларида фақатгина бир илм билан қаноатланиб қолмаслик, барча дунёвий ва диний илмлар билан қуроullanмоқлик ҳаммага лозим экани тарғиб қилинади. Айниқса шоҳлар ва шаҳзодалар олим бўлмоқлари, ҳамма илмдан баҳраманд бўлмоқлари лозим дейди. Шундагина адолатли бўладилар. Халқ тинч, мамлакат обод бўлади.

Шаҳзода Ғариб Мирзога қилган насихатида ҳам Абулфаворисга айтилган сўзларнинг такрорини кўрамиз:

Вале илм ичра бўлмай бирга қоне,
Боридин баҳравар бўлсанг не моне?

Қаю фанким шир этмаклик онда,
Кишидин яхши от қолгай жаҳонда.

Навоий билан Хусайн Бойқаро ўртасидаги ўтган бир воқеа машҳурдир: Хусайн Бойқаро қайсидир бир жангга отланиш олдидан мунажжим — астрологларни чақирмоқчи бўлди, қайси кунда, қайси соатда отланиш «наҳс» ва «саъд» эканини билмоқчи бўлди. Шунда Навоий Бойқарони бу ишдан тўхтатиб: «Душман устига юришдаги олдинроқ босилган ҳар бир соат саъддир», деди.

Навоий ёлғон илмларни ёқтирмас эди. У ҳақиқий жаҳоний илмлар билан қуролланишни тавсия қилар эди. Албатта, унинг қандай илми ўрганиш тавсиялари ичида, диний илмларни ҳам ўрганиш, фикҳ, ҳадис, тафсилларни билиш ҳам бор эди. Булар, албатта, Навоийнинг диндорлиги ва замонасининг тақозоси бўйича таклиф қилинган «билим»лардир. Навоий илм ўқишда эр-хотинларни фарқ қилиб ўтирмайди. Улуғбек мадрасасининг пештоқида ёзиб қўйилгандек: «Талаб ул-илма фаризатун алоқулли муслимун ва муслиматун», яъни ўқимоқ, олим бўлмоқ, ҳар бир эр ва хотиннинг мажбурий бурчи, деб билади.

Фарҳод бутун фанларда олим бўлганидек, Ширин ҳам ундан қолишмас эди. Каттакон бир давлатни идора қилиб турган Меҳинбонуни саводсиз деб айтиб бўлмайди. Ширин саройида Шириннинг эгачи-сингиллари бўлиб хизмат қилувчи ўн қиз тўғрисида Навоийнинг айтганлари шулардир:

Бу мажлис ичра ҳозир ўн дилором,
Бари ҳам сарв қомат, ҳам гуландом:

Бўлуб Ширин бисотининг надими,
Алардин хуш Меҳинбону ҳарими.

Келиб ҳар қайси бир фазл ичра моҳир,
Маҳорат шеваси ҳар бирда зоҳир.

Бирин — ашъор баҳри ичра ғаввос,
Бирин — адвор даври ичра раққос,

Бири — мантиқ русумида рақамкаш,
Бири — ҳайъат руқумиға қаламкаш.

Бирининг шеваси — илми хақойиқ,
Балогатда бири айтиб дақойиқ,

Бири — тарихда сўз айлаб фасона,
Бири — ҳикмат фани ичра ягона,

Ҳисоб ичра бирининг зиҳни бориб,
Муаммода бириси от чиқориб.

Бу фанларда булар бир-бирдин аҳсан
Юз ул фанлиқ аро ҳар қайси якфан.

Дилорому Дилорою Дилосо,
Гуландому Суманбўю Сумансо,

Паричеҳру Паризоду Париваш,
Парипайкар — зиҳи ўн исми дилкаш.

Сўз-ку илм-маърифат тўғрисида бориб турибди, лекин шу ўринда Навоийнинг хотин-қизларга нисбатан бўлган олижаноб муносабатини ва уларни, — зикр қилингандай, — олима ва фозила бўлишларини нечоғлиқ орзу қилганлигини эслатиб ўтиш кифоя. Навоий яратган хотин-қиз образлари ҳамиша озод, эрлар билан бутун дунёвий ҳуқуқларда тенг, илм-маърифат соҳибаси бўлган кишилар сифатида тасвир этилади. Буюк озарбайжон шоири Шайх Низомийнинг «Искандарнома»сидаги ажойиб сиймо бўлган хотин шоҳ Нўшоба билан Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»идаги Меҳинбону образининг қариндошлиги бордир.

Яна илм-маърифат тўғрисида. Навоий-ку одам болаларининг бутун дунёвий, диний илмлар билан қуролланган мукамал одам бўлмоқларини орзу қилар эди; хўш, шу

орзуларни ҳаётга тадбиқ қилмоқ учун Навоий яшаган XV асрда қанчалик сиёсий, иқтисодий базалар бор эди?

Мақтаб ва мадраса давлатдан ажратилган эди, давлат қарамоғида эмас эди. Вақфлар ва хайр-аҳсонлар билан кун кўрар эди. На муаллимлар ва на муддарислар, на мукаррирлар давлат маоши билан таъмин қилинар эди. (Алишернинг ўзи қурган кўп мактаб-мадрасалари ва уларга қилган вақф мулклари бор эди.)

Халқнинг 99 проценти саводсиз, аҳолининг катта қисмини ташкил қилган деҳқонлар синфи ўз ўғил-қизлари— тайёр дастёрларини бир неча йиллаб ўқитиб «умрини бекорга ўтказгандан кўра» шундай оғир замонада рўзгорга кўмакчи сифатида меҳнат қилишини аъло билар эдилар. Навоий замонасида илм олиш ҳуқуқи юқори табақа феодал аристократлар учунгина насиб бўладиган ширин луқма эди. Бир қишлоқи «толиби илм» бечоранинг шаҳарга илм қидириб келгандаги аҳволини Навоий шундай таърифлайди:

Зулм дурур ушбуки бир нотавон,
Илм тилаб шаҳридин ўлгай равон,

Айни фалокатдин аёғи яланг,
Тўни йўқидин тани доғи яланг,

Эски сепечи бошида кулкулук,
Дом киби бошдин оёғи телук...

Оч этибон қоринини муҳтожлик,
Туймаға муҳтож этибон очлик...

Халқ кўпу йўқ бири ёри анинг,
Кўздин учуб шаҳру диёри анинг,

Кўча кўпу эв кўпу бозори ҳам,
Билмайин улким, қаён урғай қадам...

Гурбат аро ҳоли ёмондин ёмон
Ҷар не йўқ андин ёмон, андин ёмон...

Шом етиб чоштга, йўқ ком анга,
Чошт муяссар эса, йўқ шом анга.

Мана, Навоий замонасидаги «толиби илм» студентнинг аҳволи. Шу сиёсий-иқтисодий, ижтимоий шароитда қайси бир деҳқон, касиб бечоранинг авлоди ўқий олар эди? Навоий замонасидаги илм олмоқ учун бўлган бутун интилишларга давлат ҳимоясини таққосламоқ учун революциядан илгариги Бухорони, Хивани, Қўқон ва Тошкентни кўрсатиш мумкин. (Бу аҳволни мана устозимиз Садриддин Айний кўп асарларида қайд қилиб ўтганлар ва менинг ёшдош ўртоқларимнинг кўллари ҳам илм олиш йўлидаги жабр-жафоларни бошларидан кечирганлар ёки бўлмаса мушоҳада қилганлар.)

Замонамиз — илмий тараққиёт замонасидир. Бу замонни XX аср дейдилар. Хусусан бизнинг Ватани — Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи дейдилар.

Улуғ Конституциямизда илм олиш ҳуқуқи айрим бир боб бўлиб киргандир. Ибтидоий таълим бизда мажбурийдир, аммо олий маълумотли бўлмоқ ҳар бир совет гражданининг виждон мажбуриятидир. Бирор кишининг номи ни тилга олмасдан шу залда ўтирган, шу президиумда ўтирган ўртоқларимни, биродарларимни, рафиқларимни қиёс қилмоқлигим мумкинки, бу ерда жаҳоний маърифатнинг алломалари: академиклар, профессорлар, файласуфлар, математиклар, археологлар, астрономлар, архитекторлар, докторлар, муаллимлар, киши руҳининг инженерлари — шоирлар, адиблар, рассомлар — уларнинг эр-хотинликларидан мустасно — ўлтирибдилар. Замонамиздаги илм-маърифатни Навоий замонаси билан таққослаш учун Навоийдан андиша қиласан киши. Мабодо ўлтирганлар ичида студентларимиз бўлса, Навоий тасвир қил-

ган студентнинг аҳволи ёдларида бўлсин. Улуғ Ленин замонасида, илм-маърифат замонасида туғилганликлари учун ташаккур айтсинлар, таажжуби шуки, тилдаги ташаккур бизда қабул қилинмайди. Қанчалик донороқ бўлсангиз ва илмингиз коммунага кетаётган халқимизнинг улуғ йўлида хизмат қилса, ана шу илм, ана шу ташаккур демакдир.

Навойий ўзи яшаб турган мамлакатнинг обод бўлишини, ажойиб қурилмалар, қурилишлар билан дилдош бўлишини истар эди.

Темур давлатининг ғолиб кунлари гуллаган йилларидан мерос қолган Шаҳрисабз Ишратхоналари, Самарқанддаги Бибиҳоним, Улуғбек мадрасалари, Чилстун қасралари, албатта шоирнинг назар гузаридан узоқ эмас эдилар. Маълумдирки, каттакон даромадга эга бўлган Алишер ҳамма хайр-эҳсонлари қатори ўз давлатидан йирик бир ҳиссани қурилмалар учун бахш қила олар эди.

Алишер давлат муҳри қўлида бўлган вазири аъзамдир. Шу билан бирга ўн минглаб гектарлаб ерга эга бўлган катта помешчик ҳамдир. Бу ер, бу мулклардан келган даромадлар бир шахснинг жаҳоний эҳтиёжларидан миллион баробар зиёда.

Гуманист Алишернинг йирик қалби ва саховатли кафти бу маҳсулот халқники, деб билар эди. Халқ мулки, халқ меҳнати натижасида ҳосил бўлган ҳар бир дона, ҳар бир грамм шу хизматкаш халқнинг ўз бахт-саодати учун, ўз ободончилиги учун сарф бўлишини шахсий манфаатларидан кўра афзалроқ билар эди. Алишернинг Хуросон ўлкасида, Ҳиротда, Самарқандда ўз пули билан (ўз пули деган сўзим учун мажлисда ўлтирган дўстларимдан афв сўрайман, чунки, бу ердаги кишилар пул нима, экономика нима — бунинг маъносини ҳал қилатурган азиз кишилардир) қурган мадрасалари, мактаблари, хонақолари, равоқлари, ҳовузлари, кўприклари, ҳаммомлари, карвонсаройлари — жамулжам 200 га етадиган бу қурилмалар улуғ гуманист шоиримизнинг халқ бахт-саодати учун, обо-

донгарчилик учун нақадар куйинчак бир шахс эканини кўрсатувчи далиллардир.

Навойий замонасида қум ва қуёш соатлари ишлатилар эди. Шунда Навойий Франциядан келтирилган металл, заводной бир соатнинг копиясини маҳаллий бир кустирга заказ қилди. Бу тўғрида «Мажолисун-нафъис»да қизиқ гаплар бор. Навойийнинг қурилишлар, ихтиролар учун бўлган тугалмас иштиёқини қурган биноларида кўргандек, шу арзимас фактда ҳам кўриш мумкин. Навойийнинг ҳар беш поэмасида деярли бирор бино қурилади. «Фарҳод ва Ширин»да йиллар фаслига муносиб тўрт қасрдан ташқари, каттакон канал қазилади ва Ширин саройи барпо қилинади. Искандар Садди Искандарий саройини қуради ва ҳоказолар...

Халқ манфаати учун хизмат қиладирган, шаҳарларимиз ва қишлоқларимизни кўркем кўрсатадирган ҳақиқий ободонликнинг нишонлари бўлган гигант қурилмалар партия пешволигидаги бир неча бешйилликларда барпо бўлди...

Алишер Навойийнинг жаҳоний туйғулари, тафаккури, ижодидаги бутун орзу-ҳавасларини, меҳр ва вафо фалсафасини, ишқ ва муҳаббат фалсафасини — шоир ниманики ўйлабди, ниманики ёзибди, бугун билан, яъни XX аср билан, ўз яшаб турган асримиз билан қиёс этиш мумкин, аммо бу ўхшатиш шамни электрикка, отни — автомобилга, самолётга, бўзни крeдешинга ўхшатиш каби бачканалик бўлиб қолади.

Буларнинг барисига қарамасдан биз билан асрдош авлод ва келажак авлод улуғ Алишернинг ижодий меросидан бир фарзанд сифатида фойдаланмоқлиги лозим.

[1948, апрель]

ШОИР АЙБЛАЙДИ

Фурқатнинг Ҳиндистондан ёзган хатлари

Мен йирик шоиримиз Муҳаммад Зокиржон Фурқат тўғрисида баъзи нарсалар ёзиш ниятидаман. Тунов куни мўйсафид китобхон Мулла Мўминжондан Фурқат тўғрисида янги материаллар топиб беришини илтимос қилдим. У менга «Туркистон вилоятининг газети»нинг (маълумки, бу газета ўзбек тилидаги биринчи босма газетадир) саҳифаларида босилган уч хабарни олиб келиб берди.

Мен бу хабарларни илгари кўрмаган эканман. Ҳолбуки, улар Фурқатнинг фаолияти ҳақидаги фикрларни тўлдириш учун жуда зарур бўлган материаллардандир. Фурқат ҳақида махсус мақола ёзган ё китоб чиқарган ўртоқларим ҳам улардан беҳабар бўлсалар керакки, бу муҳим хабарлар ҳақида бир оғиз ҳам гапирмаганлар.

Ҳар уч мақола «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1897 йил 28 ноябрдаги 45- сонининг 6- ва 7- саҳифаларида босилган.

Маърифатпарвар ва гуманист шоирларимиздан бўлган Фурқат мазлум, бечора, ҳимоясиз ҳинд ва афгон халқининг инглиз зулми остида қаттиқ жабру жафо чекканини ўз кўзи билан кўриб, шу хабарларни ёзган экан:

«...Алҳол жамоай афгониянинг бу тариқа ҳужуми хавфидин Жилим дарёсининг канорасиға ҳисобсиз англис лашкари кўп тўпхона бирла келиб ётибдур. Маланкан деган мавзеда ўн минг чоғлик афгон халқи бирлан англис

лашкари орасида муҳориба бўлиб, афгон халқи шикаст топган вақтда, афгон хотинлари эрлари қўлидан уруш асбобларини олиб, яқбора ўзларини англис лашкарига уриб, бир ярим соатда англисларга шикаст берибдирлар...»

Фурқат ёзган иккинчи хабар:

«...Ва яна Калкуттадан ахбор қилурманким:

...Ва дигар Ҳиндистон вилоятларида мусулмонлар билан ҳиндилар орасида хусумат пайдо бўлиб эркан. Бу хусуматнинг мусаббиби англислар эркан.

Ва яна хабар берурларки, мусулмонларнинг ёш болалари ногоҳдан касал бўлиб ўлибдирлар. Тафаххус қилсалар, Лондон шаҳридин келган ҳалволарнинг ичиға заҳар қўшилган эркан...»

Фурқат ёзган учинчи хабар:

«...Ва яна Билужистон бирла англис орасида муҳориба бориб турибдур.

Билужистон тарафларидин кўп одамлар ҳар кун келиб Сувог халқиға қўшилуб турадирлар. Бу муҳориба қилган афгонларға таъйин бўлган мавожиб йўқдир. Ҳар ким ўз авқатини ўзи олиб келиб муҳориба қиладир. Озуқлари тугаган одам кетиб, ўрниға янгидин озуқи бор кишилар келадир. Озуқи тугагунча муҳориба қилиб, ўрниға яна янги одамлар келиб, булар кетадирлар. Валҳосил, кундин-кунға одам кўпайиб турадир».

Яъни устод шоиримиз Фурқат хабар беради:

1. Афғондек кичкинагина халққа қарши инглизлар аскар юбориб, босқинчилик қилган.

2. Улар харитада ҳам кўринмайдиган билужийлар устига бостириб келганлар.

3. Мустамлакачи инглизлар ҳинд халқининг наслини қуритиш учун Лондондан Ҳиндистонга ҳалво деб заҳар олиб келганлар.

Фурқатнинг юқоридаги сўзлари ҳали ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Чунки улар ҳозирги кунда бизнинг кўз ўнгимизда бўлаётган баъзи воқеаларни тўлароқ изоҳлашга ҳам ёрдам берадилар.

Бу хабарлар инглизлар Шарққа маданият тарқатиш учун келганлар, деган сохта тарғиботнинг мисини чиқаради. Бу ҳужжатлар яна Шарқ мамлакатларининг халқлари ўз ватанларига ёвуз ниятлар билан босқинчилик қилиб келган инглизларга қарши тинмай курашганликларидан дарак беради.

Иккинчи хабарда Ҳиндистон вилоятларида мусулмонлар билан ҳиндилар орасида пайдо бўлган низоларнинг сабабчиси сифатида инглизлар кўрсатилади. Бу хабар бундан роппа-роса 52 йил илгари ёзилган, лекин ҳозир ҳам инглиз империализмининг бу мамлакатга нисбатан олиб бораётган жирканч сиёсатини фош қилади. Шу сатрлар ёзилган давр билан бизнинг кунларимизгача бўлган ярим асрдан ортиқроқ вақт ичида содир бўлган воқеаларни эслайлик. Ҳиндистон халқларининг инглиз босқинчилигига қарши юқоридаги хабарларда ҳам қайд қилинган нафрати кун сайин кучая борди. Ҳинд халқининг мустамлакачилик зулмига қарши курашидан, унинг миллий озодлик ҳаракатларидан қўрққан Англия ва Америка империалистлари Ҳиндистондаги мусулмонлар билан ҳиндлар орасига низо ва душманлик солиб, уларни бир-бирини қиришга зўр бериб ундади ва шунга уриниб келмоқда.

Узоқ вақтлардан бери олиб борилган бу сиёсат натижасида миллионлаб алданган ва бечора ҳиндлар ўлди, хонавайрон бўлди, инглиз босқинчилар эса бундан манфаат топиб келди. Бу йиртқичлар ўзларининг «бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил» деган ваҳший принципларини амалга ошириб, бир қанча миллионларча мустамлака халқларини аллақачонлардан бери қон қақшатиб келмоқда.

Фурқат ёзган хабарлар империалистларнинг турли халқлар ўртасига низолар солиш найранги, у мамлакатларнинг бегуноҳ аҳолисини қиришда қўлланаётган жирканч усуллари авваллардан борлигини ва амалга оширилиб келаётганлигини кўрсатувчи тарихий ҳужжатлардандир. Шунинг учун империализм устидан бўлажак судда

улуғ шоиримиз Муҳаммад Зокиржон Фурқат ҳам қораловчи сифатида қатнашажак.

Келаси мақолачамизда Фурқатнинг рус аскарининг қудрати ва фазилати ҳақида ёзган «Офарин» сарлавҳали асари тўғрисида сўзланажакки, бу асар ҳам янги топилган, у ҳам «Туркистон вилоятининг газети»да чоп қилинган экан.

[1949]

ФУРҚАТ РУС АСКАРИНИНГ ҚУДРАТИ ТУҒРИСИДА

Классик шоиримиз Зокиржон Фурқатнинг ижодига рус маданиятининг кучли таъсири ва унинг шахсий ҳаёти руслар билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги аллақачонлар исбот бўлган бир фактдир. XIX асрнинг охирида рус халқи билан бўлган алоқамиз тарихини ўрганиш, бир талай масалаларни ойдинлаштиргани каби, шоиримиз Фурқатнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда ҳам анча янгиликлар беради. Шу материаллар қаторида «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларини ўрганиш ҳам ғоятда муҳим. Ҳозир бизнинг қўлимизда мавжуд бўлган материаллар Фурқатнинг таржимаи ҳолини янада бойитади.

Фурқат рус маданиятига мафтун бўлган шоирдир. У руслар келтирган янгиликларни — гимназияни, электрни, поездни, телеграфни куйлайди. Буларнинг бариси кечагина хонлар, беклар сиқигида, ўрта аср фанатизмининг қоронғилигида, диний мавҳумотлар қучоғида яшаган Ўрта Осиё халқлари учун ишониш қийин бўлган «мўъжиза»лар эди. «Руслар — бединлар, уларга шайтон ёрдам беради», шунинг учун ҳам: поезд — поезд эмас, «шайтон арава», электр — электр эмас, «шайтон чироғ», дейилар эди. XVII асрнинг фанатик шоирларидан Сўфи Оллоёр:

«Шариатсиз киши учса ҳавога,
Кўнгила берма анингдек худнамога»,—

деган эди.

Худди шундай шароитда, ўз асри маданиятидан орқада қолган маҳаллий халқ ичидан чиққан шоир Фурқатнинг руслар келтирган янгиликларни мақташи жасорат ва фикрда инқилобий бир ҳодиса эди. Куни кечагина хону беклар ўртасидаги бошбошдоқликларни ва уларнинг тартибсиз, интизомсиз қўшинларини кўрган ва бир талай олағовур мақсадсиз ҳодисаларнинг шоҳиди бўлган Фурқатда маданий, интизомли, техника билан қуроланган рус мунтазам қўшини катта таъсир қолдиради. У ишрат-параст, жоҳил, зolim хону беклардан шикоятланиб:

Эсизким, бизнинг ўтган хону беклар
Кечиб ишратда зое субҳу шoми,
Кетурмай ёнига бир аҳли дониш,
Ўзига хос этиб аксар авомли,
Чу илму фазл элини тутмадилар,
Қилибон тарбиятга эҳтиромли,—

дейди ва рус саркардаси Суворов тўғрисида ҳурмат билан сўз юргизади:

Суворов ким эмиш — бир катта одам,
Баҳодирлик била машҳури олам.
Эмиш Русияга сардори лашкар,
Юриб амри билан бисёр аскар.

Русларнинг мунтазам қўшинларига Фурқатнинг ҳурмати ҳаддан зиёдадир.

1904—1905 йиллардаги рус-япон уруши давлат бошида турган подшо ва юқори табақа чиновникларнинг бекбурдлиги ва бепарволиги натижасида, урушни олиб бора билмаганлиги натижасида ва уларнинг сотқинлиги билан японлар фойдасига ҳал бўлган бўлса ҳам, бу жангда рус аскарининг бевосита гуноҳи йўқ эди. У ҳар галгидай рус халқига хос жасорат, мардлик, фидойилик хусусиятларини намоён қилган эди. Бу урушда рус аскарининг нафари ўзини қаҳрамонларча тутган эди.

Шу йиллари Ёркентда яшаган Фурқат рус аскарининг жасорати тўғрисида ажойиб бир назм ёзиб, «Туркистон вилоятининг газети»да бостиради.

Ҳамиша русларни бирон важ билан камситишга уринадиган инглиз капиталистлари бу йилларда ҳам турли йўллар билан рус аскари устидан истеҳзо қила бошлаган эди. Ҳиндистонда инглиз хўжайинларнинг нашр афкори бўлган «Ҳабл ул-матин» ва «Песайй ахбор» газеталарида шу хилдаги бир неча хабар ва мақолалар бошланган эди.

Фурқат рус аскарининг жасорат ва қаҳрамонлигини кўйлаш билан баробар, инглизларнинг ҳалиги иғволарига жавоб бериб ҳам ўтади. Биз бу ерда шу назмнинг бир қисмини айнан кўчирамиз:

«Ҳабл ул-матин» ва «Песайй ахбор» ном Ҳиндустон газеталарида Русия давлатининг Ёпун бирла қилгон муҳорибалари хусусида, рус аскари тўғрисида кўпунча кинояли сўзларни ёзадурлар, чунончи, у хабарлар устдан қараганда бирор воқеани ҳикоя қилгандай бўлса ҳам, мазмуни бошқа, диққат билан мулоҳаза қилинса, киноя ва ҳасаддан иборат маънилар маълум бўладур. Афсуски, шу хабарларни ёзгувчилар инсоф билан сўз ёзмайдурлар. Шунинг учун мен, Зокиржон Фурқат, бир неча сатр назмларни ёздим:

... Кел, э Фурқат, сўзинг жўши баҳор¹ эт,
Газетлар сафҳасини лолазор эт.
Қилиб бекор Ҳиндистон газетин,
Гулистон айла Туркистон газетин.
Хаёл айлаб сабоға ҳаминон² бўл,
Юриб Манжурия сори равон бўл.
Зафар пайкар ўшал Русия аскар,

---

¹ Жўши баҳор — кўклам тошқини.

² Ҳаминон — жиловодш, ёндош. (Автор эскартишлари.)

Ҳама жанговару ҳарбий диловар.
Урушмакдин ки андоқ, қон тўкушди,
Шафақ гўё фалакдин ерга тушди.
Ёпун аҳлидин андоқ бўлди кушта¹,
Бўлиб ул кушталардин пушта-пушта.
Казаклар он чунон ёпунни чопди-
Ки, ер саҳнин ўликлар бирла ёпди.
Чиқориб таҳсин овозин заминлар,
Фалакдин келди савти офаринлар.

Қачон Дорою Искандар мунигдек,
Яна Фағфур ила Қайсар мунигдек
Неча ким ҳарб майдонлар қуришмиш,
Қачон Русия аскардек урушмиш?
Алардан икки минг йилча ўтибдур,
Жаҳонни ному овози тутибдур.
Ажалнинг илқидан қолиб омонда,
Агар бўлса эдилар шу замонда,
Бориб бир гўшада тургай эдилар,
Уруш ҳангомасин кўргай эдилар.
Кўриб Русиядан бу жангу фархош²,
Дер эдилар ҳама: «Шо бош!»у «Шо бош!»³

Фурқат рус қўшинининг ўз жанговарлиги, мардлиги ва ҳарбий санъати билан афсонавий қаҳрамонлардан юксак туришини кўйлаб, кейин таъначи инглизларга қарата ўринли ва аччиқ киноялар қилади.

Маълумки, 1899—1902 йилларда Англия Африкадаги кичкинагина бур халқи билан уруш олиб борган эди. Инглизлар бу урушда хийлагина танбеҳини еган эди. Ҳозир уруш оловини ёқувчиларнинг рўйхатида биринчи номерни олган тажовузкор Черчилль ўша пайтда бурлар-

¹ Кушта — ўлган, ўлдирилган.

² Фархош — ғайрат, шижоат.

³ Шо бош! — форсча: эҳтиёт бўл! (Автор эскартишлари.)

нинг қўлига асир тушиб шарманда бўлган эди. Бу ҳийла-кор бурлар қўлидан қайси ҳийла-найранг билан қутилган — сўз бу ерда у тўғрида бормайди.

Фурқат, бур халқидан танбеҳини еган ҳасадчи инглизларнинг эсига солиб, руслар бур халқи билан эмас, японлар билан урушаётганини таъкидлаб ўтади:

Ҳасад аҳли бу сўз тўғри демаслар:
Ки Епун бур халқидек эмаслар.
Нечукким бур халқида ҳунар йўқ,
Яна ҳарбий улумидин асар йўқ.
Қолибдур тарбиятсиз тоғ ичида,
Темирдек занги тупроқ ичида.

Аларда ҳам уруш асбоби камдир,
Масалдирким: «Ақал ҳукми адам»дир¹.
Будурким, ёзди аҳволин аларнинг,
Нечук кўргузган иҳмолин аларнинг.
Инглиз бурларнинг воқиотин,
Урушган чоғда бўлган ҳодисотин
Газетларда ўқиб кўрдик, билурмиз,
Инглизга қачон таъна қилурмиз?!

Шу сатрлардан сўнг Фурқат Япония билан урушган Россия аскарининг қийинчиликларга чидаб, стратегик нуқулайликларга қарамай кўрсатган қаҳрамонлик ва шижоатини ўзича баён қилади:

Менга айтмангки: «Идрокинг шошурдинг,
'Ажаб, Русия таърифин ошурдинг»,
Эмас ёлгон агар таъриф қилсам,
Шукуҳу савлатин тавсиф қилсам.
Кимиким билди журрофия илмин,
Бу сўзга фикр этиб кўргузди ҳиламин:

---

¹ Ақал ҳукми адам — арабча мақол: «Нисбатча оз нарса йўқ, ҳукмидадир». (Авгор ёскартиши.)

Неча чўлу биёбонлардан ошиб,
Олиб бормиш емак-ичмакни тошиб,
Оғур юклар борур ҳангоми ҳам бор,
Яна олоти ҳарб анжоми ҳам бор.
Бу иш Русия зўридин эмасму?
Алар табъи гаюридин эмасму?
Бу ишни Ёвропо халқи билурлар.
Ҳама инсоф этиб таҳсин қилурлар.
Бу сўзнинг рамзини доно билур, бас:
Нечук оташга тоқат айлағай хас!

Фурқат куйлаган ватанпарвар рус аскарларининг шарафли анъаналарини ўзлаштирган ва камолотга етказган совет жангчилари иккинчи жаҳон уруши даврида мисли кўрилмаган қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар, ба-шариятни фашизм асоратидан қутқариб қолдилар. Шу кунларда америка-инглиз империалистлари совет жангчиларига таъналар қилар экан, бу уларнинг тажовузкор ота-боболаридан қолган расмдир.

[1949]

ПОЭТИКАМИЗНИ ТОБОРА ТАКОМИЛЛАШТИРАЙЛИК

Ҳозир бўлиб ўтаётган кенгаш адабиётимизга анча ёш талантли ўртоқлар кириб келаётганидан далолат беради. Бу воқеа бизнинг умумий юксалишимизни кўрсатади. Совет жамияти халқимиз моддий ва маънавий маданиятини ривожлантириш учун гоят бой имкониятларга эга. Бутун жаҳон аҳамиятига эга бўлган бу ишни кадрлар бажарадилар. Бизга маълумки, ҳамма нарсани кадрлар ҳал қиладди. Шунинг учун ҳам халқ хўжалиги ва маданиятимизнинг ҳамма соҳалари учун билимдон, меҳнатсевар, баркамол кадрлар етиштириб бериш партия ва совет ташкилотлари, шу жумладан, ёзувчилар жамоатчилиги олдида турган энг муҳим вазифадир.

Совет Иттифоқи қардошлар оиласидаги барча халқлар каби, ўзбек халқи ҳам ўз маданият ва санъатини юксалтиришда катта ғалабаларга эришди. Халқимизнинг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданияти дев қадамлар билан ривожланаётир. Маданият кадрларимиз кейинги йилларда ёшлар ҳисобига анча ўсди. Ўзбек совет адабиётида ҳам бирмунча янги шоир, драматург, прозаик ва танқидчилар етишиб чиқди. Ёшлардан Асқад Мухтор, Туроб Тўла, Ҳамид Ғулум, Рамз Бобожон, М. Бобоев ва бошқа ўртоқлар ўз асарлари билан адабиётимизни бойитдилар.

Қўлга киритган ютуқларимиз катта. Аммо, биз билемизки, большевиклар қўлга киритилган ютуқлар билан хотиржам бўлиб қололмайдилар.

Жамиятимиз, ҳаётимиз, экономикамиз, маданиятимиз ҳамisha юксалишдадир. Ҳар доим олдинга қараб ҳаракат қилиш ҳаётимизнинг қонунидир. Коммунизмнинг буюк иншоотлари тикланаётган бир вақтда шеъримиз ҳам шундай бақувват бўлиши, образларимиз, мисраларимиз ҳам ҳаётимиз билан ҳамнафас бўлиши керак.

Яъни, поэзиямиз янги темалар, янги образлар, янги поэтика воситалари билан бойитилиши зарур. Бу талаб ҳаммага: катта деб аталган ёзувчиларга ҳам, ёшларга ҳам тааллуқлидир.

«Уралмаш» одимловчи, забардаст куракли экскаваторлар ишлаб чиқараётган, катта дарёлар янги изга солиниб, даштларда поёнсиз ўрмонлар пайдо қилиниб, табиатнинг қиёфаси ўзгартириляётган, Назарали ота билан Тўтихонлар пахтадан (албатта, янги техникани моҳирлик билан ишлатиш асосида) рекорд ҳосиллар олаётган, Ҳурмат Тешаева бошлиқ пиллачиларимиз қурт боқиш муддатини йигирма кунга келтирган бир вақтда, адабиётимизда (асосан, поэзиямизда) эски формага ёпишиб олган баъзи шоирлар ҳам йўқ эмас. Булар поэзиямизда озчиликни ташкил этади, лекин шу озчилик ҳам анча зарар келтиргани маълум.

Бу ерда характерли нарса шуки, ўзларини, «арузчи» шоир деб атаган баъзи халтурачилар поэзиямизга бирор-та янги образ, поэтикамизга бирорта янгилик кирита олмадилар. Улар сиёсий калтабинликлари натижасида, «тўққиз фалак» билан «етти само»ни, ўзларининг хаёлларидаги шахси номаълум бўлган гўзалнинг бошидаги «тароқлар»ни куйладилар, «найлайин», «қолмади» каби радиолар асоратида газаллар ёздилар ва ҳоказо.

ВКП (б) Марказий Комитетининг мафкура масалалари юзасидан қабул қилган тарихий қарорларидан кейин бу халтурачиларга қаттиқ зарба берилди. Поэзиямизни соғлом йўлдан чиқармоқчи бўлганлар сафимиздан супуриб ташланди.

Ёшларимиз ижодида тамомила бошқача бир ҳолни

кўраминиз. Улар адабиётимизни янги темалар, янги образлар ва поэтик янгиликлар билан бойитишга ҳаракат қилмоқдалар. Уларнинг соғлом, барала овози адабиётимизнинг ҳамма жанрларида жаранглаб эшитилмоқда. Асқад ўзбек совет ёзувчилари ичида биринчи бўлиб оғир сановат ва темир йўл транспорти темаларида асарлар ёзди, Мирмуҳсин билан Ҳамид Фулом чўллари ўзлаштириш ҳисобига совет пахтачилигини ривожлантириш масаласини кўтариб чиқдилар, Туроб Тўла ва М. Бобоевнинг тинчлик учун кураш темасида ёзган асарлари машҳур Р. Бобожон халқлар дўстлиги темасида поэма ёзди.

Бу ёшлар ва бу кунги кенгашга тўплаган кўп ёш шоирларимиз ўз ижодларида поэзиямиздаги соғлом йўналишдан бораётирлар. Бу — В. В. Маяковскийдан бошланган илғор рус поэзияси ва шу поэзиянинг ҳаётбахш таъсири остида камолот босқичига кўтарилаётган ўзбек совет поэзиясидир.

В. В. Маяковский ижодини ва илғор рус поэзиясининг менинг ва бошқа етакчи шоирларнинг ижодини таъсири ҳақида кўп мақолалар ёзилган.

Мен мана шу илғор рус поэзиясининг ёш шоирларимиз ва шу жумладан, мазкур кенгашга тўплаган шоир ўртоқларимиз ёзган асарларга таъсири ҳақида гапирмоқчиман.

Поэзияга юзаки қаровчи баъзи ўртоқлар, Маяковскийнинг поэтикаси шеърини мисраларни ўзига хос бўлиб юбориш билан фарқ қилади, деб юрадилар. Дуруст, Маяковский мисраларни мантиқий зарбга қараб бўлиб ташлайди. Аммо бу шеърини приём — масаланинг асосий жиҳати эмас. Маяковский поэзияси ва поэтикасининг туб моҳияти бошқа нарсада. Маяковский поэзияси ўз замонасининг революцион ғоялари билан мукамал суғорилган, Ленин партиясининг жарчиси бўлган, гоят катта мазмунга мувофиқ янги, революцион формага ҳам эга бўлган поэзиядир. Бутун рус совет поэзияси Маяковскийнинг революцион традициялари асосида ривожланаётир.

Бизнинг энг яхши шоирларимиз, шу жумладан, илғор ёшларимиз Маяковский ижодиётининг мана шу фазилатларини чуқур англаган ҳолда асар ёзаётирлар. Шунинг учун ҳам уларни Маяковскийнинг чин шогирдлари деб аташ мумкин.

Туроб Ғуланинг «Жавоб» сарлавҳали шеъри В. В. Маяковскийнинг ижобий таъсирини кўрсатишга мисол бўла олади. Бу шеъри ҳаммангиз ўқигансиз. Аввало, Туроб тинчлик темасида ёзилган бу шеърини тинчлик учун кураш ғоясини бевосита баён қилишдан бошламаган. Шундай қилиш ҳам мумкин эди. Аммо, бу ҳолда образлиқ шеърнинг баъзи мисраларидагина бўлиши мумкин эди. Бундай қилиш — поэтик приёмда осон йўлдан бориш бўлади.

Туроб умумий образ яратишга интилган. Бунинг учун у Ўзбекистон вакили ўртоқ Бобохўжаевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотигаги нутқини ўз шеърига восита қилиб олган. Шеърни шу нутққа илова деб атаган. Бу умумий приёмдир. Натижада, мана шу восита ёрдами билан (яъни, жавоб бериш йўли билан) шоир ўз ғоясини поэтик ифодалаб берган. Бу умумий образдир. Мисралардаги образли иборалар эса, шеърнинг умумий ҳуснига ҳусн қўшган, асарнинг таъсир кучини оширган.

Бу шеърнинг поэтик системасида, вазн ва қофия тuzилишларида, шу жумладан, мисраларнинг бўлинишида ҳам рус революцион поэзиясининг таъсири яққол кўзга ташланиб турилти. Туробнинг бу шеъри ғоявий бақувватлиги, бадий савияси ва поэтик янгилиги билан ҳаваскор шоирларимизга намуна бўла олади.

Мен, Низомий номаи институтнинг студенти, ҳаваскор ёш шоир — Улмас Муҳиддиновнинг В. В. Маяковскийга бағишлаб ёзган «Устозга» сарлавҳали шеърини ўқиб чиқдим.

Улмас ўз шеърида ҳеч қандай поэтик приём ишлатмаган. У шеърини тўппа-тўғри: «Сен ундай эдинг, сен бундай эдинг», деган мурожаатдан бошлайди. (Шеърни ўқиб бераман.)

Кўриб турибсизларки, шеърда биргина бадий восита бор. У ҳам бўлса, ижодни ҳайкалга ўшатишдир. Аммо бу бадий восита ҳам янгилек эмас. Жуда кўп классик шоирлар, жумладан, буюк Алишер Навоий ҳам ижодни ҳайкалга ўшатганлар. А. С. Пушкиннинг «Ҳайкал» номли шеъри замирида ҳам шу гоё ётади. Демак, Улмас ўз шеърида янгилек излашга, бадий воситалар ўйлаб топишга интилмабди.

Улмаснинг шеърида вазн борми? Бор. Шеър 11 бўгинди бармоқ вазнида ёзилган. Қофия борми? Бор, лекин тўла эмас. Улмас бандлардаги биринчи ва учинчи мисраларни бир-бирига қофияламаган. Тўла қофия масаласида кейинроқ алоҳида тўхтайман.

Улмас мисраларни мисрачаларга бўлиб ташлаган. Аммо бу ерда ҳам принцип йўқ.

Чунончи, «Борасан биз билан ёнма-ён» деган анча мантиқсиз мисра учга бўлиб юборилгани ҳолда, «У — ижод боғида порловчи машъал» ёки «Урнатдинг шеърийят боғида ҳайкал» каби мисралар бўлинмаган.

Савол туғилади: Улмас мисраларни бўлишда қандай принципга амал қилган?

Бу саволга ёш авторнинг ўзи ҳам жавоб беролмаса керак.

В. В. Маяковский шеърлари оташин шеърий нутқни ёслатади. Владимир Владимирович мисраларни юракдан отилиб чиққан садога, маънога, мантиққа қараб бўлган. Унинг «Совет паспорти ҳақидаги шеър»и бунга равшан мисол бўла олади. Шеър шундай бошланади:

Я волком бы
выгрыз
бюрократизм,
К мандатам
почтения нету.

К любим

чертям с матерями

катись

любая бумажка.

Но эту...

Агар шу мисралар мантиқдан қатъи назар, фақат вазнга қарабгина бўлинадиган бўлса (Улмас ҳам, бошқа бир-мунча ёш шоирлар ҳам шундай қилганлар) бошқача бўларди. Чунончи:

К любим чертям

с матерями катись,—

деб ёзиларди.

Айни вақтда, маъно ҳам, мантиқ ҳам шаклнинг қурбони бўлиб кетарди.

Демак, В. В. Маяковский шеъриятида, унинг поэтикасида шакл маънога бўйсундирилган экан. Маяковский поэтикасининг кучи ҳам аслида мана шунда.

Мен фарғоналик Турсунбой Маҳмудов, наманганлик Ҳамид Нурий ва бошқа ўртоқларнинг шеърларини ўқиб чиқдим. Турсунбойнинг «Улуғ Москва», Ҳамид Нурийнинг «Улуғ отага» сарлавҳали шеърлари поэтик жиҳатдан анча пухта ишланган. Нурий шеърисидаги:

Оташларда асл пўлатдек

Тобга келдик, пишдик, чиниқдик,

Номингизни дилга жо қилиб

Курашларда биз голиб чиқдик,—

каби ва Маҳмудовнинг шеърисидаги

Сенга ташласа назар

Бутун жаҳон баҳр олар,—

каби мисралар бу ўртоқлар шеъриятда қунт билан машқ қилаётганликларини кўрсатади. Аммо ёш ўртоқларимиз-

нинг шеърларида чуқур мазмунли, янги образли мисралар кам.

Поэтиканинг янги ва мукамал бўлишига интилиш — олдимиздаги турган энг муҳим вазифалардан биридир.

Такрордан қочиш керак. Теманинг ўхшашлиги такрор дейилмайди. Бир хил темада ҳар хил, турли-туман шеърлар ёзиш мумкин.

Замонамиз ва барча замонларнинг энг олижаноб темасини — тинчлик темасини олайлик. Юқорида айтганимиздек, Т. Тўла ўз шеърини кўзланган нутққа илова тарзида, жавоб шаклида ёзган. Оригинал. Ҳамид Фулом «Чиносен—тонг мамлакати» сарлавҳали шеърда тонг образини ривожлантириб боради. Корея демократик кучлари билан Америка империалистлари ўртасидаги кураш ҳақида гапирар экан, Кореяни ғолиб тонгга, империалистларнинг кучларини «океан ортидан судралиб келган зулмат»га ўхшатади ва ҳоказо.

Фикри ва зеҳни ўткир, муҳокамаси кучли, илми бой ёш ижодкорларимиз поэтик янгиликлар яратиб, адабиётимизнинг бадий қувватини оширишга ўз ҳиссаларини қўшишга интилишлари керак.

Поэтиканинг яна бир муҳим соҳаси ҳақида, тўла қофиялар масаласида ҳам икки оғиз гапирмоқчиман.

Поэтиканинг мукамал бўлиши учун қофиянинг тўла бўлиши шарт. Барча халқларнинг классик поэзиясида қофия тўла бўлган. Ҳозирги замон илгор рус поэзиясида ҳам қофиянинг тўла бўлишига алоҳида эътибор берилаётир. В. В. Маяковскийнинг ҳамма шеъри тўла қофияли. Е. Долматовский, Г. Леонидзе, К. Симонов, Н. Тихонов, М. Исаковский, С. Шчипачев ва бошқа шоирларнинг шеър ва дostonларини олиб қаранг. Мисралар мукамал, қофиялар тўла.

Ўзбек шоирлари, шу жумладан, мен ҳам кейинги йилларда анча шеърларимизда қофиянинг тўла бўлишига аҳамият бермай қўйдик. Оқ шеър ёзганимиз йўқ. Янги қофия системаси яратганимиз йўқ. Балки, яхши ҳафсала қилма-

дик. Шахсан мен бу камчиликни йўқотишга киришдим. Кейинги босилиб чиққан шеърларим тўла қофияли. Бошқа ўртоқлар ҳам тўла қофия яратишга уринмоқдалар.

Аммо тўла қофия яратиш йўлидаги уриниш формализмнинг бир кўриниши бўлиб қолмаслиги керак.

Биз поэтиканинг бошқа ҳамма қондалари қаторида, қофия системасига ҳам виждонан риоя қилишимиз керак. Шу ерда ўтирган ўртоқлардан Т. Маҳмудовнинг «Теримчи қизлар», «Колхозим», «Туркман водийси» шеърларида, У. Исмоиловнинг «У мансур ҳаёт», «Ғазаб», Улмаснинг «Юксал, Москва», «Устозга», Ҳамид Нурийнинг «Улуғ отага», Юсуфжон Юнусовнинг «Совет ўлкаси — қуёш ўлкаси», Азимжон Асқаровнинг «Бахт китоби», қашқадарёлик Ш. Орифийнинг «Обод» колхозини шеърларида қофиялар чала, пухта ишланмаган.

Бу нарса, чалақофиячилик поэзиямизда системага айланиб қолганлигини кўрсатади.

Биз бу катта поэтик нуқсоннинг олдини олишимиз керак. Меҳнатдан қочмаслигимиз, ҳар бир мисра устида қунт билан ишлашимиз, поэтиканинг «майда-чуйдаларини» ҳам катта эътибор беришимиз зарур.

Мен ёш ўртоқларимни поэтикамизни мукаммаллаштириш учун астойдил киришишга чақираман.

Ижодда қунт ва ташаббускорликнинг аҳамияти катта. Ёш ёзувчилар олдида — совет поэзиясининг илғор намуналаридан ўрганиш, поэтикани астойдил эгаллаш ва ўз ижобий янгиликлари билан адабиётимизни бойитиш вазифаси турибди.

Большевиклар партияси ва жонажон Совет ҳукумати миз совет ёзувчиларига халқни коммунистик руҳда тарбиялашдек муҳим вазифани топшириб қўйибдилар. Социалистик маданиятимизнинг илғор отрядларидан бирини бўлган ўзбек совет ёзувчилари, шу жумладан, комил ёшларимиз бу шарафли вазифани бажара олишларига шакл шубҳа йўқ.

[1950]

ХАЛҚ УЧУН ИЖОД ҚИЛИШ — КАТТА БАХТ

ВКП(б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида бундан беш йил илгари қабул қилган тарихий қарорида дунёда энг илгор адабиёт — совет адабиётининг кучи — унинг халқ манфаатларидан бошқа, давлат манфаатларидан бошқа ҳеч қандай манфаатлари йўқлигида эканлиги таъкидланди. Партиямизнинг Марказий Комитети совет ёзувчилари олдига ёшларни коммунистик руҳда тарбиялашда давлатга ёрдам бериш вазифасини қўйиб, уларни ғоявий ва бадий жиҳатдан юксак савияда асарлар ёзишга, бу асарларда ёш авлодни дидил, партия ишига содиқ, қийинчиликлардан қўрқмайдиган, ҳар қандай қийинчиликларни енгишга тайёр турган кишилар қилиб тарбиялашга даъват этди.

Марказий Комитетнинг бу тарихий қарори совет ёзувчиларини халқимизнинг юксак дид ва талабларига жавоб берадиган, замонамизга муносиб бўлган асарлар яратишга илҳомлантирди. Совет ёзувчиси — халқнинг асл фарзанди, коммунизм учун актив курашувчидир. Совет ёзувчиси учун ўз Ватанининг бахт-саодати йўлида, ўз халқининг бахт-саодати йўлида ижод қилишдан ҳам юксак шараф йўқдир.

Кўпмиллатли ягона совет адабиётининг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет адабиёти ҳам партиямиз кўрсатmalarини бажаришда халқимизга астойдил хизмат қилиб келаётир.

Тинчликсевар совет халқи жаҳонда тенги йўқ Ватанимизда коммунизмнинг буюк иншоотларини қурмоқда. Мана шу улуғ ишга ҳисса қўшаётган совет кишиларининг

куч-қувватини, қобилият ва талантини ҳаётий орзулари ва буюк курашини бадний адабиёт асарларида тасвирлаб бериш совет ёзувчисининг фахрли бурчидир. Мана шу улуғ мақсадга хизмат қилиш йўлида, ҳамма совет ёзувчилари каби, мен ҳам чин юракдан ижод қилмоқдаман. Партиямиз Марказий Комитетининг идеология масалалари юзасидан қабул қилган тарихий қарорлари барча совет ёзувчилари қатори мени ҳам янги ижодий муваффақиятларга илҳомлантирди, илҳом манбаи бўлиб хизмат қилди ва хизмат қилмоқда.

Партиямиз Марказий Комитетининг тарихий қарори эълон қилингандан буён ўтган беш йил ичида мен китобхонларга «Ассалом», «Комсомол», «Танланган шеърлар», «Оналар», «Ўзбек элининг ғурури», «Тонготар қўшиғи», «Шараф қўлёмаси» каби шеърлар тўпламларимни тақдим қилдим. Ўзбек адабиёти ва санъатининг Ватанимизнинг улуғ пойтахти Москвада бўладиган декадаси муносабати билан рус тилида «Счастье родной земли» номли асарлар тўпламим босилиб чиқди.

Ўзбек адабиёти ва санъатининг яқинда бўлажак декадаси партиямиз ва давлатимиз томонидан — ўзбек адабиёти ва санъати олдига қўйилган буюк вазифалар қандай бажарилаётганига кўрик ва имтиҳон бўлади. Ўзбек ёзувчи ва санъатчилари шу кўриққа муносиб совғалар тайёрламоқдалар, мана шу имтиҳонга астойдил ҳозирлик кўрмоқдалар. Ҳеч шубҳа йўқки, пойтахтда ўтказиладиган декада ленинча доно миллий сиёсатнинг яна бир тантанасига, яшнаган ўзбек совет адабиёти ва санъати муваффақиятларининг намойишига айланажак.

Партиямиз Марказий Комитетининг қарорлари ўзбек совет адабиётини катта юксалишга олиб келди. Бу қарорлар шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятимизнинг бундан кейин янада ривожланиши, камолотга етиши учун хизмат қилади. Биз, ўзбек совет ёзувчилари, умумсовет маданияти хазинасига муносиб ҳиссамизни қўшамиз. [1951, август]

НЕКРАСОВ ХОТИРАСИ

Бугун мамлакатимиз ажойиб революцион-демократ рус шоири Николай Алексеевич Некрасов вафот этган куннинг 75 йиллигини нишонламоқда.

Бутун совет халқи билан биргаликда совет Ўзбекистонининг меҳнаткашлари ҳам улуғ шоир хотирасини ҳурмат билан эсламоқдалар.

Ўзбек халқи рус революцион-демократи Н. А. Некрасов номини, шунингдек, Лев Николаевич Толстой, Александр Сергеевич Пушкин, Иван Андреевич Крылов каби XIX асрда яшаган йирик рус ёзувчиларининг номини Улуғ Октябрь социалистик революциясидан аввал ҳам яхши билар эди.

Чор самодержавияси томонидан Урта Осиёга сургуни қилган Тарас Григорьевич Шевченко ва бошқалар Шарққа рус революцион-демократларининг прогрессив фикрларини тарқатдилар.

Ёзувчилардан Абай, Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий ва Бердах Н. А. Некрасов шеърлари билан яхши таниш бўдилар. Шунинг учун ҳам улар халққа Н. А. Некрасовнинг эрксевар ғоядаги шеърларини кенг тарғиб қилдилар.

Тошкент шаҳрида 1903 йилда рус эркаклар гимназиясида Н. А. Некрасов вафотининг 25 йиллигига бағишланган кеча ўтказилди. Бу кечада Н. А. Некрасов ижоди билан таниш бўлган ўзбек интеллигенциясининг илғор кишилари қатнашдилар. Уша вақтда ана шундай кечалар Самарқанд шаҳрида ҳам бўлиб ўтди. Бу кечаларда ўзбек шоирлари Н. А. Некрасовнинг шеърларидан ўқиб бердилар. Лекин бу кечалар ҳақида ёзма ҳужжатлар сақланмаган.

Ўзбек халқининг Н. А. Некрасов ижодига бўлган қизиқиши тасодифий эмас, ақбатта. Н. А. Некрасов асарларида тасвирланган, помешчиклар томонидан шафқатсиз эксплуатация қилинган рус деҳқонларининг тақдири революциядан аввалги ўзбек деҳқонларининг тақдирига жуда ўхшаш эди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси барча совет халқлари билан биргаликда ўзбек халқини ҳам қуллик занжирларидан абадий озод қилди. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг Совет конституциясининг қуёши остида барча совет халқлари билан биргаликда ўзбек халқининг ҳам маданияти гуллаб яшнади. Улуғ рус шоири Н. А. Некрасовнинг орзулари амалга ошди. Н. А. Некрасов яшаган Ватандаги халқлар бахтли ҳаёт кечирмоқдалар.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг ўзбек халқининг маданияти тез ривожланиб кетди. Ҳозирги кунда Совет Иттифоқи халқлари сингари, ўзбек халқи ҳам Н. А. Некрасов шеърларини севиб ўқимоқда.

Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» деган йирик ва ажойиб поэмаси ўзбек тилига таржима қилинди. Менга улуғ шоирнинг ана шу поэмасига редакторлик қилиш вазифаси топширилди. Мен бу ишга зўр муҳаббат ва иштиёқ билан киришдим.

Яқин кунларда Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» поэмаси нашрдан чиқади. Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» поэмасининг ўзбек тилида нашр қилиниши Ўзбекистон меҳнаткашларининг маданий ҳаётида катта қувончли ҳодиса бўлади. Бундан ташқари, Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти улуғ рус шоирининг танланган шеърлар тўпламини қайта нашр этади.

Халқнинг эксплуататорлар зулмидан озод бўлиш, порлоқ бахт-саодатга эришиш ҳақидаги орзу-умидларини куйлаган Н. А. Некрасовни ўзбек халқи ҳам севади ва ҳурмат қилади.

[1953, январь]

УСТОЗИМИЗ

Бизнинг ўзбек совет поэзияси буюк рус поэзиясининг улкан маънавий ёрдамини муттасил ҳис қилиб келмоқда. Оташин ватанпарвар, большевистик ташвиқотчи, коммунизм учун ижод этувчи янги совет поэзиясининг жарчиси Маяковскийнинг кўпдан-кўп шогирдларидан бири эканлигим билан фахрланаман.

Рус адабиёти билан танишган илк йилларимдаёқ Маяковский совет давлатининг сиёсий ва ҳўжалик ишларида ҳар томонлама чуқур манфаатдорлигига амин бўлдим. Унинг ҳар бир сатрида халққа меҳр-муҳаббат ва садоқат руҳи барқ уриб турибди, ҳар бир сатри шоирнинг большевистик партия билан яқдиллигидан далолат бермоқда, зеро у партия тимсолида озод халқнинг улуғворлиги ва қудратини ҳис қилади.

Маяковскийни ўқиб-ўрганарканман, бизнинг замонамизда поэзия коммунизмнинг улуғ ғояларига чексиз садоқат туйғуси билан чамбарчас боғланганлигига яна бир қарра амин бўлдим. Маяковский ижоди билан илк бор танишган кезларимданоқ ўз шоирлик тақдирим, шоирнинг социалистик жамият билан муносабатлари ҳақида чуқур ўйлай бошладим. Маяковский шеърияти менинг ижодий йўлимни белгилади, мени шоир сифатида янги, социалистик поэзиянинг катта йўли томон етаклади.

Революцион омма билан яқин бўлиш йўллари қидиришларимда, шеъримда буюк давр нафасини акс эттириш учун интилишларимда, янги сўз, янги композиция прин-

циплари ва янги ритмлар излашимда Маяковский менга ҳамиша раҳнамо бўлди. Ритмика, луғат, образ, шеърнинг мусиқий қурилиши борасида Маяковский менга хилма-хил ва битмас-туганмас имкониятлар очиб берди.

Маяковский сатирасидаги қаҳрли, омонсиз киноя, лирикасидаги улкан ларзакор кучга эга бўлган эҳтиросидан ташқари, мен унинг поэтик системасига, ритм ва интонацияларининг мардонавор нотиклик қудратига, материалларининг дадиллиги ва муболағаларининг ёрқинлигига, мисраларнинг бўлинишига, шеърнинг ритмик оҳанги ҳамда мазмун ёрқинлигини оширишга мўлжалланган сатрларнинг алоҳида-алоҳида ажратилишига эътибор бердим. Назаримда, мен Маяковскийнинг бу поэтик принципларини ўзбек шеъриятида маълум даражада ижодий татбиқ этишга эришдим, деб ўйлайман. Мен Маяковскийдан кўламига қараб сўз танлашни, сўзни эмоционал бўёғига, нечоғли қаҳр, истеҳзо, меҳр, нафосат акс этишига қараб ишлатишни ўргандимки, китобхон қалбида шу билан ҳаяжон уйғотиш мумкин.

Менинг «Турксиб йўлларида» шеърим шундай шаклда ёзилган шеърга хос бўлган оҳанг ва маъно бойлигини кўрсатибгина қолмасдан, лирик самимият, жонли нутқнинг кўтаринкилиги, унинг завқ-шавқини ҳам намойиш қилиши керак эди...

Маяковскийдан ўқиб-ўрганиш ҳаётга, халққа яна ҳам яқинлашишимга, жонли тилни ўзлаштиришимга ёрдам берди. Маяковский бизга, сўз ҳаёт учун керак, биз бефойда санъатни тан олмаймиз, деб таълим берган эди. Мен унинг бу даъватига жавобан «Кўкан» деган биринчи достонимни ёзган эдим. Унинг халқимиз орасида ҳамон ўқиши, ажаб эмаски, Маяковский туфайлидир.

Ажойиб қофия устаси Маяковский рус шеъриятинигина эмас, СССРдаги барча миллатлар шеъриятини ҳам билвосита, турли-туман қофиялар билан бойитди. Маяковскийнинг одатдан ташқари янгича қофияларини рус шеърияти тарихи юзага келтирган бўлса, ўзбек шеъриятида

бу тариқа қофия мутлақо йўқ эди. Ўзбек совет шоирлари Маяковскийни тўла-тўқис қабул қилдилар, унинг маҳоратига, шеърятдаги ўзига хос ритм санъатига меҳр қўйдилар.

Муболаға санъати ўзбек шеърятининг анъанавий воситаларидан биридир. Муболаганинг моҳир устаси — Маяковский билан танишгач, биз бу борадаги анъанани янги-часига тараққий эттириш имкониятига эга бўлдик. Маяковскийнинг воқеликни кенгайтирилган миқёс ва нисбатларда кўрсатувчи образлари умумлаштирувчи зўр куч касб этади. Унинг муболагалари ижтимоий руҳ билан сурғорилган, келажакка даъват этади.

Маяковский ижодини тинмай ўрганарканман, у менинг қаршимда янгидан-янги кенг истиқболлар очмоқда. Устозим муттасил олға интилишни, келажакни кўра билишни талаб этар, ҳаётдаги янгиликни зийраклик билан идрок этишни, эндигина тугилиб келётган ҳар бир воқеани пайқаш ва қамраб олишга ундар эди. Мен «Шарқдан келаетирман» шеърый китобимни совет кишиларининг ижодий пафосидан илҳомланиб, келажакка иштиёқ туйғулари билан яратдим.

Маяковскийнинг адабиётимизга кўрсатган таъсирини таърифлаб битиргусиздир. Маяковскийнинг социалистик лирика учун, давримизнинг азмкор ишлари шоирнинг шахсий темасига айланадиган лирика учун, оммавий, айни бир вақтда, юксак маҳорат поэзияси учун кураши, ниҳоят, унинг социалистик типдаги шоир учун кураши, хуллас, Маяковский фаолиятининг барча томонлари бизларнинг барчамиз учун юксак ибрат мактабидир. Унинг ижодий ютуқлари ва кашфиётлари бутун поэзиямизнинг бойлигидир.

[1953]

АТОҚЛИ ОЛИМ ВА ЕЗУВЧИ

Ўрматли кекса ёзувчимиз Садриддин Айний ажойиб адиб, шоир, олим, тарихчи сифатида совет фани ва адабиётининг атоқли арбобидир.

С. Айний узоқ ҳаётини ва ижодий йўлни босиб ўтган кишидир. С. Айнийнинг биринчи шеъри бундан ярим асрдан кўпроқ илгари — 1895 йилда ёзилган. У Октябрь революциясидан илгариги бутун ижодида меҳнаткаш халқнинг уқубатли ҳаётини тасвирлади, камбағалларнинг зolimларга қарши норозилик туйғуларини баён қилди, инсонпарвар ғояларни тарғиб этди.

Октябрь революцияси Садриддин Айнийга янги ҳаёт ва янгича илҳом бағишлади. Унинг ижоди илғор рус адабиётининг ва айниқса социалистик реализм адабиётининг отаси Алексей Максимович Горькийнинг катта таъсири остида барқ уриб яшнади. С. Айнийнинг совет ҳокимияти йилларида ёзган барча асарлари Бутуниттифоқ совет адабиётига қўшилган муносиб ҳиссадир.

С. Айний асарлари ҳаётининг, ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. Чунки у меҳнаткаш халқ билан бирга яшаган турмушни чуқур ўрганган, шунингдек, назарий жиҳатдан камолга етган таланти адибдир. Ленин партиясининг ғоялари Айний ижодининг синмақ қанотлари бўлди.

Атоқли адибнинг етук ижоди Улуғ Октябрь берган озодлик ва саодатнинг, қадрдон оғамиз рус халқи берган мадад ва маданиятнинг бевосита самарасидир. Зеҳнимизни очган, маърифат берган, ижодий парвоз учун қанот бағиш-

лаган, янги ҳаёт йўлини ёритиб, нурли келажак йўлини чарогон қилиб порлатган Ленин партиясини улуғлаш, унинг ҳаётбахш сиёсатини амалга ошириш учун курашиш — социалистик адабиётимизнинг энг муҳим вазифаларидан биридир. С. Айний совет ёзувчилари авлодининг энг кекса вакилларида бири сифатида мана шу муқаддас вазифани бажаришга ҳисса қўшди.

С. Айнийнинг романлари, илмий асарлари, тарихий китоблари ва бошқалар совет адабиёти фанига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди. Коммунистлар партияси раҳбарлик ва меҳрибонлик қилгани учун, улуғ рус халқи мададкор бўлгани ва унинг Горький каби устоз ёзувчилари янгича ижод қилиш йўлини кўрсатиб бергани учун ҳам мамлакатимиздаги кўп ёзувчилар ва олимлар қатори, Садриддин Айний ҳам илғор, пешқадам олим ва ёзувчилардан бири бўлиш шарафига муяссар бўлди.

Бугун биз ҳурматли Садриддин Айнийнинг 75 йиллик юбилейини байрам қилмоқдамиз. Ижоди камолга етган атоқли ёзувчининг бу тўйи — кўпмиллатли совет халқлари адабиётининг тўйидир. Бу — қардош ва оғанини халқларнинг байрамидир. Ана шу байрам куни биз С. Айнийга янгидан-янги ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

[1953, апрель]

МУҚИМИЙ

Муқимий — XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида яшаган атоқли ўзбек демократ шоирдир.

Ўзбек адабиёти ва адабий тилини ривожлантиришда Муқимийнинг хизматлари буюқдир.

У меҳнаткашлар оммаси орасидан етишиб чиқди ва ўз асарларида меҳнаткашларнинг фикр ва туйғуларини, эксплуататорларга қарши қаттиқ нафратини ҳаққоний акс эттирди.

Муқимий ўз замонасининг илғор кишиси эди. У ўз кўз ўнгидида содир бўлган муҳим воқеаларни зийраклик билан англаб олди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилувини прогрессив воқеа бўлди. Бу қўшилув натижасида Ўрта Осиё подшо Россиясининг бир қисмигина бўлиб қолмай, революцион Россиянинг, Радищевлар ва Чернишевскийлар, Желябовлар ва Ульяновлар, Халтуринлар ва Алексеевлар Россиясининг ҳам бир қисми бўлиб қолди. Ўрта Осиё халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг ҳам тақдири Россия халқлари тақдири билан қўшилди. Ўзбек халқи улуғ рус халқининг илғор маданиятидан баҳраманд бўлди, жаҳонда энг революцион Россия пролетариатининг озодлик ҳаракатига қўшилди. Ниҳоят, Коммунистлар партияси раҳбарлигида, Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабаси натижасида ўзбек халқи, мамлакатимиздаги бошқа халқлар билан бирга, — сиёсий, иқтисодий ва миллий зулмдан абдий озод бўлди.

Ўзбек халқининг асл фарзандлари, илғор, демократик ҳаракат намояндалари ўлқанинг Россияга қўшулуви прогрессив воқеа эканини ўз вақтида фаҳмлаб, уни маъқулладилар, улуғ рус халқига ҳурмат ва муҳаббат билан қарадилар. Бу прогрессив, демократик йўналишнинг машҳур вакиллари билан бири — Муқимий бўлди.

Муқимийнинг асл исми Муҳаммад Аминхўжа бўлиб, отасининг исми Мирзахўжадир. Муқимий 1850 йилда Қўқон шаҳрида туғилди. Отаси камбағал нонвой эди. Муқимий ёшлик чоғида Қўқоннинг эски мактабларидан бирида савод чиқарди, сўнг Қўқон, Тошкент ва Бухоро медресаларида ўқиди. Муқимий умрининг ҳаммасини деярли Қўқон ва Қўқон атрофида ўтказди, шунинг учун ҳам тахаллусини «турғун» маъносига «Муқимий» деб қўйди. Узи ҳам бир шеърда:

Бир ватавдин дил узиб ҳижрат қилолмай доғмен,—
дейди.

Муқимий гоёт камбағал ҳаёт ўтказди. Доимо моддий қийинчиликлар ичида яшади. Узгаларнинг девонини кўчириб бериш, битта-иккита шогирдларни ўқитиш ва чиройли хат билан нусхалар — лавҳалар ёзишдан келадиган даромад жуда оз эди. У жиянига ёзган мактубида: «...мен оламда бир фақир бечора кишиман», дейди. Яна шундай мактубларнинг бирида, ҳовли-жойи бўлмагани учун, ҳатто бирор ишда гувоҳликка ўта олмаганидан, медреса ҳужрасидан суриб чиқарилганидан шикоят қилади.

Муқимий 1903 йил 25 майда Қўқон шаҳрида вафот этди.

Урта Осиёнинг Россияга қўшулуви натижасида вужудга келган барча янги, прогрессив воқеаларни Муқимий маъқуллади ва табриқлади. У ҳаётдаги барча қолоқ, реакцион томонларни қаттиқ танқид қилди. Бу унинг юмористик асарларида — «Араванг», «От», «Лой» ва бошқа шеърларида очиқ кўринади.

Муқимийнинг сатирик асарлари алоҳида аҳамиятга

эгадир. У ўз сатираларининг ўткир тигини бойларга, реакцион руҳонийлар ва подшо чиновникларига қарши қаратди. Унинг «Танобчилар», «Баччагар», «Сайёҳатнома» асарларида буни яққол кўрамаиз.

Муқимий эзилган меҳнаткаш деҳқонлар, камбағал косиблар, иш тополмай юрган санъаткорларнинг аҳволига ўз аҳволидек ачиниб, куюниб, «Ҳафалак», «Кўсамен», «Девонамен», «Толем» шеърларини ёзди.

Муқимий ажойиб сўз устаси эди. У воқеликни ҳаққоний ва аниқ акс эттирди. У халқ тилидан ёрқин ва ўткир ибораларни танлаб ола биларди. Шунинг билан бирга Муқимий халқ куйларини севиб тингларди ва ўзининг кўп газалларини халқ куйлари мотивларига мослаб ёзди.

Муқимий халқ манфаатлари учун хизмат қилди ва ҳаётининг охиригача: «Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин», деган сўзида содиқ бўлиб қолди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача Муқимийнинг асарлари жуда кам босилган. Бойлар, руҳонийлар ва подшо чиновниклари бу халқ шоирини ўз халқидан йироқлаштиришга уринар эдилар.

Фақат Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина, совет тузуми шаронтидагина Муқимий ўзига муносиб қадру қийматини топа олди. Муқимийнинг номи фақат Ўзбекистондагина эмас, балки Совет Иттифоқидаги барча қардош халқлар орасида ҳам кенг тарқалди. Унинг асарлари рус, украин, белорус ва СССРдаги бошқа халқларнинг тилларига таржима қилинган.

Бу йил совет жамоатчилиги демократ шоир Муқимийнинг вафотига 50 йил тўлишини ҳурмат билан эсга олади. Шоир ўзи айтгандек:

Муқимий, таънаи Муҳйига бир сўз айтки, рост бўлсин,
Келар охир сени ҳам йўқлагудек бир замон яхши.

Шоирнинг бу сўзлари совет замонасидагина амалга ошди.

{1953, 17 август}

ДЕМОКРАТ ШОИР

Кеча ўзбек халқи барча совет халқлари билан биргалликда, атоқли ўзбек демократ шоири Муҳаммад Амин Муқимий вафотининг 50 йиллигини нишонлади.

Маданий меросни ўрганишда Владимир Ильич Ленин таълимотига амал қилиб, биз инсоният томонидан ўтмишда яратилган бой маданий меросни танқидий равишда қайтадан кўриб чиқамиз ва ўзимизга унинг илғор, демократик томонларини, халқимизга яқин, халқимизнинг бахтли келажак учун курашида унинг хизмат қиладиган томонларини оламыз.

Ўзбек классик адабиёти хазинасида Муқимий ижоди алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг ўзбек адабиёти ва тили тараққиётига қўшган ҳиссаси жуда катта. Шоир сатира, юмор ва лирика жанрларида ажойиб асарлар яратди. Муқимий ўзбек классик адабиётидаги илғор традицияларнинг қонуний меросхўри ва давомчиси бўлди. У ўз даврининг илғор идеялари билан яқиндан танишди ва ўз асарларида меҳнаткаш халқнинг орзу-умидларини, унинг золимларга — бой, мулла ва чор амалдорларига бўлган қаҳру ғазабини акс эттирди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек адабиётида биз, бир томондан, демократ оқим борлигини, иккинчи томондан эса, реакцион оқим мавжудлигини кўрамиз. Биринчи оқим кенг меҳнаткаш омманинг орзу ва интилишларини акс эттирса, иккинчи оқим эксплуататор синфларнинг манфаатларини ифодалаган. Адабиёт тараққиёти шу икки

оқим курашидан иборат бўлган. Муҳаммад Амин Муқимий, Завқий ва Фурқат XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек классик адабиётидаги прогрессив демократик адабиётнинг энг кўзга кўринган намояндалари эди. Улар Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ҳам Россияга қўшилган бир даврида яшадилар ва ижод қилдилар.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши ундаги халқларнинг тарихий тараққиётида жуда катта ижобий аҳамиятга эга бўлди. Чунки бу, улуғ рус халқи билан Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг ўзаро яқинлашишига ва улар ўртасидаги мустақам дўстликка сабабчи бўлди. Рус халқи ўзининг революцион традициялари ва илғор гоёларини ўзбек халқи орасига олиб кира бошлади.

Улуғ рус халқи Ўрта Осиёга ўзининг прогрессив маданиятини олиб кирди. Илғор ўзбек шоирлари, улар орасида Муқимий ҳам буни зўр қувонч билан табрикдилар. Рус маданияти ўзбек халқи маданиятининг ривожланишига самарали таъсир кўрсатди.

Муҳаммад Амин Муқимий 1850 йилда Қўқон шаҳрида камбағал нонвой оиласида туғилди. У оғир муҳтожликда ўқиди, яшади ва ижод қилди. У ўзининг бутун ҳаётини адабиётга бағишлади ва умрининг охиригача мазлум халқнинг манфаатларига содиқ бўлиб қолди. Муқимий асарлари халқ орасида жуда тез тарқалар ва севиб ўқилар эди. Муқимий 1903 йил 25 майда оғир қашшоқликда вафот этди.

Муқимийнинг адабий мероси сатирик, юмористик, саяҳатнома ва лирик шеърлардан иборатдир. Сатирик поэма соҳасида Муқимий ўз устозлари — Навоий, Турди, Гулханий ва Махмурнинг илғор традицияларини давом эттирди.

Муқимийнинг кўпчилик асарлари меҳнаткаш халқнинг раҳмсиз равишда эксплуатация қилиниши, таланиши, унинг қашшоқ ва ҳуқуқсиз турмушини бадий бўёқлар

билан кўрсатишга бағишлангандир. У ўзининг бу хил асарларида эзилган халқнинг золимларга бўлган кескин норозилигини ва нафратини яққол ифодалайди. Муқимий сатирасининг халқчиллиги ва бадий кучи худди шу билан белгиланади.

Муқимий ўзининг қатор асарларида халқни оғир аҳволга солган эксплуататор синф вакиллари сатирик образларининг галереясини яратади.

«Заводчи бой таърифиди» шеърида тарихий ҳақиқат — бир заводдаги ишчиларнинг ўз хўжайинларидан норозилиги ва Ўрта Осиёда капиталистик муносабатлар вужудга келиши натижасида пайдо бўлган янги типдаги бойларнинг очкўзликлари, золимликлари реалистик чизиқлар билан кўрсатилган.

Муқимий ерли савдогарлар, бойлар, чор амалдорлари, реакцион руҳонийларнинг бадкир башараларини, уларнинг лаганбардор, порахўр, тилёғламачи эканликларини ўткир бадий маҳорат билан тасвирлайди. Биз буни «Танобчилар», «Тўй», «Вексель», «Воқияи кўр Ашурбой ҳожи» каби шеърларида ёрқин кўрамиз.

Масалан, «Танобчилар» шеърида чор амалдорларидан порахўр Султоналихўжа билан Ҳакимжон ниҳоятда золим, раҳмсиз, қўпол, дағал, фирибгар кишилар сифатида тасвирланадилар. Ҳакимжон билан Султоналихўжа қишлоқ аҳолисига шундай дейди:

Ўт қўюбон куйдурадургон ўзим,
Ҳокимингу ўлдурадургон ўзим...
Икки танобини қилай ўн таноб,
Юртингизви куйдуруб, айлай хароб.

«Мингбоши» сатирасида эса порахўр волость бошлигининг мукамал образи берилади.

Муқимийнинг «Саёҳатнома» асарида авторнинг йўли

тушган қишлоқлар ҳақида гапирилади, бир қанча салбий образлар бирин-кетин чизиб берилади.

Муқимий лирикасининг мазмуни ҳам бойдир. Муқимий лирикада Шарқ классик поэзияси — Саъдий, Низомий, Ҷомий, Навоий ва Бедил кабиларнинг меросхўри ҳамда давомчиси бўлган. Муқимий лирикасининг асосий мазмуни эзилган халқнинг бахт ҳақидаги орзусини, инсонпарварликни, адолат ва бахтнинг зулмат, азоб ва уқубат устидан ғалабасини куйлашдан иборатдир.

Муқимий лирикасида нурсиз, шаблон, сийқалашган шеърӣ сатрлар ҳам тез-тез учраб туради. Лекин бу унинг ижоди учун характерли эмас.

Муқимий ўзбек адабиётига катта сўз устаси сифатида кирди. У халқ тилидан энг характерли ва ёрқин ифодаларни топа билар ҳамда уларни ўз асарларида моҳирлик билан ишлатар эди. Унинг шеърлари ўша даврдаги шоирларнинг асарларидан фақат ғоявий юксаклиги, мазмундорлиги билангина фарқ қилмай, балки ўзининг тил жиҳатидан жарангдорлиги, соддалиги, халқ оmmasига энгил тушунарли бўлиши билан ҳам фарқ қилади.

Сатира Муқимий адабий меросининг асосий қисмини ташкил этади. Бу сатираларда Муқимий ижодининг демократик характери, унинг золим синфларга бўлган ғазоби, халқ оmmasига бўлган муҳаббати равшан кўринади.

Айниқса, шу кунларда, Коммунистлар партияси совет ёзувчилари олдига янги сатирик асарлар яратиш вазифасини қўйган бир пайтда, Муқимийнинг бу жанрдаги асарлари янада катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбек совет ёзувчилари сатира жанрини ривожлантиришда, улур рус сатириклари адабий меросини ўрганиш билан бир қаторда Муқимий сатираларидан ҳам самарали фойдаланишлари лозим.

Муқимий бахтли ҳаётни орзу қилган ва унга ишон-

ган эди. Унинг бу орзуси совет даврида ёрқин ҳақиқатга айланди. Ўзбек халқи шонли Коммунистлар партияси раҳбарлигида, улуғ рус халқи ва мамлакатимиздаги бошқа қардош халқлар ёрдами билан капиталистик ва феодал зулмдан абадий озод бўлди. У энди барча совет халқлари билан биргаликда коммунизмнинг тўла ғалабаси томон дадил қадамлар билан олға бормоқда. Бошқа ёзувчиларимизнинг юбилейи сингари Муқимий юбилейи ҳам Совет Иттифоқи Коммунистлар партияси миллий сиёсати порлоқ ғалабасининг далилидир.

[1953, сентябрь]

ДУСТАЛИГИМИЗ ТОБОРА МУСТАҲКАМЛАНСИН

Бизнинг қудратли Совет Социалистик Республикалар Иттифоқимизда бутун совет халқи мустаҳкам дўстлик оиласида яшамоқда. Совет халқлари ўртасидаги бу олижаноб дўстлик, партия ва ҳукуматимизнинг ленинча миллий сиёсатни оғишмай амалга ошираётганликлари туфайли, йилдан-йилга барқ уриб яшнамоқда ва мустаҳкамланмоқда.

СССР халқлари ўртасидаги бу олижаноб дўстлик кечаги куннинг ёки бугуннинггина маҳсули эмас. Бу дўстлик асрлардан бери давом этиб келаётган традицион дўстликдир. Аммо кишилик жамияти тарихида янги давр очган, барча мазлум халқларни чор Россиясининг асрий қулигидан абадий озод қилган Улуғ Октябрь социалистик революцияси бу дўстликка тамомила янги шакл ва янги мазмун бахш этди.

Чиндан ҳам шундай. Партия ва ҳукуматимиз Улуғ Октябрь социалистик революциясининг биринчи кунлариданоқ СССР халқлари ўртасида иқтисодий ва маданий алоқаларнинг мустаҳкам негизда ривожланишига, миллий республикаларда шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятнинг барқ уриб яшнашига катта эътибор бердилар, бунга эришмоқ учун ҳамма шароит ва имкониятларни яратдилар. Натижада, барча қардош республикалардаги каби, совет Ўзбекистонида ҳам катта маданий революция вужудга келди. Ўзбек халқи Совет Иттифоқи Коммунистлар партияси ва Совет ҳукуматининг чексиз меҳрибонлик-

лари тугайли, улуғ рус халқининг оғаларча ёрдами билан Совет ҳокимияти йилларида иқтисодий қурилишнинг ва маданий фронтнинг ҳамма соҳаларида мисли кўрилмаган муваффақиятга эришди.

Ўзбек халқининг бу каби муваффақиятларга эришувида улуғ рус халқининг, шунингдек, барча қардош республикалар халқларининг, яқиндан кўрсатган ва кўрсатаётган ёрдами, уларнинг фани, адабиёти ва санъати, бой маданияти катта роль ўйнади. Ўзбекистон қисқа давр ичида СССРнинг Шарқдаги машъали бўлиб қолди. Янги социалистик саноат ва қишлоқ хўжалиги, фан ва маданият, адабиёт ва санъат ғоят ривожланди. Республикамиз ёппасига саводхон республикага айланди.

Ўзбек ёзувчилари рус классик ва рус совет адабиёти энг йирик вакиллариининг бадий маҳоратларини қунт билан ўрганиб, ўзбек халқининг бой ва мазмунли ҳаётини реал ифодаловчи жуда кўп асарлар яратдилар ва уларни кенг китобхонлар оммасига тақдим этдилар. Бундан ташқари улар абадий дўстликнинг янада мустаҳкамланиши шарафига қардош республикалар классик адабиётининг, совет даври адабиётининг энг яхши намуналарини ўзбек тилига таржима қилдилар ва ўзбек китобхонларини бу асарлар билан таништиришда анчагина муваффақиятларга эришдилар. Ҳозир Ўзбекистонда бирорта ҳам китобхон йўқки, у А. Пушкин, М. Лермонтов, Н. Гоголь, Л. Толстой, А. Чехов, Т. Шевченко, И. Франко, А. Фадеев, К. Симонов, А. Твардовский, Якуб Колас, Бердах, Самад Вургун, Г. Леонидзе, С. Айний, М. Турсунзода, Б. Кербобоев ва бошқа шу каби классик ва атоқли совет ёзувчиларининг, шунингдек, машҳур турк шоири Нозим Ҳикматнинг, жаҳон адабиёти классикларининг асарларини ўқимаган бўлин.

Лекин шунга ҳам иқрор бўлиш керакки, ўзбек адабиётида баъзи бир ютуқлар билан бирга жиддий камчиликлар ҳам бор. Бу камчиликлар шундан иборатки, ўзбек ёзувчилари Ўзбек адабиёти ва санъатининг 1951 йилда Москва-

да бўлиб ўтган декадасидан сўнг,— хоҳ проза, хоҳ поэзия, хоҳ драматургия жанрида бўлсин,— кескин бурилиш ясамадилар.

Партия ва ҳукуратимиз совет ёзувчилари олдида ғоят шарафли вазибалар қўяётган ҳозирги кунларда ўзбек ёзувчилари адабиётимиздаги бундай қолоқликка тезда барҳам беришлари, ҳаёт оқими билан бирга бориб, уни чуқур ўрганиш асосида проза, поэзия ва драматургия соҳасида ҳам ғоявий, ҳам бадий жиҳатдан пухта ишланган йирик полотнолар яратишлари, совет пахтачилиги темасини кенг ёритишлари керак. Шу билан бирга совет сатирасини ривожлантиришлари, қардош республикалар халқлари адабиётида сўнгги даврларда яратилган энг яхши асарлар билан ўзбек китобхонларини кенгроқ таништиришга алоҳида эътибор беришлари зарур.

Шаклан миллий, мазмунан социалистик адабиётимиз ва маданиятимиз янада гуллаб яшнасин. Қардош республикалар ёзувчилари билан бўлган ижодий ҳамкорлигимиз ва дўстлигимиз тобора мустаҳкамлансин.

[1953. октябрь]

ОЗАРБАЙЖОН ХАЛҚИНИНГ БУЮК ШОИРИ

Гениал озарбайжон шоири, гуманист ва мутафаккир Низомий вафот этган кунга 750 йил тўлди. Буюк озарбайжон шоири Низомийнинг номи ўлмасдир, унинг ажойиб асарлари фақат озарбайжон халқигагина эмас, шу билан бирга Совет Иттифоқининг барча халқларига, бутун тинчликсевар прогрессив инсониятга яқиндир.

Низомий XII асрда яшади. У 1141—1142 йиллар атрофида Озарбайжоннинг Ганжа шаҳарида туғилди. Унинг асли номи Илёс бўлиб, отасининг номи Юсуф эди.

Низомий яшаган ва ижод қилган тарихий даврда Озарбайжон тўрт асосий областга — Ширвон, Дарбанд, Аррон ва Жанубий Озарбайжон областларига бўлиб юборилган эди. Бу областларда турли династиялар ҳукмронлик қиларди. Улар ўртасида урушлар бўлиб турар, бундан халқ гоят озор чекар, зулм ва машаққат гирдобиде яшар эди.

Уша вақтда ҳунармандчилик ва бинокорлик саънати, савдо-сотик ишлари ривожлана бошлади. Бунинг натижасида мамлакатнинг маданияти ривожланди. Фан ва адабиётнинг илгор вакиллари ҳукмронларнинг қаршиликларига қарамай, жаҳон маданиятига қимматбаҳо ҳисса қўшдилар. Меҳнаткаш халқ билан қаттиқ боғланган бу кишилар подшоларнинг саройларидаги қасидабоз формалист шоирлардан фарқ қилар эдилар. Чунончи, Хоқоний, Фалакий, Байлакониий каби шоирларнинг ажойиб асарлар ёзиб, зулмга ва зolimларга қарши исён руҳидаги шеър-

ларини қўлёзма тарзида халқ ичига тарқатганликлари маълум. Уларнинг асарларида халқни эзувчиларнинг шафқатсизликларига қарши қаттиқ норозилик баён қилинган, Низомий ҳам худди шундай халқпарвар шоирлардан эди.

Низомий ўзидан аввалги фан ва адабиёт меросидан чуқур ва баракали фойдаланди, ўз шеърлари билан замонасидаги энг яхши шоирлардан ҳам устун эканлигини исбот қилди. Унинг қалами, гениал таланти халққа хизмат қилишга бағишланди.

Низомийнинг қуйидаги тўрт мисра шеъри унинг юксак шеърий маҳоратидан далолат беради:

Вар бошад сад ситора дар пеш
Таъзийми як офтоб азу беш.
Гарчи ҳама кавкаби батоб аст,
Афрӯхтаги дар офтоб аст.

(«Лайли ва Мажнун»дан)

(Таржимаси: Бир марта ишон: ишонганда ҳам қуёшга ишон. Чунки рўпарангда бўлган юзлаб юлдузлардан кўра биттагина қуёшга таъзим қилмоқлик улуғдир. Чунки бу ялтираб турган юлдузлар ўз жилосини офтобдан олади).

Низомийнинг деярли барча асарлари ана шундай чуқур гуманистик философия билан суғорилгандир. Шоир бунга осонлик билан эришмаган. Бунинг учун у узоқ вақт давомида қунт билан билим олган. У ўз даврининг асосий адабий тиллари бўлган араб ва форс тилларини сукаммал эгаллаган, замонасининг философияси, юридик фанлар, математика, физика, география, астрономия, медицинадан етарли билим ҳосил қилган. Билимнинг деярли ҳамма соҳаларида Низомий XII аср учун илғор ва прогрессив бўлган идеялар билан яшаган. Чунончи, у амалга ошмайдиган афсонавий алхимияни рад этган.

Низомий болалик чоғидан бошлаб шеър машқ қилди ва тез орада машҳур шоир бўлиб танилди. Шунда Шир-

воншоҳ каби ҳукмдорлар уни ўз саройларига тортмоқчи, золимларни мақтаб қасидалар ёзувчи сарой шоирга айлан-тирмоқчи бўлдилар. Аммо Низомий шоир Ҳоконийнинг Ширвоншоҳ томонидан зиндонга ташланганини, Фалакий-нинг қамоқда азоб чекиб жон берганини, Байлакониийнинг қотиллар томонидан ўлдирилганини, шоира Маҳсатий хонимнинг ўлим жазосига ҳукм қилиниб, ўз ватанидан ба-дарға этилганини яхши билгани учун, саройга бормади ва қаттиқ таъқиб остида ўз ижодини давом эттирди.

Низомий ўз халқи билан гоят даражада яқин эди. У меҳнат ва маҳрумликлар йўлини танлаб, жуда оғир шаро-итда ижод қилди ва ўлмас асарлар яратди.

«Мақолати дуввум» асаридан олинган қуйидаги тўрт мисра шоирнинг халқпарварлигини ёрқин ифода қилади:

Хона бари мулк ситамкори аст,
Давлати боқий, зи камозори аст,
Роҳати мардумталаб, озор чист?
Жуз хижили ҳосил инкор чист?!

(Таржимаси: Ўз шахсий шаън-шавкати учун бино қўй-моқлик зулм қилмоқликдир. Давлатнинг мангулиги халқ-нинг кўнглини топмоқлик, озорсиз бўлмоқликдир. Халқ роҳатин кўзла. Озор нимага керак бўлиб қолди? Озор натижаси хижолатдан бошқа нима ҳам ҳосил бера олар эди?!)

Ҳукмдорлар Низомийдан ўч олмоқчи бўлдилар. Чу-нончи, Дарбанд ҳокими гўё Низомийнинг «Махзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») номли поэмаси учун мукофот тариқасида унга қипчоқ қул хотинни юборди. Низомий шу қул хотинга уйланди, уни севди ва ўз севгисини рўй-рост айтди. У ўзининг машҳур «Хисрав ва Ширин» поэмасида ўлмас Ширин образини яратар экан, ўз хотинининг пор-третини ва характерини назарда тутди. Бу билан у қул-ларнинг ҳам инсон эканлигини, золимлардан ақллироқ ва вафолироқ чинакам кишилар эканлигини исбот қилди.

Низомий доим олға интилди. У ўз билими ва талантини оддий меҳнаткаш халқ хизматига бағишлади, буюк шеърый асарлари билан халқнинг онгини уйғотишга ҳаракат қилди.

Низомий катта адабий мерос қолдирди. Бу мерос бир лирик девондан ва бешта поэма — «Хамса»дан иборат.

«Хамса»нинг биринчи поэмаси «Маҳзан ул-асрор» бўлиб, 1173—1174 йиллар атрофида яратилган. Бу асосан дидактик асардан иборат. Унда мамлакатни идора қилиш юзасидан подшоларга насиҳатлар қилинган ва маслаҳатлар берилган. Поэма 20 та суҳбатдан иборат. Мана шу суҳбат-бобларнинг ҳар бирида шоир меҳнаткашларнинг оғир ҳаётини, ҳуқуқсизлигини, золимларнинг зулми ва омонсизлигини баён қилади. Бу поэмада оддий, софдил кишиларнинг руҳий аҳволини тасвирлашга катта эътибор берилган.

«Хамса»нинг иккинчи поэмаси — «Хисрав ва Ширин» 1180—1181 йилларда ёзилган. Буни шеърый роман дейиш мумкин. Низомий ўзининг бу поэмасида муҳаббат ва вафо масалаларини талқин этади. Унинг ижобий қаҳрамонлари, шу жумладан Ширин адолат ва муҳаббат йўлида қаҳрамонликлар кўрсатадилар. Шундан кейинги «Ҳафт пайқар» (Етти гўзал) ва «Лайли ва Мажнун» поэмаларида ҳам ҳақиқий, соф муҳаббат тараннум этилади.

Лайли, Мажнун, Ширин ва бошқа севгувчилар золимлар зулми остида азоб чекадилар, бир-бирларидан жудо бўладилар, муҳаббатнинг тантанаси учун курашадилар, вафо ва адолат байроғини баланд кўтариб юрадилар.

«Хамса»нинг бешинчи, сўнги поэмаси «Искандарнома»дир. Бу поэмада золим шоҳ Искандарнинг тинч халқларга қарши олиб борган урушлари, унинг агрессив ҳаракатлари, шафқатсизлиги баён қилинади. Низомийнинг бу асарида уруш ва тинчлик масаласи буюк философик масала даражасига кўтарилган. Шоир урушларга хотима бериш,

барқарор тинчлик ўрнатиш идеясини илгари суради, халқларнинг осойишталиги учун курашишга чақиради.

Ўз ватани, ўз озодлиги учун курашган ҳар бир халқ улуғ шоир назарида мақтовлидир — муҳтарамдир. Шунинг учун ҳам Низомий халқларни ажнабий золимларга қарши биргалашиб курашишга даъват этди. Унинг бу идеяси «Искандарнома»да ёрқин баён қилинган.

Бу поэмада рус халқи ҳақида айтилган фикрлар жуда ҳам муҳим ва ибратлидир. У рус халқини қаҳрамон ва заковатли, одил халқ деб кўрсатади. Низомий македониялик Искандарнинг рус ерини босиб олиш учун қилган ҳар етти агрессив урушини бетараф туриб ҳикоя қилар экан, ўз ватани учун, ўз она юртининг ҳимояси учун жонбозлик қилувчи рус аскарини шундай деб таърифлайди:

3-Руси сувори даромад чу фил,
Рухи чун бақам, чашмҳо ҳам нил.
Барун хост аз Румиён ҳам набард
Ҳаме кард марди, ҳами гашт мард.
Бадин гуна ҳийли бахун дар кашед,
Тани чандро жон зитан баркашед.
Чи бас куштан марди жанг озмоӣ
Наёмад касиро саве жанг рой.

(Таржимаси: Бир отлиқ рус аскари филдай салобат билан жанг майдонига кирди. Оқ тани қуёшда бақамдек куйган, кўзлари нилдек кўм-кўк эди. Румликлар ҳам унга қарши кўзголиб уруш майдонига бирин-кетин кира бошладилар, бироқ у (рус аскар) мардлик кўрсатиб, «мардман» деганларни чекинишга ёхуд жон беришга мажбур қилар эди. Шундай қилиб, бир қанча кишилар устидан ғалаба қилди. Жангларда чиниққан бу қаҳрамоннинг маҳоратидан кўрқиб, душманнинг қолган аскарлари уруш майдонига кела олмадилар.)

Чунки, Низомий таъбирича, енгилтак ғалабалардан кеккайиб кетган, мазлум халқларни хонавайрон қилиш билан бойнган қўрқоқ ясанчоқ қўшин енгувчи қудрат қаршисида ғалаба қилишга ожиз эди.

Низомий худди шу ҳолатни Искандар қўшинининг рус ерига қилган тажовузида яна тасвишлаб, кўзгудек ярқиратиб кўрсатади.

У русларнинг бир «терупал» — генерали тилидан шундай дейди:

Чигархўрданд онни русон бувад,

Маю нуқл кори арусон бувад.

(Таржимаси: Жанг майдонини чимилдиқ деб ўйлаб, ясаниб-тусаниб чалакайф билан келиш — номардлар иши; ўз ватани ҳимояси учун жигар қонини ютмоқ рус халқининг ишидир.)

Низомий ўз генийсининг кучи, ўз талантининг қудрати ва ўз ақлининг зийраклиги туфайли шундай фикрни дадил баён қила олди.

Низомий ижодининг асосий идеялари — халқпарварлик, тараққийпарварлик, тинчликсеварлик, эрксеварлик, ватанпарварлик — жаҳон адабиётининг ўлмас идеяларидир. Бу идеялар билан халқларнинг энг яхши, энг илғор ёзувчилари ўз асарларини ўлмас ёдгорликлар даражасига кўтарганлар. Низомий билан бир даврда яшаган буюк грузин шоири Шота Руставелининг «Иўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» номи асарида ҳам худди шу идеялар талқин қилинган. Низомий яшаган даврда Россияда ижод этилган буюк халқ эпопеяси — «Игорь полки қиссаси» асари ҳам ана шу олижаноб идеяларнинг юксак бадий формада баён қилинганлиги билан ўлмасдир.

Низомий асарлари умумжаҳон прогрессив маданияти хазинасига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди. Бу асарлар кишилик маданиятини бир поғона кўтаришга хизмат қилди.

Бу жиҳатдан Низомий Гомер, Шекспир, Данте, Сервантес, Шота Руставели, Александр Пушкин, Алишер Навоийлар билан бир қаторда туради.

Ўзбек халқининг гениал шоири Навоий Низомийни ўзининг биринчи устози деб ҳисоблади. Навоийнинг «Хамса»сида — ҳар бир поэманинг муқаддимасида Низомийга алоҳида боблар бағишланган.

Низомийнинг «Хамса»си шарқ классик адабиётининг традицион темаси ва эпик поэзия формаси бўлиб қолди. Низомийдан кейин Хисрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа устоз шоирлар ўз «Хамса»ларини ёздилар. Форма жиҳатидан деярли бир хил бўлган бу поэмаларда ҳар бир халқнинг ўз ҳаёти, меҳнати ва кураши, ўзига хос орзу-умидлари, энг яхши идеаллари ифодалаб берилган.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан илгариги деярли етти аср давомида гениал сўз санъаткори Низомийнинг асарлари ҳам фақат қўлёзма шаклида, жуда оз нусхада тарқалган эди. Уларни жуда оз кишилар ўқир эдилар. Шунга қарамай, унинг поэмаларини қўп халқларнинг энг яхши вакиллари ўз тилларига таржима қилишга уринганлар. Чунончи, «Хисрав ва Ширин» поэмасини Қутб, «Махзан ул-асрор» поэмасини Ҳайдар Хоразмий, «Етти гўзал» поэмасини Огаҳий ўзбек тилига таржима қилганлар. Лекин бу таржималар оз нусхада қўлда ёзиб тарқатилган.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси мамлакатимиз халқлари учун буюк юксалиш йўлини кенг очиб берди. Коммунистик партиянинг раҳбарлиги остида ягона қардош оилага бирлашган Совет Иттифоқи халқлари ўз экономикалари ва маданиятларини гуркиратиб яшнатдилар. Халқларимиз ёппасига саводхон бўлиб қолдилар. Эндликда ёзувчиларнинг асарлари катта-катта тиражларда нашр этилмоқда. Бир халқ маданиятидан бошқа ҳамма халқларнинг баҳраманд бўлиши ҳаётбахш традицияга айланди. Умуммаданият хазинасидан завқланиб баҳра топа-

ётган барча халқлар эндиликда Низомий Ганжавий асарларини ҳам ўз тилларида севиб ўқимоқдалар.

Инсониятнинг энг улуғ мақсади бўлган коммунистик жамият қурилишида Совет Иттифоқидаги ҳамма халқлар билан биргаликда актив меҳнат ва ижод қилаётган озарбайжон халқининг буюк фарзанди, гениал шоири ва мутафаккири Низомийнинг номи ўлмасдир. Бу ном дўстлик ва биродарликка, самарали меҳнат ва ижодга, тинчлик ва садоқатга чақирувчи символ бўлиб қолди.

Низомийнинг юбилеи — мамлакатимиздаги барча халқларнинг тўйидир. Бу тўй қардош халқлар ўртасидаги ленинча мустаҳкам дўстликнинг ҳаётийлигини яна бир марта намоён қилиб кўрсатади.

[1953]

АТОҚЛИ ДЕМОКРАТ САНЪАТКОР

Биз бугун кўҳна Хоразмда — Ал-Хоразмий каби олимларни, Мунис ва Комил Хоразмий, Огаҳий ва Аваз Ўтар каби сўз усталарини, Матюсуф Харротов каби халқпарвар санъаткорларни, музыка устозларини етказган ўлкада тўпланиб, Аваз Ўтар ўғлининг туғилганига 70 йил тўлган кунни нишонламоқдамиз.

Кўҳна Хоразм совет тузуми туфайли, шонли Коммунистик партия раҳбарлигида социалистик Хоразмга айланди ва Шарқнинг машъали бўлмиш социалистик Ўзбекистоннинг экономикаси ҳамда маданиятида муҳим роль ўйнаётган областлардан бири ҳисобланади. Узоқ даврлар, асрлар мобайнида патриархал-феодал тузум, дин-мистика панжасида эзилиб келган, хоразмшоҳлар, чингизийлар, теурийлар, шайбонийлар, Муҳаммадраҳимхон ва Исфандиёрхонлар зулми остида жафо чеккан Хоразм Улуғ Октябрь социалистик революцияси қуёшидан баҳраманд бўлиб, улуғ рус халқининг оғаларча ёрдамида, Совет Иттифоқи Коммунистик Партияси раҳбарлигида тўқ, фаровон ва маданий ҳаёт йўлига тушиб олди, коммунизм сари дадил қадам ташлаб бормоқда.

Феодал ўзаро урушлар ҳам маданий ёдгорликларнинг бир қисмини барбод берган эди. Қадимги Хоразмнинг сақланиб қолган маданият ёдгорликлари асрлар давомида сирли ҳолда қолди. Фақат совет олимларигина асрлар кечган Хоразм маданиятининг «сирли» ёдгорликларини топдилар, Ўзбекистоннинг антик маданиятини илмий асосда ёритдилар. Хоразм ўрта асрларда ва ундан

кейинги даврларда ҳам ўзбек маданиятига, унинг оламаро ютуқларига катта ҳисса қўшди. Хоразмлик ўзбек олими Муҳаммад Хоразмий логарифма ва алгебрага асос солди. Философ Абу Саҳл Масиҳий ўрта аср фалсафасининг атоқли арбобларидан бири бўлиб етишди. Хоразмлик ҳаким Абу Ҳасан Ҳаммор улуғ олим Абу Али Сино билан ҳамкорлик қилиб, медицина тараққийсига ҳисса қўшди. Хоразмлик ўзбек олими Абу Райҳон Беруний ўзидан олдин ўтган буюк ватандоши Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий сингари ўзбек маданиятининг классиги, ўзбек фанининг яратувчиси, Ўзбекистонда етишган ўрта аср олимларининг энг буюкларидандир.

XIII асрда Чингизнинг даҳшатли ёппасига бузғунчиликдан иборат ёввойи агрессияси арафасида хоразмлик олим Шаҳобиддин Хевақий ўша замонда дунёнинг энг бой кутубхоналаридан бирини вужудга келтирган эди. Ёввойи Чингиз бу бой кутубхонани ёқди, йўқотди. Аммо катта маданиятга эга бўлган Хоразм бу даҳшатлар олдида бўйин эгмади, ўз маърифатини давом эттирди.

Хоразмнинг ёзувчи ва шоирлари — Хоразмий, Ҳайдар Хоразмий, Мажлисий, Умар Боқий, Мунис, Огаҳий, Комил ва Авазлар Ўзбекистоннинг бошқа жойларида етишган ёзувчилар билан бирга ўзбек адабиёти ва адабий тили тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Хоразм ўзбек халқининг мамлакатимиз халқлари билан иқтисодий ва маданий алоқа тутишида ҳам муҳим роль ўйнади. Улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий асарлари Хоразмда етишган шоирлар орқали ўзбек китобхоналарига манзур бўлди. Хоразмлик Қутб Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонини, Ҳайдар Хоразмий Низомийнинг «Маҳзанул-асрор» достони бобларини, Муҳаммад Ризо Огаҳий эса Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонини ўзбек тилига таржима қилди.

Айниқса, Қутб ўзининг оригинал асарлари билан машҳурдир. Улуғ ўзбек шоири Навоий ўз «Хамса»сининг кўп ерида Қутб шаънида мақтовли сўзлар айтади.

Ўзбек халқи қадим даврлардаёқ улуғ рус халқи билан иқтисодий ва маданий алоқада бўлган. Бу алоқаларнинг ривожига ҳам Хоразм ўз ҳиссасини қўшган.

...Ўзбек халқининг тақдири улуғ рус халқи билан боғланди. Ўзбек халқи меҳнаткашлари Коммунистик партия раҳбарлиги остида, улуғ рус халқининг самимий ёрдами билан эксплуатация бўйинтуруқларини иргитиб ташлади.

XIX асрнинг ўрталарида Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий-сиёсий ва маданий ҳаётида жуда катта ўзгаришлар рўй берди. 60-90-йилларда Ўрта Осиё Россияга қўшилди. Чирик феодал хонлик истибдодидан ҳадсиз жабр-жафо чеккан халқ Россияга умид тутар, Ўрта Осиё Россияга қўшилишини жон-дили билан истар эди. Шунга кўра ўзбекларда «рус келди, дуруст келди», тожикларда «рус омад, дуруст омад» мақоли пайдо бўлди. Чоризмнинг ва Рус капитализмининг мустамлакачилик сиёсатига қарамай, Ўрта Осиёнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг Россияга қўшилиши Ўрта Осиё халқларининг тарихий тараққиёти ва истиқболи учун катта аҳамиятга эга бўлди, халқимиз тарихида янги давр бошланди. Чунки «реакцион Россиядан бошқа революцион Россия ҳам, Радищевлар ва Чернишевскийлар, Желябовлар ва Ульяновлар, Халтуринлар ва Алексеевлар Россияси ҳам бор» эди. (И. Сталин. Асарлар, 13-том, 29—30-бет.) Ўрта Осиёнинг революцион Россия составига қўшилиши Ўрта Осиё халқларининг тарихий тараққиёт йўли ва истиқболини белгилаб берди. Ўрта Осиёга энг илғор ва энг революцион назария — марксизм ва ленинизм таълимоти кириб келди. Ўрта Осиё халқлари ҳар қандай зулмга, жумладан, миллий мустамлака зулмига қарши жанговар курашчи, илғор ва революцион рус пролетари каби дўст ва иттифоқчига эга бўлдилар. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши уни Англия-Америка империалистлари, Туркия миллатчилари тажовузи ва зулми хавфидан қутқарди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида феодал тарқоқлик ва ўзаро урушлар тугатилди. Улканнинг иқ-

тисодий ва маданий жиҳатдан ўзидан кўра юқори турувчи Россия билан яқин муносабатга киришуви Ўрта Осиёда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишини, унда капиталистик муносабатларнинг вужудга келишини тезлаштириб, жаҳон экономикаси билан муомалага йўл очди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши Ўрта Осиё халқларининг маданий тараққиётига, санъат ва адабиётига, янги ижтимоий-маданий ғояларнинг пайдо бўлишига ижобий таъсир кўрсатди. Рус чоризмининг реакцион тадбирларига, консерватив маҳаллий феодаллар, амалдорлар ҳамда руҳонийларнинг қаршилик кўрсатишларига қарамай, Ўрта Осиёга рус илм-фани ва маданияти кириб кела бошлади, илмий муассасалар ва маданият ўчоқлари пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси Ўрта Осиё халқларининг рус халқига бўлган дўстона муносабатларини мустаҳкамлади, Ўрта Осиё халқларини янги маданият тараққиётига бошлади. Тошкент, Самарқанд, Мари, Қўқон каби шаҳарларда музейлар, лабораториялар вужудга келди. Семёнов-Тяншанский, Северцов, Федченко, Мушкетов, Романовский ва Бартольд каби рус олимлари Ўрта Осиёнинг табиати, географияси, ер ости бойликлари, ўсимликлари, Ўрта Осиё халқларининг этнографияси ва ўтмиш тарихини ўрганишда катта муваффақиятларга эришдилар.

Тошкент, Қўқон, Самарқанд, Когон шаҳарларида ва ҳатто хонлар асоратида қолган Хева шаҳрида маҳаллий мактаб ва мадрасалардан ўқув программаси ва усули билан юқори турган рус гимназиялари, рус-тузем мактаблари очилди. Тошкент, Қўқон, Когон ва Хевада типография пайдо бўлди. Биринчи ўзбек тилидаги вақтли матбуот — «Туркистон вилоятининг газети» ташкил топди. Рус-тузем мактаблар ўзбек халқини рус маданияти ва маърифатига яқинлаштириб, рус тилини эгаллашга қизиқишни кучайтиришда катта роль ўйнади. Типографиянинг эса асрлар давомида ўзбек халқи яратган маданият бойликларининг сақланиши ва кўп тарқалиши учун аҳамияти катта бўлди. Вақтли матбуот маърифатнинг нишонаси эди.

Илғор ўзбек маърифатпарварлари ва ёзувчилари рус техникасини, илм-фанини ўрганиш, рус маданиятидан ўрناк олиш ва рус тилини эгаллаш учун курашдилар. «Туркистон вилоятининг газети» 1885 йилги сонларидан бирида босилган бир ўзбек маърифатпарварининг мақоласида қуйидагилар ёзилган: «...чунончи, алар (рус халқи — F. F.) ҳаммага маълум оташ ароба ва телеграф ва ҳар хил машина ихтироъ қилиб, ўн кунлик манзилга бир кунда борадурғон ва бир неча ойлар хабар олмайдурғон жойлардан ва бир неча ойлар ишлаб тамом қилмайдурғон нарсаларни андак фурсатда хабар оладурғон ва қиладурғон қилиб, одамзодни кўп кулфатлардан қутулмоқига боис бўлғондурлар... Бас, бизларга лозимдурким, улуи дунёвийани ул халқдин ўрганиб, ўшандоқ фойдалиқ ишларнинг мавжуд бўлишига саъй қилмоқ ва муни алардин ўрганмоққа аларнинг тилларини билмоқ боиси азидур».

Рус илм-фани, маданияти таъсири остида Ўзбекистонда Фурқат, Муқимий, Дониш, Ҳожи, Юсуф, Собир, Комил, Аваз ва Ҳамза каби тараққийларвар илғор интеллигенция етишди. Булар ўзбек халқининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётида рус халқининг роли катта эканини тушуниб, Ўзбекистон халқини рус илм-фани, маданиятидан таълим олиш ва рус тилини ўрганишга чақирдилар.

Мамлакат ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар рус халқи билан яқин иқтисодий ва маданий алоқа, маҳаллий меҳнаткашларнинг рус пролетариати етақчилигида чоризм зулмига қарши кураши ўзбек, қозоқ, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг бадий адабиётида аксини кўрсатди, яъни Муқимий, Фурқат, Комил, Завқий, Аваз, Абай, Иброй Олтинсарин, Тўқтўғул каби прогрессив ёзувчилар етишиб чиқди.

Хева хонлиги 1873 йилда чоризмнинг вассалига айланди. Хева хонлигида феодал-клерикал тузумнинг сақланиб қолиши Ўзбекистоннинг бошқа жойларига қараганда бу ерда ҳам Бухоро хонлигига ўхшаш ижтимоий-иқти-

содий ва маданий ҳаётнинг жуда секинлик билан ўсишига сабаб бўлди. Феодал ҳукмдорлар меҳнаткаш оммани ўрта аср усулида эзар, маданият тараққиётини бўғар эдилар. 2-3 мактаб ва мадрасага эга бўлган Хева хонлигида 1500 масжид бўлган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ва XX аср бошида ҳукмронлик қилган Саид Муҳаммадхон, Муҳаммад Раҳимхон II ва Исфандиёрхон типик феодал деспот эдилар. Булар халқни эзиб, талаш йўли билан орттирган бойликлар ҳисобига айш-ишратда, ҳарамхоналарда майшат сураб эдилар. Зулм жонига тегиб, сабр косаси тўлган халқ Исфандиёрхон ҳақида шундай қўшиқ яратган эди:

Исфандиёр хон бўлди,
Бағримиз қора қон бўлди,
Еганимиз зоғора нон бўлди,
Улар бўлди бу хонларнинг дастидан.

Масалан, Исфандиёрхон зўр бериб дорлар ва зиндонларни кўпайтиради, маърифатпарвар кишиларни оғир жазоларга гирифтор этади. «Андин сўнг ўзидан истифор этдимким: «Оё сизнинг замонангизда вуқўъга етган воқеаларни ҳам бу китобнинг охирига мундариж этилгани муносибми ё йўқ?» Чун Асфандиёрнинг вуқаотин ростлиг билан баён этилса, гўё Асфандиёрни ҳажв этилгани бўлур эрди. Лаҳза ўзининг вуқаотини китоб қайдига киришига розилик бермади. Бас, китобни бу ерда хатм қилиб, Асфандиёрга топширдим», дейди Баёний «Хоразм тарихи» китобида. (Китоб Шарқшунослик институтида сақланади.)

Хева хонлигида феодал-клерикал тузумнинг сақланиб қолишига қарамай, Ўзбекистоннинг Россияга қўшилиши Хоразм экономикаси ва маданиятининг ўсишига, меҳнаткаш халқ овозлик ҳаракатининг кучайишига ижобий таъсир этди. Ички ва ташқи савдо жонланди, Хоразм шаҳарларида пахта тозалаш ва ёғ заводлари пайдо бўлди, рус маҳаллий мактаб, почта-телеграф, аптека, больница

ва бошқалар ташкил топди. Туғилиб келаётган ёш Хоразм пролетариати илғор рус пролетариати билан ҳамкор бўла бошлади. 1905 — 1907 йиллардаги рус революцияси Хоразм меҳнаткашларининг ҳам ижтимоий онгининг уйғунлигига таъсир кўрсатди.

1917 йил Февраль революцияси Хоразм меҳнаткашларининг ижтимоий-сиёсий онгининг кўтарилишига таъсир этди. «Хева халқи,— деб ёзган эди Тошкент Советининг органи «Наша газета»,— хон ва унинг ҳокимларининг истибдоди ҳаддан ошгани сабабли рус революциясини қувониб кутиб олди. Хева хонлигининг шаҳарларида митинглар, мажлислар, демонстрациялар бўлди». Бироқ Февраль революцияси на Россия ва на Урта Осиё халқларига озодлик берди. Коммунистик партия Октябрь социалистик революциясини тайёрлади. 1917 йил Октябрьда мамлакатимиз халқлари Коммунистик партия раҳбарлиги ва рус халқи етакчилигида пролетар диктатурасини ўрнатдилар. Иттифоқимизнинг бошқа халқлари қаторида ўзбек халқи тарихида ҳам янги давр — социалистик давр бошланди.

Бироқ Хева ва Бухоро хонликларида феодал истибдод 1920 йилгача давом этди. Сўнги Хева хони Саид Абдулла отига хон эди, хонликнинг бутун ҳукмронлиги йирик феодал Жунаидхон қўлида эди. Жунаидхон ўз золимлиги ва жоҳиллиги билан тарихда ном қолдирди.

Хоразм халқи Совет Россиясига, Совет Туркистонига умид билан кўз тикди. 1919 йилнинг охирида Хева меҳнаткашлари вакиллари Туркистон республикаси ҳукуматидан Жунаидхон деспотиясига қарши қуроли кураш уюштиришга ёрдам беришни сўрадилар. Совет ҳукумати қардош хоразмликларнинг талабини қабул қилди. Қизил Армия 1920 йилнинг феврида хонлик тузумини емириб ташлади. Уша йили Хоразм халқ қурултойи чақирилиб, Халқ республикаси эълон қилинди.

Шоир Аваз мана шу тарихий шароитда яшади ва ижод этди.

Аваз 1884 йилда Хевада туғилди. Отаси Утар бобо сартарош бўлса ҳам, лекин ўз даврининг маърифатпарвари ва санъат-адабиётнинг муҳибларидан бири бўлган. Утар бобо Комил, Мутриби Хонахароб каби шоирлар билан улфат ва ҳамфикр эди. Унинг уйида тез-тез шоирлар мажлиси бўлиб турар, янги шеърлар ўқилар ва муҳокама қилинар, хамсахонлик бўлар эди. Утар бобо ўз ўғли Авазнинг тарбиясига алоҳида эътибор берди. Аваз мактабга ўқишга берилди. У мактабни жуда яхши ўқиб тугатди, мадрасага ўтди. Аваз мадрасада ҳам яхши ўқиди, бироқ фаҳм-диди ўсган Аваз мадраса машғулотлари билан қониқмади. Аваз кўпроқ вақтини мустақил мутолаага, форс ва араб тилларини, классик ёзувчиларнинг асарларини қунт билан ўрганишга бағишлади. Фирдавсий, Жомий, Навоий ва Ғузулий, Огаҳий ва Комил унинг севган ёзувчилари бўлиб қоладилар. Аваз шеърлар ёзишга машқ қилди, шахмат ўйини ва ов билан шуғулланди. Бу даврда шоир яратган шеърлар кўпроқ назиралардан, ишқий-эротик ва қисман антиклерикал шеърлардан иборат эди. Бу — шоир ижодининг илк даври — изланиш даври эди.

Аваз шеърлари билан қобилиятли шоир сифатида танила бошлади. Муҳаммад Раҳимхон II ёш Авазни сарой шоирлари доирасига жалб этиб, ўз маддоҳига айлантирмоқчи бўлди. Аваз саройга чақирилди. Сартарош ўғлининг сарой шоирлари доирасидан ўрин олганини кўрган аристократлар: «Бузоқнинг югуриши сомонхонагача», деб истехзо қилдилар.

Аваз муҳитни объектив, соғлом фикр билан идрок эта бошлади. Саройдан ташқарида вайрона кулбаларни, оҳу фиғонларни, қашшоқлик ва муҳтожликни, очлик ва яланғочликни кўрди. Бу икки ҳаёт шоирнинг бутун фикр-идрокини чулғаб олди. Шоир ўз хатосини, ижод фожиасини англади, ўзини қафасга тушган булбулга ташбиҳ қилди:

Ҳар кимки шоҳларнинг суҳбатига бўлса банд,
Булбуллар билан бўлмиш гирифтори қафас.

Аваз маддоҳликдан, саройнинг бемаъни айш-ишратларини куйлашдан, Феруз ва Табибийларга тақлид қилишдан тамомила қўл тортди. Ундаги бу ўзгаришлардан шубҳага тушган кишиларга у бошлаб шундай жавоб қилишга мажбур бўлди:

Хотири ошифтадурким, айб қилманг, дўстлар,
Гар Аваз шаҳ хизматин ушбу йил оз айласа.

Шоир ижоддан юз ўгирмади. Энди у ўз ижодини халқнинг дард-аламини, ижтимоий адолатсизликка қарши нозилигини, орзу-армонларини куйлашга, феодал ҳукмрон доиранинг истибдодини, қабоҳат ва разолатини танқид қилишга бағишлади. Сарой таъсиридан қутилган шоир феодал-сарой адабиётига қарши кураш олиб борди, сарой ёзувчилари ижодига «қабих алфоз» ва «ёлғон нукта»ларни аччиқ танқид қилди:

Ажойиб бу замон аҳли аро, э ростгўпеша,
Қабих алфоз бирла нукта ёлғонлар муносибдур.

Аваз халқ орасида, маърифатпарварлар орасида ўзига маслакдош дўстлар топди:

Бўмай ағери сияҳрўға анису ҳам жалис,
Доҳили аҳли вафою донишу урфон эдим.

Шоирнинг ижодида янги давр, унга ўзбек адабиётининг атоқли намояндалари қаторидан ўрин берган давр бошланди. Шоир ижоди демократик тус ола бошлади. Рус маданияти ва ижтимоий фикрлари таъсири остида янги онгли қарашлар билан ривож топа бошлади.

Сарой доираси Аваз ижодидаги бу туб ўзгаришлардан ғазабга келди, шоир таъқиб остига олинди, жосуслар унинг янги шеърларини хонга етказиб турдилар. Аваз ҳаёти хавф остида қолганини сезди:

Фақр хайлидин ҳазар айлаб улар,
Тахт элига айлар иззат, в Аваз.
Ев қилур қасди ҳалокинг бегумон,
Топсалар гар лаҳза фурсат, в Аваз.

1909 йилнинг ёзида Авазнинг ҳаётида даҳшатли фожиа юз берди. Аваз Муҳаммад Раҳимхон саройига чақирилди, сўроқ қилинди. Ғазабланган хон: «Жаллод!»— деб қичқирди. Бироқ сарой атрофига халқ оломони тўпланган эди, бундан хабардор бўлган амалдорлар вазиятнинг оғирлигини ишора билан хонга тушунтирдилар. Хон ўлим жавосини ўзгартиришга мажбур бўлди. Авазни 200 калтак билан жазоладилар ва «ақлидан озган» деган баҳона билан уни кишанлаб, Хевага яқин бўлган Бобоэшон мазорига юбордилар. Аваз бир неча ой кишанланган ҳолда мазорда турди.

Жазолар Авазнинг руҳини сўндирилмади. Мазордан қайтган шоир ҳовлисида сартарошхона очди. Бироқ ижодий ишдан қайтмади, халқчил шеърлар яратишни давом эттирди.

Табибий Авазни «тавба» қилишга, саройга қайтишга даъват этди. Бироқ бу сафар шоир янглишмади, бошидан кечирган воқеалар унга панд бўлди. Шу муносабат билан шоир айтган эди.:

Тонг эмас, Аваз, эл¹ макрига алданмасам-
Ким, ҳамиша дафтари суди зиён қўйнимдадир,

---

¹ Бу ўринда Аваз сарой аҳлини кўзда тутди. (*Авгор эскартиши.*)

Бу шеър шоирнинг кейинги ҳаёт ва ижод йўлини белгилади. Шоир ўз ижодиётини янги тематика ва ғоявий мазмун билан бойитиб борди. У чуқур ва кенг социал мазмунали шеърларининг бадий қимматини оширди.

Э Аваз, албатта, бўлғуси гумонсиз дилақшо,
Топса мазмуни дақиқат ила гар ҳама ашъор зеб.

Яшаган муҳитидан шикоят ва келажакка ишонч, эксплуататорларга қарши нафрат ва меҳнаткаш оммага нисбатан самимий муҳаббат, жаҳолатга қарши ғазаб ва маърифат завқи, мистикага қарши кураш ва ҳаёт шавқи Аваз поэзиясининг етакчи ғоявий мотивларига айланди.

Шоир халқ бошига тушган оғир кулфатларга, жабр-жафоларга бетараф қараб туролмади, унинг сабри қолмади, тоқати тоқ бўлди, ўз шеърлари билан феодал муҳитнинг зулм-жаҳолатига қарши исён қилди:

Нетонг, бўлса Аваз пайваста исён баҳрига ғаввос,
Дилида қолмади сабру сукун ҳам, тобу тоқат ҳам.

Муҳаммад Раҳимхондан кейин тахтга чиққан унинг ўғли Исфандиёр ўзининг истибдоди, жаҳолати ва ишрат-парастлиги билан отасидан ошиб тушди. Халқни эзиш, талаш, гуноҳсиз кишиларни арзимас баҳоналар билан ўрта асрнинг ваҳшиёна усуллари билан жазолаш, маишатпарастлик ҳаддан кучайиб кетди. Муҳтожларнинг, бева-бечораларнинг сони кўпайди. Шоир халқ бошига тушган бу кулфат ва аламлардан қаттиқ қайғурди, ҳасрат чекди:

Эй Аваз, йиғламайин ҳасрат этиб найлайким,
Фуқаро бошидадур неча минг шўр ила шар.

Аваз ҳасрат ва қайғу-алам чекиш билан кифояланиб қолмади. У ўткир сатира яратиб, меҳнаткаш халқнинг

бошига оғир кулфатлар келтирган социал гуруҳ ва алоҳида шахсларни шармандаю шармисор қила бошлади. Унинг «Фалоний» циклидаги ажойиб шеърлари майдонга келди. «Фалоний» цикли ўндан ошиқ шеърни ўз ичига олади. Бу шеърлар конкрет тарихий шахслар ҳақидаги шеърлардир. Реакция кучайган даврда Аваз бу тарихий шахсларнинг номларини айтишга журъат этолмаган. Бироқ шоир у шахсларнинг асосий хислатларини, кирдикорларини реалистик қалами билан тасвирлаб, уларнинг гоъвий қиёфаларини, хулқ-атворларини китобхоннинг кўз ўнгида гавдалантира олган. Бу «фалоний»лар — хон, амалдорлар, савдогарлар ва руҳонийлар эди. Мана шу «фалони» циклидан парчалар келтирамиз:

Фалоний гарчи кўп олий насабдур,
Вале нодону жоҳил, беадабдур.

Фалоний базлига бўлсин баса дашном уза дашном
Ки, фақр аҳлига жабр айлаб, ганимларга қилур инъом.

Фалон номардким, ўзни қилур мард аҳлига ташбиҳ,
Бори умрида бир йўл мардлик расмини кўргазмай.

Авазнинг «фалоний» циклидаги шеърлари ўзбек адабиёти тарихида социал сатиранинг ривожига ҳисса қўшди, халқ оммасининг феодал-клерикал истибдодга қарши норозилик кайфиятларининг ўсишига ижобий таъсир этди.

Шоирнинг бир қатор сатирик шеърлари дин-шариат ниқоби остида жирканч кирдикорлар билан шуғулланган руҳонийларни танқид қилишга қаратилган. Шоир бундай шеърларда руҳонийларнинг сўзлари, ташқи қиёфалари, уларнинг хатти-ҳаракатларига тамомила қарама-қарши эканини очиб ташлайди. Ўзларини «ҳақшунос» деб атаган руҳонийлар, шўр-ғавғо солиб, мол тўплашни касб қилиб олганлар:

Эй зоҳиди «ҳақшунос», йиғмоққа олам молини,
Даврон элини қилмадинг бир лаҳза рағодан халос.

Аваз Утар ўғли Муқимийнинг «Авлиё», «Баччағар», «Қурбақалар» каби дин-шариат пешволарини фош этувчи сатирик асарларига жавобан, уларга ғоявий жўр бўлган шеърлар яратди. Бундай шеърлардан бири «Икки шайх» дир. Шоир икки шайх тасвирида реакцион руҳонийларнинг образларини типиклаштиришга муваффақ бўла олган. «Насиҳатгўй», «фоний дунё»нинг ноз-неъматларига эътиқод қилмасликни тарғиб қилувчи шайх-зоҳидларнинг сўзи билан дили бир эмас, уларнинг сўзлари фақат оммани диний-хурофий сафсаталар билан алдаш, машаққатли ҳаётга кўниктириш эди. Улар бошқа эксплуататорлар билан бир қаторда айш-ишратда, ҳузур-ҳаловатда яшар эдилар:

Ваҳким, насихатлар менга қилғуси сайёр икки шайх,
Қилдурғали ушшоқлик расмидин инкор, икки шайх.
Кундузлар айлаб ваъзлар аҳли жаҳонга, мунчалиғ,
Майдин қилурлар кечалар соғарни саршор икки шайх.
Ҳар кун қилиб масжид сари юз минг риё бирла хиром,
Ҳар кун қилур каззоблик ўзига атвор икки шайх.

Маълумотларга кўра, Аваз яна «Эшония» номли ўткир сатира ҳам ёзган. Кишилар хотирасида бу сатиранинг айрим байтлари сақланиб қолган. Мана шу сатирадан икки байт:

Эшон дегани — либоси малла,
Уғрига шерикун ғара далла.
Рангин кўринг бу баднамони,
Ҳанги эшаки эрур худони(нг)...

Дин ҳукмрон идеология бўлган, руҳонийлар иқтисодий ва сиёсий ҳаётда катта кучга эга бўлган жамият шароити-

да бундай шеърларни ёзиш катта журъатни талаб этар эди. Халққа севги, унинг бахти ва фаровонлигини орзу қилиш ҳамда шу йўлда курашиш Авазга журъат ва қувват бағишлаган эди. Шоир халқ манфаатига қарши қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракатдан, хислат ва одатдан қаттиқ ғазабланар ва унинг бу ғазабкор овози мисраларда жанглар эди. У икки ҳаётни — эксплуататорларнинг зулм ва зўрлик билан орттирган бойликлар эвазига айш-ишрат суришларини, меҳнаткашларнинг муҳтожлик ва хўрликда яшашларини таққослаб, бу муаммонинг сабабини чуқуроқ англашга интилар эди:

Бировлардир ҳамиша васл аро шод,
Бировлардир вале ҳажр ичра ношод.

Бировлар зору гамнок олам ичра,
Бировлар бўлганида борҳо шод.

Шоир яшаган муҳитининг эксплуататорларнинг киши кучидан фойдаланишига асосланганини тушунди:

Дигар нахли чекиб меҳнат бировлар,
Вале ондин кўрар роҳат бировлар.

Аваз феодал ҳукмрон доиранинг маиший ва ахлоқий жирканч кирдикорларига бетараф қараб тура олмас эди. Сарой барча қабих хулқсизликларнинг маконига айланган эди. Хоннинг амалдорлари қизларни оналарининг қонли кўз ёшини оқизиб саройга олиб келадилар. Бу қизлардан бир нечаси иффатини булғашдан кўра ўлимни ўзига раво кўради, бир қанчасининг ҳаёти оғуланади. Эл-юрт — барча дарғазаб бўлади. Халқнинг бошига тушган бу фожиа Авазнинг юрак-бағрини тирнади. Шоир қаттиқ қайғуриб, қуйидаги аламли мисраларни битди:

Гуноҳсиз, норасида, даҳлсиз эл қизлари,
Кўринг ўз қонига олуца Зевар ҳам, Саодат ҳам...

Туркистон ва Россиядаги халқ озодлик ҳаракатининг ўсиб бориши Хоразм меҳнаткашларининг феодал хонлик тузумига қарши норозилигининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатди. Хоразм ва атрофда бўлаётган воқеаларни сез-гирлик билан кузатган Аваз янада халқ оммаси билан яқиндан боғланди, унинг ижодидаги демократик тенденция ривожланиб борди. Биринчи жаҳон уруши Хоразм меҳнаткашлари ҳаётига ҳам салбий таъсир кўрсатган эди. Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарларида қимматчилик — қаҳатчилик бошланди. Аваз урушнинг оқибатларини кўрди ва халқ оммаси билан бирга урушга қарши кайфиятда бўлди. Бу Авазнинг ўткир сиёсий сатирик «Ҳарб ваҳшийлари» асарини вужудга келтирди. Шоир уруш оловини ёққан доираларга қарши қуйидаги ўтли мисралар билан хитоб қилди:

Эй олами вожун аро ором суранлар!
Сизларда дахи бормудир, аҳком сўранлар
Инсон каби жоҳил бўлами ном суранлар.
Доим сўрасизми дахи, эй қон сўранлар?
Миллионларга бир кимсами қилғучи ҳукумат,
Кибр ила гуруру ҳасаду кийну хусумат.
Афволи ҳабиса билан анвои хасосат,
Даъвои даҳолик қилиб айём суранлар,
Зулм ила ситаи қилғучи бир-бирига бисёр,
Муҳтож Аваздек тамаи хом суранлар!

1915—1917 йилларда Аваз ўзининг «Халқ», «Сипоҳийларга», «Уламоларга», «Ҳуррият», «Тил» ва «Мактаб» каби халқчил, ўткир сиёсий асарларини яратди. Бу асарлар халқ озодлик ҳаракати таъсирида, илғор рус маданияти таъсирида туғилган эди. Аваз энди феодал ҳукмронларни, руҳонийларни фақат танқид қилиш билан кифояланмайди, балки халқ номидан уларга айбнома ўқийди, истибдод ҳалокатининг яқинлашиб келаётганини сезади, халқни уйғонишга, бошқа илғор халқлардан ўр-

нак олишга, илм-маърифатни эгаллашга чақиради. «Сипоҳийларга» деган шеърида шоир халқ бошидаги барча бахтсизликларга, нодонлик ва жаҳолатга феодал ҳукмдорларни айбдор деб санайди. «Уламоларга» шеърида эса бу фикр давом эттирилади, ривожлантирилади. «Уламоларга» шеъри Авазнинг «Икки шайх» типигаги шеърларидан жанговарлиги, гоёвий чуқурлиги билан фарқ қилади. Шоир уламоларга қарата бундай деган эди:

Эйки сизлар, не таассуб бирла даврон этдингиз,
Миллати мазлума аҳволини паришон этдингиз!

Бирингиз қози, бирингиз аъламу муфтий бўлиб,
Бу на ойин эрдиким, сизлар намоён этдингиз.

Йўқса одаммиз, очиб мактаб, илм билдирсангиз,
Беҳабар илму ҳувардан бизни ҳайвон этдингиз.

Бизга бир тўғри, ҳақиқат йўлини кўрсатмайини,
Жоҳилият, гафлат ичра банди зиндон этдингиз.

Бир кун сўрғай Аваздек уйғониб аҳли замон:
«Не учун миллатни сиз ер бирла яқсон этдингиз!»

Аваз энди бахт-саодатни сипоҳийлардан, уламолардан кутмайди, уларнинг ижтимоий-синфий манфаат ва мақсадларини яхши тушунади. Шоирнинг тарихни ҳаракатга келтирувчи кучга — халққа умид-ишончи ортиб боради. У нажотни халқни эзувчилардан эмас, балки халқнинг ўзидан кутади, халқни уйғонишга чақиради:

Кўзларин оҳиста-оҳиста агар очса замон,
Эй Аваз, бўлмас бунингдек, борҳо овора халқ.

Аваз келажакка бир скептик сифатида қарамади, у келажакка бир оптимист сифатида тўла ишонч билан қа-

ради. Унинг 1916 йилда ёзилган «Сипоҳийларга» деган шеъри қуйидаги мисралар, пафос билан тугаган эди:

Бор умидим тезда бўлгуси ҳуррият куни,
Эй Аваз, қолмас булут остида доим офтоб,

Бироқ Аваз ҳали ҳурриятни абстракт тасаввур қилар, халқ озодлигининг революцион йўлини билмас эди.

Аваз — маърифатпарвар шоирдир. Ундаги маърифатпарварлик қарашлари рус маданияти, илм-фани ва маорифи таъсири остида янги ғоявий мазмун билан бойинди. Хоразмда рус маданияти, маорифи ўчоқлари, рус техникаси асосидаги заводларни кўрган, Туркистон ва Россия маданияти ҳақида маърифатпарвар замондошлари — рус биродарлари ва матбуот орқали маълум тасаввурга эга бўлган Аваз рус халқи ва унинг маданият-маорифини жондиди билан севди. Аваз кекса замондоши Комилнинг Москва ва Тошкент сафаридан кейин илғор маърифий ғоялар билан қайтганини, рус музика санъатининг самарали таъсири билан «Хоразм нотаси»ни яратганини яхши билар эди. Аваз Хоразм меҳнаткашларининг тарихий тараққиёти ва маданий уйғунлигида рус халқи, унинг маданият-маорифи йўлланма берувчи манба деб ҳисоблади. Шу асосда унинг «Мактаб», «Тил» каби қатор ажойиб шеърлари майдонга келди. Мактаблар очиш ва ёшларни ўқитиш ғоясини қизғин пропаганда қилди:

Очинглар, миллати вайронни обод этгуси мактаб,
Ўқисин, ёшларимиз кўнглини шод этгуси мактаб.
Дилу жон бирла эл мактаб очарга ижтиҳод этсин,
Нединким бизни ғам қайдидин озод этгуси мактаб.
Кўнгилларнинг сурури, доғи кўзлар нуридир фарзанд,
Асосий умрини албатта обод этгуси мактаб.
Ота бирла онага фарз ўқутмоқ, бизни мажбурий,
Ки бизни яхшилик қилмоққа муътод этгуси мактаб...
Аваз, ҳимматни қил олий очарга эмди мактаб ким,
Балойи жаҳлу нодонликни барбод этгуси мактаб.

Аваз эски усул диний мактабларни эмас, балки янги типдаги, дунёвий билимлар берувчи мактабни кўзда тутди, у рус мактабларига ўхшаш мактаблар очиш ва уларда рус илм-фани ва маорифи бойликларидан фойдаланиш варурлигини кўрсатади. Рус илм-фани ва маорифидан баҳраманд бўлиш, рус тилини ўрганишни талаб этади. Аваз тилни «воситан робитан оламиён»— кишиларнинг алоқа воситаси, рус тилини эса, рус халқи билан муносабатни мустақкамлаш, рус маданиятидан кенг баҳраманд бўлиш воситаси ҳам деб қарайди. Шоир, айниқса, ёшларни ўзга тилларни билишга чақиради, биринчи навбатда, рус тилини кўзда тутди:

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур,
Тил воситан робитан оламиёнду...
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилдек,
Билмакка ани ғайрат қилинг, фойдали кондур.
Илму ҳунар уйига юборинглар болангизни,
Анда ўқиганлар бори яктои жаҳондур.
Зор ўласин онлар дағи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидан анинг бағри тўла қондур.

Узоқ Хоразмда, ҳали феодал хонлик асоратидан қутулмаган Хоразмда Аваз маърифатнинг жўшқин куйчиси бўлди, унинг овози Фурқат ва Ҳамза Ҳакимзодаларнинг овозига жўр бўлди, ўзбек адабиётини янги саҳифалар билан бойитди. Бироқ Аваз ҳам Фурқат ва Муқимийлардек халққа маориф ва маданият етказиш учун эксплуатацияга асосланган ижтимоий тузумни ўзгартириш заруриятини тушунолмади.

Аваз ижодиёти феодал синфи ва туғилиб келаётган буржуазия синфи манфаатларига тамомила қарама-қарши эди:

Йўқ бўлинг тездан кўзимдан халқ аро шармандалар,
Халқ ғамидин ўзни узоқ тутғучи бегоналар.

Хуррияту эрк, дебонки ёлгон алфозлар билан,
Оқибат мазлумлара ютдирдингиз хунобалар.
Қайсингизни эл кўрди капча билан ёп қозгонин,
Борингиз савдо-сотиқ бозорида жавлоналар...
Э Аваз, қил жаҳду жад сен эл билан шому саҳар,
Қолмағай оламда бору хону ҳаромзодалар.

Авазнинг бу мисралари Туркистондаги жадидларни
фош этган Завқийнинг «Афандилар» шеърига жўр бўлди.

Авазнинг жанговар шеърлари хон ва амалдорларга,
феодал-бойларга даҳшат солди. Золим Исфандиёрхон
1917 йилнинг май ойида шоирни яна 150 калтак билан жа-
волашга ҳукм қилди. (Маълумотларга кўра, Аваз калтак-
дан олдин кўп тепилган.) Замонамизнинг йирик сўз
санъаткори, устоз ёзувчи Садриддин Айний амирнинг
дарралари остида ётганда, Аваз Исфандиёрнинг калтаги
остида эди, фарқ фақат дарраларнинг сониди эди, холос.
Қон қусган шоир Аваз мажол-ҳолдан кетди. Шу жазо-
дан кейин шоир ёстиқдан туролмади. Шунга қарамай, у
ҳаёт воқеаларини кузатди, дўстлари билан алоқасини
узмади, халқнинг бахт-саодати учун қайғурди.

1917 йил революцион ғалабаларнинг бонги Хоразмдан
ҳам акс-садо берди. Хоразм меҳнаткашларининг озодлик
ҳаракати революцион тус ола бошлади. Бетоб шоирнинг
қалби равшан, тили гўё бўлди:

Сиёсат маҳв бўлди, яшасин оламда ҳуррият,
Бари эл иттифоқ айлаб, жаҳонни айласин жаннат.
Кетиб зулму ситамнинг зулмати, бўлмиш жаҳон равшан.
Адолат офтоби миллатимга кўргузуб талъат:
Тараққий айламак лозим, жаҳон аҳли бўлиб бир тан,
Билурга барча илм ила ҳунарни, яшасин миллат.
Жаҳон аҳли манга сизсиз севикли жон азизимдан,
Эрурмиз бир-биримизга яқин, гўёки бир ихват.
Яшанг, э қаҳрамону ҳурриятпарвар биродарлар,
Олиб ҳур, миллати мазлум учун сиз қилдингиз хизмат.

Бироқ Аваз Хоразм меҳтнакашларининг озодлигини, Хоразмда революция байроғининг қомат кўтаришини кўра олмади. Шоир 1919 йилнинг ёзида, Хоразм революциясидан фақат бир неча ой илгари вафот этди. У халқ ғалабасига, халқ қалбида ўз асарларининг яшашига тўла ишонч билан жон узди:

«Афсус, яхши кунларни кўролмай кетаётirman. Аммо бир вақтлар келарки, руҳим улуснинг кўз олдида жонли кишилардек намсён бўлар, улус унинг икромига тик турур... Хайр, алвидо...»

Авазнинг ўлими халқ учун, маърифатпарвар барча кишилар учун катта жудолик бўлди.

Қизил Армия 1920 йилнинг февралда Хоразм халқини эксплуатация исканжаларидан абадий озод қилди. Аваз кўролмаган ҳур ва бахтиёр замонни унинг замондошлари ва авлоди кўрди. Хоразм халқи улуғ Советлар оиласига бирлашди, Хоразм Шарқда социализмнинг маёғи бўлган совет Ўзбекистонининг илғор областларидан бирига айланди, унда социалистик қишлоқ хўжалик, саноат, маданият ва маориф, санъат ва адабиёт муассасалари вужудга келди. Хоразм аҳолиси бутун ўзбек халқи билан, совет халқи билан бирга шонли кураш ва улкан муваффақиятлар йўлини кечди. Хоразм аҳолиси улуғ коммунизм қурилиши ишида, дунёда тинчлик ва демократия учун кураш ишида бутун совет халқи билан бирга меҳнат қилмоқда, ижод этмоқда.

Оғир ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтган, демократ ёзувчи ва маърифатпарвар сифатида шуҳрат топган Аваз биз учун қадрли, қимматлидир. Унинг оташин шеърлари қалбимизда, китобимизда, ҳаётимизда яшайди.

[1954]

ЕЗУВЧИЛИК МАҲОРАТИНИ ТИНМАЙ ТАКОМИЛЛАШТИРИБ БОРИНГ

Ўртоқлар!

Биз бугун бу ерга Бутуниттифоқ совет ёзувчиларининг иккинчи съезди арафасида йиғилиб турибмиз. Биринчи съезддан ҳозиргача ўтган йигирма йилдан мўлроқ бир муддат ичида мамлакатимиз, мамлакатимиз халқлари ўз бошларидан бир бутун тарих деса бўлатурган муҳим воқеаларни кечирдилар. Улуғ Ватан урушигача осойишта ҳаёт, қурилиш, ўсиш йиллари, қарийб (йилма-йилига) беш йилга чўзилган, оқибати бизнинг шонли ғалабамиз билан тамомланган Ватан уруши йиллари ва ундан сўнги тинч қурилиш йиллари, бешинчи бешйиллик совет ёзувчиларининг каттадир-кичикдир, турли-туман жанрлардаги асарларида, ушбу босиб ўтилган йилларнинг тарихлари ва ҳужжатлари сифатида қайд қилиндилар ва адабиёт хазинамизнинг олтин фондлари бўлиб қолдилар.

Йиллар ўта берар экан, йил сайин умрларга ҳам бир ёшдан қўшила берар экан. Биринчи съезд йили навқирон ёшда бўлган ёзувчи букун эллик бир ёшга кириб ўлтирибди. Ёхуд ўша йили иккинчи классда бўлган бола бугун ўттиз ёшдаги навқирон ёзувчидир. Агар биринчи съезд йили бирор ёзувчининг ёши элликда бўлган бўлса (бундайлар жуда кўп эди), бугун у етмиш бирда бўлади, ёхуд шу муддат ичида орамиздан бир сабаб билан йўқолганлар, ўлганлар саногиде бўлади. Қайси соҳада бўлмасин, кишилар қарир экан, ўлар экан. Чарчаб, сафдан чиқар экан, аммо уларнинг ўрнини насллар тўлдириб бориши табиий экан.

Биринчи съезддан ҳалигача совет ёзувчилари сафидан талай кишилар ўз табиий умрлари билан ўлдилар, бир қанчалари Ватан уруши фронтларида қаҳрамонларча жон бердилар, бир қисмлари чарчаб, бошқа сабаблар билан сафдан чиқдилар. Аммо бу йўқотувларнинг ўрни икки-уч маротаба зиёдаси билан тўлди. Совет ёзувчиларининг сафи кетганларга нисбатан яна ҳам талантлари, яна ҳам олимроқ, яна ҳам маҳсулдорроқ, пок виждонли, партиямиз Ватанимиз, халқимизга содиқ, ажойиб кадрлар билан тўлди. Булар шонли Коммунистик партиямиз етакчилигида кундан-кун коммунизмга яқинлашиб бораётган ҳаётимизнинг ҳамма томонини ўз мукаммал асарларида қайд қилмоқдалар. Халқимизнинг кундан-кунга ўсиб бораётган китобхонлик талабини мумкин қадар қондиришга интилоқдалар.

Совет ёзувчилари отрядининг ажралмас бир қисми бўлган ўзбек совет ёзувчилари ҳам шу дўстона оилада ҳамиша ўз ҳиссалари билан иштирок қилиб келдилар ва келадилар. Йигирма йиллик муддат ичида ўзбек совет ёзувчиларининг қатори ўнлаб таланти, ишсевар ва маҳоратли ёш ёзувчилар билан тўлди. Ўзбек совет адабиёти хазинаси катта-кичик, қари-ёш ёзувчиларимизнинг асарлари билан бойиб бормоқда. Барча қардош республикалар адабиётлари сингари ўзбек совет адабиёти ҳам шонли партиямиз раҳбарлиги остида кундан-кун ривожланмоқда. Ўзбек совет шоирлари, драматурглари ва прозаникларини шаклан миллий, мазмунан социалистик адабиётимиз тараққиёти учун тинмай хизмат қилмоқдалар. 1951 йил кузида жонажон Ватанимизнинг пойтахти Москвада бўлиб ўтган декада ўзбек совет адабиёти ва санъатида қўлга киритган ютуқларимизнинг намоиши бўлди. Илғор рус ва қардош республикалар адабиётлари, шу билан бирга ўзбек совет адабиётидаги ёзувчиларнинг энг яхши асарлари ёш ёзувчиларимизнинг ижодий ўсиб-унишлари учун ўрнак бўлмоқда. Ўзбек совет адабиётида ҳали етарли бўлмаса ҳам, ўрнак бўларли ижобий қаҳрамонларнинг образ-

лари яратилди. Ёш ёзувчиларимиз ҳам совет кишисининг образини яратиб бериш учун курашиб, баъзи бир ютуқларни қўлга киритдилар. Жонли, кундан-кунга ўзгариб бораётган, фидокорона хизмат қилаётган совет кишиларининг бир-бирлари билан бўлган муносабатлари, руҳий кечинмалари ёш ёзувчиларимизнинг ҳам асарларида ўз ифодасини топмоқда.

Бу гапларнинг ҳаммаси дуруст. Устдан қарасак, хотиржам бўлса бўла берадиган. Ҳақиқатда эса гап бундай эмас. Ҳали айтганимдай, умр ўтиб бораётибди. Гарчанд эллик-эллик беш ёшда бизнинг замонамизда ҳеч ким ўзини қариб қолдим, чарчадим, деб четга тортишга ҳаққи йўқ. Бу ёш ижодкор учун айни маҳсул берадиган, унумли йиллар ҳисобланади. Ижодкорнинг ақли тинган, фалсафий дунёга қарashi ўткирлашган, тажрибалар хазинасига айланган устодлик йиллари бошланади. Жаҳон адабиётида бўлсин, улуг рус адабиётида, Шарқ адабиётида бўлсин ёзувчилар ўзларининг энг ноёб, машҳур асарларини шу ёшларда, қирқ-эллик ўртаси, эллик-олтмиш ўртасида ёзганлар. Демак, биринчи бўғин деб аталувчи бизнинг ёшимиздаги ёзувчилардан энди ижодий етук, халқимиз, Ватанимиз шаънига яраша муносиб асарларни кутамиз. Ўзбек ёзувчиларидан бир гуруҳи: Ойбек, Уйғун, Собир Абдулла, Назир Сафаров, Яшин, Абдулла Қаҳҳор ва бошқалар бугун эмас, эртага эллик ёшга тўладилар. Булардан кўпчилиги 1905 йилда туғилган. Буларнинг айни йирик, тўлақонли, баркамол ёзатурган йиллари етди. Булар ёзиб берадилар, бунга ишончимиз комил. Хўш, яна ўн йил ўтгандан сўнг нима бўлади? Булар ахир олтмишга кирадилар-ку! Қарилик бошланмасмикан, чарчамасмиканлар? Буларнинг орқаларидан, изларидан етиб келаётган ёшлар борми, боринг-чи, шогирдлари борми? Ехуд шу орқамиздан из қувиб келаётган ёш ёзувчиларимиз, ўз ижодий савиялари билан, билимлари билан, дунёга қарашларининг чуқурлиги билан кундан-кун ўсиб бораётган халқимизнинг талабларига жавоб бера оладиларми?

Аввал шуни айтиш керакки, бизда ёш ёзувчилар отряди етарли даражада бўлишига қарамай, уларнинг ўсиб-униши, камол топиши, ўз ҳунарининг эгаси бўлиб етишиши учун қилаётган раҳбарлигимиз, тарбия ишимиз, танқидий йўланма ишимиз қаноатланурли эмас. Истасин Ўзбекистон Ёзувчилар союзи бўлсин, истасин редакцияларимиз, истасин айрим катта ёзувчиларимиз бўлсин, бу ишда астойдил жон куйдириб ишлаганлари йўқ. Шуни ҳам айтиш керакки, ёш ёзувчиларимиз фақат тамаъгиргина бўлиб қолмай, ўз-ўзларини ҳам тарбия қилишлари керак. Ёзувчилар союзи ҳар йили бир-икки маротаба мана шундай кенгашлар чақириб қўя қолиш билан қаноатланиб келади. Илгари союзда учта консультант бор эди, булар 1700 сўмдан мояна олиб, ўз тухум пўчоғини ёриб чиқолмаган жўжалардай, союздан ташқари бормай, консультация берар эдилар, лекин буларнинг шунча узоқ муддатли консультацион фаолиятлари натижасида ёшларнинг бирор асари рўёбга чиққан эмас. Ҳозир бу штат олти кишига кўпайган. Лекин ишонамизки, бу янги консультантлар ёски тажрибани давом қилдирмасалар керак. Улар област ва районларга марҳамат қилиб, ёш ёзувчиларимиз билан мустақкам алоқада бўладилар ва уларнинг тарбияси, ўсиши учун мумкин қадар мусбат ва фойдали ёрдамлар берадилар. Ҳалигача союз фақатгина Тошкент шаҳридаги ёш ёзувчиларгагина, унда ҳам ёшларнинг ўзи бош уриб келганда, унча-мунча ёрдам беради. Айрим областларда, айрим районларда кимлар бору нималар ижод қилаётир — жуда кам билади. Масалан, Самарқандда ЎзГУ атрофида, Андижонда Ўқитувчилар институти ва газета атрофида, Фарғонада ГПИ ва газета атрофида, Хоразмда ва бошқа ерларда қандай ёш ёзувчилар бор, улар нималар ёзади, келажакда шу йигитдан ёки қиздан яхши ёзувчи чиқади-ми, йўқми — аниқ билмайди. Ёшларимизнинг бевосита ўз органлари бўлган «Ёш Ленинчи», «Комсомолец Ўзбекистана», «Ленин учқуни» газеталарида аҳёнда-аҳёнда кўзга чалиниб қолатурган ярим танқидий, ярим тақриз, ярим

илмий мақолачаларни ҳисобга олмаганда, ёш ёзувчиларга тўғридан-тўғри тарбия берилмайди. Маълумдирки, ёш ёзувчилар ўз ёзган асарларини биринчи навбатда газета ва журналларга юборадилар. Ва бу асарларнинг босилиб чиқишини жуда мунтазирлик билан кутадилар. Биринчи асар босилиб чиққанда авторнинг руҳида қанчалик ғурур, шодлик пайдо бўлишини ҳаммамиз биламиз-ку. Редакцияларга ҳар кун юзлаб пакетлар келади. Булардан каттагина қисми ёш ёзувчилардан, ҳаваскорлардан келган асарлар бўлади. Албатта бу асарларнинг ҳаммаси ҳам тўлақонли бадиий асар бўлавермайди, яъни ҳаммаси ҳам босила бермайди. Демак, босилмайтурган асарларнинг авторларига нима учун босилмаганлик сабабини тўла, қониқарли далиллар билан ёзиб юбориш керак. Редакцияларда бундай хатлар жуда кўп бўлганидан, ҳаммасига жавоб ёзиш учун жуда кўп вақт талаб қилинганидан ёки жавоб ёзувчи адабий ходим хатлар эгасидан савия жиҳатидан қуйи турганидан кўпинча трафарет — бир хилдаги жавоблар ёзилади. Ёки «Қирқига бир қозон», дегандай, йиғирма-ўттиз асарни бирваракай йиғиштириб обзор ёзилади. Чунончи, «Ёш Ленинчи» газетасида 1954 йилда 11 обзор ёзилди. Шулардан 26 ноябрдаги «Поэзиямизнинг хусусиятларини мукамал ўрганиш керак» деган обзорда бирданга 23 шеърга баҳо қўйилган. Албатта, бу тартибдаги иш усулини биз ёш ёзувчиларга берилаётган тарбия деб айта олмаемиз. Афсуски, бу ҳол биргина ёшлар газетасида эмас, катта газеталаримизда ҳам шундайроқ.

Энди катта ёшдаги, тажриба кўрган ёзувчиларимизнинг ёш ёзувчилар билан бўлган муносабатлари, ёшларга бературган тарбиялари, ўз билганларини ўргатишлари, ижодий муваффақиятларини ўртоқлашувларини олсак, бу жуда қониқарсиз. Мен ҳали ўз тенгдошларимдан: «Фалон ёш ёзувчини тарбия қилаётирман, фалончи менинг шогирдим», деган хушвақт хабарни эшитишга муяссар бўлганим йўқ. Агар мен ўз тенгдош ўртоқларимга бу гинахонлигим билан чакки айтаётган бўлсам, улар шу минбардан чиқиб,

шу соҳада қилган хизматларини санаб, мени уялтирарлар. Кўпинча улар ёшлардан келган хатларга ҳам жавоб бермасалар керак. Тўғри, айниқса кичик ёшдаги ҳаваскорлар жуда серхат бўладилар. Булар кўпинча 5- билан 8- синф ўртасидаги болалар. Агар унинг хатига жавоб ёзсанг, асарига консультация берсанг, бир ўйлаб қараганда тўғри бўлмайди. Яъни у бола: «Мен фалончи ёзувчи билан хатлашиб тураман, ўзим ҳам яхшигина ёзувчиман», деган гуруҳ билан ўз ўқишига бепарво бўлиб қолиши, эс-ҳуши «байту газал»да бўлиб қолиши мумкин. Ёки ёзилган шу хатни синфдошларига бирма-бир кўрсатиб чиқиб, мақганади, навбатда эса синфдаги яна бир неча болалар ҳам ёзувчига хат ёзадилар, — хулласи, бу иш, менимча, албатта тарбиявий-педагогик нуқтаи назардан тўғри бўлмаса керак.

Хуллас, кекса деб аталган ёзувчиларимиз ёш ёзувчиларнинг ижоди билан, камолга етиши билан, тарбияси билан кам шуғулланадилар. Ёзувчиларимиз сафини ёш кадрлар яна ҳам тўлдириши лозим бўлган шундай жиддий бир пайтда етук ёзувчиларимиз устозлик ролини мустаҳкамроқ ўйнашлари керак.

Бундан буён ёш ёзувчилар билан бўлатурган муносабатларни бу хилдаги кенгашлар тарзида эмас, балки семинарлар, умумий консультациялар тарзида ўтказилса, дуруст бўлар. Ёки бир неча ёш ёзувчининг ижодига бағишланган фикр олишувларми, ёки бирор кекса ёзувчининг ўз ижодий йўли тўғрисидаги баёними, ёки бир неча адабиётшуносларнинг турли жанр ва турли масалалар юзасидан бир қатор лекцияларни уюштириши, — ҳар ҳолда, эндиги тарбиявий ишларнинг шаклини Ёзувчилар союзи комсомол Марказкоми билан бирликда редакциялар иштироки билан ишлаб чиқар.

Бу хилдаги тарбиявий тадбирлар фақатгина Тошкент шаҳрининг ўзида эмас, балки областларда, районларда ҳам ўтказилса яхши. Катта ёзувчилар ўша томонларга

борсинлар. Лекциялар ўқисинлар, кечалар уюштирсинлар, таълим берсинлар.

Энди ёш ёзувчиларнинг ўз-ўзларини тарбия қилишлари тўғрисида.

Бизнинг ёшдаги ёзувчиларнинг, яъни катта ёзувчилар деб аталувчиларнинг аксарияти деярли олий маълумотга ҳам эга эмасдир. Чунки биз қалам ушлаган йиллари — Совет давлати эндигина қаддини ростлаб келар эди. Биринчи жаҳон уруши, ундан кейин ички урушлар, босмачилик, очарчилик, бузғунликларнинг фалокат икир-чикирлари мамлакатимиз бошидан эндигина ариб келар эди. Социал ҳаётимизнинг ҳамма соҳасида ҳам, шу қатори адабиётда ҳам кадрларга танқислик жуда катта эди. Биз эса билганимизни ёзар эдик. Ҳозир бундан ўттиз йил илгари ёзган нарсаларимизни (жўрттага асар деб атаётганим йўқ) ўқиб, ўз савиямизнинг пастлигидан куламиз. Тўғри, жуда жўн гаплар эди. Уша топда ўқувчининг савияси ҳам бизникидан юқори бўлмагани учун: «Асар экан, хўп ёзибди-да», деб ўқий берарди. Биз шу вояга жонажон партиямизнинг узоқ йиллар мобайни кўрсатиб келган кундалик раҳбарлиги, соатма-соат тарбияси билан эришдик. Маълумотларимиз ҳам ўз тиришқоқлигимиз соясида олий ва олийдан ҳам юқори поғоналарга кўтарилди.

Сиз ёш дўстларнинг ижодий йўлга кирган замонангиз тамоман бошқача. Сиз инженер деб аталгудай оддий ишчиларнинг, агрономдан маълумотли колхозчиларнинг, фан кандидатлари, фан докторлари бўлган интеллигенциянинг шоир ва адиблари бўласизлар. Демак, сиз ёш ёзувчиларимизнинг билимлари ўз ўқувчиларидан тубанда бўлмаслиги керак. Мен-ку, олий маълумоти бўлмаган киши ёзувчи бўла олмайди, демоқчи эмасман; аммо олий маълумотсиз, олий даражада жаҳонга қарашни билмай туриб, қандай қилиб ҳам ёзувчи бўла олишга ҳайронман. Бир тўда олий маълумотлиларни ҳам танийман. Улар қачонлардир бирор институтни, юридик институтни ё бешқасини тамом қилган. Лекин тамом қилгану ундан нари бир қадам ҳам жил-

маган. Ё бориб мактабда тўрт соат дарс бериб келади, ёндорада саккиз соат ишлаб келади. Кейин уйга қайтиб, кундалик «Қизил Ўзбекистон»га бир кўз югуртиради. Кейин бола-чақалари билан тинч-осойишта, ўз инидан ташқарига чиқмай, ўз атрофини ўраб олган турли-туман, ҳар нафас ўзгариб тургувчи прогрессив ҳаёт билан алоқасиз, ўтган умрига шукур қилиб яшай беради. Бундайлардан албатта ёзувчи чиқмайди. Мабода чиққанда ҳам ёзгани ўзидан ва гоҳо хотинидан бошқага манзур бўлмайтурган, бирор чала образни ўнлаб вариантда такрор қилувчи схоластик газалбоз, машқпараст чиқади.

Биз қалам тутганда эндигина ер ислоҳоти бошланиб, эндигина паранжига ҳужум бошланиб, эндигина (саводсизликни ва) чаласаводлик(ни битириш) курслари очилган эди. Сиз қалам тутган бу замонда-чи, республикамиз йирик аграр мамлакат бўлиш билан бирга йирик индустриал мамлакатга ҳам айланди. Лампа чироқ тагида чарху чигириққа қарши ёзилган асарлар замонаси ўтиб кетди, энди Фарҳод ГЭС чароғлари нурида Текстилькомбинатимиз илғорларига ёзилган шеърлар — кундан-кунга коммунизмга етиб бораётган республикамизнинг илғор савияси билан баробар бўлиши керак.

Еш ёзувчиларимиз замонамизнинг илғор илми билан, Маркс — Ленин илми билан, бизнинг илғор ва устун фалсафамиз билан суғорилган бўлишлари керак. Ҳамма билган илмларимиз — кундалик ҳаёт билан жипс боғланган бўлиши керак. Гарчанд энциклопедист ёзувчи бўлиш ҳаммага муяссар бўлмайди; лекин мукамал ёзувчиликни умид қилган киши ҳеч бўлмаса икки, уч том энциклопедияча маълумотга эга бўлиши керак. Ёзувчи ҳаётдаги ҳамма нарсадан, ҳамма ишдан, ҳамма ҳодисадан, ҳамма илмдан оз-оз бўлса ҳам хабардор бўлиши керак. Кўпқиррали, ранго-ранг ҳаётимиз, турли-туман психикага ва ажойиб ҳарактерларга эга бўлган одамлар билан тўладир. Шу одамларни айрим-айрим танимай туриб, айрим-айрим ўрганмай туриб, улар тўғрисида ёзиб бўлмайди. Ёзувчилик иши

ёзувчи ўз иш столига ўтирмасдан анча илгари бошланади. Бу иш атрофингни ўраб турган ҳаётни ўрганишдан бошланади. Ҳаётни ўрганиш эса узоқ вақт, ўткир дид талаб қилатурган иш. Кўплар ўйлаганча, «бир марта ижодий отпусмага чиқиб, одамлар билан ва керакли материаллар билан танишиб қайтгач, ўлтирасану бирор мўлжал қилган асарингни ёзиб қўя қоласан, холос» эмас. Истаган бир бадий асарни ёзиш учун ҳаётгий ва ижодий тажриба керак бўлади, ёзувчининг шуури ҳаётда ўз кўзи билан кўрган ёки ўз бошидан кечирган чуқур, ҳиссий ҳодиса ва манзаралар билан тўла — бой бўлиши керак бўлади.

Ёзувчининг дунёга қарашини ўстиришда, мукаммаллаштиришда кундалик матбуотнинг роли гоаят каттадир. Ёзувчи кундалик матбуот билан яқиндан алоқада бўлса, ёхуд редакцияда бирор вазифа билан банд бўлса, демак, у оламдаги ҳамма ҳодисалардан, ўз газетаси доираси қамраган ерлардаги кундалик аҳволлардан хабардор бўлиб туради, атрофдаги кишилар билан яқиндан танишади, ижодий бардамлиги учун матбуот катта устозлик ролини ўйнайди. Чунки оммавий тиражлар билан нашр этиладиган маҳаллий ва марказий газеталар, журнал, альманахлар, ўқувчилар оммаси билан мухбирлар, ёзувчилар ўртасидаги алоқани мустаҳкамлайди, ёзувчи учун дастлабки ижодий мактаб ҳисобланади.

Ёзувчи Константин Федин «Ёзувчининг мастерлиги деган нутқида¹ шундай деган эди: «Газета — ҳаёт ва ҳаётни кузатиб боришнинг мактабидир. Газета учун ишлагувчи ёзувчилар ҳаётгий ҳаққониятлар билан мустаҳкам ҳаракат қилиб тургувчи алоқага муҳтождирлар. Газета убу тўғрисидаги ёки ҳеч нима тўғрисидаги ҳикояларни босмайди. Унинг саҳифаси — бу бизнинг ҳар кунимиз демак. Шундай бўлса ҳам у ёзувчидан кундалик ҳодисалар тўғ-

---

¹ Речь на Втором Всесоюзном совещании молодых писателей, 1951. (Автор эскартиши.)

рисид ахборот кутмайди. Буни мухбирлар бажарадилар. Ёзувчи қисқа-қисқа чизиқларда, аниқ ҳаракатларда замонамиз қаҳрамонларининг ички ҳаётларини мағзи-мағзигача очиб бериши керак. Горький профессионал газетачилик ишининг бутун машаққатини мукамал билар эди ва ўз бошидан кечирган эди. Ва унинг биринчи бадий ҳикоялари газета учун ёзилган эди. Горький газета учун ишлаш уни кўп нарсаларга ўргатганини қайд қилар эди. Ажойиб ҳикояларнинг мастери бўлган бизнинг Чехов ҳам ўз ҳикояларини узоқ йиллар газеталарда бостирган эди».

Михаил Иванович Калинин 1929 йилда Бутуниттифоқ ишчи-деҳқон мухбирлар кенгашида шундай деган эди:

«...Орангизда адабиётчи бўлишни истовчилар айниқса жуда кўп меҳнат қилишлари керак. Француз ёзувчиси Бальзак ёзувчи бўлганига қадар нашриётчилар томонидан ҳеч нарсага ярамайдиган нарсалар сифатида бракка чиқариб ташланган юзлаб ва минглаб саҳифаларни ёзган эди. Мен сизларга Нафис санъатлар музейига боришни маслаҳат бераман. Унда Толстой виставкаси бор. Бу виставкада сиз Толстойнинг қандай ёзганини кўришингиз мумкин. Унинг қўлёзмасининг бошлаб ёзилган бир саҳифасига қаранг ва шу саҳифанинг оққа кўчирилганини ўқиб чиқинг. Сиз 15—20 вариантни кўрасиз ва дастлаб ёзилган саҳифадаги сўздан деярли битта ҳам топа олмайсиз. Мана, ёзишнинг улуғ усталари, рус тилининг энг улуғ билимдонлари мана шундай ёзишган. Бизга эса уларнинг асарларини ўқиётганимизда, ўқиётганларимизнинг барчаси жуда содда ёзилгандай туюлади.

«Содда» ёзиш учун жуда кўп ишлаш керак».

Бадий тажриба йиғиш деган сўз воқеаларни эсда сақлаб, уларнинг керагини ажрата билиш демакдир. Бу процесс санъаткорнинг бутун умри бўйи давом этади. Турмушни кузатиб бориш ва ундан таъсирланиш жуда кўп материал беради. Ёзувчидаги бу материал маълум даража-

да тартибга солинган бўлади. Ёзувчи ўз қалбига ва сезгисига таъсир қилган нарсаларни эҳтиёт билан сақлайди.

Бадний материалларни йиғишда ён дафтарчанинг роли фоят каттадир. Кўрган ва билган нарсаларни ёзиб бориш диққатни марказлаштириш ва шу образларни ёдда сақлаб қолишга ёрдам беради. Турмушдан олинган факт ва таассуротларни ажрата билишда бадний дид бўлмоғи керак. Бадний асар ёзганда керакли материалларни танлаб олиш, унинг мазмуни ҳаётда аҳамиятга эга бўлиши керак. Бадний танлашнинг мағзини марксча-ленинча дунёқараш белгилайди. Ҳаётний ҳодисаларни мушоҳада қилиш билан бирга, ана шулар орасидан ўзи учун керак бўлган типик хусусиятларни илғаб ола билиш, булардан энг типикларини ажрата билиш лозим. Автор образлар ҳаётний ва психологик чуқур бўлиши учун улуғ рус ёзувчиси Лев Толстой айтганидек, ўз қаҳрамонларини кўриб ёки эшитибгина қолмай, ўз тасаввурида улар билан бирга яшаши, уларнинг ҳис ва туйғулари, қилган ишлари билан бирга юргандек бўлиши керак.

Бошловчи шоир бирон сиёсий темани акс эттирмоқчи бўлиб қўлига қалам олади. У ҳаммага маълум бўлган фикрларни маълум ибораларда ифодалаб, кейин шеърининг босилмаганидан нолиб юради. Ваҳоланки, у ўз шеърисида руҳий кечинмаларни юзаки берган, яъни тушунчанинг туб мақсадларини охиригача очиб бермаган, давримиз кишининг туйғулари нафасини, юксак ҳаяжонини акс эттира олмаган.

Ёзувчи бирон темага мурожаат қилар экан, уни ҳаётдан олинган кузатишлар, тўпланган материаллар билан бойитишга ҳаракат қилади. Баъзи ёзувчилар материални тўплаб, умумлаштиргандан кейин асарлар планини тузадилар. Масалан, улуғ рус ёзувчиси Тургенев ўз асарларининг асосий қаҳрамонларини, характеристикаларини махсус равишда ёзиб борар эди. Баъзи ёзувчилар асарда ифода қилмоқчи бўлган мақсад ва фикрларини мияларида

олиб юрадилар. У асарни тугал шаклланган ва миясида образли яшай бошлагандан кейингина ёзишга киришиши керак.

Агар автор ҳаётий материални яхши ўрганмай ва билмай туриб асар ёзишга ўтирса, бундай асар муваффақиятли чиқмайди. Шунингдек, асар ёзишни кечиктирмаслик керак.

Ёзувчи кишининг ички дунёсини тасвирлар экан, ўз тажрибасига суянади. Шунинг учун ҳам бу тажриба қанчалик кенг бўлса, асар қаҳрамонининг ички дунёси шу қадар бой бўлади. Ёзувчининг меҳнати ҳақида кўп нарсаларни айтиш мумкин. Мен Николай Островскийнинг Азов—Қора денгиз ўртаси ёзувчиларининг 1935 йил 6 декабрда чақирилган съездидаги шу сўзларини келтирмоқчиман: «...Кўриш, мушоҳада қилиш, ҳис қилишнинг ўзи камлик қилади. Ўз савиямизни ошириш, ўз тажрибамизни марксизм-ленинизм назарияси билан ёритиш учун ўқиб ўрганишимиз, чуқур билимга эга бўлишимиз, жаҳон маданиятининг энг яхши асарларини билишимиз керак. Фақат шундагина дадиллик билан қўлга қалам олиб, ўз кузатишларимизни умумлаштиришимиз ва талабга жавоб бера оладиган асар ёза олишимиз мумкин.

Шунинг учун ҳам ёзувчининг шахсий таржиماи ҳол масаласи катта масаладир. Ёш ёзувчи киши сифатида, жангчи сифатида ўсгандагина ёзувчи сифатида ўса олади. Ёш ўртоқларимиз шуни ёдларида тутишлари керакки, ўтмишнинг каттакон маданий меросини бир ҳамла билан эгаллаб бўлмайди. Унинг учун осойишта сабот, катта, улуғвор меҳнат керак. Бу йўлдаги қийинчиликларни енгишнинг ўзи энг гўзал нарса эмасми?! Сизнинг вазифангиз — ёзувчи бўлиш. Сиз яхши биласизки, ёзувчи бу ўқитувчидир. Ўқувчилардан кўпроқ биладиган ва уларга нима дейишни биладиган кишигина ўқитувчи бўла олади, таълим бера олади. Бизнинг кўпмилатли китобхонларимиз ақлда тенгсиздир. Улар кўп нарсани биладилар ва асарларимизнинг зерикарли бўлишига йўл қўймайдилар!»

Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ II съезди ёзувчиларимиз ишига якун ясайди, уларга янада бақувват асарлар яратиш учун йўл-йўриқ беради. Шунинг билан бирга адабиётимиз майдонига кириб келаётган ёшларни давримиз талабига мос бўлган асарлар яратишга ундайди. Ёшлар ўқиб-ўрганишлари, интилишлари, съезд материаллари билан қуролланган ҳолда бизнинг сафимизни тўлдиришга ҳаракат қилишлари керак.

[1954]

ВАТАНПАРВАР, УСТОД ШОИР

Эртага, 14 апрелда давримизнинг улуғ шоири, совет поэзиясининг етакчи устози Владимир Владимирович Маяковскийнинг вафотига 25 йил тўлади.

Мен
Ўзимда бор бутун
жаранглаб тургувчи шоирлик кучимни
сенга бағишлайман
атакага отланган синф.

«Владимир Ильич Ленин» поэмасида ёзилган бу сатрлар шоирнинг бир бутун ҳаётини йўлидан дарак беради.

Пролетар ва меҳнаткаш деҳқонлар синфининг етакчи кучи бўлган Коммунистик партия ва унинг асосчиси доно раҳбар В. И. Ленин сиймоси Маяковскийнинг бутун ижодида асосий тема бўлиб қолди.

У совет давлатини — пролетар диктатурасини қўриқлаш учун оддий — рядовой бир солдатдай доим тайёр эди.

В. В. Маяковскийнинг кўпмиллатли совет халқлари поэзиясига кўрсатган устодлик таъсири жуда кучлидир. Шу қаторда ўзбек совет поэзиясига ҳам унинг қудратли ижоди баракали таъсирини кўрсатган. Ўзбек совет поэзиясида етишган ва етишиб келаётган қайси бир шоир бўл-

масин, ўз камолоти йўлида Маяковский ижодидан бебаҳра қолмаган.

Ҳамид Олимжон, Ҳасан Пўлат, Амин Умарий, Ҳамид Гулом, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор каби шоирларимизга Маяковскийнинг ижобий таъсири катта бўлди. Ўзбек тилига В. В. Маяковскийнинг деярли ҳамма асосий асарлари таржима қилинган.

«Бор овоз билан», «Владимир Ильич Ленин», «Яхши», «Совет паспорти тўғрисида», «Ким бўлсам экан?», «Яхши деган сўз нимаю ёмон деган сўз нима» каби кўп асарлари ўзбек тилига таржима бўлиб, қайта-қайта нашр қилинди.

Мен 1926—1927 йилларда рус тилини яхши билмас эдим. Аммо океанлардан ҳам кенгроқ, ер шаридан ҳам мазмунлироқ рус адабиётини ўқишни, ўрганишни истар эдим. Ахир, келажакда ёзувчи бўламан, деб аҳд қилиб қўйган йигитга рус тилини ўрганмай бўлармиди?

Бир саҳифанинг 50—60 процентини тушунсам ҳам зерикмай ўқир эдим. Билмаганларимни билганлардан сўрар эдим. Шу хилда ўқиб юриб, кунлардан бир кун Владимир Маяковскийнинг «Бизнинг ёш авлодга» деган шеърида қуйидаги сатрларни учратиб қолдим:

Бўлсайдим

ёшини яшаган негр,

шунда ҳам

эринмай, ялқовлик қилмай

ўрганиб олардим — мен руснинг тилин,

чунки

ушбу тилда сўзлашган Ленин.

Шундан кейин иккинчи она тилим бўлган рус тили менга тез ўзлашиб кетди.

Мен рус тилини Максим Горькийдан, Владимир Мая-

ковскийдан ўргандим, десам рост бўлади. Ёзувчиликни ҳам шулар ўргатдилар.

Сиз қимматли болалар, коммунизм асрининг эгаларисиз. Коммунизм асрини куйлаган давримизнинг улуғ шоири В. В. Маяковскийни сеving, ўрганинг. Уни ўқиш, ўрганиш учун рус тилини яхши билиш керак.

В. В. Маяковский ижодининг ўлим билмас абадийлиги ҳам шундадир. Шунинг учун ҳам совет халқлари шоирни чуқур муҳаббат ва ҳурмат билан эслайдилар.

[1955, апрель]

ҚАДРОН ДУСТНИНГ ЮБИЛЕИИ

Шу йил май ойида ҳурматли ёзувчимиз Ойбекнинг туғилганига 50 йил, ижодий фаолиятига 30 йил тўлди.

Ойбек шеърлари, ажойиб поэмалари, романлари билан танилган. Унинг асарларини совет халқи, бутун совет ёшлари севиб ўқийдилар. Севимли ёзувчининг ҳар жиҳатдан мукамал асарларини совет китобхонлари ва чет эл меҳнаткашлари ҳурмат билан ўқимоқдалар.

Ойбек ўз шеърлари, поэмалари, романлари устида узоқ давр чарчамасдан қунт билан меҳнат қилди, ҳаётни ўрганди. Улуғ рус ва жаҳон адабиётини яқиндан ўрганди.

Муса Тошмуҳамедов Ойбек 1905 йилда Тошкент шаҳри, Хадра яқинидаги Говкуш маҳалласида (ҳозирги Максим Горький кўчаси) туғилди.

Ойбек ўзининг бошланғич маълумотини (шунини маълумот деб бўлса) эски усул ўзбек мактабида олган. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин шонли Коммунистик партия ва Совет ҳукумати яратиб берган имкониятлардан фойдаланган Ойбек ҳам ўқиб, олим даражасига етишди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бирга учирган варраklarимиз, бирга чўмилган сойларимиз, революциядан сўнг эса бизни ўз қучоғига олган совет мактаблари, айниқса, юракдан иштиёқ билан, завқ билан бирга комсомолга кирган йилларимиз худди кечагидай ёдимда. Мен комсомол комитетининг секретари эканлигим, Ойбек Ленинграддан келиб взыос тўлаган вақтлари кўзимга кўриниб турибди.

У ёшлигидан бошлаб китобга, фанга қизиқди, кўп жой-

ларда бўлди, халқ тилини, халқ оғзаки адабиётини қизиқиб ўрганди. Бу билан келажакда ажойиб асарлар яратишга муяссар бўлди.

Ойбек 15—16 ёшларида шеър ёза бошлаган бўлса ҳам, унинг биринчи шеърлар тўплами 1926 йилда, иккинчиси эса 1929 йилда босилиб чиқди. Бу асарлар Ойбекнинг социализм қурилишининг актив иштирокчиси совет кишиларининг қаҳрамонларча меҳнатини куйловчи ҳақиқий ватанпарвар шоир эканини кўрсатди.

Ойбек 1930 йиллардан бошлаб поэмалар ёзишга киришди. Унинг поэмаларида ўзбек хотин-қизларининг озодаликка чиқиши, уларнинг эрлар билан бир қаторда социализм қурилишида актив иштироки, ўзбек ишчиларининг кундан-кунга ўсиб бориши ва қатор актуал масалалар ўз ифодасини топди. «Темирчи Жўра», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Қизлар», «Ҳамза» каби поэмалари халқ орасида севилиб ўқилади, Ойбекнинг ўзбек адабиётидаги энг катта хизматларидан бири тўлақонли, етук романлар ёзиб беришидadir. Унинг 1939 йилда нашр этилган «Қутлуғ қон» романи фақатгина ўзбек прозасининг эмас, балки бутун совет адабиётининг энг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади. Бу асар ўз мазмуни билан ўзбек халқи тараққиётини, бутун бир тарихий даврни ўзида акс эттиради.

1945 йил — Ғалаба йили йирик санъаткоримиз Ойбек ўзининг иккинчи романи «Навой»ни ёзиб, нашр қилди.

Ҳукуматимиз бу асарни юқори баҳолаб, Ойбекка биринчи даражали Давлат мукофоти берди.

«Навой» романи жонажон Ватанимиз, халқимиз оғир кунларни ўз бошидан кечираётган бир даврда, Улуғ Ватан уруши йилларида вужудга келди. Бу ватанпарвар ёзувчининг уруш оловини ёқувчи фашистларга бўлган оташин жавоби эди.

Ойбек урушдан сўнгги йилларда ҳам бир неча поэма, шеърлар ва урушдан кейин қишлоқ хўжалигини тиклаш

даврини акс эттирадиган «Олтин водийдан шабадалар» романини яратди. Роман қаҳрамонлари Комила ва Уктам-жонлар социалистик далаларимизнинг ажойиб меҳнаткашлари образидир.

Ойбек болаларни жуда севади, уларга атаб бир неча шеърлар, поэмалар ёзган. 1949 йилда совет маданияти арбоблари делегациясида Ойбек Покистонга бориб келгандан сўнг Покистон болаларининг оғир турмушини акс эттирадиган «Зафар ва Заҳро», «Қонли бармоқлар» каби асарларини ёзди. «Зафар ва Заҳро» поэмасида Покистон болаларининг ёшликдан бошлаб азоб-уқубатда яшаши, ўқишдан, ўйин-кулгидан маҳрумлиги, бир бурда нон учун оғир меҳнатга мажбурлиги кўрсатилади. Поэмада Покистон халқининг озодликка интилиши, совет халқига бўлган муҳаббати тасвирланади.

Ойбек фақатгина роман, поэма, шеър ёзиш билангина чекланмай, у моҳир таржимон ҳамдир.

Рус ва жаҳон адабиётини ўрганиб, уларни ўзбек тилига таржима қилган. Улуғ шоир А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» номли шеърый романини Ойбек ўз таржимасида ўзбек китобхоналарига тақдим қилди.

Ойбек — катта олим. Илмий асарлари билан фаннинг ўсишига катта ҳисса қўшмоқда. У Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси бўлиб сайланган.

Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати, халқ хизматкори Ойбек республиканинг жамоат ишларига қатнашади.

Кўксидан иккита Ленин ордени, Меҳнат Қизил Байроқ, «Хурмат белгиси» орденлари ва қатор медаллар ярқираб турган Ойбек узоқ йиллик ижодий меҳнати учун Совет ҳукуматининг юксак мукофотларига сазовор бўлди.

Ёшликдан бирга ўсиб, улғайиб, бирга қалам тебратган қадрдон дўстимга улкан ижодий муваффақият тилайман.

Ойбекнинг юбилейи ўзбек совет маданиятининг катта байрамидир.

[1955, май]

ОЙБЕК — ЕЗУВЧИ ВА ОЛИМ

Хурматли ёзувчимиз Муса Тошмуҳаммад ўғли Ойбекнинг ўзбек совет адабиёти ва адабиётшунослигининг тараққиётидаги хизматлари жуда каттадир.

Ойбек совет Ўзбекистонининг йирик шоирларидан бири. У кичик шеърлар ёзиш билан чегараланиб қолмай, катта шеърлий полотнолар, поэмалар ҳам яратди. Ойбек поэмаларида республикамиз ҳаётида юз бераётган муҳим воқеалар ўз аксини топди.

Ойбекнинг бошланғич поэмалари сюжетлилиги билан ажралиб туради. Бу поэмалар ўзининг ҳаётий воқеалар ва совет кишиларининг ички кечинмаларини тасвирлашдаги реалистик характери билан ўзбек поэзиясининг тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди.

Ойбекнинг ўзбек прозасини вужудга келтиришдаги ва унинг тараққиётидаги роли ҳам буюқдир.

Муҳим жанрлардан бири бўлган ўзбек романининг тараққиёти Ойбек номи билан чамбарчас боғланган. Совет ёзувчиларининг I Бутуниттифоқ съезди адабиёт ва санъат асарларининг миллий шаклга эга бўлишини яна бир марта кўрсатиб ўтди. Социалистик мазмунга эга бўлган Ойбек асарлари ўз шакли билан тўлиғича миллийдир.

Ўзбек адабиётига тарихий роман жанрининг киритилишида Ойбекнинг хизмати каттадир. Давлат мукофотига сазовор бўлган «Навой» романининг яратилишида Ойбек А. Н. Толстой каби совет тарихий роман жанрининг йирик усталари тажрибаларига асосланди. Тарихда шахснинг

ролини марксча-ленинча тушунган Ойбек XV асрдаги феодал тузуми даврида ижод этган улуғ мутафаккир Навоийнинг ҳаққоний бадий образини яратиб берди. Ойбекнинг бу асари XV асрдаги воқеаларни, тарихий кишилар ҳаётини, ёзувчи, тарихчи, олимларнинг ҳаёти ва асарларини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ойбек бундай тарихий реалистик роман яратишга XV асрга тегишли тарихий материаллар, турли-туман ҳужжатлар ва фактларни тўлиқ ўрганиб чиқиш натижасида эришди. Бу асарда Ойбекнинг ёзувчилик қобилияти билан бир қаторда унинг олимлиги ҳам ўз аксини топди.

Ойбекнинг ижодий фаолияти бадий асарлар ёзиш билангина чегараланиб қолмайди. У ўзбек адабиётшунослигининг тараққиёти учун ҳам катта хизматлар қилди. Ойбек рус, ўзбек, форс-тожик классик ва совет адабиётларини яхши билади. Унинг ўзбек адабиётшунослигининг турли соҳаларига тегишли 30 га яқин илмий асарлари ва мақолалари бор. Ойбекнинг 1933—1935 йилларда ёзилган «Социалистик лирика учун», «Ўзбек поэзиясининг тили», «Ўзбек поэзияси сўнгги йилларда» сингари мақолаларида коммунистик партиянинг чақириғига жавобан ҳаётни чуқурроқ ўрганиш, фольклордан унумли фойдаланиш, социалистик реализм принципларини чуқур эгаллаш, поэзиянинг халқчил бўлиши ҳар бир шоирнинг жанговар вазифаси эканлиги таъкидланади.

Ойбек ўзбек классик адабиётига доир масалаларни ишлашга ҳам зўр эътибор берди. Унинг Муқимий, Фурқат ва айниқса, Навоий ҳақидаги мақолалари ҳозиргача ўз қимматини тўлалигича сақлаб келади.

Ойбекнинг айниқса улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг адабий меросини ўрганиш ва ўзлаштиришга бағишланган илмий асарлари навоийшуносликнинг ривожланишида алоҳида ўрин тутди. Ёзувчи олимнинг «Навоийнинг адабий мероси», «Улуғ мутафаккирнинг ҳаёти ва ижод йўли», «Навоий идеяларининг кенглиги» каби мақолалари ҳозир ҳам Навоий ижодини ўрганишда катта илмий қим-

матга эга. «Навоий идеяларининг кенглиги» мақоласи Навоий поэзиясининг тематикаси, хусусиятларини очиб беришда алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ойбекнинг ҳозирги замон ўзбек совет адабиёти тараққиётига бағишланган мақолалари ҳам кўндир. У «Ўзбек совет адабиёти юксалишда» мақоласида ўзбек ёзувчиларини ҳозирги замон темаларида асарлар яратишга, ўз ижодлари устида қунт билан ишлашга, социалистик воқелигимиз ва ҳаётни яқиндан ўрганишга чақиради. Ўзбекистонда адабий танқидчиликни ривожлантириш масалаларига ва ўзбек адабиётшунослиги олдидаги вазифаларга Ойбек алоҳида аҳамият берди.

Халқимизни ўзбек адабиётининг ютуқлари, қардош халқларнинг маданий бойлиги билан таништиришда Ойбекнинг хизматлари каттадир. Унинг ўзбек адабиёти ҳақидаги мақолалари марказий матбуотларда, шунингдек, Украина, Озарбайжон, Туркменистон ва бошқа иттифоқдош республикалар газеталарида ҳам босилиб туради.

Ойбек Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти ишларида, адабиётшунос кадрларни етиштириб бериш ишида актив қатнашмоқда.

Ойбекнинг бутун куч-ғайрати ва муҳаббати ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигини ривожлантириш ишига қаратилгандир.

[1955, май]

АТОҚЛИ ҲИНД ЕЗУВЧИСИ ПРЕМЧАНДНИНГ ҲАЕТИ ВА ИЖОДИ

Ҳиндистон ва Совет Иттифоқи халқлари ўртасидаги маданий алоқа қадим-қадим замонлардан бошланган. Бу алоқалар тарихи — ўзбек фанининг классиги Абу Райҳон Беруний, шоир Хисрав Деҳлавий, ажойиб рус сайёҳи Афанасий Никитин, олим ва театр арбоби Герасим Лебедев, арман маърифатпарвари Микаэл Налбандян, прогрессив рус олими, ҳиндшунос Иван Павлович Минаев, демократ ўзбек шоири Фурқат каби шонли ватандошларимизнинг номлари билан безалган.

Шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданият қураётган совет халқи, жаҳон маданиятини, шу жумладан, Ҳиндистон халқлари маданиятини яна ҳам чуқурроқ ўрганишга интилоқда.

Ҳиндистон халқларининг фан ва техника, санъат ва адабиёт соҳасида жаҳон маданиятига қўшган ҳиссаси буюк ва хилма-хилдир. Ҳиндистон халқлари ўз ҳиссаларини қўшмаган ҳеч бир маданий соҳа йўқ. Турли-туман реакцион элементлар Ҳиндистоннинг жаҳон маданиятини ривожлантиришдаги ролини рад этишга ёки камситишга уринмоқда, лекин уларнинг бу уринишлари беҳуда. Ҳиндистон халқларининг жаҳон адабиётига қўшган ҳиссалари ҳам зўрдир. Ҳиндларнинг қадимий адабий ёдгорликлари эра-мизгача бўлган иккинчи минг йилликнинг ўрталарига бориб туташади. Ҳиндларнинг икки улуғ эпоси — «Махабхарата» билан «Рамаяна» ва қадимий ҳинд фольклорининг мажмуаси — «Қиссалар оқимининг океани» эра-мизгача

бўлган биринчи минг йилликда барпо бўлган. Эрта ўрта асрдаги гениал ҳинд шоири Калидасанинг ижоди, шу кунгача ҳаёт бўлиб қолмай, жаҳон адабиётининг Гёте каби уқуввор сиймосига ҳам ўз таъсирини ўтказгандир. Халқлар юз-юзлаб ҳинд шоирлари ва ёзувчиларининг номларини, мингларча сўнмас асарларни эҳтиёт билан сақламоқдалар.

Ҳиндистон халқлари бошларига фалокат тушиб, икки аср инглизлар ҳукмронлиги асоратида яшаган даврларида, ўз тарихларининг энг машаққатли даврида маданиятлари ва адабиётларини қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар, олға ҳаракат қилдирдилар, бир қанча ажойиб шоирлар ва ёзувчилар етиштирдилар. Ўз улуғ мамлакатининг муносиб фарзандлари бўлган Мадхусудан Датт, Анте Динабанду Митра, Премчанд, Рабиндранат Тагор, М. Гупта ва бошқалар ўз асарлари билан миллий онгни, инсоний туйғуларни уйғотдилар, асоратчиларга қарши курашга даъват этдилар.

Инглиз мустамлакачилари демократик ва прогрессив адабиётнинг кучи ва таъсирини яхши билардилар. Улар даҳшатли цензура режими жорий қилдилар, турли йўллар билан миллий адабиётларни ўсишдан тўхтатишга уриндилар, уларнинг демократик китобхонга етиб боришига тўсқинлик қилдилар.

1905 йилда чоризмга қарши кўтарилган Россия меҳнаткашларининг қудратли курашидан ўрناق олган Ҳиндистон халқ оммаси 1905—1909 йилларда инглиз империализмига қарши миллий озодлик курашини айниқса кенгайтирди. Мустамлакачилар қурол, товламачилик, алдов, интрига — ҳамма нарсаларни ишга солдилар.

1909 йили Хамирпур деган шаҳарчанинг майдонида солиқ ишлари билан шуғулланувчи бир инглиз амалдорининг буйруғи билан гулхан ёқилди. Бу оддий гулханлардан эмас эди. Ундан инсон фикрининг асарларинигина эмас, унинг буюк намояндаларини ҳам ўтда куйдирган инквизиция гулханларининг бадбўй ҳиди анқирди. Лекин

бу гал гулхани ридо кийган монах эмас, кўпдан-кўп мустамлакаларига гўё маданият ташиётгани билан кеккаятган мамлакатнинг вакили — инглиз амалдори ёққан эди.

Хамирпур майдонидаги гулханда у вақтда ҳали унча машҳур бўлмаган авторнинг «Саузе ватан», яъни «Ватан севгиси» деган ҳикоялар тўплами ёнмоқда эди. Амалдор бу китобни «Исёнга қўзғатувчи» деб ҳисоблаб, уни мусо-дара қилиш ва йўқ қилиб юборишни буюрган эди.

«Жиноий»га чиқарилган бу ҳикояларнинг автори Навоб Рай тахаллуси билан ёзган майда солиқ амалдори Жанпат Рай Шривастава эди. У кейинчалик Премчанд номи билан Ҳиндистондагина эмас, бутун дунёга машҳур бўлди.

Премчанд 1880 йил 31 июлда почта хизматчиси оила-сида туғилди. У туғилган жой ҳинд маданиятининг қадимий марказларидан бири бўлган Банорас шаҳри яқинидаги Лахми қишлоғидир.

Унинг адабиётга бўлган ҳаваси: ҳинд заҳматқашининг ҳаёти нечоғли машаққатли эканлигини, у яхши тақдирга сазовор эканлигини бутун дунёга ўзим сўзлаб беришим керак, деган истакни тугдирди. Унинг ижоди 1916 йилдан сўнг, «Севасадан» романини эълон қилганидан кейингина кенг китобхонлар оммасининг диққатига сазовор бўлди. Ҳозирги замон ҳинд социал романининг мустаҳкам пойдеворини Тагор солган бўлса, бу жанр Премчанднинг романларида, айниқса, унинг «Муҳаббат гўшаси», «Саҳна», «Алдов», «Қурбонга аталган сигир» ва бир қанча бошқа романларида камолотга етди.

Премчанд ўз халқи ҳаётини кенг манзараларда муфассал ва ёрқин тасвирлаб берди, бу манзаралар реал ҳаётгий конфликтларни — деҳқонларнинг ер учун кураши ва либерал помещикларнинг уларни утопик реформалар йўлига олиб кетишга уриниши, шаҳар билан қишлоқнинг қарама-қаршилиги ва бу антагонизмнинг социал асослари, диний жаҳолат, феодал ва капиталистик зулм, мустамлака зулми — хуллас, Ҳиндистоннинг оддий кишиларини эзган нарсаларнинг ҳаммасини акс эттирди.

Премчанднинг романлари, айниқса, ҳикоялари уни кенг демократик китобхонлар оммасининг муҳаббати ва ташаккурига сазовор қилди. Бунинг сабаби шундаки, у ҳинд воқелигини демократик омма позициясидан кўрсатди, шу билан бирга ҳар бир конкрет этапда унинг ғоявий ҳаётининг хусусиятларини акс эттирди. Кўпгина тадқиқотчилар — баъзилар бутунлай тушунган ҳолда, баъзилар эса тушунмай туриб, — уни зўрлик билан қаршилик кўрсатмаслик концепцияси тарафдорлари сафига қўшдилар. Аслида эса Премчанднинг ижодий ва ғоявий эволюцияси халқ оммасининг сиёсий эволюцияси билан бевосита алоқадордир. 1905—1909 йиллардаги миллий озодлик ҳаракатининг муваффақиятсизликка учраши оммадаги чет эл истибдоди ва феодал-помешчик сиртмоғидан қутулиш истагини яна ҳам кучайтирди. 1919—1922 йилларда кўтарилган миллий озодлик ҳаракатида омманинг революцион ташаббуси шунга олиб бордики, халқ инглиз жаллодларининг зўрлигига зўрлик билан жавоб берди.

Премчанд ўз асарларида халқ оммаси кайфиятининг худди ана шу эволюциясини акс эттирди, реакцион таъқидчиларнинг: «У нафрат уруғларини сепишда давом этмоқда», деб қилган таъналари бежиз эмас эди.

Ҳиндистоннинг ҳаётий шароитларини анализ қилар экан, Премчанд халқ оммаси олдида турган проблемаларни буржуа миллатчилиги йўлларида бориб ҳал қилиб бўлмаслигини кўрди. Шу нарса характерлики, у ўз романларида кўрсатган бой синфларнинг жамиятни ислоҳ қилишга уринган вакиллари муваффақиятсизликка учрайдилар. Кўп ўринларда бу персонажларнинг нутқлари шундай тузилганки, Премчанднинг муҳаббати сўзмомол помешчиклар ёки ҳомийнамо кайфиятдаги буржуа вакиллари томонида эмас, деҳқонлар оммаси томонида, шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашлари томонида эканлигига шубҳа қолмайди. Премчанд бойларни, айниқса улар халққа мурожаат қилган вақтларида уларнинг сурбетлиги ва рикорлигини шафқатсиз фош қилди, деҳқон, ишчи ва хизматчини

помещчик, капиталист, англиз бюрократи, судхўр, брахман ёки мулла қандай талашини кўрсатди.

Унинг асарлари сира ҳам итоаткорликка, бўйсунишга чақирмади, зўрликка қаршилиқ кўрсатмасликни даъват этмади. Аксинча, улардан курашда ўз ҳуқуқларини қаттиқ туриб ҳимоя қилиш ва зўрликка зўрлик билан жавоб бериш зарур эканлиги кўринди. Бу жиҳатдан унинг «Итоаткорлик» деган ҳикояси характерлидир. Бу ҳикоянинг қаҳрамони — оддий бир хизматчи ўз бошлиғи бўлган англизнинг ҳақоратларига тарсаки билан жавоб қайтаради. Премчанд этик принциплар, инсоний қадр-қиммат туйғулари, кишини курашдан четга тортиш эмас, аксинча, курашга ва ғалабага олиб бориши кераклигини кўрсатди.

Премчанд доимо халққа хизмат қилишга интилар ва у билан чамбарчас алоқада эди. Унинг ижодидаги чуқур реализм ҳам шу туфайлидир. У бутун умри бўйи маҳоратини оширди. Унинг ёзувчи бўлиб шаклланишида рус адабиёти, хусусан, Лев Толстой ва Максим Горькийнинг ижоди анчагина роль ўйнади. Бу нарса унинг адабиётнинг ижтимоий аҳамиятини тушунишида ҳам, ўзининг ёзувчилик ролин тушунишида ҳам акс этди.

«Мен бекор ўтиришни истамайман, адабиёт учун ва Ватаним учун доимо бир иш қилишни истайман», деб ёзган эди у.

Унинг Толстой ва Горькийга муҳаббати шу қадар кучли эдики, халқ ҳаётини ҳаққоний тасвирлашда, уларга эргашишга шу қадар интилар эдики, натижада ҳинд китобхонининг юксак баҳосига сазовор бўлди. Уни Ҳиндистонда «Бизнинг Толстой ва Горький», деб атайдилар. Премчанднинг ўзи социалистик реализм адабиёти асосчисининг ижоди ва сиймосига ғоятда юксак баҳо берар эди. У Ҳиндистонда ҳар бир уйга маърифат кирадиган замонни, ҳар бир уйга Горький кирадиган замонни орзу қилган эди.

Моддий қийинчиликларга қарамай, у прогрессив ва

демократик адабиёт кучларини жипслаштиришга кўп куч сарф қилди, «Жагаран» ва «Ханс» деган икки адабий журнал нашр қилди. «Ханс» журнали ҳозиргача ҳам бутун Ҳиндистондаги илғор ёзувчиларнинг бирдан-бир органи бўлиб келмоқда. 1930 йилда ташкил этилган бу журнал 1936 йилга келиб том маъноси билан Умумҳиндистон органи бўлиб қолди. Унинг саҳифаларида Ҳиндистондаги ҳамма миллий адабиётлар — бенгал, маратх, малаялам, гужарати, канара, ҳиндустоний ва бошқа адабиётлар ёзувчиларининг энг яхши асарлари эълон қилинди.

Улуғ Горькийнинг маслаҳати билан Премчанд ва Сарат Чанда Чаттержи, Мулк Рож Ананд, Сажжод Зоҳир каби прогрессив ва демократик фикрдаги бир қанча ёзувчилар 1936 йилда Умумҳиндистон Прогрессив ёзувчилар уюшмасини ташкил қилдилар. Танқидий реализмнинг йирик вакили бўлган Премчанд адабиётдаги реалистик йўналишни қаттиқ туриб ҳимоя қилди, декадент оқимларни рад қилди, чунки бу оқимлар унинг ҳаётий курашида муҳим талабларига хизмат қила олмас эди. «Адабиёт қайла эмас, — дерди у. — Адабиёт миллатлар учун қон берадиган озиқдир». У реал ҳаётдан узоқлашган ҳар қандай адабий оқимларни ёлғон ва қалбакилик деб атар эди.

Ҳар бир атоқли ёзувчининг ижоди каби Премчанднинг ижодий мероси ҳам аёвсиз кураш мавзуи бўлиб қолди. Бировлар уни зўрлик билан қаршилик кўрсатиш гояларининг тарғиботчиси сифатида тавсифлашга уринадилар, бировлар эса, у коммунист деб таъкидлайдилар, яна бировлар эса, унинг социал шароитларни шафқатсиз қилган танқидларидан қочишга уриниб, уни адабиётдаги алоҳида, бир оқимнинг — «идеалга интилган реализм» деб аталган оқимнинг асосчиси, деб кўрсатишга уринадилар.

Лекин бундай баҳсларни турмушнинг ўзи ҳал қилади. Ёзувчининг қарашларини, унинг ғоявий ва эстетик позициясини ўзгармайдиган бир нарса, деб қараб бўлмайди. Премчанднинг ғоявий ва ижодий эволюцияси ҳаётининг сўнгги ўн йили ичида ўз ғоявий ва ижодий позицияларини

қаттиқ танқид қилганидан ва уларни қайтадан қурганидан, кўпгина иллюзиялардан қутулганидан гувоҳлик беради. Унга умумий биродарлик ҳақидаги этик принципларга асосланган абстракт гуманистик орзулар эмас, социалистик принципларга асосланган жамият идеал бўлиб қолди.

У ўз асарларида ҳинд ёзувчилари орасида биринчи бўлиб Совет Россиясида бўлаётган ишларнинг ҳаммасига диққат-этиборини берган оддий ҳинд деҳқонини тасвирлади. Октябрь революцияси Ҳиндистон халқларининг миллий озодлик ҳаракатига жиддий таъсир кўрсатди. Премчанд 1922 йилдаёқ эълон қилинган «Муҳаббат гўшаси» романида ҳинд деҳқонларига типик бўлган кайфиятларни берган эди. Роман қаҳрамони Балраж ўз ҳамқишлоқлари билан бўлган суҳбатда шундай дейди: «Мана, сиз, деҳқоннинг қадри йўқ, гўё у заминдорнинг ерини ишлаб бериш учунгина яратилган, деб куласиз. Лекин мен оладиган газетада ёзилишича, Россияда деҳқонлар салтанати ҳукм сураб эмиш, улар ўз истакларига қараб иш юритар эмишлар... У ерда яқингинада деҳқонлар подшони тахтдан туширишибди, ҳозир ишчилар билан деҳқонлар шўроси ҳокимлик қилаётган эмиш».

Премчанд меҳнаткашларнинг биринчи давлатида юз бераётган ишларнинг ҳаммасини диққат билан кузатиб борар эди. У вафотидан бир ой бурун ёзган ва «Ханс» журналида эълон қилинган «Судхўрлар маданияти» деган мақоласида шундай деган эди: «Энди янги маданиятнинг қуёши чиқиб келмоқда, у капитализмни, бу машъум судхўрликни таг-томири билан қуритади, бу маданиятнинг асосий принципи шундан иборатки, жисмоний ёки ақлий ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланган ҳар бир киши жамият ва давлатнинг энг ҳурматли аъзоси бўлади; бошқалар меҳнати ҳисобига ёки мерос қолган капиталлар ҳисобига яшайдиган киши эса энг ярамас шахсдир...

Бу маданият халқ истеъмол моллари нархини оши-

ришга, ўз товарларини сотиш учун уруш бошлашга, кам тараққий қилган мамлакатларни қурол кучи билан бостиришга йўл қўймайди... Бу маданият мустақилликни оддий кишига кенг ва ёруғ уй, озиқ-овқат, озода шаҳарлар ва қишлоқлар, меҳнат қилиш ва маънавий ўсиш имкониятини беришдан иборат, деб билади...»

Премчанд ўзининг янги жамиятга — биринчи социалистик давлат бўлган Совет Социалистик Республикалар Иттифоқига қарадини шундай ифодалаган эди.

Премчанд вафотидан кейинги 20 йил ичидаги миллий адабиётларнинг ривожини у асос солган традициялар халққа содиқ бўлган, унга тарихий тараққиёт йўлини кўрсатаётган ёзувчиларнинг асарларида кўпроқ тараққий қилганлигидан гувоҳлик беради. Булардан энг яхшилари Мулк Рож Ананд, Кришан Чандар, Навтеж, Бхабани Бхаттачария, Аннабхау Сатхе, Кришна Деван ва бошқа прогрессив демократик ёзувчилар халқнинг туб манфаатларини қаттиқ ҳимоя қилиб, халққа ёт бўлган идеологияни фожия қилмоқдалар, ўз санъатларининг кучи билан халқ оmmasини мамлакатда кенг ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларни юзага чиқариш учун, мамлакатни империализм кишанларидан тўқис-тугал халос қилиш учун, бутун дунёда тинчликни мустақамлаш учун интилмоқдалар. Улар бу вазифани ҳал этиш билан бирга тараққий қилдириш учун Премчанд ҳам анчагина ҳисса қўшган традицияни — совет ва ҳинд адабиётлари дўстлиги традициясини давом эттирмоқдалар.

Сўнги йилларда бу традиция айниқса гуллаб-яшнади. Совет Иттифоқига, совет ёзувчиларига Ҳиндистон халқлари адабиётининг атоқли усталари — Мулк Рож Ананд, Яшпал, Саин Сен Гупта меҳмон бўлиб келдилар. Бу традициянинг ривожланишига ҳинд ёзувчилари ва шоирлари асарларининг СССР халқлари тилларига таржима қилиниб нашр этилаётгани ҳам катта ёрдам бермоқда.

1947 йилнинг ўрталаридан то шу кунгача бўлган давр ичида совет китобхоналари ҳозирги Ҳиндистоннинг кўп-

дан-кўп прогрессив ва демократик ёзувчиларининг асарлари билан танишдилар, классик ҳинд адабиёти билан бўлган танишликларини яна ҳам кенгайтirdилар. Жамоатчилигимиз Ҳиндистон ёзувчиларидан бир қанчаларининг асарлари, шунингдек, ҳинд адабиётининг классиги Рабиндранат Тагор асарларининг нашр этилишини зўр қониқиш билан кутиб олди.

Ҳинд ёзувчиларининг асарларини совет Ўзбекистонининг китобхонлари ҳам зўр қизиқиш билан ўқимоқдалар. 1947 йилдан бери «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока», «Комсомолец Узбекистана», «Ёш ленинчи», «Тошкент ҳақиқати» газеталарида, «Шарқ юлдузи» ва «Звезда Востока» журналларида 30 дан ортиқ ҳинд прозаиклари ва шоирларининг асарлари эълон қилинди, ҳозирги замон ҳинд адабиётига бағишланган мақолалар систематик равишда босиб борилаётганда. Премчанд, Кришан Чандар, Мулк Рож Ананд, Хўжа Аҳмад Аббос, Валлатхол, Хариндранат Чаттопадхайя асарлари таржима қилинди. Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти яқин кунларда ҳозирги замон ҳинд ёзувчиларининг ҳикоялар тўпламини босиб чиқаради. Москвадаги Чет эллар адабиёти нашриёти бир томда Премчанднинг сайланган асарларини ва «Қурбонга аталган сигир» романини чиқаради. Яқинда чиқа бошлаган «Иностранная литература» журналининг биринчи сонида ҳам Премчанднинг «Қутулиш» деган ҳикояси босилди.

Совет китобхонлари Ҳиндистон халқлари адабиёти вакилларининг ижоди билан кенг миқёсда танишмоқдалар, буларнинг орасида Премчанд демократ ёзувчи, реалист ёзувчи, улуғ ва талантли халқнинг атоқли ўғли сифатида энг фахрли ўринлардан бирини эгаллаши керак.

Совет адабиёти ва прогрессив ҳинд адабиётининг бир-бирини ижодий бойитиши, совет халқини ҳинд адабиёти билан, ҳинд халқини эса совет адабиёти билан мумкин қадар кенгроқ таништириш икки эрксевар ва тинчликсевар халқлар маданий алоқаларининг энг муҳим асосий қисмидир.

Биз ажойиб ҳинд демократ ёзувчиси Премчандни Ҳин-

дистон ва Совет Иттифоқи ўртасидаги дўстона алоқаларнинг мустақамланишига актив ёрдам берган биринчи ҳинд ёзувчиси сифатида хотирлаймиз.

Биз уни ўз асарларида ҳинд заҳматкашининг ҳаётини, унинг империализм ва реакцияга қарши, озодлик ва мустақиллик учун курашини акс эттирган ажойиб реалист санъаткор сифатида хотирлаймиз.

Биз уни ҳинд сўз санъаткорларининг илҳомчиси ва ташкилотчиси сифатида, санъаткорнинг кучи унинг халқ билан бирдамлиги ва унга хизмат қилишда эканлигини ўз ҳаёти ва ижоди билан исбот қилган ёзувчи сифатида хотирлаймиз.

Биз уни прогресс ва демократия учун империализм ва урушга қарши, халқлар ўртасида дўстлик ва тинчлик учун чарчамас курашчи сифатида хотирлаймиз.

Совет Иттифоқи халқлари ҳинд ёзувчилари ва уларнинг асарларини билиш, уларга қизиқиш билангина қаноатланиб қолмайдилар.

Ўз миллий мустақиллигини қўлига киритиб, ҳозирги вақтда социалистик тарздаги жамият қураётган ҳинд халқи экономикаси ва маданиятининг ҳамма соҳалари, шунингдек, ҳинд халқининг бу соҳаларда эришган муваффақиятлари совет кишиларини ниҳоятда қизиқтирмоқда ва самимий қувонтирмоқда. Совет кишилари Ҳиндистон халқларининг ҳаётини кузатиш билангина чекланиб қолаётганлари йўқ. Совет ҳукуматининг ёрдами билан Ҳиндистонда металлургия заводи қуриш ҳақида яқинда тузилган битим Совет Иттифоқининг Ҳиндистон миллий экономикасини ривожлантиришда унга бераётган ёрдамнинг ёрқин исботидир. Бундай ҳамкорликнинг ўзаро манфаатларини ҳисобга олиб Совет Иттифоқи ва Ҳиндистон иқтисодий ва маданий соҳаларда ҳам, илмий ва техника тадқиқотлари соҳасида ҳам алоқаларини кучайтириш ва мустақамлашни зарур деб топдилар. Ҳиндистон Республикаси Бош министри Жавоҳарлаъл Неру жанобларининг СССРга келиши, совет халқи билан яқиндан танишиши, Совет Иттифо-

қининг раҳбарлари билан шахсан муносабатда бўлиши, халқларимиз ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликнинг бундан кейин ҳам ривожланиши ва мустаҳкамланишига хизмат қилиши шубҳасиздир.

Жавоҳарлаъл Неру жаноблари Совет Иттифоқида бўлган вақтида совет ҳукуматининг раҳбарлари билан учрашди ва суҳбатлашди. Жавоҳарлаъл Неру жанобларининг Совет Иттифоқидан жўнаб кетишидан олдин СССР ва Ҳиндистон ҳукуматларининг биргаликда чиқарган баёнотларида Совет ва Ҳинд муносабатлари равшан белгилаб берилди. Бу баёнотга биноан Совет — Ҳинд муносабатлари бир-бирларининг территориал бутунлиги ва суверенитетини ўзаро ҳурмат қилиш, тенглик ва ўзаро манфаатдорлик, тотув яшаш принципларига асосланган. Бу принциплар улуғ Лениннинг турли ижтимоий-сиёсий системадаги давлатларнинг тотув яшай олиши ва ҳамкорлик қила олиши мумкинлиги ҳақидаги фикрининг зўр исботидир. СССР шу йўлдан бориб, Ҳиндистон билан мустаҳкам дўстона алоқалар ўрнатди, СССРнинг тинчликсевар сиёсати туфайли унинг халқаро иқтисодий ҳамкорлиги борган сари кенгаймоқда, маданий алоқалари муваффақият билан ривожланмоқда.

Совет Иттифоқи ва Ҳиндистон халқларининг дўстлиги ҳамда ҳамкорлиги мустаҳкамлансин ва кенгайсин! Уларнинг маданий ва иқтисодий алоқалари мустаҳкамлансин ва кенгайсин!

Яшасин халқлар ўртасидаги дўстлик ва тинчлик!

[1955]

СОВЕТ ЎЗБЕКИСТОНИ МАДАНИЯТИНИНГ ТАРИХИ ТУҒРИСИДА КАТТА АСАР

ЎзССР ФА нашриёти Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, профессор Т. Н. Қори Ниёзовнинг «Совет Ўзбекистони маданиятининг тарихидан очерклар» деган монографиясини нашр этди.

Совет Ўзбекистонининг кекса олимларидан бири, Ўзбекистонда илмий-текшириш ва маданий муассасаларни ташкил этишда бевосита қатнашган профессор Т. Н. Қори Ниёзов кўп йил меҳнат қилиб ёзган бу китобида ўзбек халқи маданияти ташкил топишининг тарихий босқичларини баён қилган.

Автор икки қисм, ўн етти бобдан иборат бу китобнинг сўзбошисида қуйидагиларни таъкидлаб ўтади: «Улуғ Октябрь социалистик революцияси туфайли, партияimizin доно миллий сиёсати изчиллик билан амалга оширилганлиги натижасида, улуғ рус халқининг қардошларча ёрдами билан Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ташкил топди ва Совет Иттифоқининг илғор республикаларидан бири бўлиб қолди.

Октябрь революциясидан кейин Ўзбекистонда кенгайиб кетган маданий қурилиш тажрибасини ўрганиш ҳаят катта илмий-тарихий аҳамиятга эга. Шунга қарамай, Ўзбекистон халқининг совет социалистик маданияти тараққиётининг тарихини муфассалроқ баён қиладиган асарлар ҳанузгача йўқ».

Дарҳақиқат, маданиятни ўрганиш соҳасида республикада тарих фанини қониқарли аҳволда деб ҳисоблаб бўлмай-

ди; профессор Қори Ниёзовнинг бу янги асари шунинг учун ҳам Ўзбекистон илмий жамоатчилигини, меҳнаткашларни гоят қувонтирди.

Автор китобнинг биринчи қисмида Ўрта Осиё, шу жумладан, Октябрдан аввалги Ўзбекистон, чор самодержавиясининг мустамлакачилик сиёсати ҳамда маҳаллий феодаллар ва реакцион мусулмон руҳонийларининг ҳукмдорлиги натижасида чор Россиясининг энг қолоқ чекка ўлкаларидан бири бўлиб қолганлигининг сабабларига марксистик характеристика беради.

Автор шу қисмнинг «Ўзбекистон халқларининг Октябрь революциясидан аввалги маданияти тўғрисида» деган бобида (11—40-бетлар) ўзбек халқи миллий маданиятининг ўзига хос хусусиятларини ва уларнинг элимларга қарши курашиб, ниҳоят оғир шароитларда фан ва маданият чўққилари сари йўл очиб борганлигини, ўз атоқли фарзандлари (Беруний, Улуғбек, Навоий ва бошқалар)нинг буюк фидокорона меҳнати туфайли ютуқлар қўлга киритганлигини ва бутун илғор инсониятнинг ҳурматига сазовор бўлганлигини кўрсатган.

Т. Н. Қори Ниёзов у даврдаги илғор кишилар оғир шароитда тенгсиз кураш олиб боришга мажбур бўлганликларини тўғри таъкидлаб ўтади, чунки халққа идеологик таъсир қилиш воситаларининг ҳаммаси ҳукмрон феодал зодагонлар ва мусулмон дини қўлида эди. Маълумки, ислом идеологияси табиатдаги ҳамма ҳодисаларни ва жамиятдаги барча муносабатларни илоҳий деб ҳисоблайди. Т. Н. Қори Ниёзов ислом динининг реакцион моҳиятини изчиллик билан очиб ташлаб, ҳукмрон феодал тўда ва мусулмон руҳонийларининг прогрессив мутафаккирларга қарши олиб борган курашини кўрсатиб берди.

Туркистоннинг Россияга қўшилишининг прогрессив аҳамияти ҳақидаги иккинчи бобда профессор Т. Н. Қори Ниёзов жуда кўп ҳужжатларни текшириб ўрганиш асосида Ўрта Осиё халқлари билан рус халқи ўртасидаги тарихий

қаларни ва бу тарихий факторнинг прогрессив аҳамия-
ти кўрсатди.

Ўрта Осиё халқи Шарқдаги кучли ҳарбий-феодал
клатлар ва Британия империализми асорати остига ту-
ш хавфи остида қолган эди. Худди ана шу тарихий
вирда Туркистон Россияга қўшилди. Тарихий тараққиёт-
нинг ана шу босқичида Туркистоннинг Россияга қўши-
лишига Туркистон халқларининг шундан аввалги тарихи
тараёнида замин тайёрланган эди. Бу воқеанинг прогрес-
сив аҳамияти шундаки, Россия энг улуғ революция сари
бораётган тарихий шароитда Туркистон халқларининг
тақдири улуғ рус халқининг тақдири билан бир-
лашди.

Рус халқининг демократик ва революцион кучлари
Туркистон халқларининг чоризмга, миллий зулм ва фео-
дал сарқитларга қарши миллий-озодлик ҳаракати ривож-
ланишида жуда муҳим роль ўйнади. Китобнинг 115-бетида
автор тўғри таъкидлаб ўтадики, самодержавиега қарши
биргалашиб олиб борилган революцион кураш процессида
рус халқининг ва унинг революцион авангарди ишчилар
синфининг ўзбек халқи меҳнаткашлари билан дўстлигига
асос солинган эди. Профессор Т. Н. Қори Ниёзов Туркист-
тон Россияга қўшилгандан кейин ундаги халқларнинг маъ-
навий ҳаётида икки хил оқим, икки хил интилиш вужудга
келганлигини образли қилиб кўрсатди: чор ҳокимлари ва
маҳаллий феодал бошлиқлар Туркистонда патриархал-фео-
дал муносабатларни сақлаб қолишга ва шу билан ўзлари-
нинг ҳукмронликларини сақлаб қолиш учун шароит яра-
тишга, оммани қоронғилик ва нодонликда тутишга интил-
дилар; иккинчи оқим эса маданиятни ривожлантиришга
интилган, демократик идеялардан илҳомланган, чоризм
снбсатига, халқни эзишга, ўрта аср сарқитлари ва миллат-
чилик тенденцияларига, вужудга келаётган буржуазияга
қарши курашган жамият илғор қисмининг курашини ифо-
далади. Ўзбекистон халқлари маданиятининг ривожлани-
шига илғор рус маданиятининг кўрсатган самарали таъси-

ри шу икки оқим ўртасида кучайиб борган кураш жараёнида кўринди.

Автор китобнинг 116-саҳифасидаги хулосаларда равшан кўрсатадики, Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқининг миллий маданияти ҳақидаги масала чоризм режими шароитида, Муваққат ҳукумат тартиби шароитида ҳам ҳал этилиши мумкин эмас эди, чунки миллий маданият ҳақидаги масала умуман миллий масаланинг бир қисмидир, бинобарин, миллий маданият масаласининг ҳал этилиши умуман миллий масаланинг ҳал этилишига боғлиқ эди.

Миллий масала инсоният тарихида биринчи марта Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси натижасида ҳал қилинди ва шу билан собиқ чор Россиясидаги халқлар, шу жумладан, ўзбек халқи миллий маданиятининг ҳар томонлама ривожланиши учун кенг шароитни вужудга келтирди.

Китобнинг иккинчи қисми ўзбек халқи маданиятининг совет давридаги тараққиётини ўз ичига олади.

Т. Н. Қори Ниёзов бошланғич, ўрта ва олий мактаб, фан, илмий текшириш муассасалари соҳасида; ўзбек тили, ёзув, адабиёт, матбуот соҳасида; санъат, театр, музика ва тасвирий санъат соҳасида; шаҳар ободонлиги ва бошқа соҳаларда совет Ўзбекистонининг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданияти вужудга келиши, шаклланиши, ривожланиши тарихини қатъий хронологик тартибда ёритиб берди. Автор мактабнинг оммани синфий эзиш қуроли бўлишдан ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашнинг қудратли воситасига айланиши манзарасини бир-бир кўз олдимишга келтиради. Туркистонда совет мактаби кескин синфий кураш ва империалистларнинг ҳарбий интервенцияси шароитида вужудга келди. Совет мактабининг ташкилотчиларидан бири, Фарғонада мактаб ўқитувчиси ва унинг директори бўлган Т. Н. Қори Ниёзов ўз китобида болаларини совет мактабига юборган ота-оналарни, ўқитувчиларнинг ўқувчиларни қувғин қилган бойларга, руҳо-

ийларга, буржуа миллатчиларга қарши олиб борган курашини ёзади.

Китобнинг 364-бетида ўзбек халқининг ажойиб фарзанди Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг кураши, олижаноб ишлари тасвирланади. Асарнинг бу қисмини ўқиганда, китобхоннинг кўз олдида ўзбек халқининг ижодий кучларини юзага чиқарган Октябрь манзараси равшан гавдаланади. Ҳўжалик вайрон бўлган, интервенция ва босмачилик кунлайган энг оғир даврда Ўзбекистонда йил сайин ўрта ҳисобда 674 мактаб очилиб турганлиги кўрсатилади; бошқача айтганда, чоризм давридагига қараганда йил сайин 75 марта кўп мактаб очилиб турди.

Совет мактабини ташкил қилишда қатнашганлардан бири Т. Н. Қори Ниёзов чоризм вақтида орқада қолиб кетган чекка ўлкаларда мактаб-маорифни ривожлантириш соҳасида Коммунистик партия қандай катта тадбирларни амалга ошира борганлигини ҳикоя қилади. М. И. Калининнинг 1925 йил 8 февралда Тошкентда ўқитувчиларнинг йиғилишида сўзлаган нутқи 157—158-бетларда келтирилади. М. И. Калинин ўз нутқида совет ўқитувчиларини социалистик қурилишда актив қатнашишга чақирган эди. У ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялаш ишида, инсоният маданиятининг чўққиси — ленинизмни маҳаллий меҳнатқаш аҳолининг мулки қилишдек фахрли ишда Ўрта Осиё ўқитувчилари олдига конкрет вазифалар кўяди.

Китобда жўшқин совет воқелиги, Коммунистик партиянинг чақиригига биноан, Ўрта Осиёдаги маданий қурилишда самимият билан қатнашган рус ўқитувчиларининг ўзбек ёш ўқитувчи кадрларни тарбиялаб етиштиришда қандай катта ёрдам берганлиги тўғри акс эттирилган. Партия ва ҳукуматнинг кўрган тадбирлари туфайли Ўзбекистон ўқитувчиларининг сони планли равишда кўпайиб борди ва шу билан бирга, уларнинг ғоявий ва маданий савияси кўтарилди.

Партия юборган В. В. Куйбишев, М. В. Фрунзе ва

бошқаларнинг совет Ўзбекистондаги маданий қурилишга кўрсатган катта ёрдамларини автор завқ билан баён қилади. Туркистонда олий мактаб ташкил топиш тарихи айнақса диққатга сазовордир, чунки Совет ҳокимиятидан олдин Туркистонда олий мактаб йўқ эди. Октябрь революциясидан кейин гражданлар уруши айна кучайган даврда — 1918 йил 21 апрелда Туркистон халқ университети очилади. 1920 йил 7 сентябрда эса улуғ Ленин Тошкентда Ўрта Осиёнинг миллий кадрлар ўчоғи бўлган Туркистон Давлат университети очилди тўғрисидаги тарихий декретга қўл қўйди. Шундай қилиб, Ўрта Осиё халқларининг асрлар бўйи қилиб келган орзулари фақат Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина рўёбга чиқди. Туркистон Давлат университетини (ҳозирги САГУни) ташкил этиш тўғрисидаги Ленин декрети Ўзбекистон тарихида Шарқ халқларини, Ленин идеяларининг сўнмас нуридан баҳраманд қилган партиямиз миллий сиёсати тантанасининг унутилмас ёдгорлиғи бўлиб қолди.

Шу университетда ўқиган, сўнгра доцент, профессор, ректор даражасига кўтарилган Т. Н. Қори Ниёзов революциянинг биринчи йилларидаги оғир даврда университет қандай ташкил топганлиғини ҳужжатлар асосида тасвирлайди.

Олий мактаб ривожланиши билан аста-секин илмий-текшириш муассасалари ҳам вужудга кела борди.

Автор Улуғ Ватан урушининг энг оғир даврида — 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил қилинганлиғини кўрсатади. Республикада илм-фан штаби — Фанлар академияси ташкил қилиниши билан фан тараққиёти янги, юқори босқичга кўтарилди. Совет Ўзбекистонни ташкил топганидан буён ўзбеклардан ва бошқа миллатлардан 1300 киши диссертация ёқлаганлиғи республикада илмий кадрлар нақадар тез кўпайганлиғининг ёрқин далилдир.

Автор ўзбек халқи маданияти ривожланишидаги, ўзбек миллий интеллигенцияси шаклланишидаги энг муҳим давр-

ларни ва бунда рус олимлари муҳим роль ўйнаганликларини айтади.

Октябрь революциясининг жуда катта ғалабаларидан бирига — ўзбек хотин-қизларининг озод этилишига китобда катта ўрин берилган. Ўзбекистонда ҳозирги вақтда хотин-қизлардан 4000 врач, 15000 дан ортиқ ўқитувчи бор, 300 дан ортиқ киши фан кандидати ва доктори, 26 киши Социалистик Меҳнат Қаҳрамонидир. 16 хотин-қиз СССР Олий Советига, 167 киши ЎзССР ва Қароқалпоғистон АССР Олий Советларига депутат қилиб сайланган ва ҳоказо.

«Ўзбек тили ва ёзуви» деган бобда (258-бет) таъкидлаб ўтиладики, революциядан аввалги Ўзбекистоннинг умумий социал-иқтисодий қолоқлиги ва жумладан, саводсизлик Улуғ Октябрь революциясига қадар ўзбек адабий тилининг ривожланишига имкон бермади. Ўзбекистоннинг революциядан аввалги қолоқлиги чор маъмуриятининг ва феодал-бойлар реакциясининг халққа қарши тутган сиёсатининг натижаси бўлди; улар ўзбек дунёвий мактаблари ва она тилида матбуот вужудга келтирилишига тўсқинлик қилдилар.

Улуғ Октябрь революцияси ғалаба қилгандан кейин умумхалқ тили — ўзбек адабий тили ҳақидаги масала кўндаланг бўлиб турди. Маданий революция эҳтиёжлари бу мураккаб масаланинг ҳал этилишини қатъий талаб қилди. Бу масала теварагида кескин синфий кураш авж олди. Буржуа миллатчилар ўзбек адабий тилининг ривожланишини ўзбек халқининг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятининг умумий ривожланиш процессидан ажратиб қўйишга уриндилар. Автор китобининг 273—278-бетларида ўзбек ёзувини лотин алифбесидан рус графикасига асосланган янги ўзбек алифбесига ўтказиш ҳақидаги ғоят муҳим масалани ёритиб берган. Совет Ўзбекистони маданиятининг ривожланишида муҳим ўрин тутган бу масалада китоб авторининг хизматларини кўрсатиб ўтиш зарур. Ўзбекистон ССР биринчи чақириқ Олий Совети-

матбуотни ривожлантириш соҳасида жуда катта ишлар қилганини кўрсатиб ўтади.

Китобнинг 358-бетида автор Улуғ Ватан уруши ғолибона тамом бўлгандан сўнг матбуот урушдан кейинги бешйилликларнинг вазифаларини, табиатни ўзгартириш программасини, совет маданиятини янада ривожлантириш, коммунистик тарбия масалаларини, фан, техника тараққиёти ва санъат олдида турган вазифаларни кенг ёритиб келганини баён қилади. Совет Ўзбекистонида урушдан кейинги бешйиллик мобайнида матбуот нақадар ўсганлигини қуйидаги рақамлардан кўриш мумкин: 3358 китоб 341 ярим миллион босма лист ҳажмида қарийб 52 ярим миллион нусха нашр этилди. Республикада нашр этилган китобларнинг хиллари жиҳатидан 59,4 проценти ва жами тиражининг 80,8 проценти ҳаммаси ўзбек тилида чиқарилди.

Китобнинг 358—360-бетларида кўрсатиладики, 1953 йил 25 сентябрга қадар бўлган маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда совет ҳокимияти даврида марксизм-ленинизм классикаларининг асарлари 558 марта ва жами 12426300 нусха нашр этилган. Бундан ташқари «ВКП (б) тарихи, қисқа курс» ўзбек тилида 8 марта 740000 нусхадан ортиқ нашр этилган. В. И. Ленин асарлари 35 томининг ҳаммаси ўзбек тилида чиқарилди.

Ҳозирги вақтда ўзбек китобхони ўз она тилида жуда бой билим хазинасига эгадир. Бу хазина Маркс, Энгельс, Ленин асарларини, ўзбек классик ва совет адабиётининг нодир намуналарини, жаҳон адабиёти, айниқса рус адабиётининг кўп асарларини, қардош республикалардаги, халқ демократияси мамлакатларидаги ёзувчи, шоирларнинг, капиталистик мамлакатлардаги прогрессив ёзувчиларнинг асарларини, техникага доир ва илмий-оммабоп асарларни ўз ичига олади. Коммунистик партиянинг доно миллий сиёсати натижасида Ўзбекистонда матбуот соҳасида ана шундай ажойиб ютуқларга эришилди.

Китобнинг «Ўзбек совет адабиёти» деган VI бобида

автор тўғри таъкидлаб ўтадики, ўзбек совет адабиёти революциядан аввалги ўзбек адабиётининг демократик элементлари билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбек адабиёти классикларининг асарларида ўзбек халқининг кўп орзулари зўр бадий куч билан ифодаланган. Ўзбек халқи халқ ижодиётининг ажойиб асарларини яратувчи халқ шоирлари — бахшиларни ҳамма вақт севиб ва қадрлаб келди. Партия ва ҳукуватимиз уларнинг ижодига катта эътибор бериб, самарали ишлари учун зарур бўлган ҳамма шароитни яратиб бермоқда. Ўтмишда ҳам ўзбек халқи орасидан кўпгина талантли бадий сўз усталари етишган. Аммо фақат социалистик воқелик вужудга келтирган янги шароитлардаги халқ талантларининг чинакам яшнаши мумкин бўлди.

Ўзбек совет адабиёти кескин синфий кураш ўти ичиди, феодал-бойлар идеологияси, шу жумладан, буржуа миллатчилигига қарши курашда ўсди ва чиниқди. Коммунистик партия раҳбарлиги остида ўзбек совет адабиёти бу курашда ғолиб чиқди. Ўзбек совет адабиёти ўзбек адабиёти тарихининг яхши традицияларини, шунингдек, жаҳон адабиётининг, биринчи навбатда, илғор рус адабиётининг традицияларини танқидий ўзлаштириш асосида ривожланди; илғор рус адабиётининг улуғ намоянадалари ҳамма вақт олижаноб мақсадга — халққа хизмат қилишга, воқеликни реалистик ростгўйлик билан акс эттиришга интилган эдилар. Улуғ рус ёзувчилари ва шоирлари Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Толстой, Тургенев, Чехов, Горький, Маяковский ва бошқаларнинг ижодлари ўзбек совет адабиётининг ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатди.

Рус классикларининг, шунингдек, рус совет ва қардош халқлар ёзувчиларининг кўп асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Жаҳон адабиётининг классик асарлари ҳам таржима қилинди. Ўзбек совет адабиёти ғолибона қуроли билан, Маркс, Энгельс, Ленин таълимоти билан қуролланган. Партиявийлик принципи — социалистик реализм методининг асоси бўлган юксак принцип — ўзбек совет ада-

биётининг раҳбар принциpidир. Совет Ўзбекистонининг ёзувчилари бу методдан фойдаланиб, ажойиб воқелигимизни унинг революцион тараққиётида ҳаққоният билан акс эттирмақдалар.

Кўпмиллатли совет адабиётининг бир қисми бўлган ўзбек совет адабиёти улуғ коммунистик жамият қуриш учун курашда актив қатнашаётир.

А. М. Горький ва В. В. Маяковский ўзларининг бадий асарлари билан ўзбек совет адабиётига жуда катта таъсир кўрсатдилар. Рус адабиёти энг яхши намояндаларининг, биринчи навбатда Горький ва Маяковскийнинг ўзбек тилига таржима қилинган асарлари ўзбек совет адабиётининг ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатди.

Ўзбекистон экономикасидаги туб ўзгаришлар, бешйилликлар даврида саноат, қишлоқ хўжалиги ва маданиятнинг тез ўсганлиги барча ижодчи ходимлар учун, ёзувчилар, шоирлар ва драматурглар учун битмас-туганмас илҳом манбаи бўлди.

Ўзбек совет ёзувчиларининг кўпгина асарлари тинчлик учун курашга ва уруш оловини ёқувчиларни фош этишга бағишланган.

Ўзбекистон ёзувчиларининг 1954 йил августда бўлиб ўтган III съезди ўз қарорларида ўзбек халқи мазмундор, илҳомга тўла поэзия билан бир қаторда юқори даражага кўтарилган бадий прозага, драматургияга ҳам эга бўлганлигини таъкидлаб ўтди. Ўзбек совет адабиёти олдида коммунистик жамият қураётган қаҳрамон замондошларимизнинг образларини яратиш, совет Ўзбекистониде амалга оширилаётган ажойиб ишларни акс эттириш сингари фахрли вазифалар туради.

Автор ҳам китобнинг 326-бетиде барча меҳнаткашлар билан биргаликда маҳкам ишонч билдириб, яқин йиллар ичиде Ўзбекистон ёзувчилари ва шоирлари замонамизга, улуғ совет халқига муносиб бадий асарлар яратадилар, дейди.

Профессор Т. Н. Қори Ниёзов совет Ўзбекистони ма-

даниятининг тарихини ўрганиш соҳасида қунт билан хизмат қилиб, катта ишни бажарган. Бу биринчи катта илмий асар мамлакатимизда маданий қурилишнинг тарихига доир яна бир қанча асарлар яратиш йўлида бошланғич бўлади.

Коммунистик партиянинг раҳбарлиги остида, улуғ рус халқининг бегараз, қардошларча ёрдами билан ўз ҳаётининг ҳамма соҳаларида чинакам маданий революцияни амалга оширган ўзбек халқи босиб ўтган тарихий йўлни автор марксистик нуқтаи назардан кўрсатиб берди.

Профессор Т. Н. Қори Ниёзов ўз монографиясида совет Ўзбекистонининг социалистик реализм принциплари асосида шакланган маданияти, санъатининг гуллаб-яшнаганини зўр самимият ва муҳаббат билан баён қилган. Ўзбек халқининг севимли адабиёти, театр санъати, кинематографияси ва расм санъатининг тараққий этганлиги, Улуғ Октябрь социалистик революцияси вужудга келтирган янги дунё маданияти, прогрессив инсоният маданий тараққиётининг юксак босқичи бўлган совет маданиятининг ажралмас қисми — совет Ўзбекистони маданияти монографияда тўғри акс эттирилган.

Ўзбек совет санъати асосий турларининг туғилиши, шаклланиши ва янада ривожланганлигига китобда айрим боб бағишланган. Ўзбек совет санъати рус реалистик санъатининг ижобий таъсири остида ривожланганлиги ва ривожланаётганлигини китобда келтирилган кўпгина фактлар тасдиқлайди. Автор совет маданиятининг атоқли арбоби, талантли ўзбек шоири, драматурги ва композитори Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номи билан маҳкам боғланган ўзбек совет театрининг вужудга келиш тарихини шу кунларимизга қадар бирма-бир баён қилади. Ўзбек театри (Ҳамза номидаги театр, Навоий номидаги театр ва бошқалар) жаҳон маданияти классикларини (Шекспир ва бошқаларни) ўз ичига олган совет театрининг самарали таъсири остида шаклланди.

Ўзбек халқи ўтмишдаги адабий меросдан, унинг демократик элементларидан фойдаланиб, ўзининг шаклан мил-

лий ва мазмунан социалистик театр маданиятини вужудга келтирди. Чуқур гоёвий, халқчил, гўзал мелодияли, халқ руҳини тўла ифодалайдиган рус классик операсини, шунингдек симфоник музикани ўзбекларнинг ўзлаштирганлиги ўзбек халқи ҳаётида катта воқеадир.

Ўзбек халқининг бахтли ҳаёти, унинг тинч ижодий меҳнати, пролетар интернационализи, жонажон Коммунистик партияга ва Совет ҳукуматига фидокорона садоқати ўзбек композиторларининг қўшиқларида ёрқин ифодаланади.

Китобнинг театр санъати ва адабиётга бағишланган бобида автор маданиятнинг юксалишини жуда кенг маънода баён қилади ва шу билан бирга янги совет кишиси вужудга келганлигини кўрсатади.

Т. Н. Қори Ниёзов ўзининг бу янги асарида совет Ўзбекистони маданиятининг ҳар томонлама ривожланиш процессини халқнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётдаги тараққиёти билан маҳкам боғлаган.

Халқ ҳаётидаги чуқур ва буюк ўзгаришлар китобда муваффақият билан тасвирланган. Бу китобда биз совет ҳокимияти йиллари ичида Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларида бўлган чуқур ўзгаришлар билан танишамиз.

Давлат мукофотиغا сазовор бўлган, Улуғбекнинг Самарқанд астрономия мактаби тўғрисидаги ажойиб асари билан Ватанимиз маданий хазинасига ўз ҳиссасини қўшган профессор Т. Н. Қори Ниёзов совет Ўзбекистони маданияти тарихига доир янги асари билан мамлакатимизнинг фан ва маданият соҳасидаги ютуқларини янада оширди.

Бу монография прогрессив инсониятнинг кўп миллионли оммасида партияимизнинг доно миллий сиёсатиغا, тинчлик учун, халқлар дўстлиги учун курашда олдинги сафда бораётган саодатли коммунистик жамият қураётган улур Ватанимизга чуқур ҳурмат ва муҳаббат туйғусини оширади.

[1955]

СОБИР АБДУЛЛА ИЖОДИ ҲАҚИДА

Собир Абдулла ўзбек совет адабиётининг дастлабки бўғинига тегишли шоирлардандир. Унинг ижоди ва талантининг секин-аста юксалиб, балоғатга етиб бориши — совет Ватанимизнинг, совет Ўзбекистонининг коммунизм сари юксалиб бориш тарихи билан чамбарчас боғлиқ.

Буюк Октябрнинг порлоқ қуёши мамлакатимиздаги барча халқларни, шу жумладан, асрлар давомида қоронғиликда қолиб келган эски колониал Туркистон халқларини ҳам абадий озодликка чиқарди, уларга тарихда биринчи марта бахт йўлини очиб берди.

Мамлакатимизда социализм ғалабаси учун актив курашган, ҳозир коммунизм қуришда олдинги қаторларда бораётган олим, шоир ва ёзувчиларимизнинг маълум бир қисми бўлган «дастлабки бўғин» кишилари Октябрь революциясига тайёргарлик кўрилаётган йилларда туғилиб ўсдилар ва шу революциянинг оловларида чиниқдилар. Собир Абдулла ҳам худди шу даврда, биринчи рус революцияси ўзининг юқори нуқтасига кўтарилган йилда, яъни 1905 йилда, Қўқон шаҳрида, хизматчи оиласида туғилди. Бу даврда Қўқон эски Туркистондаги сиёсий-маъмурий марказлик ролини йўқотган бўлса-да, маданият, адабиёт соҳасида ўз мавқеини сақлаб келарди.

Қашқар учун мол етказиб берувчи йирик савдо маркази бўлган Қўқон эски Туркистонда Тошкент ва Бухородан кейин иқтисодий марказлардан бири бўлиб, унда миллий буржуазия тез кучайиб бормоқда эди. Пахта тозалаш ва

ёр заводларининг сони ортиши билан ерли халқдан чиққан ишчилар, ўзбек пролетариати ҳам ўз сафларини секин-аста тўлдириб бормоқда эди. Бунинг натижасида, чоризм ва ерли буржуазия зулмининг зўрайиб бориши халқ оммасининг норозилигини кун сайин ошира борди. Кундан-кунга ортиб бораётган ҳуқуқсизлик ва чексиз зулмга қарши халқ ғазоби адабиётда ҳам ўз аксини топмай қолмади.

Шу даврга келиб, яъни XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида ўзбек адабиётида борган сари кучайиб бораётган демократик тенденция яна ҳам юқори нуқтага кўтарилади. Фарғона водийси ва айниқса Қўқон шаҳри адабиётда демократик оқимнинг марказига айланади.

Ўзбек адабиётида демократик оқим намояндалари Муқимий, Фурқат, Завқий ижодида акс этган демократик, маърифатпарварлик фикрлар ўша даврдаги Қўқоннинг тарихий мавқеи билан боғлиқдир. Чоризм, миллий буржуазия ва руҳонийларнинг кескин қаршиликларига қарамасдан бу шоирларимизнинг асарлари халқ ўртасида жуда тез тарқалар ва оғиздан оғизга ўтиб, ашула қилиб айтилар эди. Бу эса ўша даврда демократик руҳда бўлган кишилар ва адабиётга қизиқиб келаётган ёшларнинг Муқимий, Фурқат ижодидаги илғор ғоялар билан тездан танишиб олиши учун имконият туғдирди.

Собир Абдулланинг отаси адабиёт билан кўп шуғулланган бўлиб, у Навоий, Бедил, Муқимий, Фурқат асарлари билан яқиндан таниш, уларни чуқур мутолаа қилган, ўқимишли киши эди.

Муқимий ва Фурқатнинг адабий мактаби Завқий каби шоирлар бошчилигидаги майда тўғарақлар ҳолида давом қилар эди.

Собир Абдулла ўзининг бошланғич маълумотини Қўқоннинг эски мактабларида олган бўлса-да, адабиётни аввал отасининг ёрдами билан ва ҳалиги ҳаваскорлар тўғарагида ўрганди. Унинг ёшликда адабиётга бўлган қизиқиши кейинчалик мустақил ижодий фаолиятга олиб келди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг у со-

вет мактабига кириб ўқиди. Унинг биринчи шеъри 1925 йилда «Янги Фаргона» газетасида босилиб чиқди. Шу йилдан бошлаб у матбуот саҳифаларида ўзининг лирик ва сатирик асарлари билан тез-тез кўрина бошлади. Собир Абдулла «Қизил Ўзбекистон», «Камбағал деҳқон», «Ёш ленинчи» газеталари, «Ер юзи», «Муштум» каби журналларда актив қатнаша бошлади. Бундан ташқари, у газета ва журнал редакцияларида ҳар хил масъул вазифаларни бажариб келди.

Собир Абдулла ижодий йўлининг ташкил топишида, талантининг тўхтовсиз ўсишида Ҳамза Ҳакимзоданинг ролини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак.

Собир Абдулланинг талантини пайқаган Ҳамза Ҳакимзода уни ўз тарбиясига олди ва адабиётнинг вазифаларини янада чуқур тушунишга, ўз ижодини тинмай мукамаллаштиришга даъват қилди. Ҳамзанинг революцион поэзияси Собир Абдулла ижодига катта таъсир кўрсатди. Собир Абдулланинг бу даврдаги дастлабки асарлари ҳам мамлакатимизда юз бераётган муҳим воқеаларга бағишлангандир. Ер ислоҳоти, қулоқларни синф сифатида тутатиш, колхоз тузиш, саводсизликни битириш, хотин-қизларнинг озодликка чиқиши, мамлакатимизда қудратли индустрия вужудга келтириш, янги социалистик меҳнат — буларнинг ҳаммаси Собир Абдулла асарларининг мазмунини ташкил этади. Собир Абдулла бу муҳим тарихий воқеаларни маълум конкрет фактлар асосида реалистик тарзда ёритишга уринади. У ҳаётимиздаги буюк ўзгариш ва ютуқлар Улуғ Октябрь социалистик революциясининг натижаси эканлигини очиб беришга, инсоният тарихидаги улуғ революциянинг аҳамиятини кўрсатишга ҳаракат қилади.

«Мировой Октябрь» деган дастлабки шеърларидан бирида у Улуғ Октябрнинг оламшумул тарихий аҳамиятини кўрсатишга интилади, «қайғули яллалар, илло-биллолар» ўрнига «меҳнат ўлкасида меҳнат куйлари» янграганини куйлайди.

Октябрь Ўзбекистон чўлларига ҳаёт олиб келди, пахта далалари мислсиз даражада, яшнаб, кенгайиб бормоқда, асрлар давомида қақраб ётган биёбонларда янги колхозлар вужудга келаётир. «Кучли билаклар... Ўтли тилаклар» шеърисида Собир Абдулла Оқтепа чўлининг ўтмиши билан ҳозирги манзарасини солиштиради, унинг совет ҳокимияти даврида гуллаган келхоз қишлоғига айланганини тасвирлайди:

Оқтепа бахтсиз эди бир вақтларда!
Кўкси дарахт кўрмаган,
Бағри қора тош...
Москвадан келган қатор трактор
Биёбонларда чақмоқлар чақди...
Узоқдан кўринган у қорли тоғлар
Эриб, сув бўлиб чўлларга оқди...

Собир Абдулланинг биринчи шеърлар тўплами — «Эрк наҳомлари» 1931 йилда босилиб чиқди.

Тўламнинг тематик жиҳатдан бойлиги диққатга сазовордир. Биринчи бешйилликнинг муваффақиятли бажарилаётганлиги, пахта ҳосилининг юксалиб бориши, мафкура фронтидаги ютуқларга бағишланган шеърлари шоир ижодининг мамлакат олдида турган сиёсий хўжалик вазифалари билан чамбарчас боғлиқ эканлигини кўрсатди.

Тўламда хотин-қизлар озодлигига бағишланган шеърлар катта ўрин тутди. «Қора хабар» деган шеърда ўзбек хотин-қизларининг эски урф-одатлар зулмидан қутулишга бўлган интилиши кўрсатилади. Паранжисини ташлагани учун ўз хотинини пичоқлаб ўлдирган жоҳилга, озодликнинг манфур душманига шоир нафрат ёғдиради.

Эй виждонсиз,
Эй жаллод!
Оҳу фарёд,

Қулликларнинг
Ниҳояти етгандир!—

деб, жаҳолат дунёси қанча қутурса ҳам, бари бир ҳалокатга маҳкум эканини таъкидлайди.

1932 йилда Собир Абдулланинг иккинчи тўплами — «Кўклам наъраси» чиқди. Бу тўпламдаги шеърлар ўткир сиёсий характерга эга. Китоб «Ленин ўлди, ленинизм яшайди» деган шеър билан бошланади. Бу шеърда автор ленинизм дунё халқларининг бахтли ҳаёт қуришлари йўлида ёрқин машъал эканини; унинг халқаро моҳиятини, улуғ доҳий Ленин ҳар томонлама асослаб берган Коммунистлар партияси ишчи синфининг илғор отряди эканлигини, унинг кундан-кунга кучайиб, мустаҳкамланиб боришини бадиий бўёқларда тасвирлайди. «Октябрь тонгида», «Улуғ кунга», «Мени ҳам ёз, қўмондон», «Штурмда» каби шеърлари юқоридаги темани ҳар томонлама ва янада чуқурроқ очиб ташлайди.

Собир Абдулла адабиётга Октябрь ғалабасининг, янги, кўркем ҳаётнинг бахтли куйчиси сифатида кириб келди. У ўз ижодининг бошланишидаёқ мавҳум иборалардан, пуч ва сербезак образлардан, мунгли оҳанглардан қочишга ҳаракат қилди. Ўз шеърлари билан социализм душманларига қарши аёвсиз кураш олиб борди, халқимиз олдида турган вазифаларни бажаришда ҳар қандай ғовдан қўрқмасликка чақирди. Собир Абдулланинг бу даврдаги шеърлари жанговар ва агитацион характерга эга бўлиб, эски ҳаёт кирдикорларини фош этишга, янги тузум ғалабасини кўрсатишга қаратилган. Шоир поэзиянинг вазифалари ва характери тубдан ўзгарганини чуқур англаб, ёш шоирларга бундай мурожаат қилади:

Бу ёниқ турмушда учар
Ҳар қадамда янги куй...
Йиғлатишдан завққа тўлган
У «Наво» машқингни қўй!..
Чал жадал!

Тўлқинли ўтдан
Илҳом олган сوزни.
Қўй, йиғиштир «Дилхиروج»дан,
Бўлган эски возни...
Келди наврўз, ёзларинг!..

Собир Абдулла ижодининг характерли хусусиятларидан бири унинг конкретлигидир. Унинг ҳар бир шеъри ҳаётда бўлиб ўтган айрим конкрет воқеаларнинг аксидир. Тасвирланаётган воқеанинг ўша тарихий шароитда типик характерга эга бўлиши шоирга конкрет воқеадан умумий хулосалар чиқаришга имкон беради.

Ўша даврдаги тарихий шароит совет поэзияси, жумладан, ўзбек совет поэзияси олдида тамоман янги вази-фаларни қўйди. Булардан энг муҳими инсоният ҳаётида ва мамлакатимизда бўлиб ўтаётган туб ўзгаришларнинг революцион характерини, революцион поэзияда фақат мазмунангина эмас, балки бадий формаларда ҳам бера билиш эди. Бу талабга асрлар бўйи маълум догмага кириб қолган эски поэзиямизнинг поэтик формаси жавоб беролмай қолди. Ўша йиллар янги мазмун билан бевосита боғлиқ бўлган, биз машқ қилаётган янги поэтик форма ҳали етарли даражада ишланмаган эди.

Шоирларимиз революцион борлиқни поэзияда акс эттириш, уни бадий образлар орқали ўқувчига етказиш йўлларини бевосита Маяковскийдан ўргандилар. Бу даврларга келиб Маяковский поэзиясининг революционлиги, жанговарлиги, агитацион конкретлиги, актуаллиги, содда ва кескинлиги ўзбек поэзиясида маълум даражада ўзлаштирилган бўлса-да, унинг поэтик маҳорати, бадий формани ривожлантириш соҳасидаги тажрибалари ҳали етарли даражада ўрганилмаган эди. Шунинг учун ҳам бу даврдаги ўзбек совет поэзиясида, жумладан, Собир Абдулла ижодида ҳам жанговар, агитацион характерга эга бўлган асарларнинг катта қисми поэтика жиҳатидан хом ва тақлидчилик характерига эга эди.

Собир Абдулла рус совет адабиётини тобора чуқурроқ ўрганишга интилиши натижасида, ҳаётий воқеаларни янада тўлиқроқ акс эттиришга, бадий маҳоратини оширишга, халқ оғзаки адабиётига мурожаат этиш билан майда лирик шеърлардан катта шеърый дostonларга ўтишга эришди. Шоирнинг бу даврга келиб янги социалистик мазмунга эга бўлган ўзбек совет поэзиясида классик поэтик формалардан фойдаланиш, уларнинг халқ оғзаки адабиётига яқин бўлган хусусиятларини янги шароитда давом эттириш масаласини ўз олдига қўйганини кўрамиз.

1939 йилда Собир Абдулланинг «Гулшан» деган тўплами чиқди. Тўплам ашулалар, ҳажвий шеърлар ва майда дostonларни ўз ичига олиб, шоир бадий маҳоратининг анча такомиллашганидан далолат беради. 1932 йилда ёзила бошлаган «Остона полвон ўғли» дostonида камбағал деҳқонларнинг Октябрь революциясидан олдинги оғир аҳволини кўрсатиш билан бирга, уларнинг революциядан кейин бахтли турмушга эришиш сабабларини очиб бериш масаласини ўз олдига қўйди. Дostonнинг тугал бўлмаслигидан қатъи назар, у Собир Абдулланинг ижодидаги бадий форма ва образларнинг мукамаллашганлигидан, борлиқни реал ва маълум бир сюжет орқали акс эттиришда янги ютуққа эришганлигидан дарак беради.

Уша тўпламга кирган «Йўқликдан — тўқликка», «Колхоз ҳангомаси» асарларида коллективлаштириш ва бунинг натижасида деҳқонлар онгида пайдо бўлган ўзгаришлар конкрет воқеалар билан боғлаб акс эттирилади. Бу кичик дostonларда илгари ҳуқуқсиз, мол-мулксиз бўлган қишлоқ камбағалларининг совет ҳокимияти даврида колхозга кириб ўз ҳуқуқларини топганликлари, мол-мулкка эга бўлиб, бадавлат хўжаликнинг эгаси бўлишга эришганликлари, колхоз бойлигининг кундан-кунга ортиб бориши, коллектив меҳнатнинг самаралари бадий образларда тасвирланади.

Шоирнинг бу даврдаги шеърларида халқаро миқёсда бўлаётган муҳим воқеалар, жаҳон халқларининг озодлик-

ка интилишлари ҳам қисман акс этади. Бу жиҳатдан, ўша йиллардаги Испания воқеаларига бағишланган «Испан қўшиғи» шеъри характерлидир.

Собир Абдулла бу йилларда ҳажвий шеърлар устаси бўлиб танилди. «Дангаса», «Мусулмонқул», «Алла» каби ҳажвий шеърлар яратди.

Ҳажвий шеърлар ҳам Собир Абдулланинг ўз ижоди устида, ўз асарларининг тили ва поэтик формалари устида қунт билан ишлаганлигини кўрсатди. Унинг бу даврдаги асарлари ичида халқ қўшиқларини, халқ оғзаки адабиётига, халқ оммасига яқин бўлган классик куйлар вазнида ёзилган шеърларини кўплаб учратиш мумкин. Унинг бу шеърлари турли куйларга солиниб, халқ ўртасида ашула қилиб айтила бошлади.

СССР Олий Совети Президиуми Собир Абдулланинг ўзбек совет адабиёти ва маданиятини ривожлантиришдаги хизматларини қадрлаб, 1939 йили уни «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотлади. Бу мукофот шоирни янги ижодий ютуқларга илҳомлантирди, халқимизга манзур бўладиган, халқ талабларига жавоб бера оладиган, ёшларимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қиладиган янги асарлар яратишга ундади. Собир Абдулланинг бу даврлардан бошлаб драма асарларига мурожаат этганини кўрамиз. У 1938 йилда ўзбек халқ эртаклари асосида «Тоҳир ва Зуҳра» музыкали драмасини яратди.

Бу даврларда ўзбек халқининг қурғоқ ерларга сув чиқариш, янги ерларни ўзлаштириш учун партия раҳбарлигида бошлаган оммавий ҳаракати Собир Абдулла поэзиясида кенг тасвирланди. Асрларча қақраб ётган чўлларга каналлар қазиб сув чиқариш, уларни чаман боғларга айланттириш совет ҳокимияти давридагина амалга оширилди. Халқнинг ғайрати ва қудрати билан неча минг гектар ерлар кенг пахтазор майдонларга айланттирилди. Бу — халқ ҳаётининг янада фаровон ва бахтли бўлишига олиб келди. Бу воқеаларнинг ҳаммаси маълум даражада Собир

Абдулла ижодида ҳам ёритиб берилди. Шоир бу буюк ўзгаришларга бағишланган «Катта Фарғона канали», «Тошкент каналининг қурувчиларига», «Оқадир» каби шеърларини яратди.

1941 йилнинг 21 июнида немис-фашист босқинчилари Ватанимиз тупроғига ваҳшийларча бостириб кирди. Коммунистлар партиясининг чақирғи билан мамлакатимиздаги барча меҳнаткашлар ёвуз душманга қарши ягона бир куч бўлиб қўзғалдилар. Шонли Совет Армиямиз жанг майдонларида, ишчиларимиз завод-фабрикаларда, колхозчилар пахта далаларида, санъат арбоблари, ёзувчилар маданият фронтида жонажон Ватанимизни душмандан сақлаб қолиш учун, фашизмни йўқ қилиш учун бутун куч ва воситаларни сафарбар этдилар.

Собир Абдулла Улуғ Ватан уруши йилларида фронтдаги йигитларимизга бағишланган, уларнинг озодлик ва адолат учун олиб бораётган шонли курашини куйловчи қатор шеърлар, пьесалар ва ашулалар яратди. Унинг «Ватан буюрса агар», «Сен демишсанким», «Мен фидо», «Чегарачига», «Жангчи ўғилларга саломнома», «Уч ол», «Отлиқлар қўшиғи», «Чайқалинг, денгизлар», «Босинг илгари» каби шеърлари шулар жумласидандир. У ўзининг бу шеърлари билан халқимизни, жангчиларимизни босқинчилар устидан ғалаба қозонишга руҳлантирди:

Чайқалинг, дўстлар, кишилик мавжидин, дарёсидин,
Қутқаринг оламни золим, ўғрилар ғавғосидин.
Тоза бўлсин ер ўлимнинг доғи, қон тамғасидин,
Хуррам ўлсин барча халқлар мардлик савғосидин,
Яъни битсин ваҳший фашист яхшилар дунёсидин!

(«Чайқалинг, денгизлар»)

Йўл сол, йўл сол! Ев устига, ботир ёшлар!

Қасос сўрар ўлдирилган азиз бошлар,

Наърасидан титраб, тошиб тоғу тошлар,

Евдан ўч ол!

(«Уч ол!» шеърдан)

Шоир ажойиб социалистик Ватаннинг тақдири билан унда яшаб турган граждaнларнинг тақдирини чамбарчас деб билади. У ватанпарварлик ғояларини кўтаринки руҳда, зўр завқ билан куйлар экaн, жангчиларимизни улуг озодик курашида мардликка, ҳеч нарса олдида тиз чўкмасликка чақиради.

Мардлик, қаҳрамонлик — Ватанни ҳимоя қилиш, унинг бахти, келажаги учун бутун кучни сафарбар этиш, агар лозим бўлса ҳаётингни ҳам қурбон қила олишдир, деган фикрни олға суради. «Мард ўлар ўз қўлда ўстирган чаман ишқи билан», дейди у «Ватан ишқи билан» шеърда.

Собир Абдулла Ватан ичкарасида ишчи, деҳқон ва интеллигенциямизнинг меҳнат майдонида кўрсатган жасурликларини, қаҳрамонликларини куйловчи, қатор асарлар ҳам яратди. «Ўтажақдир», «Салом», «Ер учганда», «Поезд деразасидан» шеърлари шулар жумласидандир.

Собир Абдулланинг Улуғ Ватан уруши йилларида ёзилган шеърлари «Сўз ва соз» номи билан тўплам бўлиб чиқди.

Собир Абдулла янги социалистик мазмунни ифодалаш учун эски шеърйй формалардан фойдаланишда айрим муваффақиятларни қўлга киритди. Лекин шу билан бир қаторда у айрим шеърларида турмуш билан боғлиқ бўлмаган мавҳум образлар, трафарет бўлиб қолган бадий воқиталарга берилиб кетади. Масалан, шоир учувчиларимизни осмон денгизида сузиб юрган наҳангларга ўхшатади, жангчи йигитларимизни Баҳром, Рустам, Қайсдек бўлишга чақиради. «Вафосиз гулни оз эқдим», «Ўзбекистон» шеърлари шулар жумласидандир. «Ўзбекистон» шеъри декларатив, риторик мадҳия бўлиб, ҳажм жиҳатидан катта, мазмун жиҳатидан эса жуда юзаки, бадий форма жиҳатидан ялтироқ, сийқа, китобхонда реал тасаввур қолдирмайди.

Бу хилдаги шеърлар феодализм давридаги сарой қасидабозларига кўр-кўрона тақлид қилишнинг нақадар

зарарли эканини кўрсатади. Бу ҳол, албатта, Собир Абдулланнинг бутун ижодига характерли эмас, шоир сўнги даврдаги энг яхши реалистик асарлари билан ўз ижодидаги хато ва камчиликларни йўқота борди. Совет халқи фашизм устидан узил-кесил ғалаба қозониб, Ватанимиз уруш вайроналарини ва халқ хўжалигини тиклаш, янги қурилишлар даврига кирганда Собир Абдулла ҳам бошқа шоирларимиз қаторида ўз қаламини эркин меҳнатнинг завқини, унинг лаззатини куйлашга қаратди.

Партиямиз Марказий Комитетининг адабиётимизга кириб келувчи ёт оқимларга қарши кураш, адабиётда ғоявийликни кўтариш юзасидан чиқарган тарихий қарорлари совет адабиётининг тараққиётида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу қарорлардан ўзига тегишли хулосалар чиқариб олган Собир Абдулла социалистик реализм методини янада чуқурроқ эгаллашга, замонамиз талабларига жавоб бера оладиган асарлар яратишга яна ҳам қаттиқроқ киришди. Ўз асарлари устида қунт билан ишлаш натижасида эски поэзияга хос бўлган сербезак образлардан, дабдабали риторикадан, абстракт иборалардан холи бўлган реалистик асарлар, халққа манзур бўлувчи ашулалар ёзди. «Дебоча», «Халқобод», «Она», «Пахтазор мисралари», «Ҳар донм» каби шеърлари шулардандир.

Шоир халқ ҳаётини ҳар қандай ижоднинг бирдан-бир манбаи деб билади. Халқ тилининг бойлигига асосланган асаргина ҳақиқий поэтик асар бўлиши ва халққа манзур келиши мумкин. Собир Абдулла адабиётда халқнинг, халқ тилининг аҳамияти ҳақида:

Халқдан чет ижоддир — сувсиз бир дарё,
Улуғ манбадир халқ ижодчи учун,—
(«Дебоча» шеърдан)

деб айтган эди.

Партиямизнинг XX съезди адабиётимиздаги жиддий нуқсонларни очиб берди ва ёзувчиларимизга социалистик воқеликни чуқур ўрганиш йўлларини кўрсатиб берди.

Собир Абдулланинг сўнги йилларда ёзган шеърларининг кўпчилиги тўлақонли асарлар бўлиб, улар шоирнинг ўз шеърларининг бадий таъсири ва ғоявийлиги, замонавийлиги устида қунт билан ишлаганлигини кўрсатади. «Москвадан миннатдорлик», «Овозимиз», «Қутлуғ бўлсин», «Оилада», «Қирда меҳнат байрами» каби шеърларини шулар жумласига киритиш мумкин.

Социалистик Ватанимизнинг тараққиёти, давримизнинг талабларига қараб Собир Абдулла шеърларининг тематикаси ҳам аста-секин кенгайиб борди. СССРнинг асосий пахта базаси бўлган Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш халқимиз олдига асосий вазифа қилиб қўйилди. Республикамиз экономикасининг асосини ташкил қилувчи пахтанинг ҳосилни ошириш масаласига ва бунинг учун барча имкониятлардан фойдаланишга бутун куч сафарбар қилинди. Партиямизнинг, Ватанимизнинг бу топширигини бажариш ор-номус, виждон ишига айланди. Собир Абдулла ҳам бу вазифадан четда қолмади.

Сафарбар бўлганда виждон, номус-ор,
Аччиқ тажрибанинг чекланар ҳадди.
Ҳа денг, виждон аҳли, яшнасин днёр,
Тезроқ кўтарилсин пахтазор қадди!

(«Пахтазор мисралари» шеърдан)

Янги уруш даҳшатлари тинч турмушимизга, ҳур меҳнатимизга хавф туғдирган пайтларда шоир халқимизнинг овозига жўр бўлди:

Тинчликни истаймиз халқлардек ҳар вақт,
Тўйларда айтилсин биз ёзган ўлан,
Шеърый мазмувимиз ҳаёт, ҳурмат, бахт,
Ижодий манбадир бизга ҳур Ватан.

Собир Абдулла кишилар онгидаги эскилик қолдиқларини, меҳнатга социалистик муносабат қондаларини

бузувчиларни, порахўрликни, бюрократизмни, лаганбардорликни, хотин-қизларга феодалларча муносабатда бўлувчиларни фош қилувчи кўпгина ҳажвий шеърлар яратди. Унинг «Дангаса куёв, ишчан келин», «Эртага келинг», «Тўн янги, одат эски», «Бир гап бўлар-кетар, деб», «Қуруқ гап қулоққа ёқмас» каби шеърлари халқ ўртасида тез тарқалди ва унинг муҳаббатига сазовор бўлди. Бу ҳажвларда ҳаётимиздаги камчиликлар тўғри пайқаб олинган, уларда халқ ижодидан усталик билан фойдаланилган. Бу ҳажвларнинг халққа сингиб кетган, халқ куйларига тушувчи баддий поэтик формаларда ёзилганлиги уларнинг осон ўқилишига, тез тушунилишига ва ёдда қолишига имкон беради.

Собир ўзининг ашула ва ҳажвий шеърларида классик адабиётимизнинг, Муқимий, Фурқат асарларининг энг яхши традицияларини давом эттиради.

Собир Абдулланинг 1930—1953 йиллар давомида ёзилган сатирик ҳикояларида эски ҳаётнинг кирдикорлари, бой-амалдорларнинг зolimлиги, уларнинг ҳийланайранглари очиб ташланади («Таракана», «Ўғрини қароқчи урибди» ва бошқалар), колхоз тузумининг ғалабаси натижасида қишлоқдаги ўзгаришлар тасвирланади («Дўст», «Ота ва ўғил», «Бир шингили тсмоқни ёради» ва бошқалар), социалистик жамиятимиз шароитида учрайдиган эскилик сарқитлари фoш қилинади. («Иқбол», «Девор орқасида суҳбат», «Куёвлар, келинлар», «Ўлмасхон», «Уртоқ Холназаров».)

Бу ҳикоялар Собир Абдулланинг прозада ҳам пишиқ ва мукамал асарлар ёза олишини кўрсатди. Ҳикоянинг кўзга ташланиб турадиган хусусиятларидан бири — уларнинг халқнинг кундалик турмушидан олинганлиги ва тилининг соддалигидир. Умуман, халқ тилининг бойлигидан, халқ оғзаки адабиётидан кенг фойдаланиш Собир Абдулла ижодининг энг характерли томонларидандир.

Унинг «Агар халқ севмаса, номинг ўчар, дунёда қолмайсан» дейиши бежиз эмас.

Собир Абдулла бир неча сахна асари яратди. Булар музикали драмалар бўлиб, кўпчилиги сахнада узоқ умр кўрган, томошабинга манзур бўлган асарлардир. Халқ эртаклари асосида 1938 йилда ёзилган «Тоҳир ва Зухра» музикали драмаси республикамизнинг кўпчилик театрларида ўн олти йил мобайнида узлуксиз қўйилиб келмоқда. Бу асар қўшни республикалар театрларининг репертуаридан ҳам мустақкам ўрин эгаллаган. Шу драма асосида ишланган «Тоҳир ва Зухра» фильми 400 нусхада жаҳон экранларида кўрсатилмоқда.

Собир Абдулла 1953 йилда улуғ демократ-шоир Муқимий ҳаётига бағишланган сахна асари яратди. Айрим камчиликларидан қатъи назар, бу асар ҳам халққа манзур бўлди. У республикамиз театрларининг сахналарида муваффақият билан қўйилиб келмоқда.

Собир Абдулла ўзининг 30 йиллик ижодий фаолиятида 10 та шеърлар тўплами ва 15 га яқин сахна асари ёзди.

Бу тўпламларга кирган айрим қўшиқлар, сахна асарларидаги айрим ашулалар халқ оғзида такрорланиб келади, йиғинларда, тўйларда, халқ байрамларида Собир Абдулла ашулалари янграйди. Бу — халқнинг шоир ижодига берган энг катта баҳосидир. Собир Абдулла ижодий иши билан бирга, жамоат ишларида ҳам актив қатнашиб келмоқда. Санъатимиз ва адабиётимиз ривожланишида кўрсатган хизматлари учун у икки марта «Хурмат белгиси» ордени ва «Шавкатли меҳнати учун» медали билан мукофотланди.

Театр санъати ва драматургиямизнинг тараққиётига қўшган ҳиссасини ҳисобга олиб, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми Собир Абдуллага Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, деган унвон берди.

Собир Абдуллага Ватанимизда бўлаётган буюк қурилишлар, коммунизмга шаҳдам қадамлар билан бораётган халқимиз илҳом берди, буюк коммунистлар партияси эса уни ижодга йўллади.

Шоир халқимизни бахтиёр турмушга эриштирган

ғалабаларга бошловчи Коммунистлар партиясига миннат-
дорлик билдиради:

Мен совет шоири — мен бахтиёрман,
Яхшилар қатори ёдланар отим,
Доим садоқатда мен барқарорман,
Сенинг мадҳинг куйлаб ўтар ҳаётим.
Сендан миннатдорман, улуғ Москвам,
Жонажон партиям, буюк давлатим,
Сен бор, совет халқи кўрмас ғам-алам,
Бахтим, қароргоҳим, донгим, савлатим.

[1955]

УНИНГ ХОТИРАСИ ДУСТЛАР ҚАЛБИДА ЯШАЙДИ

Мен Якуб Колас — Константин Михайлович Мицкевичдан роппа-роса йигирма ёш кичикман. Совет Иттифоқи ёзувчиларининг Биринчи қурултойида у эллик бир ёшли киши, мен эса ўттиз бир ёшли йигит эдим. Бу бизнинг Москвада биринчи учрашувимиз эди.

Иккинчи марта СССР Ёзувчилар союзининг Беларусия ССР пойтахти Минск шаҳрида Максим Горький ташаббуси билан Владимир Маяковский ижодига бағишлаб ўтказилган сессиясида учрашдик. Уйига бориб меҳмон бўлдик, у бизни катта қалб билан кутиб олди.

Кейинчалик Москвада, Киевда, Минскда яна бир неча бор учрашдик.

Илгарилари бу катта шоирнинг салобатидан ҳадиксираб тортинган юракларимиз унинг ёшларга бўлган гоят меҳрибонлиги, самимийлиги натижасида унга яқинлашган, у билан битта бўлиб кетган эди.

Узининг соддалиги, камтарлиги ва меҳрибонлиги билан у бизни жалб қила олди.

Биз ўзбек ёзувчилари: Ғайратий, Хамид Олимжон, Уйғун, Сотти Хусайн, Яшин уни тантанали суратда Якуб Колас деб ўтирмасдан, Ёқуб ака, деб қўя қолар эдик. У бизга шундай яқин эди.

Улуғ Ватан уруши йилларида у Ўзбекистонда яшади. У Ўзбекистонни Беларуссиядай сева олди ва бизнинг қадрдонлигимиз балоғатга етиб, қариндошликка айланди. Худди шу вақтларда бизнинг ўзбек йигитимиз қаҳрамон

Мамадали Топиболдиев рус, украин, белорус жапгчилари билан биргаликда Белоруссия ерларида фашист армиясини қирар эди.

Якуб Колас менинг уйимда, боғчамда кўп марта меҳмон бўлган. Болаларим уни катта отадай қутлар ва эркаланар эдилар.

Гулзор ёнида, электр чироғи тагида бир чойнак чой, бир тарелка қанд устидаги шеърхонликлардан сўнг унинг менга қилган насиҳатлари бугунгидай ҳамон қулоғимда жаранглайди.

— Ғафур! Сенинг жуда гўзал, бадавлат, жуда маданий ажойиб ватанинг бор. Сенинг ғоят етук халқинг бор. Шу ватанни обод қилишга, шу халқнинг овоз бўлишига сабаб бўлган улуғ Ленин тузган жонажон Коммунистик партиянг бор. Сен шуларнинг шаънига муносиб асарлар ёзишинг керак!

Афсуски, бу меҳрибон, катта дўстим тўғрисида хотира ёзаётirman. Унга мактуб ёзишим мумкин эди.

Энди ўз мактубларимни уни севган, уни тарбия қилган белорус халқига ёзаман. Чунки бу халқнинг ҳар бир граждани улуғ Якуб Коласнинг руҳини ўзида мужассам қилғувчи менинг дўстларим, қардошларим, қариндошларим бўлади.

Белоруссиянинг халқ шоири, СССР Олий Советининг депутаты, БССР Олий Совети Президиумининг аъзоси, Белоруссия КП Марказий Комитетининг аъзоси, БССР Фанлар академиясининг вице-президенти Якуб Коласнинг хотираси дўстларнинг қалбида абадий яшайди. Жонажон совет адабиётининг оташин, ўлмас асарлари билан яқиндан таниш бўлган ўзбек халқи Иттифоқимизнинг барча қардош халқлари билан биргаликда унинг вафотида қаттиқ қайғуради.

[1956, август]

ЗУР ИМТИХОН

Ўзбек ва тожик халқлари бир пўст орасидаги икки мағиз каби бир-бирларига яқин ва дўст бўлиб, худди икки тилда гапирувчи бир халқ сингари ҳаёт кечириб келганлар. Бу икки халқнинг санъат, адабиёт ва маданияти ўртада мерос бўлиб, бир-бирига чамбарчас боғланган тарихий аънаналарга эгадир. Агар ўзбек бинокори тожик уйини қуриб берган бўлса, тожик наққоши ўзбек уйини гўзал нақшлар билан безатгандир. Шашмақом куйларини Мулла Тўйчи ҳофиз тилидан эшитган тожик қанчалик қувонган бўлса, уни Содирхон ҳофиз тилидан тинглаган ўзбек ҳам шунча қувонгандир.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин уларнинг бу дўстликлари яна ҳам мустаҳкамланди. Улар Ленин байроғини баланд кўтариб, улуғ рус халқининг қардошларча ёрдами билан социалистик қурилишнинг ҳамма соҳаларида қўлдошлик ва ҳамкорлик қилдилар. Улар ўзларининг шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданиятини тобора ривожлантириб, жуда юксак ютуқларга эришдилар.

Тожик совет адабиётининг асос солувчиларидан бири Садриддин Айний ўзбек ёш адабиётчиларини тарбиялашда ҳам қимматли ҳисса қўшди ва шахсан менинг ҳам устозимдир.

Тожикистоннинг шоир ва ёзувчилари билан совет адабиётининг турли босқичларидан бирга-бирга ўтиб келмоқдамиз. Мавзуимиз бир ва ягона мақсадимиз шонли коммунизмни қуришдир.

Ватанимизнинг гўзал пойтахти улуғ Москва шаҳрида бўладиган Тожик санъат ва адабиёти ўн кунлиги бутун совет халқининг қувончли байрами бўлиб, шу қаторда ўзбек халқининг ҳам ифтихоридир. Тожик халқининг санъаткорлари, шоир ва адиблари бу ўн кунликда партия ва ҳукумат бошлиқлари олдида, бутун совет халқи олдида қўлга киритган ютуқларини намойиш қилиб, каттакон имтиҳондан муваффақиятли ўтиб, юксак ҳурматга сазовор бўлишларига қаттиқ ишонамиз. Бу ўн кунлик уларнинг келгуси юксалишлари учун яна бир поғона бўлгусидир.

[1957, март]

ЖАНГОВАР ҚАЛАМКАШ

Қаламқаш ўртоғимиз, ёзувчи Ҳусайн Шамс ўзбек халқининг асл фарзанди ва социалистик жамиятимизнинг истеъдодли куйчиси эди. 1930 йилда унинг биринчи шеърлар тўплами «Гудок» нашр этилди. У бу тўпламга кирган шеърларида совет кишилари муносабатларини жўшқин сатрларда куйлади. Шундан кейинги йилларда Ҳусайн Шамснинг ўнлаб шеърлар ва ҳикоялар тўпламлари босилиб чиқди.

Етук ёзувчи Ҳусайн Шамснинг йирик эпик полотнолари унинг ўзбек совет адабиётига қўшган катта ҳиссаси бўлди. Унинг 1931 йилда «Сигнал», 1932 йилда «Дастгоҳ ҳайқирғи», 1933 йилда «Қурилиш» шеърлар тўпламлари босилиб чиқиб, кенг китобхонлар оmmasига манзур бўлди.

Шунингдек, бирин-кетин унинг ҳикоялар тўпламлари ҳамда «Танқид», «Учинчи бригада», «Талваса» номли драматик асарлари босилиб чиқди. 1934 йилда нашр этилган «Душман» романи Ҳ. Шамс ижодида алоҳида ўрин тутади. Бу китоб ўзбек совет адабиётига коллективлаштириш темасида ёзилган энг йирик асарлардан биридир.

1922 йилда Ҳусайн Шамс Қўқондаги босмахонада ҳарф терувчилик вазифасида ишлар эди. Унинг ҳамкасб ўртоқларидан Ўрта Афғон қишлоқлик Турсун Муҳаммадий босмачилар билан бўлган курашда қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Шунда Ҳ. Шамс ўз жанговар ўртоғи ҳақида таъзиянома ёзиб, шундай деган эди: «Сен наборшик бўл-

санг ҳам ишчилар синфининг қўроғошин қўшинидаги бир ас-
кар эдинг. Сенинг ишингни ҳаётда, меҳнатда, курашда
ва жангда давом эттирамиз. Руҳинг шод, тупроғинг ен-
гил бўлсин».

Жанговар ўртоғимиз, сенинг ҳам руҳинг шод, тупро-
ғинг энгил бўлсин!

[1957, апрель]

УЗОҚ ЙИЛЛАР ХИЗМАТ ҚИЛИБ ҚОЛГИМ БОР

Чорак аср, ўттиз, ўттиз беш йил деган умр «ҳа» дегунча ўтиб кетадиган қисқа фурсат бўлар экан. Коинотдаги бирор юлдуз умрига нисбатан бу муддатни муддат демаса ҳам бўладиган даражада оз. Фиръавн, Бобиллар ўтган замонига нисбатан қарийб юздан бир бўлак, аммо айрим-айрим олганда бу вақт ҳар кишининг ярим ҳаёти деган сўз.

Демак, журналистлик ишига ҳам умримнинг ярмичаси сарф қилинибди. Тагин қанақа ярми денг-а? Йигитликнинг энг момоқаймоқ йиллари.

Товоним товонга уришган чоғи
Осмонда юлдузлар яратолганман,
Йигитлик умримнинг мўъжизаси деб,
Истаган қизни ҳам қаратолганман.

Ана шунақа йиллар...

Хўш, мен ўзбек халқининг севган ва ишонган газеталарига қилиб келган хизматларим учун таманно қилаётиманми ёки шу йўлда ўтган умрим учун афсус еяётиманми? Асло! Балки мен жонажон редакциямизнинг бевосита ўзида ва унга боғланган бўлатуриб ташқарида ўтган ҳар бир соат билан фахрланаман. Чунки редакция менинг учун она қучоғидек биринчи меҳрибон тарбиячи ва савод мактабидан кейинги олий мактаб мартабасидир.

Газета коммунистик партиянинг ҳар кун, ҳар соат халқ билан сўзлашиб турадиган тилидир, дейилади; ўз яшаб турган жонажон республикангнинг энг йирик шаҳарларидан тортиб, энг узоқ — кичик қишлоқларигача кафтингнинг чизигидай кўз ўнгингда бўлса, унда яшовчи ишчи, колхозчи, зиёлилар ва халқ мухбирлари билан истаган соатда хабарлашиб турсанг — бундан ҳам етук, бундан ҳам мазмунли умр дунёда борми? Талай-талай машҳур кишиларни газета даргоҳи ўстириб, вояга етказган ва оламга танитган. Жонажон коммунистик партия ҳар дамда ўз органи бўлган газеталарга ва уларнинг ходимларига бевосита раҳбарлик қилиб туради. Кишининг вехни, зийраклиги, умумий ва сиёсий дунёқараши кундан-кунга ўса боради.

Редакция атрофига уюшган соғлом коллектив бора-бора кишининг ўз ака-укасидай, туғишганларидай бўлиб кетар экан. Мен редакциянинг ўз қучоғида хизмат қилган йилларни жуда-жуда соғиниб эсга оламан. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кекса ходимларидан Вали Алломов, Тулузаков, Сидиқ Юсуфжонов, Миртемиров (Бек), Мажид Усмон, Аҳмаджон Ёқубов, Усмон Япиев, Идессислар менга қариндошлардан кўра қадрдонроқ. Марҳумлардан Комил Алиев, Ҳамид Олимжон, Ҳожиакбар Ғуломов, Обид Абдурахмонов, Нажмиддин Юсупов (Юмой)ларни гоят ҳурмат билан ёдга оламан. Чунки биз отахон газетамиз «Қизил Ўзбекистон» нашр қилина бошлагандан буён партиямиз ва давлатимизнинг халқимиз манфаати йўлидаги ҳар бир режасини тўла-тўқис ёритиб оммага етказишда қўлга-қўл бериб хизмат қилганмиз.

Ер ислоҳоти, саводсизликни битириш, босмачиларга қарши кураш, хотин-қизлар озодлиги йўлида бошланган «ҳужум», қулоқларни синф сифатида тугатиш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, биринчи трактор, пахта учун кураш, сув учун халқ юриши, Тўқимачилик комбинати ва бошқа-бошқалар... Булар ҳаммаси партиямизнинг ўз мамлакатимизда социализм қуриш йўлидаги улуф

инқилобий режалари эди. Биз бу курашларнинг ичида чиниққан, пишган газетачилар бўламиз.

Гарчанд ўша йиллар бизнинг ва биз чиқарган газетанинг савияси ҳозирги журналлардан ва чиқиб турган газетамиздан анча қуйида бўлса ҳам, аммо революцион руҳи ҳозиргидай ҳамisha мустаҳкам эди.

Газета-ку аста-аста бизни ўқитар, тарбиялар эди, ўз навбатида биз ҳам ўз газетамизни ўқитиб, тарбиялаб воёга етказдик. «Бири-бирига шогирд, бири-бирига устод» дейилгани шу бўлади-да. Хусусан, «Қизил Ўзбекистон» газетаси менинг зеҳним, идроким билан эгизак тугилгандай қондош, қариндош газетадир. Ҳали-ҳанузгача ёзиб берган бирор асарим босилиб чиққунча кўзим учади, босилиб чиққандан кейин биринчи хабарим босилган йилдагидай аллавақтларгача қувониб юраман.

Новвот шимган болалар ширинлик лаззати ўз оғизларида узоқроқ туришини истайдилар. Мен ҳам босилиб чиққан ва энди чиқадиган асарларимнинг жонимга берган ҳузурли давомли бўлишини, иложи бўлса, абадий бўлишини истар эдим. Шунинг учун ҳам ўз газетамга, газета орқали халқимга узоқ йиллар хизмат қилиб қолгим келади.

Шарафли Ватанимга жонажон партиямиз
Тарихда секунд-секунд бериб келди эътибор.
Ленин назари тушган советлар Шарқи учун
Бир қишлоқ мухбиридек хизмат қилиб қолгим бор.

[1958, май]

МЕН УҚИГАН МАКТАБЛАРДАН БИРИ

Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар 1916 — 1917 йилларнинг бир қисмида газетафурушлик ҳам қилганман. 100 — 150 та «Туркестанские ведомости», «Курьер» ва бошқа газеталарни қўлтиқлаб, шаҳарнинг обод, серқатнов кўчаларида бақариб-чақириб юрганман:

— Олий ҳазратга суиқасд! Покушение на Его Величество!

— Жиззах қўзғолони бостирилди! Восстание башибузуков в Джизаке подавлено!

— Йўқолсин Пуанкара!

— Мачаловнинг хотини ўғил туғди!

Ва ҳоказолар...

Бу йилларда ўзим газета сотсам ҳам, газета деганининг ўзи нима — жавоб беришдан ожиз, содда ўспирин эдим. Аммо баъзи газета номерларини бир нафасдаёқ талашиб-тортишиб олиб кетганларидан, одамларнинг чехраларидаги баъзан газаб, баъзан шодлик сингари ҳолатлардан, икки-уч газетхоннинг ўзаро қизгин баҳслашувларидан шуни сезар эдимки, газета дегани — у жуда катта куч, зўр куч. Оқин сувни тўхтата оладиган, тўхтаганини юргиза оладиган, кишиларни ишонтира оладиган, ваҳимага соладиган, уларни шивирлатиб қўядиган, курашга қўзғотадиган ва уюштира оладиган, хуллас, менинг ўша замондаги тасаввуримча, газета тўрт са-

ҳифа сўздан иборат жонсиз, аммо ажойиб бир сеҳргар эди.

Мен ўша топда газета чиқазувчи бирор кишини-ку танимас эдим, аммо менга нотаниш бўлган у кишилар чексиз қудратга эга бўлган ғалати, баҳайбат кишилар бўлиб бола ҳаёлимда гавдаланардилар...

* *

*

Орадан ўн йилча ҳам вақт ўтмади. Газета ва газетачилар тўғрисида юқоридагича тасаввурларга эга бўлган киши, яъни каминалари шу газетачиларнинг бири бўлиб, «Қизил Ўзбекистон» газетасида очеркчи, фельетончи деган вазифада, редакцияда бир столнинг эгаси бўлиб қолган эди.

Бунинг ҳаммаси учун улуғ Ленин партияси — Коммунистлар партиясидан, Совет ҳукуматидан миннатдорман. Бўлмаса, ахир ўзбекларга республика қаерда эдию, газета қаерда эди! Ённки мен ўзимни бирор газетанинг адабий ходими бўла олишимни ҳаёлимга келтира олармидим?

Мен газетага хизматга келган вақтимда ибтидоий маълумотли, гўлгина йигитча эдим. Газета мени секин-секин ўқита бошлади. Шаҳарлардан, қишлоқлардан узлуксиз келиб турган хабарлар, жойлардаги ишчи-деҳқон мухбирлари билан ёзишмалар, секин-аста ўз республикамни, унинг аҳволини, ундаги кишиларни танишга ўргатди. Коммунистик партиянинг газетамизга ҳар кун, ҳар соатда қилиб турган сиёсий раҳбарлиги бизни зийракликка, дўст билан душманни ажратишга, фидойи меҳнат учун сафарбарликка, ўзимиз танимаган юз минглаб газетхонларнинг аҳволи руҳиясини, талабини англашга, коллектив ҳаётга ва бошқаларга ўргатди. Баъзан-баъзан ўз-ўзимга сарҳисоб бериб қоламан. Агар мендан биров сўрасаки: «Хўш, ўтган салкам қирқ йиллик муддатда қўлингдан келганча

газетага, газета орқали ўз халқингга хизмат қилиб келмоқдасан, энди шуларга бир якун ясалса, сенинг газетада ҳақинг кўпми, газетанинг сенда ҳақи кўпми?» — Мен жавоб берар эдимки: «Газетанинг менинг гарданимда бўлган ҳақи устознинг шогирдда бўлган ҳақидан ортиқдир. Газета мен ўқиган олий мактабларнинг бири ва биринчиси бўлди. Ўзимда бор фазилатларнинг кўп қисми учун газетадан ва унинг атрофида уюшган мендан кўра пешқадамроқ соғлом коллективдан жуда ҳам миннатдорман».

[1958, май]

БИЗНИНГ САЛОМИМИЗ

Тошкент Осиёнинг кўркли ўрнида
Қадим тарихи бор, муаззам шаҳар.
Уз эрки, қудрати, жамоли билан
Камолин оламга беролур хабар.

Улуғ Совет Иттифоқининг ажралмас бир қисми бўлган совет Ўзбекистонининг буюк пойтахти севиқли Тошкент шу кеча-кундузда ер юзи халқларининг назари — диққатида турибди. Бу ердан тўрт қитъа: Осиё, Африка, Австралия, Европанинг қарвон йўли ўтади. Узоқ Индонезиядан, Бирмадан тортиб Мисргача, Ганагача, Мельбуридан тортиб, Суриядан тортиб, Деҳлидан тортиб Москва орқали Брюсселгача узоқ сафарларнинг катта бекати Тошкентдир. Ҳар куни Тошкент аэродромидан ўнлаб рейсларда ҳавога кўтарилган «Ту — 104» самолёти Ханой, Деҳли, Кобил, Улан-Батор, Пхеньян шаҳарларини мўлжалга олиб парвоз қилади.

Ер юзидаги эрксевар халқларнинг умиди, ишончи, орзуси тинчлик-омонлик ва биродарликларнинг улуғ маркази бўлган шонли пойтахтимиз Москвадан Шарққа қараб бориладиган йўлларнинг йирик бекатларидан бири — бизнинг Тошкентдир.

Бир-бирини севган ёшлар «Фалон боғда учрашамиз», деганларидек, бир-бирига муштоқ бўлган йироқ-йироқ ўлкалик қадрли дўстлар «Фалон вақтда, фалон соатда Тошкентда учрашамиз», деб ваъда берадилар.

Бу ерда асосий ерлик халқ ўзбек, рус, тожиклардан ташқари болгар ишчиси, Миср деҳқони, ҳинд рассоми, Бирма давлат арбоби, цейлон тўқувчиси, афгон ўқитувчиси ва бошқа-бошқаларни ҳар кун ҳар соат учратишингиз мумкин.

Тинчлик ва омонлик, биродарликнинг улуғ пойтахти Москвамизнинг кичик асл нусхаси бўлган ўзбек пойтахти Тошкент — чинакам эрк, озодлик, самимий дўстлик, беғараз меҳмондўстлик, гуллар, чаманлар, боғлар, бўстонлар, ёшлик, бардам навқиронлик, ҳур фикр, озод сўз, истак ва ҳаракат шаҳридир.

Уғлимизни севсангиз — тўй муборак, уй муборак, қизимизни севсангиз — тилла қўнғироқли қирқ нор туяда сепи тайёр, суҳбатлашмоқчи бўлсангиз — салқин сойнинг лабида, сада тубида, ипак гилам устида бир сиқим ош, бир пиёла кўк чой, ипак белбоғли, чуст дўшили икки йигит таъзим билан сизга мунтазир.

Бизнинг Тошкент ана шунақанги жонажон шаҳар! Яқинда бу ерда Осиё ва Африка мамлакатлари халқларининг тантанали кинофестивали бўлиб ўтди. Бу ерда Япония, Корея Халқ Демократик Республикаси, Индонезия, Ҳиндистон, Мўғулистон, Бирлашган Араб Республикаси ва бошқа бир талай давлатларнинг санъаткорлари ўз ижодларини жаҳон бўйлаб намойиш қилдилар. Биз Урта Осиё ва мовароуқофқозлик совет халқлари: ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, қирғизлар, озарбайжонлар, грузинлар, арманлар, туркманлар ва бошқалар ҳам ўз маҳоратимизни намойиш қилдик. Осиё ва Африка давлатларидаги халқларнинг бу кинофестивали чинакамдан халқларнинг биродарлик, дўстлик гурунгига айланиб кетди. Бу ерда йиғилган вакиллар ўз халқларининг чин умиди ва орзусини барала ифода қилдилар. Бу умид ва орзу ер юзининг тинчлик ва омонлик шиори эди.

Шунда, бизнинг Тошкентимиз, биргина Тошкент эмас, Ўзбекистонимизнинг ҳамма ери — энг йирик шаҳарларидан тортиб, энг кичик қишлоқларигача ёппасига

байрам тусини олди. Халқимиз чинакам меҳмондўстлик ҳунарини кўрсатди.

Ҳозир бу ерда Осиё ва Африка халқлари ёзувчиларининг конференцияси давом қилмоқда. Ўз асарлари билан жаҳон халқлари ўртасида муносиб шуҳрат қозона олган улуғ шоирлар, адиблар бу ерга йиғилганлар. Кишилик руҳининг инженерлари бўлган бу ёзувчилар ўз халқларининг бутун ҳаётини кечирмаларини, жаҳоний орзу ва умидларини, ер юзида тинчлик ва омонлик, халқлар ўртасида дўстлик, биродарлик ҳақидаги ният ва ишончларини конференция минбаридан оламга барала айтмоқдалар... Эрксевар буюк ҳинд халқининг чин ўғилларидан бири бўлган Гопал Халдар конференцияда мағрур бошини тик тутиб нутқ сўзламоқда. Яқиндагина империализмнинг қонли панжасидан озод бўлган Бирлашган Араб Республикасининг вакили ўз қаҳрамон халқларининг мустабид жаҳонгирлар зулмига қарши олиб борган курашларининг эпизодларини айтиб бермоқда.

Дўстлар топишган; бир-бирлари билан ижодий ҳамкорлик, эндиги вазифалар масаласини ҳал қилмоқдалар.

Конференциянинг умумий руҳи ер юзида тинчлик, империализмга қарши қатъий ва сўнгги кураш, халқлар ўртасида бузилмас дўстлик, биродарлик, бир-бирларига самимий, бегараз ёрдам руҳида бормоқда.

Шу кунларда севимли пойтахтимиз Тошкент гоятда гўзалдир. Кундузлари-ку гўзал, кечалари кундуздан афзалдир. Шундай шарафли, истиқболи ёруғ бир кунда ўзбек халқининг севган ҳажвий журнали ўзининг юз мингларча ўқувчилари, ижодий коллективи номидан конференцияга йиғилган осийлик ва африкалик барча ёзувчи, шоир, адибларга чин қалбидан салом йўллайди ва шу саломини ўз халқларига бизнинг номимиздан етказишларини илтимос қилади.

«Муштум» номидан қўл қўйдим: Ғафур Ғулом.

[1958]

УЛУҒ ДЕМОКРАТ ШОИР

Тарас Григорьевич Шевченко — украин халқининг улуғ демократ шоиридир. Шоир ўзининг автобиографиясининг вариантларидан бирида: «Менинг ҳаёт тарихим ватаним тарихининг бир қисмини ташкил қилади», деган ҳаққоний фикрни айтган эди.

Кўп асрлар бўйи Украина ўз ерининг фаровонлиги, бойлиги, чиройли манзаралари — «ери серсувлиги, есири сулувлиги» билан қўшни босқинчиларнинг, поляк шляхталарининг, прус текинхўрларининг, турк султонларининг зулми остида қолди. Булар ҳеч аямай ва тап тортмай Украина ерининг бутун бойликларини талади, халқнинг ўтмишини — тарихини поймол қилди, халқ муқаддас атаган ерларни бузди, ўт қўйди, бўлиқ ерлардан деҳқонларни ҳайдади, гўзалларнинг номусини исроф қилди. «Ўтмишинг йўқ, келажакдан умид тутма!» деди.

Куйдирилган, тап-тақир саҳрога айланган қишлоқларда, ваҳшат намойиши, ўз ерида қувғин, бошпанасиз, оч-яланғоч деҳқонлар, Энгельгарт каби шу босқинчиликнинг сабаби ва манфаатдори бўлган помещиклар ерида, чор ҳукумати қўллаб-қувватлаб келган крепостной ҳуқуқ қора кўланкасида қул бўлиб ишлар эдилар.

Тарас Григорьевич, «руслашиб олган» немис помещиги мазкур Энгельгартга қарам Украина қишлоқларидан бирида, Моринцида 1814 йилда (янги стиль билан) 9 мартда туғилди. Шевченконинг ота-онаси, бутун насаби — крепостной деҳқонлардан эди. Ҳаммалари Энгель-

гартга қарам эдилар, ғоятда камбағал эдилар. Тарас Григорьевич туғилгандан кейин икки йил ўтгач, унинг оиласи Криловка қишлоғига кўчиб ўтди.

Қандайдир юз қирқ, юз эллик йилдай қисқа муддат илгари чор ҳукумати ва помешчиклар зулми остида эзилган Украина қишлоқларининг манзарасини кўз олдига келтириш учун, Тарас Григорьевичнинг ёддош шеърларидан бирида шу сатрларни ўқиш мумкин:

Ух, қандай даҳшат...

Бир замонлар тузгун бўлган қишлоқда

Ерлар қора қурум каби униққан.

Эл тентийди гала-гала ҳар ёқда,

Яшил боғлар ҳазон урган, чўлиққан.

Тўзон босиб, чирир қийшиқ қўрғонлар,

Бурган ўсмиш чашмаларнинг кўзидан,

Ўт тушгандай мунглуғ еру осмонлар...

Аммо темир сўққан сари тоблангандай, ҳар бир халқ ҳам жабр кўрган сари қарши кучи ўсиб боради. Украин халқи ўзининг узоқ асрли кураш тарихида кундан-кун чиниқиб, баҳодирланиб борди. Украин халқининг тарихи чет эл босқинчиларига қарши кураш тарихи, ватани ва халқининг озодлиги ва мустақиллиги учун олиб борган кураш тарихидан иборатдир. Украин халқининг бу курашларида катта ака — улуғ рус халқи ҳамшиша ёнбошида бўлди.

Украин халқининг содиқ фарзанди, узоқларни кўра олган, доно саркарда Богдан Хмельницкий бундан уч юз йил илгари Украинанинг истиқболини Россия билан қайта қўшилишида кўрди. Балли, бир бутунни ажратиб бўлмас! Дарҳақиқат, украин халқи бу тарихий шарафдан ютди.

Тарас Григорьевич рассомликка ғоятда ишқивоз эди. Ундаги бу майлни кўрган Энгельгарт Тарасни «сарой» рассоми қилмоқчи бўлди. Шу мақсадда уни Ширяев деган бўёқчи рассомга шогирдликка берди.

Ширяев артели айрим бадавлат хонадонларда ва Петербург театрларида шип ва деворларни безаш учун буюртмалар қабул қилар эди. Ишдан кейин Шевченко Петербургнинг боғларига чиқиб, қадимий ҳайкалларнинг расмини чизар эди. Саройларда бўлсин, театрларда бўлсин, парк ва музейларда бўлсин, у рус тасвирий санъати билан яқиндан танишди, кўзи пишди.

Тез орада Шевченкода бўлган таланти рус маданиятининг йирик намояндалари: Петербург Рассомлик академиясининг конференц-секретари Григорович, ўз замонасининг атоқли шоири Жуковский, рассомлардан Венецианов, Брюлловлар пайқаб олдилар. У билан танишдилар, дўст тутиндилар.

Улар ёш Тарас тимсолида катта бир кишини кўрдилар, унинг келажаги тўғрисида қайғура бошладилар. У Рассомлик академиясига кириб ўқиши учун крепостнойлиги ва крепостной насаби йўл қўймас эди.

Ана шунда десангиз, улуғ рус халқининг ўзига хос бағри кенглиги, шафқати, кичик миллатларга бўлган меҳрибончилиги ўз кучини барала кўрсатди. Рус халқининг улуғ классик рассомлари мўйсафид профессор Венецианов, Брюлловлар бир амаллаб пул йиғиб, Украина қишлоқларида ўзини бегу султон билган пруссиялик помешчик, кеккайиб кетган тентак Энгельгартга 2500 сўм бериб, ёш Тарасни озодликка чиқардилар. Бу 1838 йил 22 апрелда бўлган эди. Ана шу куннинг хотирасига бағишлаб Тарас Григорьевич «Гайдамаклар» ва «Катерина» поэмаларини ёзди.

Тарас Шевченко ўзининг «Гайдамаклар» поэмасини Василий Иванович Григоровичга бағишлайди. Григорович Петербург Рассомлик академиясининг конференц-секретари, айна вақтда буюк рус халқининг намояндаси эди. Шевченко ўз поэмасида Григоровичга ва у орқали улуғ оғаси ва халоскори бўлган рус халқига самимий миннатдорчилик билдиради.

Шоир «Гайдамаклар» поэмасининг кириш қисмида

Украинанинг халос қила олгувчи келажак авлодга мурожаат қилиб: «Рус халқи мени озод қилди, менинг келажакдаги насларимни ҳам озод этади. Юринг, болалар, шу адолатли суд олдига борайлик. У бизга келажак учун аниқ йўл тузиб беради», дейди:

Қани, юринг, авлодларим,
Одил судга, болаларим!
Бошимга ғам тушган кунда
Учратмасам ўшани мен:
Аллақачон гурбатларда
Қор тагида чирир эдим;
Кўмардилар ва дердилар:
«Бунинг кимга кераги бор?»
Оғир, аччиқ, ҳеч сабабсиз
Умр бўйи чекмак озор.
Даҳшатли туш ўтиб кетди!..
Қанот қоқинг, лочинларим.
Улар мени гурбатларда
Қўлим тутиб, озод қилган,
Улар менинг шафқат ила
Бошим силаб, дилшод қилган.
Фарзандидек сизларни ҳам
У меҳрибон кутар қувнаб,
Оқ йўл тилаб, сўнгра ундан
Украинага кетинг жўнаб!..

Украинанинг Россия билан қайта қўшилишининг тантанаси бўлган шу улуғ кунларда Шевченко ёзган бу мисралар бутун Украина халқининг улуғ рус халқига билдирган ташаккур ва миннатдорчилиги сингари жаранглайди...

Петербург Шевченконинг руҳига ўз прогрессив ва демократ руҳи билан таъсир эта бошлади. XIX асрнинг улуғ мутафаккирлари Белинский, Добролюбов ва Щедринлар билан таниш бўлиш Шевченко учун катта

шараф эди. Бу мутафаккирларнинг айтганлари ва ёзганлари Шевченконинг қалбида ўз акс-садосини топар эди. Ўз тентак гурури билан Россияни халқлар турмасига айлантирган, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов сингари инсоният генийларининг бевақт ҳалок бўлишига сабаб бўлган, миллионларча крепостной-қул деҳқонларнинг текин меҳнатидан манфаатдор бўлган Николай I га қарата Шевченко:

Яхшилик кута кўрма,—
Бекорга эркинлик кутаётибсиз,—
Эркинлик Николай газаби билан
Чил-парчин қилинган, мудраб ётибди.
Шу бечора эркин уйғотиш учун
Ер юзи йигилиб болтанинг тигин
Жуда ўткир қилиб чархлаши керак,
Ана шунда уни уйғотиш мумкин,—

деб ёзган эди.

Шевченконинг бу мисралари Лондонда яшовчи улуф мутафаккир Герценнинг «Колокол» журналида босилган «Россияни болта кўтаришга чақирингиз» деган мақола-сига жавоб эди.

Шевченко ижодида эркинликка интилиш мотивлари кучая бошлади. Бу Николай I га ёқмас эди, шунинг учун Николай Шевченкодан ўч олиш фикрига тушди ва бунга баҳона ҳам топди. Киевда Шевченко ёш тарихчи олим Костомаровга яқинлашди. Бу олим ўз атрофига Украинанинг либерал интеллигенциясини тўплаган эди. Костомаров тўғараги славянлар жамияти тузиб, немисларнинг шарққа бостириб киришига қарши курашмоқни хаёл қиларди. Бу идея Тарас Шевченконинг «Дахрий» асарида ўз ифодасини топади.

Динсиз бўлса ҳамки,
Ана шундайлар,

Констанцкий сингари эрлар —
Камолотга етган улуг инсонлар
Келтирар бир умр бу жаҳон учун —
Тинчликнинг барқарор, енгилмас кучи!

Бу тўғаракка йиғилган, амалий ишдан кўра гапдонликни яхши кўрадиган либералнамо интеллигентлар Тарас Шевченкога ёқмади. Шевченко уларни қаттиқ танқид қилди.

Чунки, Гоголь, Белинский, Герцен, Добролюбов, Чернышевский, Щепкин, Брюллов, Венециановларнинг жамулжами — XIX аср ўрталарида Руснинг илғор тафаккурдан баҳраманд бўлган Шевченко, албатта, Костомаров тўғарагидаги инжиқ одамларни ёқтирмасликка ҳақли эди.

Костомаров тўғараги тезда Николай оҳранкаси томонидан қўлга олинди. Бу вақтда Шевченко Украинада ўз адабий асарлари ва рассомчилиги учун материаллар тўплаб юрган эди. Шевченко Днепр соҳилида қўлга олинди. Костомаров тўғарагининг аъзолари: «Биз славянлар яшайдиган мамлакатларни рус подшоҳига тобе этмоқчи эдик», деб озод бўлиб кетадилар.

Сўроқ чоғида Шевченко ўзини жуда мардона тутди. Унинг «Туш», «Васият» ва бошқа асарлари ҳам жаңдарма қўлига тушган эди. Шевченко Костомаров тўғарагига алоқаси бор эканини қатъиян рад қилди. Лекин шоир ўз ижоди учун қаттиқ жазоланди. Шевченко сургунга ҳукм қилиниб, Оренбург линия батальонига оддий солдат қилиб жўнатилади. Ҳукмнинг устига Николай ўз қўли билан: «Қатъиян назорат остига олинсин, ёзиши ҳам, расм чизиши ҳам ман қилинсин», деб қўшиб қўйди.

1847 йил, 9 июнда Шевченко Орскга жойлашган 23-дивизиянинг 4-батальонига оддий солдат қилиб жўнатилади. Уша вақтларда Орск крепостини қозоқлар «Ёмон қалъа» деб атаар эдилар.

Улуғ шоир, Николай I замонасидаги солдатликнинг бемаъни машқларидан иборат бўлган машаққатли режимида ўн йил азоб-уқубат чекишга маҳкум этилган эди.

Шоир крепостнинг хилват жойларида парча-парча қозларга шеър ёзиб, биров кўриб қолмасин, деб этигининг қўнжига яширарди.

Шевченко қақроқ саҳрода ўз она Ватани — Украина, кенг серсув Днепр ва севгилиси Катряни такрор-такрор эсларди. Баъзан келажакка назар ташлаб, унда зулмдан озод бўлган «кенг қишлоқлар ва бу қишлоқларда хушчақчақ кишиларнинг ҳаётини» кўрарди.

1848 йилда Орол денгизи қирғоқларига юборилган экспедициянинг бошлиғи Бутаков экспедиция ўтган жойларни суратга олиш учун Шевченкони ўзи билан бирга олиб кетди. Экспедиция зўр машаққатлардан кейин Қўсоролга етиб бориб, ўша ерда қишлаб қолди.

Шевченконинг кўпгина яхши шеърлари Қўсоролда ёзилди. Ватандан узоқда, ғурбатда, севган қизининг жамолини соғинган ҳижронзада шоир ажойиб лирик шеърлар ёзди. У ўзининг болалик ва ўспиринлик йилларини кўмсаб, автобиографик шеърлар ижод қилди.

1849 йилнинг кузида экспедиция Оренбургга қайтиб келди. Шевченко чизган суратлар Петербургга юборилиб, шоирга енгиллик беришни сўралди. Петербургдан эса шоирни баттарроқ қийнаш тўғрисида буйруқ олинди. Шевченкони Каспий денгизининг шимоли шарқий қирғоғидаги Новопетровск крепостига жўнатдилар. Шоирни таъқиб этиш кучайди. Николай I қайтадан фармон бериб, ёзиш ва расм чизишни иккинчи марта қатъиян ман қилди. Чунки Шевченконинг «Туш» поэмасида подшо хонадони қаттиқ сатира остига олиниб, фош қилинган эди. Айниқса, маликани, Николай I нинг хотини, Александр II нинг онасини бўйнини тута олмайдиган, қалтироқ қилиб тасвир этилган эди. Подшо хонадони ўз шаънига бўлган бу ҳаққоний танқидни ҳазм қила олмасди. Юқорида айтилиб ўтилгандек, декабристлар қонини ҳали қўлидан ювмаган, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтовнинг жасади устида қаҳқаҳаси тинмаган самодержав тиран учун Шевченкони қурбон этиш ҳеч гап эмас эди.

Шевченко, ниҳоят 1857 йилда тутқунликдан бўшади. Сургун ва қамоқнинг оғир машаққатларидан қутулди. Ўз севган ишини дадил давом эттиришга қодирлигини хотира дафтарларидан бирида шундай деб ёзди: «Мен ўн йил бундан муқаддам ўзимни қандай ҳис қилган бўлсам, ҳозир ҳам худди ўшандай бардам ҳис қиламан».

1857 йилнинг ёзида Шевченко Новопетровск крепостидан чиқиб кетди.

Узоқ уринишлардан сўнг Шевченко Петербургда яшаш учун ижозат олишга муваффақ бўлди. Шунда ҳам полиция назорати остида яшади.

Тарас Григорьевич Шевченко Петербургнинг илғор намоёндалари томонидан хушвақтлик билан кутиб олинди. У рус маданиятининг йирик арбоблари билан танишди ва улар туфайли шоирга адабиёт салонларининг дарвозалари кенг очилди. Чернишевский, Добролюбов, Салтиков-Шчедрин, Шепкин, Курочкин ва бошқалар улуғ украин шоири, помешчиклар ва подшо амалдорларининг душмани, сургунларда чиниққан Шевченкодаги революцион жўшқинликни кўриб, уни ўз ҳимоялари остига олдилар ва қўллаб-қувватладилар.

Шевченко сўнгги марта 1859 йили Украинага келиб, ўз Ватанини, қавми-қариндошларини, ўша қашшоқ асоратдаги ҳаётни, бир парча нон учун эртадан кечгача қилинаётган меҳнатни кўрди. Украинада уни таъқиб этиб, яна қийноқ остига олдилар ва Украинада яшашни тақиқ қилдилар. Шоир Петербургга қайтиб, Рассомлик академиясида аввалги ишини давом эттирди.

Подшо ҳукумати томонидан қилинаётган сиқиклар шоирнинг мустаҳкам иродасини буколмади. Улуғ рус мутафаккирларининг ақлидан равшанлик топган унинг қалби ўз шеърини ёзаверди:

Золим подшолар ўз қилмишларига
Ҳазо тортадиган кун бўлармикан?
Ҳақиқат ўрнини топарми экан?

Топади албатта, қуёш чиқади,
Бу зулмат, ёвузлик эриб кетади.

Улуғ қўбизчи интизорлик билан қуёш чиқишини кутиб, 1861 йил 10 мартда вафот этди.

* *
*

Ҳамиша раҳнамомиз бўлган улуғ Ленин партияси — Коммунистик партия ўзининг миллатлар дўстлиги тўғрисидаги таълимоти билан кўзимизни очди. Дўстларни ҳам, душманларни ҳам таниб олдик. 1914 йили Шевченконинг туғилганига 100 йил тўлганда, Николай I нинг авлоди Николай II шоирнинг қабрини зиёрат этишни ман қилди. Ҳамиша раҳнамомиз бўлган Ленин партияси ўзининг «Путь правды» газетасидаги «Крепостниклар ва Шевченко» сарлавҳали мақоласида:

«Мудҳиш тақдирнинг насибасидан унинг косаси тўлган эди, ана шунинг ўзи ҳам улуғ малорус шоирга абадий шараф бағишлайди. Чунки у бутун умрида, шулар бахтиёр бўлсин, деб курашган, келажак авлод уни ҳурматлайди», деб ёзди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси халқларни озод қилди ва бирлаштирди. Ана шундан кейин ўз-ўзимизни танидик. Радищевни ҳам, Пушкинни ҳам, Лермонтовни ҳам, Гоголни ҳам, Руставелини ҳам, Церетелини ҳам, Фирдавсийни ҳам, Низомийни ҳам, Хисрав Деҳлавийни ҳам, Гюгони ҳам, Шекспирни ҳам, Шчепкинни ҳам, Шевченкони ҳам танидик.

Ватанимизнинг ажралмас йирик республикаларидан бири бўлган Украинанинг классик улуғ демократ шоири орзу қилган замонда яшаб турибмиз. Шарафлар бўлсин улуғ Коммунистик партиямизга!

[1953 — 1958]

АТОЙИ ЭМАС, ОТОЙИ

Газетамизнинг шу йил 14 январь сонида ўзбек классик шоири Отойининг филология фанлари кандидати Эргаш Рустамов томонидан нашрга тайёрланган асарлари тўғрисида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган кутубхоначи Х. Ақобирова ва филология фанлари кандидати М. Мирзаевнинг «Отойи эмас, Атойи» деган бир мактублари босилиб чиқди. Бир эмас, икки гражданин (гражданин бўлганда ҳам — бири хизмат кўрсатган кутубхоначи, бири кандидат, олим) редакцияга мурожаат қилар эканлар, мактубларини босмай бўладими?! Фикр алмашув ва лозим бўлиб қолганда, чалакам-чатти, хато мулоҳазаларга ҳам қулоқ солинади-да, тўғриси айтилади, аниқ фикр енгади, ҳоким бўлиб қолади.

Гап классик шоиримиз Шайхзода Отойи тахаллусининг ўзаги бўлган қадим-қадим турк халқининг «ото» сўзи устида боради. Мактуб эгалари: «Отойи» эмас, чунки ўзбекларда «ото» деган сўз йўқ, «ота» бор, «ота» сўзига «ёйи нисбат» билан («ёйи нисбий» эмас — *F. F.*) «йи»ни қўшиб бўлмайди. Демак, шоирнинг тахаллуси арабларнинг «ато» сўзидан тузилган «Атойи»дир, демакчи бўладилар.

Қадим-қадимлардан буён туркий тилда сўзловчи халқлар форси «падар» маъносида бўлган сўзни «ота» эмас, «ото» деб ёзганлар ва шундай ўқиб келганлар, шундай талаффуз қилганлар. Агар мактуб эгалари айтгандай бўлса, Шайх Саъдий Шерозий ҳам саводсиз бўлиб қолади-ку. У ўзининг «Гулистон» асарини Отобек Саъд Зангига бағишлайди, Отабекка эмас. Қадим ўзбекларда

«ўнг қўл вазир», «сўл қўл вазир» мазмунидаги «ўнг отолик», «сўл отолик» сўзларини ҳам «ўнг оталик», «сўл оталик» деб айтишга тўғри келади. Ёки гўдак ўғилларни ёркалаганда-ку «отохоним», «отом ўғлим», дейиларди. Агар бу сўзлардаги «о»ни «а»га айлантирганда талаффуз эркинлиги бузилади.

Тўғри, «ото» деб айтиш ҳозирги ўзбек имлосига мос эмас, аммо, қадим туркий халқлар, шуларнинг ичида қадим ўзбеклар ҳам ўзларидаги тил хусусиятлари ва талаффузларига кўра «ото», «оно», «бобо» деб ёзганлар, шундай деб ўқиганлар.

Ўзбек тили тарихини ўрганишда ёки ўзбек классикларининг асарларини оммага тақдим қилишда халқларга, хусусан ўзбек адабий тилига хос хусусиятларни, ўзбек ва турк халқлари тилларидаги орфографик ва фонетик талабларни ҳисобга олиш шарт ва ўтмишдаги «ото»ни ҳозирги «ота»га алмаштириш керак эмас эди.

СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти-нинг Ленинграддаги қўлёзмалар фондида сақланаётган 22 рақамли яккаю ягона қўлёзмада (бу қўлёзмадан олинган фотокопия Ўзбекистон Фанлар академияси А. С. Пушкин номли Тил ва адабиёт институтининг классик адабиёт бўлимида сақланмоқда) шоир тахаллуси, тақризчиларимиз даъво қилганларидек «айн», «итқи» ва «алиф»дан иборат араб сўзи «ато» (яратмоқ, пайдо қилмоқ, бахш этмоқ) дан эмас, «алиф», «те» ва «алиф»лар билан ёзилган ўзбек сўзи «ото»дан олиниб, «Отойи» шаклида ёзилган. Ҳатто девондаги 130 ғазалда алифнинг устига «мад» (чўзиб, «о» тарзида ўқиш кераклигини қайд қилувчи араб имлосидаги махсус белги) қўйилган. Китоб XVI асрнинг биринчи ўн йилларида ёзилган (1505 йилда кўчирилган, деб тахмин қилинади). XV асрда яшаган бу котиб шоир Шайхзода билан замондош бўлади, яъни ўзига «Отойи» деб тахаллус қўйган шоир ва унинг девонини кўчирган котиб ўз замонасининг имлларидан етук баҳраманд бўлган, араб, форс, туркий луғатларини мукамал билган, пашша қано-

тича хатога йўл қўймайдиган киши бўлади. Улар ўз туркий сўзларининг эшитилиш, ёзилиш ва талаффуз қоидаларини яхши билган, ўзбек, турк сўзи «бол» (асал)ни форсча «бол» (қанот) дан яхши фарқ қилган олимлардандир.

Араблар туркий лугат бўлган «хотун» сўзини «хавотунон», «хавотин» шаклида жам қиладилар ёки форсча «сирка» ва «ангубин» сўзларидан тўқима «сиркангубин», мураббони «сиканжабин» деб арабийлаштирадилар. Бу билан бу сўзлар арабники бўлиб қолмайди.

Келинг, ҳали ҳам классик шоиримизни ўз оти билан «Отойи» деб айтаверайлик. Араблаштиришнинг ҳожати йўқ.

Ҳар ҳолда бир нарсага иқрор бўлиш керакки, мен ҳам, сиз ҳам ҳурматли мактуб эгалари, машҳур совет олими, шарқшунос, турколог, лингвист, академик, профессор А. Н. Самойловичдан ҳам яхшироқ билмасак керак. Бу марҳум атоқли («отақли» ёки «отоқли» эмас — F. F.) совет шарқшуносининг бир неча ўн йиллар мобайнида олиб борган чуқур илмий текширишлари натижасида ёзган «Чағатайский поэт XV века Атаи» сарлавҳали мақоласида ҳам шоирнинг 260-газалида кўрсатилганидек, ўз тахаллуси шаклида, мактуб эгалари даъво қилгандай «عطائي» шаклида эмаслигини исбот қилади (ўқинг: «Записки коллеги востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР», том II, выпуск 2, Ленинград, 1927, стр. 257—274; ёки профессор Фитратнинг 1928 йилда Ўзнашр томонидан босилган «Ўзбек адабиёти намуналари» деган тўпламнинг биринчи жилдини қаранг, 151—158-бетлар).

Бу олимлар классик шоиримиз Шайхзоданинг тахаллуси «عطائي» — «Атоий» эмас, балки туркий «ото» сўзидан «Отойи» «آتایی» эканини қайд қиладилар. Биз ҳам шундай деймиз.

«Тегирмон тоши» деган ўзбек сўзини мажбурий ра-

вишда «такорим ул-атвош» деб жам қилишга уринишдай бемаънилик ҳеч қачон «илм» деб ҳисобланмайди.

Энди «ёйи нисбат», «ёйи масдар» каби «йи», «ий»ларни аниқлаб бериш тилчиларимизнинг иши, мен тилчи эмасман. Лекин мактубдаги «уқтириш» тўғри эмас.

Шоир Отойининг таржимаи ҳолидан шу нарса аниқки, шоирнинг ота-боболари насаб жиҳатидан бир-икки бўгин орқали Аҳмад Яссавийга бориб туташади. Шоирнинг мозори Тошкентнинг шимолидадир. Бу мозорлар ҳали ҳам бор. Революциягача катта зиёратгоҳ бўлган ерлар. Шоир Отойи шимолий Туркистоннинг (Чимкент, Сайрам, Туркистон, Йиқон, Ўтрор) қайси бир еридадир туғилиб, кейин маърифат қидириб қадим пойтахтимиз Ҳиротга (Ҳирига) бориб, шу ерда турғун бўлиб қолган бўлса керак. У Шоҳрух ва Улуғбеклар даврида яшаган, ижод қилган. Унинг ўз исми ҳалигача маълум эмас. Яссавий бошлиқ Туркистон шайхларининг авлодидан бўлганлиги учун лақаби Шайхзодадир. Шоирнинг сўзидаги ўта тиниқ ўзбеклик шимолий Туркистон ўзбекларининг шевасини эслатади. Унинг 260 лирик ғазалидан 109 таси аруз вазнларига мос тушадиган халқ қўшиқлари вазнлари билан ёзилгандир. Асарларига тил томонидан шоир Аҳмад Яссавийнинг кучли таъсири бор. Менинг сўзим — шу. Шоирнинг таҳаллуси «Атойи» эмас, «Отойи»дир. Юқоридаги «ото» сўзининг ёзилиши, талаффузи, эшитилиши тўғрисидаги даъвомизни оқлаш учун шоирнинг бир ғазалини келтираемиз:

Десангким: «Жон сипар қилғил, Отойим!»
Турубмен ушмуноқ, ўлдур, от, ойим!
Қулингмен соқласанг, жоним боринча,
Агар соқламасанг сен бил, сот, ойим!
Неча сархуш эсанг ҳуснинг майиндин
Вафо жоми майиндин ҳам тот, ойим!
Бақосиздур бу беш кун умри фоний,
Боқайин ой юзунга бот-бот, ойим!

Фалактин ўтқарурман меҳринг ўқин,
Десангким: «Қайдасен, оё, Отойим?»

Шу шеърда арабча «عطائي» («Атой») тахаллусини на мазмуни, на шакл, на талаффуз ва на қофия жиҳатидан ишлатиб бўлади. На форс адабиётида ва на ўзбек классиклари ичида араб сўзи «ато»дан ясалган «Атой» тахаллусидаги биронта шоирни учратамиз.

Муҳтарам мактуб эгалари «қатъий» фикр юритишдан аввал шоирнинг Ленинграддаги 22 рақамли девони қўлёзмасини; жилла қурса, бу қўлёзманинг Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти классик адабиёти секторида сақланаётган фотокопиясини бир кўздан кечиришлари керак эди.

[1959, январь]

ШОНЛИ МАДАНИЯТ КУРИГИ

Ўзбек халқининг маданияти жуда бой тарихга эгадир. Халқимиз жаҳон илм-фанининг равнақига ўзларининг катта улушларини қўшиб, ўзбек халқига хос бўлган заковат ва матонатни ер куррасининг турли бурчакларида яшовчи халқлар олдида намойиш этган Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон ал-Беруний, ал-Хоразмий, Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобир каби ажойиб кишиларимизнинг ўлмас номлари билан фахрланади. Ана шундай маърифатпарвар боболаримизнинг азиз меросини ардоқлаб келаётган халқимиз Октябрь кўёшидан баҳра олиб, инсоният тарихида янги мазмун ташкил этган социалистик фан ва маданиятини яратди.

Улуғ устозимиз Лениннинг ўлмас даҳоси туфайли ва шу даҳонинг ҳаётбахш нурлари билан улғайган миллий маданиятимиз бугун озодлик сари интилаётган қўшни Шарқ халқлари фан ва маданиятининг ривожланишига ҳам катта таъсир кўрсатмоқда.

Совет Ўзбекистони чиндан ҳам Шарқнинг машъали бўлиб қолди. Ўтган йили жаҳон халқлари ҳаётида муҳим воқеа бўлган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари конференциясининг республикамиз марказида ўтказилиши ўзбек халқи бошқа қардош халқлар қатори ўз маданияти билан дунё халқлари, жумладан, Шарқ халқлари ўртасида нақадар эътиборли ва машҳур эканлигидан дарак беради.

Конференцияда қатнашган Шарқнинг турли миллат халқлари делегацияси социализм тўла ғалаба қозонган мамлакатимизнинг кўпмиллатли маданияти ва адабиёти,

жумладан, ўзбек адабиёти ва санъатининг равнақ топганлиги ҳақида, унинг ўз халқлари ҳаётида тутган рол ҳақида самимий фикрларни айтдилар. Ютуқларимиз ҳақида фахрланиб сўзлар эканмиз, жонажон Коммунистик партиянинг биз санъаткорлар ҳақидаги оталарча ғамхўрлигини яна бир бор зўр мамнуният билан қайд қиламиз.

Қардош республикалар санъати ва адабиётининг миллий байрами — декада кўпмиллатли совет маданиятининг янада ривож топиши учун бир омил бўлиб келмоқда. Ўтган йили тожикистонлик, қирғизистонлик ва қозоғистонлик қардошларимиз ўзларининг санъат ва адабиёт соҳасида эришган кейинги ютуқларини талабчан Москва томошабинлари ва китобхонлари олдида намойиш қилдилар.

Бугун Москвада очиладиган Ўзбек адабиёти ва санъати декадаси ҳам миллий маданиятимизнинг синон маъракасидир. Жуда мамнуният билан қайд қиладиган момент шундаки, ўтган декададан бери адабиётимиз ва санъатимиз қиёс қилиб бўлмас даражада ривожланди. Агар ўтган декадага 3 роман 3 повесть ва бармоқ билан санарли поэмалар билан борган бўлсак, энди 15 га яқин роман ва повесть, 10 га яқин поэма, тарихий ва замонавий темада ёзилган янги драмалар, турли мавзудаги янги шеърлар циклларини ўз ичига олган китоблар билан бормоқдамиз.

Шу жумладан, мен ҳам рус ва ўзбек тилларида босилган ўзимнинг янги шеърый китобларим билан қатнашаман.

Қисқа бир муддат ичида «Дилором», «Улуғбек», «Зайнаб ва Омон», «Майсаранинг иши» операларининг саҳнага қўйилиши миллий музика маданиятимизнинг гуллаб-яшнашидан дарак беради.

Муҳокама ва мунозараларда москвалик дўстларимизнинг самимий маслаҳатлари миллий адабиётимиз ва санъатимизнинг янада ривож топишига ёрдам беражагига ишончимиз комилдир.

[1959, февраль]

ИККИ МАШРАБ

Ўзбек классик адабиёти тарихида ўзига хос катта ўрин тутган, оташин ҳажвий шеърлари ва ўйноқи газаллари билан халқимиз қалбидан чуқур жой олган, номи бутун Урта Осиё ва ундан узоқларга машҳур бўлиб кетган ажойиб шоирларимиздан бири Бобораҳим Машрабдир. Бобораҳим Машраб ижоди аллақачонлардан буён ижтимоий аҳамият касб этган бўлиб, унинг номи халқимиз ҳаёти ва тарихида мутаассибликка, ислом ақидаларига қарши курашнинг байроғи бўлиб келди. Руҳоний диндорлар Машраб номини ва асарларини бор кучлари билан бадном қилишга, баъзи ҳолларда эса унинг халқ орасидаги обрўсидан фойдаланиб, уни авлиёлаштиришга, ижодига сўфиёна тус беришга интилиб келдилар. Лекин Машраб халқ орасида доим яшашда, курашда давом этди ва ўзининг ўлмас, ёлқинли шеърляти билан бизнинг совет замонамизга ҳам кириб келди.

Қарийб ўтган икки аср мобайнида адабиётга алоқадор ҳамма кишилар Машраб тўғрисида гоётада жумбоқ ва мушкул бир тушунчага эга бўлиб келдилар. Бобораҳим Машрабнинг бир талай асарлари юзасидан динга шак келтириши, даҳрийлиги аниқ бўлиб, ҳамма шунга кўникиб келаётганда бирорта ўта мутаассиб ва тасаввуфдан иборат бўлган газали тушунчани бузади-да, нима дейишга ҳайрон қоласан. Яҳудийларнинг пайғамбари Авраам — «Иброҳимдан қолган эски дўкон» — Маккани танимаган Машрабга қойил қолиб турганинда, «алифни дилга жо

қилмоқни бисмиллодан ўрган»ган бошқа бир Машраб чиқиб, ишнинг пачавасини чиқаради. Машраб даҳрий шоир бўлса, «Мабдаи нур» деган ўта тасаввуф китобини ким ёзган?

Бу масала адабиёт тарихчиларимизнинг, илмий-текширув институтларимиздаги бир талай илмий ходимларнинг тадқиқот ишларида жуда чигал муаммо бўлиб келди. Даҳрий деб ёза туриб, тасаввуф шеърларни шарҳ қилганда, илмий асарлардан мантиқ йўқолиб қоларди. Тамом диний шоир деб Машрабдан кўз юмганда, Машрабдай улуғ шоирнинг йирик ижодини менсимаганлик, катта бир хазинадан воз кечганлик бўларди.

Бундан ташқари, Машрабнинг туғилган жойи тўғрисида ҳам аниқлик йўқ эди. Машрабнинг ўз асарларини синчиқлаб ўрганилмаганлиги сабабидан, асрлар ошиб келган овозага ишониб, кўпчилик уни наманганлик деяри эди. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган «Девони Машраб» китобининг XVIII аср охирида ва XIX асрда кўчирилган 20 дан ортиқ қўлёзма нусхасида ҳам Машрабнинг Намангандан эканлиги айтилади. Мен ҳам «Момойи гисунабурида» деган бир очеркимда уни чуқур текшириб ўтирмай, наманганлик дея берган эдим. Кейинги текширишлар бу фикрни тасдиқламади.

Бобораҳим Машрабнинг қаерда туғилганлигини аниқлашда унинг замондоши — самарқандлик Муҳаммад Бадеъ Малиҳонинг «Музаккир ул-асҳоб» китобига суяниш тўғрироқ бўлар эди. Бу асарнинг автографи Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондидан 4270 номерли инвентарда сақланаётган бўлиб, унинг 315-варағида: «Машраб тахаллуси Раҳимбобойи қаландар аст. Асл аз вилояти Андигон буда дар айёми бараҳна рўй бакасби фазилат ва фазойил ба вилояти Намангон омада...» дейилган. (Таржимаси: «Машраб қаландар Раҳимбобонинг тахаллусидир. Асли Андигон

(Андижон — F. F.) вилоятидан бўлиб, ёшлик чоғларида илм ва фазилатлар касб этиш учун Наманган вилоятига борган...»)

Муҳаммад Бадеъ Малиҳо берган маълумотга шунинг учун ҳам ишониш керакки, у Машрабга замондош бўлиши билан бирга, у билан Самарқандда учрашган, уни яхши билган ва ўзининг «Музаққир ул-асҳоб» асарини ҳам Машраб ҳаёт вақтида, яъни 1688—1691 йилларда ёзган.

Бундан ташқари, «Девони Машраб» китобининг ўзида ҳам бу масалага доир қарама-қарши маълумотларни учратамиз. Гарчи китобнинг бошида шоирни наманганлик дейилса ҳам, аммо бир қанча саҳифа ўқиганимиздан кейин Машрабнинг қуйидаги ғазалига дуч келамиз:

Аввал, қадами пири муғро ишқ аст.

Дуввум, сарупо бараҳнагонро ишқ аст.

Риндони Бухороу бангиёни Кашмир.

Шоҳ Машраб тарки Андижонро ишқ аст.

Таржимаси: Аввало, пири муғон сари қадам қўйишнинг боиси ишқ туфайлидир. Иккинчи, бош-оёғи ялангликнинг сабаби ҳам ишқ туфайлидир. Бухоро риндларининг риндлиги ва Кашмир бангиларининг кашандалиги, шоҳ Машрабнинг Андижонни тарк этиши ҳам ишқ туфайлидир.

Машрабнинг андижонлик эканлигига китобнинг бошқа ўринларида ҳам ишора қилинади. Масалан, бунда Машрабнинг бир неча марта Андижонга боргани таъкидланади.

Бир борганда, у Андижон бузрукворларини зиёрат қилади. Бошқа бир сафарида эса, ўн саккиз йил кўрмаган онаси ва сингисини кўргани боради. Бундан кўринадики, Машрабнинг оиласи Андижондан ҳеч қаёққа бормаган.

Лекин Машрабнинг Наманганда ўқигани, яшагани, бу шаҳарни севгани, қайта-қайта у ерга боргани ва бу шаҳар шоир ижодида чуқур из қолдиргани шубҳасиз бўлиб,

Бунинг эвазига наманганликлар уни ўз ҳамшаҳарларидек
қўриб, доим севиб ўқиганлари аниқ фактдир.

Умуман, Бобораҳим Машраб ташвишли, оғир ҳаёт ке-
чирди. Машраб тахминан 25 ёшларида наманганлик пири
Мулла Бозор охуннинг тарғиботи билан Қашқарга бора-
ди. У бу ерда ўша замоннинг энг йирик эшони, нақш-
бандия сулукининг «пири комили» Офоқхўжанинг дарго-
ҳига йўлиқади, пирга қўлини беради. Пир уни ўз мурид-
лари қаторига қўшиб, катта даргоҳнинг етимбаччалари-
дан бири қилиб қўяди. Машраб у ерда ихлос ва чидам
билан етти йил Офоқхўжанинг хизматини қилади. Аммо
кишининг вужудида бўлган табиий кучларига энд ҳо-
латда яшаш вужуд эгасининг руҳида исён кўтаради, ўз
табиий оқимига тушишга уринади. Пир даргоҳидаги тар-
ки дунё қилганларга хос умр гоят зерикарли эди. Май
ичмаслик, қўшиқ айтмаслик, музыка тингламаслик, сурат
чизмаслик, суратга қарамаслик, хотин-қизлар парда ичи-
да — жамолдан маҳрумлик — бу, ахир, ўттиз ёшдаги нав-
қирон йигитлар учун зиндон билан баравар-ку! Озод,
жўшқин, тинмағур руҳга эга бўлган Машраб Офоқхўжа-
га мутаассиб оталар томонидан назир тортилган бир кани-
вак қиз билан севишиб қолади. Тез орада бу сирни Офоқ-
хўжа билиб қолади, унинг амри билан «улуғ даргоҳ»нинг
бўйни йўғон қаландарлари Машрабнинг қўл-оёғини бой-
лаб, ёрлик иқтидоридан маҳрум қиладилар, кейин Қаш-
қардан ҳайдайдилар. Бу қаттиқ аламни, бу қаттиқ ҳа-
қоратни Машраб умри бўйи унутмайди, руҳонийларга,
эшонларга, домлаларга қарши бутун ҳаётида кек сақ-
лайди.

Хўш, Машрабнинг Офоқхўжа даргоҳида шундай оғир,
ҳақоратли жазоланиши ёлғиз канизак қиз туфайли эди-
ми ёки Офоқхўжанинг Машрабда бошқа хусуматлари ҳам
бор эдими? Ҳақиқатни олганда, бу Машрабни жазолаш
учун бир баҳона эди, холос. Машрабнинг Мулла Бозор
охун томонидан Қашқарга юборилишига, унинг Қашқар-
да бундай қаттиқ жазо тортишига, охирида (1711 йил)

дорга осиб ўлдирилишига бош сабаб, унинг ўз атрофини қуршаган, иши сўзига тўғри келмайдиган, худбин, жамият ва борлиқ ҳақида ижодий фикр юритиш қобилиятидан бутунлай маҳрум мутаассиб руҳонийлар билан ўз ақлини таниган вақтидан бошлабоқ келиша олмагани, ўзаро баҳсларда доимий равишда уларни аямай танқид қилиши, фош этиши, халқ олдида обрўларини тўкиши, кўз очирмаслиги ва ҳоказолар эди. Машраб ижодини ўрганишда масаланинг бу томонини асло унутиб бўлмайти.

«Девони Машраб» тўпламида ва баъзи ривоятларда Бобораҳимда ўткир жаваба, оташин жўшқинлик, лоуболилик ва бошқаларни кўриб, «Ҳазрати Офоқхўжам унга Машраб деган номи мустаор — тахаллусни илтифот қилдилар», деган мазмун бор. Гўё Бобораҳимга «Машраб» тахаллусини Офоқхўжа берган эмиш. Шу тўғрими? Бу саволга жавоб беришдан илгари ўзбеклар ўртасида болаларга от қўйиш одатининг бир кичик қисмини этнографик томондан текшириб кўрайлик.

Ўзбекларда бола йўлда туғилса Йўлчи, тўйда туғилса Тўйчи деб от қўядилар. Муҳаррама, Сафарбой, Мулларажаб, Рамазонҳожиди, Аширмат, Жуманиёз — бу исмлар эса боланинг туғилган оғи, туғилган кунини нишонлашдир. Туғилган бола бирор табиий камчилик ё ортиқлик билан туғилса, унинг ҳам оти тайёр. Оёқ, қўл бармоқларида, аъзосидан бирор ортиқлиги бўлса — Ортиқжон, Қўшоқбой, агар қора хол билан туғилса — Холдор, Холхўжа, қизил хол билан туғилса — Тожибой, Тожиниса, Норбиби, Норбой бўлади. Агар туғилган бола ота-онасининг гуноҳи биланми ё бирор табиий офат биланми касалманд туғилса, ўша касалнинг нишонларига қараб исм қўйилади. Агар бола чилласи ичида ҳадеб тиришаверса, «тахта» бўла берса, «шайтонласа», уйқусида хирилласа, унга Мели деб исм қўядилар. Агар туғилган болада қандайдир яллуғли шишлар бўлса, унга Парпи деб исм қўядилар. Энди «машраб» дегани нима дегани? Унинг юқоридегича исм қўйишга алоқаси борми?

Биринчидан шуки, «машраб» деган Луғатнинг биздаги маъносида араб лексиконига қатъиян алоқаси йўқ. Арабларнинг «шариба» масдаридан келиб чиқадиган «машраб» сўзи бирор ичимлик ичиладиган «ичиш ўрни» маъносида бўладики, бу албатта кишига исм ёки тахаллус бўлолмайди. Биз Ўрта Осиё халқлари, озарбайжонликлар, эронликлар, афгонлар «машраб» сўзидан ринд, лоуболи, яъни эркин фикрли маъноларини англаймиз. Исм бўлмай, ёлғиз ҳолда «машраб» табиат, феълу атвор дегани; «шўх машраб киши» деганда, шўх табиатли кишини тасаввур қиламиз.

Иккинчидан, кўпчилик хотинлар ҳомилали вақтда асаб жиҳатидан нормал ҳолатда бўлавермайдилар. Бошқоронғулик, инжиқлик, серуйқулик, вазисз йиғлаш сингари ҳолатлар кўп учрайди. Жуда оз, айрим ҳомилали хотинларда бошқа хотинлардан эшитиб келган талқин таъсирида чўчиш ёки ҳалиги нормал бўлмаган руҳий ҳолатларда — галлюцинация аҳволлари ҳам юз беради.¹

Ҳеч ким йўқ ерда, биров чақиргандай, кўз ўнгида бир савам пахта юмалаб кетгандай, аланга ёнгандай бўлади, айрим-айрим хотинларда гўё қорнидаги болалари йиғлагандай, шу овозни онаси «барала эшитган»дай, сезгандай ҳам бўлади. Оналар гоятда қаттиқ қўрқадилар, ҳушдан кетиб қолганлари ҳам бўлади. Ваҳоланки, бола она қорнида ҳеч қачон йиғламайди. У ерда овоз чиққудай ҳаво тўлган жой йўқ. Бу, ҳалиги айтгандай, галлюцинациянинг ўзгинасидир...

Шундай қилиб десангиз, «она қорнида йиғлаган» болаларнинг исмларини «Машраб» қўядилар. Бу қадим ўзбеклардан қолган этнографик бир одатдир.

Бобораҳимнинг иккинчи исмининг Машраб бўлишини ҳам шундан ахтариш керак бўлади. Ривоятларга кўра,

---

¹ Бу ҳолатни албатта ўз мутахассислари — медицина ходимлари шарҳлаб берарлар. (Автор эскартиши.)

Бобораҳимнинг онаси бозорда кета туриб, бир саватдаги узумдан икки гужум еган эмиш, шунда қорнидаги бола: «Эй она, нега бировнинг ҳақини едингиз?» дегандай бўлган эмиш. Лекин она қорнида йиғлаган «Машраб» болаларнинг асл ўз исмлари бўлади. Машраб асл исмга қўшимча бўлиб юритилади. Бобораҳим Машраб, Мелиқўзи дегандай.

Айниқса, феодализмнинг энг қоронғу замонларидан бўлган XVI — XVII асрларда дин, хурофот, хусусан, энг юқори чўққисига чиққан, қиёмига етган бир даврда «она қорнида гапирган» болалар кўп бўлса керакки, Машраб исмли таниш, нотаниш тарихий шахслар кўп учрайди. Албатта, ҳамма машраблар ҳам омию бенаво бўлавермагандир. Уларнинг ичидан Бобораҳим Машрабдан бошқа ҳам Машраб исмли шоирлар ўтгандир. Чунончи, «Қомуси аълом» номли луғатда бир эмас, бешта Машрабдан хабар берилади. Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида ҳам Машраб деган шоир бор. Эронийларнинг Қум шаҳридан чиққан ўз Машраб шоирлари ҳам бор.

XVII — XVIII асрдаги ўзбек адабиётида эса, Машраб деган икки шоир бор. Булардан бири бизнинг севикли шоиримиз — Бобораҳим Валибобо ўғли Машрабдир. Иккинчиси, билмадик — Ўзганда туғилиб, Наманганда яшаганми, ёхуд Наманганда туғилиб, Ўзганда яшаганми (буни албатта бундан кейинги тадқиқотлар аниқлайди), Мулла Рўзи охун деган сўфий шахсдир. Бу одам ўзига Машраби Соний деб тахаллус қўйган. Бу киши Бобораҳимдан 40—50 йиллар кейин яшаган бўлиши эҳтимол. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида унинг девони сақланади. 9968 номерли бу девон шоирнинг қўлёзмаси эмас, анчагина хушхат котиб томонидан кейинроқ кўчирилган бир нусхадир.

Ҳалигача Бобораҳим Машрабга иснод бўлиб келган «Мабдаи нур» номли сўфиёна ахлоқий тизма асар шу Мулла Рўзи охуннинг асари экани аниқ ва равшан бўлди.

«Мабдаи нур» Мавлоно Жалолоддин Румийнинг «Маснавий»сига тақлидан ёзилган кучсиз бир шарҳдир. Лекин Мулла Рўзи — Машраби Соний бу асарни ёзиб қўйиб, тоза ҳам мақтанади. Бу асарни ҳатто «Хамса»лардан юқори қўяди. «Ҳар бир мусулмон шунини ўқисин, ўқимаса мусулмонлигига шубҳам бор», дегандай бўлади.

Лекин Машраби Соний ҳам ўз доирасида анчагина талантли шоир ҳисобланади. Унинг ёзган шарҳи, шеърлари равон, ўқишли. Аммо ҳамма ғазалининг охириги мисраларида деярли «Мабдаи нур»ни мен ёздим, ўқинг, мусулмонлар», деган ундов бор.

Яна шу институтнинг бисотида 9251 рақамли бир қўлёзма бор. Шу қўлёзманинг охирида Мулла Рўзибойнинг бир мухаммаси тўлиқ кўчирилган. Уша мухаммасда шундай сатрлар бор:

Синаи покимга жодур кулли шарҳи «Маснавий»,
Ояти «Тоҳо» талаб бўлсанг, менинг олдимга кел.
Кўзи кўр, жондан боқиб, жононани кўрдум, деган,
Зоҳир исмим Рўзибою, Мавлавий ўғлум деган,
Машраби Соний талаб бўлсанг, менинг олдимга кел.

Вақти охир ошкора бўлди бу «Мабдаи нур»,
Зоҳиру ҳам ботиним толибга еткургай сурур.
Шарҳи байти «Маснавий» Мавлавий Румий будур,
Зоҳири аъмо талаб бўлсанг, менинг олдимга кел.

Демак, Бобораҳим Машраб «Мабдаи нур» авторлигидан холис бўлди. Бу ҳаммаси эмас, ҳали гап кўп.

Бобораҳим Машрабнинг оташин, жўшқин лирик шеърлари, ўз замонасидаги бошбошдоқлик, қоронгилик, зулму ситамлардан шикоят қилиб ёзган исёнкор сатрлари ўша вақтлардаёқ жабр кўрган омма ўртасида нур тезлиги би-

лан ёйилиб борар эди. Машраб бир ғазални тугатар-тугатмас ошиқлар, маъшуқлар, риндлар, қалби аламли кишилар илиб олиб, куйга солар эдилар. Қашқардан тортиб бутун Фарғона, Тошкент, Зарафшон воҳаларига қадар қалдирғочдай учиб борган бу сатрлар шоирнинг зўр ҳурмати эл ўртасида ёяр эди. Бу улуғ шуҳратдан чўчиган дин аҳллари, эшонлар, домлалар шу шуҳратни ўз диний манфаатлари йўлига бурмоқчи бўлдилар. Бунинг учун улар Машраби Соний — Мулла Рўзи томонидан ёзилган сўфиёна шеърларни Бобораҳим шеърлари билан аралаштириб, омма ўртасига ёя бошладилар. Ҳанузгача «Девони Машраб»дай кенг тарқалиб келган тўплам ҳам шу зайддаги қўшма, аралашмалардан иборатдир. Чунки бу тўпламни йиғган шахс ҳам Бобораҳим асарларини Машраби Сонийнинг асарларидан фарқ қилишда илмий ва тадқиқий савияга эга бўлмаган, содда бир киши бўлган, албатта.

Ҳар ҳолда, дин аҳллари ўтган шу икки асрдан зиёдроқ бир муддатда Машраб ниқоби остида талайгина тарғибот ва ташвиқот ишларини юргизиб олдилар. Бобораҳим Машраб номига иснод келтирган Мулла Рўзининг мутасаввуф шеърлари хонақоларда, зикрларда, қаландарларнинг оғзида, эшон оймларнинг жаҳрияларида узоқ муддат мунграб келди. Лекин чинакам ишқ эгалари, покиза сўз, лирик ҳиссиёт, оташин севги талаб бўлган кўпчилик ўз шоири Бобораҳим Машрабнинг асл ижодини хас-хашаклар орасидан топилган дурдоналардай ардоқлаб, сақлаб, куйлаб, бизнинг замонамизгача эсон-омон етказиб кела олди.

Эндиги бизнинг вазифамиз йирик шоиримиз Бобораҳим Машрабнинг ижодини қайта бошдан ўрганиш, уни аралашмалардан, тухматлардан тозалаб, халқимизга етказиб беришдир.

Ўзбекистон Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий ходими, филология фанлари кандидати Абдуқодир Ҳайитметов Машраб

ижоди устида узоқ вақтлардан буён унумли илмий ишлар олиб бориб, анчагина муваффақиятларга эришди. Юқорида айтиб ўтилган Машраби Соний тўғрисидаги тадқиқот материаллари ҳам унинг ишидан олингандир.

А. Ҳайитметов билан бирга шу соҳада иш олиб бораётган бошқа илмий ходимлар тез орада бизнинг **Машрабни** ўз халқига яна яқинроқ таништириб қўядилар, деб ишонамиз.

[1959]

ТАРИХИЙ МУНОСАБАТЛАР

Шарқ мамлакатлари халқлари билан Ўрта Осиё халқлари ўртасида дўстона муносабатлар жуда қадимдан давом этиб келганлиги билан изоҳланади.

Бепоен замонлардирки, ҳар икки қадим қитъа — Осиё ва Африкада яшаган халқлар, ҳатто бу қитъаларнинг чегаралари тайин қилинмасдан илгари бир-бирига дўст ва қариндош эдилар.

Улуғ Хитой ва Ҳиндистондан тортиб қадим Мисрга, Арабистонга, Румога бориладиган йўл асосан Ўрта Осиё устидан ўтар эди.

«Бир вақтлар, — дейди ўз сўзида кашмирлик Фулом Муҳаммад Бахши, — Помир орқали Ўрта Осиёнинг кўп ерлари билан алоқа боғлаган эдик. Уша даврларда савдо алоқаси — маданий алоқа бор эди. Бу алоқалар бизнинг ҳаётимизга ва бизнинг маданиятимизга ўз таъсирини кўрсатган эди».

Бизнинг эрамыздан бир неча асрлар муқаддам Ўрта Осиё орқали Фарбга, Шарққа, Жанубга ва Шимолга савдо йўллари ўтган эди. Ўрта Осиёнинг мазкур савдо йўлларидаги тутган географик мавқеи уни ўша даврдаги, яъни эрамыздан бурунги I—II асрлар ва эрамызнинг I—IV асрларида, катта «халқаро» бозорлардан бирига айлан тирди ва Хитой, Ҳиндистон ҳамда бошқа қўшни давлатлар билан маданий ва савдо алоқаларини олиб боришда катта имконият туғдирди. Уша даврларда грек, рус ва

бошқа Ғарбий Европа халқлари ўз молларини Шарққа, Урта Осиё ва Эрон орқали олиб ўтганлар.

Савдогарлар қадимги савдо йўли орқали Қора денгиздан то Кирус (Кура) дарёсигача, ундан Чиркал (Каспий) денгизга ва ундан Оксус (Аму) дарёнинг манбаига келганлар ва бу ерда ҳинд савдогарлари билан савдо қилганлар. Савдо муомалалари тамом бўлгандан сўнг, улар юқорида айтилган йўллари билан яна ўз ватанларига қайтганлар.

Бироқ Урта Осиё Ғарб билан Шарқ ўртасидаги савдода воситачилик ролини ўйнамасдан, балки эрампиздан бурунги даврлардаёқ Хитой ва Ҳиндистон давлатлари билан бевосита моддий ва маданий алоқада бўлиб келган. Урта Осиё тўқилган ип ва ипак моллари билан чегарадош бўлган ўлкаларда шуҳрат топганлигини, бу моллар қўшни давлатларга, шунингдек Ҳиндистонга ҳам олиб борилганлигини тарихчи Наршахий ўз асарида айтиб ўтади.

Хитой билан Урта Осиё орасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар жуда қадим замонлардан бери мавжудлиги ва Хитойдан Урта Осиёга бир неча маротаба элчилар келганлиги, Фарғона отлари Хитой элчиларининг диққатини ўзига жалб этганлиги бизга маълумдир. Улар Фарғона отларини «осмон оти» деб атаганлар. Хитойга Фарғона отини энг биринчи бўлиб келтирган киши Чжан Цянь бўлиб, у ўзи билан бирга Хитойга беда уругини ҳам олиб келган. Беда уруги биринчи даврда император Бу-Дини саройи олдидаги ерларга экилган, сўнг бутун императорлик даврида Фарғонадан тоқ келтириб ўтқазилган. Узумдан вино тайёрлаш ва уни сақлаш ишларини хитойликлар ўртаосиёликлардан ўрганганлар.

Низомий ўзининг «Шарафномаи Искандарий» китобида македониялик Искандарнинг Хитой устига бостириб боргани, шунда Хитой хоқони бизнинг ўртаосиёликлардан ёрдам сўраганини шундай деб айтади:

Эи шоҳи Хито то ба шоҳи Хўтан,
Фиристоду тартиб кард анжуман.
Сипоҳи зи Санжобу Фарғонаро,
Дигар марзо дарои фарзонаро,
Эи хархира аз Чочу аз Кошғар
Баси паҳлавон хонд заррин камар
Ба кўҳи раванда дароварди пой,
Чу пўлоди кўҳи равон шуд зи жой.

Эрамининг I—III асрларида Кушан империяси гуллаб яшнади ва бу давр Хитой ҳамда Ҳиндистон билан маданий ва иқтисодий алоқаларнинг юксалган даври бўлди. Урта Осиё савдогарлари Хитойга Самарқандда ишланган шиша асбоблар, қимматбаҳо тошлар, турли зийнат асбоблари ва бошқа моллар олиб бориб, Хитойдан ипак, лак, қоғоз, тери, темир, олтин, кумуш, никель каби металллар ва матолар келтирар эдилар. Шу матолардан кўп қисми Самарқандда ишлана бошланди. Бунга Самарқанднинг ўзида ишланган қоғоз ёрқин мисолдир. Шуниси характерлики, буддизм Хитойга Урта Осиёдан ўтган, 147 йили буддизмининг муқаддас китобларидан бири — «Амитаба-Сутра» Хитойга Урта Осиёдан келтирилганлиги ҳақида Хитой солномалари шаҳодат беради. Шунингдек, Будда китобини хитой тилига биринчи бўлиб таржима қилган ва Хитойнинг марказида 20 йилдан ортиқроқ яшаган киши ҳам ўртаосиёлик бўлиб, бизнинг эрамининг II асрларида ўтган.

Тифиз иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши билан бирга Урта Осиё ва Ҳиндистон орасида жуда яқин маданий алоқалар ҳам мавжуд бўлган.

Бу даврдан бизга қолган жуда кўп архитектура, скульптура ёдгорликлари Кушан империяси даврида Кушан давлатининг составига кирган халқларнинг бадиий маданиятлари жуда юксак бўлганидан дарак беради. Махсус адабиётларда бу санъатни «гандҳар санъати» деб юритилади.

Гандҳар санъатини Ўрта Осиё ва Ҳиндистон эллинистик санъатининг сўнги варианты, грек классик ва маҳаллий санъат формасининг синтези деб ҳисобласа бўлади.

Бу даврнинг маданий ёдгорликларига эрамининг биринчи асрларида Кушан империяси даврида яратилган, ибодатхонанинг пештоқига ўрнатилган ва тошдан ясалган музикантлар ҳайкали ажойиб мисол бўлади. Бу ҳайкаллар Амударё бўйларидан топилаган.

Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасида яқин маданий алоқа мавжудлиги сабабли Ўрта Осиёга буддизм кириб келди. Ўрта Осиёда топилаган будда ҳайкалларининг тасвири гандҳар санъати стилидадир. Бу ёдгорликлардан энг қадимийси бизнинг эрамининг III асрига тааллуқлидир.

V—VII асрларда Ўрта Осиёнинг шарқи жанубида жуда кўп будда диний иншоотлари мавжуд бўлган. Хитой сайёҳи Цюань-Цзян Термизда ўрта будда монастири кўрганлигини айтади. Будда монастирлари Самарқандда, шунингдек, бошқа жойларда ҳам бўлган.

Ўрта Осиё санъати ўз навбатида Деҳли салтанати санъатига таъсир кўрсатган. Уша давр санъатининг энг характерли кўринишларидан бири Ҳиндистон архитектура ёдгорликларида Ўрта Осиё архитектурасига хос мотивларнинг пайдо бўлишидир. Ҳинд меъморчилиги гумбаз, қубба, учли пештоқ каби янги Ўрта Осиё архитектура усуллари билан бойиди. Қутб минор ва Қувват ул-ислом масжиди каби янги минорали масжидлар ҳамда гумбазли мақбаралар вужудга келди.

Ҳиндистон ва Ўрта Осиё халқлари ўртасида маданий алоқанинг янада кенгайишида хоразмлик улуғ олим, энциклопедист Берунийнинг «Таҳқиқу мол ил-Ҳинд» («Ҳиндистон тарихи») номли китоби катта ўрин тутади.

Берунийнинг бу асари ўрта аср бошларида Ҳиндистон тарихи бўйича ягона манбадир. Беруний ўз асарида биринчи даражали манбалар асосида ҳиндларнинг фалсафий ва илмий назариялари, астрономия ва астрологияси, шунингдек, уларнинг қабул қилган ўлчовлари ҳақида муфассал

сўзлайди. Шу билан бирга, Беруний Ҳиндистон географияси, хусусан унинг дарёларининг манбалари ва оқими, Ҳиндистоннинг ижтимоий тузумлари ҳақида сўзлайди ва каста (ижтимоий гуруҳ) системасига умумий характеристика беради.

Беруний бу ажойиб асарида Ҳиндистондаги урф-одат, никоҳ, ворислик, ҳинд миллий байрамлари ва унга оид маросимлар ҳақида сўзлайди. Ҳинд тилига характеристика беради ва бу тилда ёзилган асосий фалсафий ва диний асарларни кўрсатиб ўтади.

Беруний ўз асарида ўзидан илгариги асарлардаги ва ўз давридаги Ҳиндистон ҳақидаги билимларга яқун ясайди.

Бу асар юнон, араб олимлари асарларининг Беруний томонидан санскрит тилига қилинган таржимаси билан биринчи марта танишган ҳинд халқлари учун ҳамда илк ўрта аср ҳинд фанининг муваффақиятлари билан танишган Урта Осиё, Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари халқлари учун ҳам жуда катта аҳамиятга эга.

Эрон билан бизнинг ўртамиздаги муносабатларимиз қадимийлигини улуғ шоир Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарини ёдга олиш билан кифояланаман. «Шоҳнома»нинг бутун мазмуни Эрон ва Туронда яшаган халқларнинг ўзаро муносабатларини ҳикоя қилмоқдан иборатдир.

Фирдавсий замонасидан ҳозиргача бўлган моддий ва маънавий алоқаларимизни ифода этувчи ҳужжатлар Шарқ-шунослик институтининг фондида сақланаётган неча карвон юки бўладиган нодир китоблардан маълумдир.

Қадим араб халқлари билан бўлган тарихий муносабатларимиз хусусан VII асрдан сўнг, ислом дини бизнинг тарафларга қараб кенг тарқала бошлагандан сўнг кенгайди.

Урта Осиё халқларининг энг йирик олимлари, файласуфлари, шоирлари ўз асарларини араб тилида ижод қилдилар. Бунинг учун Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон

Беруний, Хоразмий, Форобий каби олимлар яққол мисол бўла олади.

Эски Шарқ жуғрофиюнлари, сайёҳлари Оснѐ, Африка ва Европадан иборат бўлган қадим дунѐни шарқдан ғарбга қараб тахминий етти баб-баробар хаёлий чизиқларга тақсим қиладилар. Бу чизиқлар ўртасини иқлим деб атайдилар.

Шу етти иқлимдан чиққан олим бўлсин, шоир бўлсин, санъаткор бўлсин, давлат арбоби бўлсин, ҳеч қачон кишилар ўртасидаги диний, ирқий ва миллий айирмалар ёки омийлик ва тубанлик тўғрисида сўз юритмадилар.

Улуғ Эрон шоири, мутафаккир файласуф Шайхи Муслиҳиддин Саъдий Шерозий айтганидек:

Бани одам аъзон як дигаранд,
Ки дар офариниш зи як жавҳаранд,
Чу узв ба дард оварад рўзигор.
Дигар узвҳоро намонад қарор.

Шу етти иқлим халқларининг тарихлари, маданиятлари, маншатлари бир-бирлари билан шериклик, бир-бирларига оҳангдош эди.

Бунинг учун жуда қадим мисолларга бориб ўлтирмасдан машҳур ҳинд эртаги «Калила ва Димна», «Тўтинома», «Баҳори дониш»лар бизда қарийб минг йиллардан буён маълумлигини, Фирдавсий, Саъдий, Ҳайём, Ҳофиз асарларининг ҳатто дарслик қаторида ўқилишини, «Алф лайла ва лайла» қиссаси, Абул Аъло Мааррий ғазалларининг энг севиб ўқийдирган китобларимиз эканлигини баён қилмоқ кифоядир.

Шарқ халқлари ўртасидаги адабий муносабатнинг энг яққол намунаси сифатида «Хамса» темасини айтиш мумкин. Хамсагўйлик Низомий Ганжавийдан тортиб, Муҳаммад Сулаймон Фузулий Бағдодийгача кўп Шарқ классикларининг шериклик, тўғрироғи, мусобақа темалари бўлиб келди.

Низомий Ганжавий ўз «Хамса»сини 600 ҳижрий, яъни 1203 мелодийда тамом қилди. Низомий «Хамса»-сига жавобан «Хамса» ёзган буюк ҳинд шоири Деҳлавий қарийб юз йил кейин, яъни 701 ҳижрий, 1301 мелодийда «Хамса»ни ёзиб битказди. Тожик классик шоири Мавлоно Абдураҳмон Ҷомий 881 ҳижрий, яъни 1476 милодий йилда ўз «Ҳафт авранг»ини ёзиб охирига етказди. Ўзбек халқининг буюк классиги Алишер Навоий эса ўз «Хамса»-сини 888—89 ҳижрий, яъни 1483—84 мелодийда битказди. Навоийдан қарийб юз йилча кейин «Хамса» ёзмоққа бел боғлаган, лекин биргина «Лайли ва Мажнун» достони-ни ёзиб улгура олган озарбайжон классиги Муҳаммад Сулаймон Фузулий Бағдодий бўлди. Булардан ташқари ҳам «Хамса» ёзмоққа уннаб кўрган шоирлар кам бўлмади, шулар орасида хоразмлик Қутбни ҳам айтиш лозимдир.

Шарқимизнинг беш буюк классиги қарийб тўрт аср мобайнида бир-бирларига нидо қилдилар, бир-бирларининг садоларини тингладилар. Низомийдан сўнг «Хамса» ёзган Хисрав Деҳлавий ҳар беш достонининг аввалида ва охирида ўз устози Низомийни ҳурмат билан тилга олади.

Низомий-к-оби ҳайвон рехт дар ҳарф,
Ҳама умраш дар ин сармоя шуд сарф.
Кушод у панж аз Ганжан хеш,
Бадон панж азмоям панжаи хеш,
Фурӯ гўям ба ширинтар баёне,
Ба арзи достони достоне.
Ки то гўяд маро ақли кироми,
Зиҳи шойишта шогирди Низомий.

Ҷомий ўз достонларининг ҳар бирида Низомий, Хисрав Деҳлавий ва ўз замондоши бўлган Навоий тўғрисида миннатдорчилигини, санъатдаги усталлигини, дўстлик ҳурматини баён этади.

Ҳар чанди ки пеш аз ин ду устод
Дар мулки сухан баланд бунёд,
Дар нуктавари забон кушоданд.
Доди сухан андар он бидоданд,
Аз Ганж чу ганж он гуҳаррез,
В-аз Ҳинд чу-тўти ин шакаррез,
Он бурда алам бар авжи эъжоз,
В-ин карда фусун Самири соз,
... Ман ҳам камар ба қафо бибастам,
Бар ноқан бодпо нишастам...
Гар мондаам аз шуморашон пас,
Бар чеҳран ман ғуборашон бас.

Бизнинг буюк Шарқимиз классикларининг чинакам одамликка хос биродарлик намуналарини, дўстлик туйғуларини, хусусан Жомийнинг Навоийга ва Навоийнинг Жомийга ёзган самимий сатрларида кўрамиз, Жомий ўз дўсти Навоийга хитобан айтадики:

Ер аст қалди ганжи уммед,
Ер аст навиди айши жовед.
Мақсуди вужуд кист жуз ёр,
Э-ин савдову суд чист жуз ёр?
То хотимати вужуд аз-оғоз,
Мурге накунад чу ёр парвоз,
Хосса ки ба боги ошнои,
Бар шоҳи вафо бувад Навоий,
Яъни ки навои лутф созад.
Дилҳон шикастагон навозад.
Коре набувад ба жои ин қор,
Ерони жаҳон фидои ин ёр.

Ўзбек классик адабиётининг асосчиси Алишер Навоий ҳам ўз асарларида ўзидан илгари ўтган озарбайжон халқининг буюк шоири Низомий Ганжавий, Ҳиндистон халқининг улуғ мутафаккири Хисрав Деҳлавий-

нинг устодлик ҳурматларини ва жаҳон адабиёти хазина-
сига қўшган ўлмас ҳиссаларини буюк маҳорат билан
мақтади ва уларга ўз асарига хос етуклик билан дўстлик
саломини юборди.

Ганжа ватаи кўнгли снинг ганж хез,
Хотири ганжуру тили ганж рез,
Фитрати мезони бўлиб ҳамса санж.
Хамса дема, балки дегил паизи ганж,
Каффаи Мезон анга афлок ўлуб,
Ботмони тоши курраи хок ўлуб...
Нозим ўлуб сўз дури серобиға
Чарх Низомий ёзиб алқобиға.

Хисрав Деҳлавий тўғрисида:

Ҳиндунӣ чобук демаким, роӣи ҳинд,
Килки уни мамлакатероӣ ҳинд.
Назми саводи аро ҳар дестон
Уйлаки, бир кишвари Ҳиндустон.

Ўз асрдоши, дўсти Абдураҳмон Ҷомийни ҳам шу-
ларга қўшиб туриб, тўртинчи бўлиб «Хамса» ёзмоқни
орзу қилганини ва унинг бу ишида шу уч киши, уч дўсти
ёрдам беражакларини айтади:

Менки талаб йўлида қўйдум қадам,
Бордур умидимки, чу тутсам қалам,
Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса Хисрав била Ҷомий қўлум.

Мавлоно Абдураҳмон Ҷомийнинг Навоийга бўлган
дўстлик ҳурмати чексиздир ва унинг ҳаммасини бу ерда
айтиб ўлтиришга имкон ҳам йўқдир. Ҷомийнинг илми ва
фазилати тўғрисида Навоийнинг шу сўзларини келтирмак
нифоядир:

То камол аҳлидин мақол ўлғой,
Одами зийнати камол ўлғой.
Баҳравар андин одам авласди,

Олам аҳлига зилли иршоиди,
Майи хуш аҳли жон физои ҳам
Жомидин баҳравар Навоий ҳам.

Улуғ Шарқ классикларининг асрлар оша бир-бирларига бўлган чин инсонларга хос дўстлик ва биродарлик ҳурматлари шундай эди.

Улар яратган асарларнинг қаҳрамонлари уч қитъа — етти иқлимда яшаб турган халқлардир. Халқлар ўртасидаги муносабат ҳеч қандай диний, ирқий ва миллий чегараланишларни билмаган, самимий биродарлик бир оила аъзоларидек чинакам муносабатдан иборат эди. Бу ерда чинлик Фарҳодни, арман Ширинни, араб Қайсни, яъни ҳамма миллатнинг вакиллари учрата оласиз. Бир-бири билан уришувчи халқлар ўртасига ногаҳоний офат ва низоларни келтирувчи салтанат тепасида ўлтирган бир тўда шоҳлар, султонлар, хоқонлар, холос.

Шарқ адабиётчилари ўртасида бўлган бу муқаддас традиция сўнгги асрларда Заҳириддин Муҳаммад Бобир замонасида ҳам ривожланган эди. Аммо Ҳиндистонни инглиз босқинчилари ўз мустамалакларига айлантирганларидан сўнг, бу узвий ва доимий алоқалар вақтинча узилди. Бу вазиятни таърифлаб Ҳиндистон бош вазири Жавоҳарлаъл Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» номли китобида шундай деб ёзади:

«Сўнгра мамлакатимизга Осиёдаги қўшниларимиз билан бизни боғлаб турган барча эшикларни ва йўлларни беркитиб қўйган инглизлар келдилар. Бизни Европага, айниқса, Англияга яқинлаштирган янги денгиз йўллари очилди, аммо Ҳиндистон билан Эрон, Урта Осиё ва Хитой ўртасидаги қуруқлик орқали олиб борилган алоқалар, сўнгги пайтгача, ҳозирги замон авиация алоқалари бу эски муносабатларни тиклашга имкон берганига қадар узилиб қолди. Ана шу Осиё билан бўлган муносабатларимизнинг тўсатдан узилиб қолиши Ҳиндистонда инглиз ҳукмронлигининг энг қабиҳ ва мудҳиш натижаларидан бўлди».

Улуф Октябрь соцналкстик революцияси халқлар дохийси В. И. Лениннинг ўлмас таълимоти ва унинг ижоди бизни — Урта Осиёни империализм сиқигидан ва асрий қолақликдан озод қилди. Биз узилиб қолган тарихий тараққиёт йўлимизни қайтадан тиклашга киришдик. Қирқ йилдан зиёдроқ бир муддат ичида ўз Ватанимизда ўз давлатимиз, ўз байроғимиз ва муҳримиз билан иқтисодимизни мисли кўрилмаган юксакликка кўтардик. Маданиятимиз ривожланди.

Асрий зўрма-зўраки қолақликларни ер билан яксон қилиб, ер юзидаги маданий халқлар қаторига кўтарила олдик. Бу қатори адабиётимиз ҳам мисли кўрилмаган даражаларга кўтарилди. Бизнинг, фақат ўзимизнинг Ватанимиз ичидагина эмас, балки ер юзи халқларининг кўпчилигига таниш бўлган машҳур олимларимиз, файласуфларимиз, адиб ва шоирларимиз кўп. Шунингдек, Хитой халқининг буюк ғалабаси, Ҳиндистоннинг Англия тасарруфидан озод этилиши, Бирлашган Араб Республикасининг барпо бўлиши — ҳаммаси волим мустабидларга, империалистларга, Англия ва Америка, Франция босқинчиларига берилган қақшатғич ўлим зарбаларидир. Энди муқаддас ва муаззам Шарқимиз халқларини бир-бирига бойлайдиган қадим йўлларга ҳеч қандай қудрат тўсиқ бўла олмайди.

Азал-азалдан бир-бирига қондош-қариндош, дўст, биродар бўлиб келган халқларимиз, ота-боболаримизнинг тарихий традицион биродарлик қарвонлари изидан юрмак навбати бизникидир. Хусусан, биз — ёзувчилар, юқорида мазкур классикларимизнинг ўлмас руҳларидан илҳомланиб, бир-биримиз билан яқин муносабатда бўлишимиз, бир халқнинг овозини иккинчи бир халқ қулоғига етказишда ёрдам беришимиз, бир-биримизни таржима қилишимиз, бир-биримизни тўлдиришимиз, давом қилдиришимиз лозим.

Биз ер юзи халқларининг биродарлиги, тинчлиги, омонлиги йўлида фидойи жарчилар бўлайлик.

[1959]

САЛОМ, ҚАРДОШЛАРИМ!

Бугун кечқурун:

Сирдарё ўзининг халқимизга бахт келтирувчи олтин оқими билан Андижон этакларидан Орол денгизигача бўлган ўзбек-қозоқ ерларини босиб, миллион йиллик йўлида давом этаётганда;

Томди чўпонлари миллион бошли қоракўл қўйларини Орол денгизи ёнбағирларида ўтлатиб, кечки уч оёқ қозонига ўт қўйганда;

Қарағанда, Жезқазғаннинг сурма ранг бағирли паҳлавон шахтёрлари смена тугатиб, жомакорларини ечиб, ясан кийимларини кияётганда;

Олтой, Қўстанай қўриқларининг жанговар галлакор йигит-қизлари кечки шафақнинг шуълаларида миллиард пуд қозоқ бугдойининг охириги қопларини хирмонларга тўкаётганда;

Абай номидаги Опера ва балет театрида «Биржон — Сора»нинг биринчи пардаси очилаётганда;

Фарғона, Андижон, Тошкент, Туркистон, Сайрам ва Ильяч пахтакорлари оқшом салқинида очилиб келаётган пахталарини қўшиқларида мақтаётганда, теримчи механизатор қизларимиз Ташсельмаш чиқарган терим машиналарини созлаб, эгат бошига келтираётганларида; мўйсафид бир шоир бугунги ўқийдиган шеърини дилида такрор қилаётганда, Тошкентда Алишер Навоий номли Давлат опера ва балет театрида қардошларимиз, қариндошларимиз, туғишганларимиз, бовримиз қозоқ халқининг адабиёт ҳафталиги очилади.

Бу адабиётнинг ўн Жамбул умрича умри бор. Бу адабиётнинг мазмуни қозоқ ерларидек кенг, улуғвор, маънадор. Абай шеърларидай қофияли, вазнли. Қозоқ халқининг қир доласи каби губорсиз, ақли каби мазмунли. Бу адабиёт ўзининг қон-қардоши, қариндоши бўлган ўзбек халқига яқиндир, чунки ўзбекнинг ҳам, қозоқнинг ҳам оқини ўзбекка ҳам, қозоққа ҳам оқиндир.

Улуғ совет адабиётининг бу эгизак фарзандлари бевосита улуғ Коммунистик партия ва Ленин тарбиясида ўсди, камол топди.

Буюк рус халқининг жаҳон-жаҳон довуғи кетган азамат адабиёти устозимиз бўлди, яхши сўз шу тарбиятда жамол топди.

Бу адабиёт менинг боврим Муқанг — Мухтор оғай, Сакенг — Собит, Ғабекенг — Ғабит, Ғабиденлар яратган улкан адабиётдир. Бу адабиётнинг бош нияти — коммунизм қураётган халқимизнинг бугунини, эртасини куйламоқ; бу адабиётнинг негизиде ер юзи халқларининг дўстлиги, тинчлиги, тотувлиги, фаровонлиги ётади.

Бу қозоқ адабиёти ҳафталиги иши жонимга туташ бўлган қозоқ адабиёти ва унинг бошидаги йигит оғалари — қардошларим тўғрисида кўп суҳбатларда айтадиган талай сўзларим бор.

Ҳозирча шу ерда нуқта.

[1960, сентябрь]

ИПАК ИҶЛИ ЯНА ОЧИЛДИ

1958 йил октябрида майин ва сахий куз нафасига бурканган Тошкент менинг кўз олдимда қайта-қайта жонланаверади: Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференцияси очилган Навоий номли театр олдидаги майдон ҳамшиша кишилар билан тўла бўларди. Театр қаршисидаги янги, олти қаватли муҳташам «Тошкент» меҳмонхонасида яшаган делегатлар ҳар куни эрталаб навбатдаги йиғилишга борар эканлар, ана шу майдонни кесиб ўтардилар. Улар қувноқ ҳайқириқлар, табрик нидолари, қарсақлар янграган оммани икки ёққа ажратиб турган йўлдан ўтиб борарканлар, табассум қилиб кишилар билан саломлашардилар. Бу кўриниш бир символ эди. Бу кўринишда Шарқ адабиётчиларининг Тошкентдаги учрашувларининг асосий моҳияти ёзувчиларнинг халқ билан, оддий кишилар билан яқин, мустаҳкам алоқаси ўз ифодасини топган эди. Улар ўз ижодларида ана шу халқнинг ҳаётини акс эттиришга даъват этилганлар.

«Тошкент руҳи» — Осиё ва Африка маданияти арбоблари ўртасидаги биродарлик ва дўстлик руҳи пайдо бўлганидан буён икки йил ўтди. Шу давр ичида жаҳонда катта воқеалар рўй берди. Буюк социализм лагери янада жипсроқ ва мустаҳкамроқ бўлди. Мустамлака зулмидан озод қилинган халқлар оиласи янада кенгайди. Осиё ва Африкадаги социалистик мамлакатлар ва мустақил давлатлар бир-бирлари билан янада маҳкамроқ дўстлашдилар.

Бутун дунёда рўй бераётган бу тарихий процесслар биз адабиётчиларга ўзининг улкан таъсирини кўрсатмаслиги мумкин эмас. Мустамлакачилик зулмига қарши социал тараққиёт учун, ядро уруши хавфига қарши мустақкам тинчлик учун, барча халқлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик ва дўстлик учун кураш ҳар бир санъаткорга илҳом ва ижодий ғайрат бағишлайдиган, туганмас образлар ва темалар хазинасини очиб берадиган буюк манбадир.

Мен шахсан танийдиган ва ижодлари билан фахрланиб юрадиган Шарқнинг энг яхши ёзувчи ва шеирлари Мулк Рож Ананд, Нозим Ҳикмат ва бошқалар—худди аввалгидек — ҳозир ҳам бу курашнинг олдинги сафларида бормоқдалар. Бу ёзувчилар ва бу ёзувчиларнинг ҳамфикрлари халқларнинг виждони, номус-оридирлар. Улар ўз замондошлари олдидаги, келажак авлодлар олдидаги масъулияларини яхши тушунадилар. Синд ва Гаанг, Тигр ва Евфрат, Нил ва Конго соҳилларидаги юз миллионларча одамлар уларнинг овозига қулоқ соладилар.

Қадим замонларда менинг ватанимдан, Ўрта Осиёдан улғу Ипак йўли — Хитой ва Ҳиндистондан Ўрта денгиз соҳилларига борадиган ипак қарвонлари йўли ўтган эди. Бу фақатгина савдо йўли бўлиб қолмаган эди. Бу Шарқ поэзияси ва философияси, билими ва тажрибасини ўша вақтда дунёга тарқатган йўл эди.

Мустамлакачилар: бу йўлни мангуга бузиб ташладик, деб ўйлаган эдилар. Бироқ бугунги тарихий кунларимизда бу йўл барча халқлар ўртасидаги маданий алоқалар йўли сифатида, дўстлик ва тинчлик йўли сифатида, жаҳон маданияти хазинасига бебаҳо ҳиссалар қўшган ва Шарқ маданиятининг қайтадан туғилиши ва гуллаб-яшнаш йўли сифатида янгидан очилди.

Биз Совет Шарқи республикаларининг адабиётчилари Осиё ва Африка ёзувчилари билан дўстликни ва ижодий алоқаларни тобора мустақкамлаш истаги билан тўлиб-тошганмиз. Бизларнинг ҳар биримиз катта, кўпмиллатли ёзувчилар оиласининг тенг ҳуқуқли аъзоси эканлигимиз

билан, ҳар биримиз ўз истеъдодимизга яраша совет адабиётини ривожлантиришдек буюк ишга хизмат қилаётганимиз билан фахрланамиз. Бу адабиёт ёрқин коммунистик келажакни барпо қилиш ишида халққа ёрдам беришга даъват этилгандир. Мухтор Аъезов, Мирзо Турсунзода, Лоҳутий, Зулфия ва бошқа ёзувчиларимизнинг асарлари Осиё ва Африкадаги янги Шарқ адабиётининг юксак намуналари сифатида, оддий осибликлар ва африкаликларнинг фикр ва умидларинин ёрқин ифодаловчи асарлар сифатида қабул қилинганидан хурсандмиз.

Икки йил аввалги сингари, ҳозирги вақтнинг ҳам ҳаяжонлантирувчи ва актуал проблемаси ер юзида тинчликни таъминлаш проблемасидир. Мен Тошкентда конференцияни очиш пайтида Шароф Рашидов айтган ажойиб сўзларни хотирлайман: «Ер юзида тинчлик ва бахт-саодатни истамайдиган халқ йўқ. Озодлик ва тинчлик барча инсонларга қуёш каби, ҳаво каби зарур... Барча халқлар урушга қарши тинчлик иши учун кураш олиб бораётган ҳозирги шароитда халқлар қувончи ва дарду ҳасратининг куйчилари бўлган ёзувчилар четда туrolмайдилар, четда қололмайдилар ва четда қолмасликлари керак». Жаҳонда қурол-яроғ бўлмасин, жаҳонда уруш бўлмасин — ҳар бир софдил инсоннинг, ер қазувчи ва шоирнинг, темирчи ва ҳайкалтарошнинг, санъаткор ва артистнинг орзуси ана шудир.

Ёзувчиларнинг Тошкентдаги учрашувидан буён икки йил ўтган ҳозирги пайтда биз совет адабиётчилари Осиё ва Африкадаги барча адабиёт ва маданият арбобларини «Тошкент руҳи»ни мустаҳкамлашга, ҳозирги ва келажак авлод учун тинч ва бахтиёр истиқбол яратиш учун кураш йўлида, «Шарқдан тушадиган нур» ҳамиша ёрқин ва тоза бўлиши учун кураш йўлида ўзларининг куч-қувватларини бирлаштиришга чақирамиз.

[1960, октябрь]

ТОЛСТОЙ ВА ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЕТИ

Жаҳонга машҳур бўлган адиблар орасида улуғ рус ёзувчиси Лев Николаевич Толстой алоҳида ўрин тутди. Толстой киши руҳининг энг нозик сезимларини чуқур ҳис эта олган, инсоннинг мураккаб ички кечинмаларини моҳирлик билан тушуна олган, замонасининг энг тўлқинлантирувчи масалаларига қизгин муносабатда бўлган, ижтимоий тенгсизликка қарши лаънат билдирган буюк сиймодир. Толстой ўз асарларида кенг халқ оммасининг руҳий кайфиятини улкан санъаткорга хос сезирлик ва талант билан ифодалади. Унинг «Уруш ва тинчлик», «Тирилиш» каби романлари, «Ҳожимурод» повести, «Болалик», «Ўсмирлик», «Ешлик» автобиографик трилогияси ва бошқа жуда кўп асарлари миллион-миллион ўқувчиларнинг севимли китоби бўлиб қолди.

Халқлар доҳийси Владимир Ильич Ленин Толстой ижодига юксак баҳо бериб, уни рус революциясининг кўзгуси, деб атаган эди. Ҳақиқатан ҳам оламшумул тарихий аҳамият касб этган Толстой ижодида Россия ҳаётининг турли томонлари ўзининг бадий ифодасини топган.

I

Ўзбек китобхоналари Лев Толстой асарлари билан Ўрта Осиё Россияга қўшилгандан сўнг таниша бошлаганлар. Туркистоннинг Россияга қўшилиши, маҳаллий халқлар ҳаётида катта прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, улар ре-

волюция сари бораётган улуғ рус халқининг тақдири билан яқиндан боғландилар.

Тошкентда чиқа бошлаган «Туркистон вилоятининг газети» умумий йўналиши билан ҳукмрон синф манфаатларини ифодаласа ҳам, унинг саҳифаларида газетхонларни рус ҳаёти, адабиёти, фани ва техникаси билан таништирувчи материаллар ҳам босилиб турди. Газета материалларида рус тили ва маданиятини ўрганишга чақириб, рус адабиёти классиклари асарларини ўзбек тилига таржима қилишга даъват этувчи ўринлар ҳам мавжуд эди.

Туркистон зиёлиларининг пешқадамлари ўртасида рус адабиёти ва маданиятини ўрганишга қизиқиш тобора ортиб борди. 80-йиллардаёқ рус ёзувчиларининг баъзи асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида А. С. Пушкиннинг айрим шеърлари, Л. Н. Толстойнинг баъзи ҳикоялари, И. А. Криловнинг масаллари босилди.

Лев Толстойнинг «Одамлар нима билан тирик» ҳикояси шу газетанинг 1887 йилги бир неча сонисида босилди. Бу асарни газета редактори Н. П. Остроумов ўзбек тилига таржима қилган эди. Толстойнинг бу ҳикояси шу йилнинг ўзида алоҳида китоб қилиб ҳам нашр этилган.

«Туркистон вилоятининг газети»нинг 1899 йилги сонларининг бирида Лев Толстой ҳақида мақола босилади. Унда улуғ ёзувчининг ҳаёти ва ижоди билан газетхонлар маълум даражада таништирилади. Мақола автори Толстойни, «Россия мамлакатининг машҳур ёзувчиси», деб таъкидлаб, унинг асарлари жуда кўп Европа тилларига таржима қилинганлигидан хабар беради.

1902 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да Толстойнинг «Худо ҳақиқатни кўрса ҳам, тезроқ айта қолмайди» деган ҳикояси босилади. Диний-ахлоқий характердаги бу ҳикояни таржима қилишдан мақсад, маҳаллий дин арбобларининг халқ орасида ваъз айтганларида бундай асарлардан фойдаланишларини кўзда тутмоқ эди. Лекин уларда таржима техникасига оид анчагина нуқсонлар бўл-

ган. Шундай бўлса ҳам, революциядан олдинги даврда Толстой асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниши маҳаллий китобхонларнинг буюк санъаткор ижоди билан танишишида маълум аҳамиятга эга бўлди.

Улуғ рус ёзувчиси Лев Толстойнинг машҳур асарлари Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнггина кенг китобхонлар мулкига айланди. СССРдаги барча қардош халқлар қаторида ўзбек халқи ҳам Толстойдек йирик сўз санъаткорининг ижодидан баҳраманд бўлди. Ўзбекистонда 20-йиллардаёқ Толстойнинг «Кавказ асири», «Франсуаза» асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, «Ер юзи» журналіда босилди. Самарқандда чиқадиган «Аланга» журналіда эса «Тирилиш» романидан нарча берилди. Сўнгра ёзувчининг «Балдан сўнг», «Алёша Горшок» ва «Ходинка» ҳикоялари ўзбек тилида босилиб чиқди.

Лев Николаевич Толстойнинг йирик проза асарлари 30-йиллардан бошлаб ўзбек тилига таржима қилина бошлади. «Тирилиш» романи 1933—34 йилларда Мирзакалон Исмрелий томонидан таржима қилинди. Ҳозирда у «Анна Каренина» романи таржимасини тугаллаш арафасида турибди.

1947 йилда «Уруш ва тинчлик» эпопеясининг биринчи томи Абдулла Қаҳҳор таржимасида босиб чиқарилди. Абдулла Қаҳҳор эпопеянинг иккинчи китобини Кибриё билан ҳамкорликда таржима қилди. Ҳозирда бу иков «Уруш ва тинчлик» эпопеясининг учинчи китобининг таржимаси устида ишламоқда.

Лев Толстой асарлари билан ўзбек китобхонларини таништиришда шоир Уйғун, таржимон Холида Аҳророва ва бошқалар ҳам самарали меҳнат қилдилар. Ҳозирги кунда Толстойнинг «Ҳожимурод» повести, «Севастополь ҳикоялари», «Болалик», «Ўсмирлик», «Ешлик» автобиографик трилогияси, «Казаклар» повести, «Уч ўлим», «Хўжайин ва хизматкор» ва бошқа жуда кўп ҳикоялари ўзбек китобхонларининг сеvimли асарларига айланди.

Толстойнинг болаларга бағишлаб ёзган асарлари ҳам

кичкинтойларимизга маънавий озиқ бўлмоқда. Унинг «Жониворлар ҳақида ҳикоялар» тўплами 1936 йилдаёқ босилиб чиқди. Кейинги йилларда «Икки ўртоқ», «Сақраш», «Акула», «Бургут», «Бўри билан ит» ва бошқа кўпгина ҳикоялари қайта-қайта нашр қилинди.

Лев Толстойнинг ижоди Ўзбекистон театр санъатининг равнақига ҳам самарали таъсир кўрсатди. Унинг «Тирик мурда» ва «Зулмат ҳокимлиги» каби драмалари ўзбек тилига таржима қилинди. «Уруш ва тинчлик» ва «Анна Каренина» асарлари асосида ишланган инсценировка рус театрлари томонидан республикамиз томошабинларига кўрсатилмоқда.

Ўзбек ёзувчилари Толстой, Пушкин, Лермонтов ва бошқа рус адабиёти асарларининг ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида улардан жуда кўп нарсаларни ўргандилар. Рус классик ёзувчиларининг ижоди ўзбек совет ёзувчилари учун бадий маҳоратни эгаллашда катта мактаб бўлди. Абдулла Қаҳҳор ва Мирзақалон Исмоилий ўз таржимоналик фаолиятларида улуғ санъаткорнинг ижодий тажрибасини ўзлаштириш билан бирга ўзлари ҳам йирик прозаик асарлар яратдилар. Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари», «Синчалак» ва Мирзақалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» асарлари бунинг яққол далилидир. Ўзбек совет прозасининг йирик жанрлар ҳисоби га ривожланишида Лев Толстой традицияларининг таъсири кўзга ташланиб туради.

II

Лев Николаевич Толстойнинг сўнмас даҳоси инсониятнинг буюк йўлбошчиси В. И. Ленинни ҳамшиша ҳайратга солар эди. В. И. Ленин бу мутафаккир адибнинг фавқуллодда истеъдодига катта ҳурмат билан қарар эди. М. Горькийнинг хотирлашига кўра, «Уруш ва тинчлик»

романининг ўтли саҳифаларидан бениҳоя таъсирланган Ленин Л. Н. Толстой тўғрисида бундай деган эди: «Қандай зот-а? Қандай туғма инсон: Мана буни санъаткор дейдилар... Яна, биласизми, кишини нима ҳайратга солади? Адабиётда шу графга қадар чинакам санъаткордан асар ҳам йўқ эди. Европадаги қайси ёзувчини у билан ёнма-ён қўйиш мумкин?.. Ҳеч кимми».

Л. Н. Толстойга берган бу баҳосида В. И. Ленин мутлақо ҳақ эди. Жаҳон адабиётида Толстой билан беллашадиган бирон буюк санъаткори топиш чиндан ҳам амри маҳол. Унинг катта маҳорат билан яратилган асарлари гарчи кечмишнинг адабий меросини ташкил этса ҳам, улар ўз моҳиятлари билан коммунистик келажагимиз учун ёт бўлмайди. Унинг асарлари келажакка ҳам мансуб.

Л. Н. Толстой ана шу тарзда, фавқулодда истеъдод эгаси, устод ва доҳий адиб сифатида ўзбек халқининг оралига, ўзбек адабиётига кириб келди. Ўзбек совет прозасининг тараққиёт йўлини — унинг шаклланиши ва равнақини улуғ рус классик адабиётининг буюк намояндалари қаторида Толстой асарларининг таъсирисиз, Толстой прозасининг энг илғор ва энг юксак традицияларисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Толстойнинг моҳир қаламига мансуб бўлган жаҳон маданияти хазинасининг энг асл дурдоналари барча ўзбек совет ёзувчилари учун чинакам маҳорат мактаби бўлиб келди. Садриддин Айний ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Шароф Рашидов, Абдулла Қаҳҳор ва Яшин сингари йирик сўз усталаримизнинг истеъдоди, уларнинг ёзувчилик маҳоратлари ана шу мактабда шаклланди.

Толстой ўз даврининг тарихий-бадиий обидасини яратди. Унинг асарларида катта санъат билан тасвирланган кишилар — жонли, ҳаётий, доимо ҳаракатчандир. Биз уларнинг барча қирраларини — ҳар томонламалиklarини, чунончи — олий туйғулари билан бирга тубан ниятлари, эзгу интилишлари билан бирга хунук хатти-ҳаракатларини кўрамиз. Уларнинг кулгулари, қувончлари, кўз ёшлари ва оғир кечинмаларининг гувоҳи бўламиз. Кўзимиз олдида

дард чекаётган кишига қайғудош бўлгандек, бу кишиларнинг кўз ёшини кўриб, астойдил эзиламиз, уларнинг кулагисига ва қувончига шерик бўламиз.

Толстойнинг инсон образини шу қадар моҳирлик билан чизиши унинг бадий маҳоратига мансуб бўлган муҳим хусусиятларидан биридир. Ўзбек совет ёзувчиларининг Толстой ижодий меросига такрор ва такрор мурожаат этишининг боиси ҳам шунда.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий биографиясида Л. Н. Толстойнинг роли бениҳоя катта бўлди. У Толстой асарларини тинмай ўрганди, унинг характер яратиш масалалари билан боғлашган хусусиятларини, ижодий услубини эгаллашга интилади. «Бунинг натижаси жуда тез кўринди,— дейди Абдулла Қаҳҳор,— шундан кейин ёзган ҳикояларим олдинги ёзган ҳикояларимдан жуда катта фарқ қилиб, танқиднинг баҳосига кўра, бу ҳикояларда «ёркин чизилган образлар» пайдо бўлди».

Бу Толстойнинг ўзбек совет адабиётининг равнақига кўрсатган самарали таъсири тўғрисида ўзбек адибларининг Абдулла Қаҳҳор тили билан айтган сўзлари. Чиндан ҳам биз—ўзбек ёзувчилари Толстой даҳоси олдида миннатдор-миз.

Толстойнинг қандай қилиб ўқувчини қаҳрамонларнинг ички дунёсига бевосита олиб киришини ҳамда ҳаётни тасвирлашга қаратилган асосий приёмларини ўрганиш ўзбек совет ёзувчиларининг социалистик реализм методини чуқурроқ эгаллашларига, ҳаётнинг ҳаққоний ифодасини яратувчи асарлар вужудга келтиришларига ёрдам берди. Толстойнинг ижоди социалистик реализм адабиёти учун ёт нарса эмас. Аксинча, бу адабиёт классик санъаткорларнинг энг яхши традицияларини давом эттиради ва ривожлантиради. Шунинг учун ҳам Толстой асарларини жонидили билан севиб ўрганган Ҳамид Олимжон: «Социалистик реализм адабиётига Толстой катта бир дарё бўлиб қўшилади, бу дарё тагида бўлган гавҳарлар бизнинг муҳаббатимизни ўзига тортиб туражакдир», деб ёзган эди.

Лев Толстой барча жаҳон ёзувчилари учун адабий мактабдир. Бизнинг совет адабиётимиз ижод сирларини, маҳорат калитини, янги кишининг сиймосини яратиш учун киришар экан, лозим бўлган маҳоратни шу мактабдан олади.

Толстой ҳеч қачон қаримайди. У шундай доҳий санъаткорларданки, унинг ҳар бир сўзи биз учун ўғитдир. Унинг ижоди худди бир чашма. У ҳар доим мавж уради. Биз бу чашмага тез-тез, такрор ва такрор мурожаат этамиз. Гўё, назаримизда, шу чашманинг сувидек зумрад ва мусаффо оби ҳаёт йўқдек.

[1960]

КУРАШ ВА ДУСТАЛИКНИНГ ЖАСУР КУЙЧИСИ

Россияда XIX асрда ривож топиб келаётган инқилобий руҳнинг Россия тупроғидаги ҳамма ўлкаларда ўз акс-адосини топмаслиги мумкин эмас эди. Радишчев ва Пушкиндан бошлаб, Герцен, Чернишевский, Добролюбов ва Белинскийлар ривожлантириб, улуғ Ленин яқунлаб берган янги рус ижтимоий фикри ўзининг ҳар бир тараққий палласида Россияда яшаган барча мазлум халқларга мос ва муштарақ бўлди. Чунки бу янги рус ижтимоий фикри подшо ислободидан эркинлик ўрнатишни, халқларнинг тақдирини ўз қўлларига топширишни талаб қиларди. Россиядаги ана шу улуғ ижтимоий фикр таъсирида Днепр бўйида Тарас Шевченко, Волга, Кама, Оқ Эдил бўйларида Қаюм Носирий, Абдулла Тўқай ва Мажид Ғафурийлар; Ўрта Осиёда Муқимий, Фурқат, Абай, Аҳмад Дониш ва Бердаҳлар; Озарбайжонда Мирзо Фатали Охундов ва Наримоновлар майдонга келди.

Уларнинг ҳаммаси ўз асарларида бир хил демократик ғояларни, ўз халқларининг бир хил орзу-умидларини, чинакам миллий ва сиёсий озодлик ғояларини акс эттирдилар.

1905 йилги биринчи рус революцияси мамлакатда яшовчи барча халқларнинг сиёсий ва маданий ҳаётида катта ва кескин бурилиш ясади. Бу революция мазлум халқлар ичидан янада кўп янги революцион кучлар, янги революцион курашчилар етиштириб чиқарди. Тўқай ана шу революциянинг меваси эди, демократ шоир сифатида уни шу революция тугдирди, шу революция шоир ижодининг асосий йўлини белгилаб берди.

Абдулла Тўқай 1886 йилнинг 26 апрелида туғилган. Гўдак эканида отаси ўлиб, тўрт яшарлигида онасидан ҳам ажраб, етим бўлиб қолган Тўқай бутун болалик даврини ғоят қийинчиликда ўтказган. Фақат болалик давригина эмас, унинг бутун ёшлиги ва атиги етти-саккиз йиллик ижодий умри ҳам қашшоқликда, муҳтожликда кечган. Шоир 1913 йида, ижодий кучи гуллаб-яшнаб бораётган бир вақтда 27 ёшга тўлар-тўлмас вафот этди. Тўғрироғи, бутун умри уқубатда ўтганлигидан сил касалига йўлиқиб, ҳалок бўлди. Тўқай ҳам кўп талантларни нобуд қилган капитализм тузумининг қурбонидир.

Тўқайнинг ижодий умри қисқа бўлса-да, у катта ва гўзал адабий мерос қолдирди. Унинг революцион-демократик ғоялар билан суғорилган зўр ижоди татар адабиёти тараққиётида янги бир даврни ташкил этади.

Тўқай татар адабиётида кўп янгиликларни бошлаб берган шоирдир. У ўзининг мураккаб ижодида подшо тузуми ва эксплуататор синфлар зулмидан азоб кўрган татар қарашлари ва орзу-ҳавасларида биринчи рус революцияси натижасида юз берган чуқур революцион ўзгаришни жуда равшан акс эттирди. Тўқай ўз асарларида рус классик адабиётининг илғор эстетик ва ғоявий традицияларини ўзига хос бир тарзда гавдалантирди. У рус классик ёзувчиларининг асарларидан ғоят гўзал намуналарни катта маҳорат билан таржима қилиб, улар орқали рус реалистик санъатини татар адабиётига олиб кирди. Тўқай татар адабиётинида революцион-демократик мазмун билан суғорилган танқидий реализмга асос солди, татар болалар адабиётининг негизини қуриб берди. У замонавий татар адабий тилини яратувчиларнинг энг илғор ва улуг намоёниси бўлди. Хуллас, Тўқай татарларнинг маданий тараққиётида бутун бир янги даврни бошлаб берган зўр новатор, маданият арбобидир.

Юқорида айтганимиздай, Тўқай шоир сифатида бирин-

ни рус революцияси даврида, рус халқи билан бирликда Россиянинг барча халқлари чоризмга қарши, ижтимоий ва миллий овозлик учун курашга отланган даврда майдонга чиқди. Шоирнинг ўзи ҳам «Тонг» шеърисида:

Биз бешинчи йилда бир кун и уйғондик тонг билан,
Ишга даъват этди бизни кимдир өзгу ном билан,—

деб куйлаган эди.

У ўзининг биринчи асарларидаёқ чор ҳукуматиининг зулми натижасида ҳар жиҳатдан орқада қолган татар халқининг маданий ривож, сиёсий ва миллий овозлиги каби масалалар фақат татар халқининггина эмас, балки барча мазлум халқ ва миллатларнинг ҳам орзулари эканлигини ифода қиларди. Масалан, у ўзининг 1906 йилда ёзилган «Хиссиёти миллия» деган мақоласида:

«Миллат илм-маърифат эгаларига, халқ манфаатини ўзининг ҳар хил шахсий манфаатларидан, қорин ғамидан устун кўрадиган, миллат манфаатини кўз қорачиғидай азиз деб биладиган миллат арслонларига муҳтож... миллат оталарга ва оналарга, муаллимларга ва муаллималарга, мураббийларга ва мураббияларга, чин шоир ва адибларга муҳтож.

Бизнинг миллатимиз ҳам бошқа миллатлар каби ҳомий-сиздир. Бу миллат камбағал ва ишчи халқнинг манфаати учун жон куйдирувчи кишиларга, беш камбағални бойнинг бир итига айирбош қилиш даври ўтиб кетганлигини тушунган ва бошқаларга тушунтириб бероладиган йигитларга муҳтож. Бизнинг миллат ўзининг Пушкинларига, Лев Толстойларига, Лермонтовларига муҳтож. Хуллас, бизнинг миллатимиз ҳам бошқа миллатларнинг тараққий қилишига сабаб бўлган ҳақиқий адибларга, рассомларга... янгидан-янги миллий шеърларга, музикага ва ғайриларга муҳтож», деб ҳақли ва жуда аниқ талабларни қўйди ва миллатнинг тараққий йўлини излади.

Маълумки, подшо ҳукумати даврида бу орзу-истак ва

талабларни юзага чиқариш осон эмас эди. Чор ҳукумати халқларнинг чинакам озодлигига, маданий тараққиётига, сиёсий онгининг ўсишига тўсқинлик қилувчи қора гуруҳларнинг фаолиятига кенг йўл очиб, катта шарситлар туғдириб берар эди. Меҳнаткашларнинг озодлик йўлини тушуниб, билиб олишлари ва бу йўлда уюшишлари учун дастлаб реакцион кучларга қарши курашмоқ, уларнинг ҳақиқий башараларини очиб ташламоқ лозим эди. Тўқай ўзининг биринчи ижодий қадамларини ўша реакцияга, аксилинқилобий кучларга қарши курашдан бошлади ва сўнгги нафасигача бу шарафли ишни давом эттирди. Шу даврлардаги ижтимоий курашнинг ҳамма соҳаси шоирнинг ижодида акс этди. Оғзида халқ манфаати тўғрисида гап сотиб, амалда халқ манфаатини ўзларининг тор шахсий манфаатларига қурбон қилувчи буржуа миллатчиларни, капиталга малайлик қилувчи икки юзлама зиёлиларни татар адабиётида ҳаммадан аввал қаттиқ танқид қилиб чиққан киши Тўқай бўлди. У татар адабиётида чинакам ижтимоий ва миллий озодлик учун кураш олиб борган татар зиёлиларининг яловбардоридир. Тўқай 1906 йилда ёзган «Ажаб эмасми» деган фельетонида бундай дейди:

«Баён ул-ҳақ»¹ деган ёлғон-яшиқ гап тарқатувчилар, «Юлдуз»² номли чироғ қуртлар, эшон номини олган эшаклар, султон номини олган сиртлонлар,³ Аҳмаджон⁴ номли туғма аҳмоқлар, Гаспиринский⁵ номли гасфурлару⁶ Муфти

---

¹ Чор ҳукумати вақтида татар тилида нашр қилинган реакцион газета.

² Татар либерал буржуа газетаси.

³ Гап турк султони ҳақида.

⁴ Аҳмад Сайдашев — Қозоннинг машҳур савдогари. «Баён ул-ҳақ» газетасининг ношири, реакционер.

⁵ Исмоил Гаспринский — пантуркизм мафкурачиларидан ва реакцион «Мусулмон иттифоқи» партиясининг раҳбарларидан бири.

⁶ Чумчуқлар. (Авторлар эскартишлари.)

номли бефаҳмлар, Дурново¹ номли дураклар (аҳмоқлар), Каульбарс² номли қонхўр йўлбарслар... бизда бениҳоят кўп. Нега улар ўзларини ҳақиқий номлари билан атамайдилар? Уларнинг сохта ном тақиб юрганликлари ҳаммага равшан-ку! Нега асл номларини сир тутадилар?»

Татар буржуазиясининг реакцион кучлари халқ манфаати ва демократияга қарши курашларида дин ва миллат ниқоби остида «Мусулмон иттифоқи» деган партиёга уюшган эдилар. Еш демократ шоир Тўқай бу партиёнинг синфий моҳияти ва реакцион ижтимоий илдизини дарҳол пайқаб олади ва унинг ҳақиқий башарасини ўзининг «Шартлар» деган фельетонида фош қилиб, бундай дейди:

«Мусулмон иттифоқига аъзо бўлмоқ учун бойликка, оқ суюкларга, катта мулкдорларга, ошна-оғайничликка, оилачиликка муте бўлмоқ керак. Истамбулona мағрурлар олади лаганбардорлик қилмоқ керак. Бу иттифоққа уюшган буржуа миллат учун гоят зарур сифатлар деб биладилар. Аслда бу иттифоқ одамларга чин инсон сифатлари нуқтаназаридан эмас, балки ошна-оғайничлик ва ҳоказо сифатлар нуқтаназаридан қарайди».

Тўқай бу фельетонни қуйидаги сўзлар билан тамомлайди:

«Капитализм тузуми емирилиб, дунёда социалистик ҳаёт барпо бўлмагунча, капиталнинг ҳар қандай ҳақиқатни ҳам бекитиб, яшириб турган пардалари йиртиб ташланмагунча... мен ҳаётдан маъно тополмайман... Бу ҳаётдан рози бўлиб яшаётган киши инсон эмас, демоқни истайман...»

Реакция революция кучларига қарши ҳужумга тайёр

---

¹ П. Н. Дурново — чор ҳукуматининг катта арбобларидан. Кўп йиллар чор полицияси департаментининг директори вазифасида бўлиб, 1905 йилда ички ишлар министри лавозимини олган ва 1905 йил революциясини шафқатсизлик билан бостиришда қатнашган.

² Каульбарс — подшо ҳукумати хизматида юрган чет эл жосуси. У ўзининг мудҳиш ифвогарлиги ва қонхўрлиги билан ном чиқарган эди. (Авторларнинг эскартишлари.)

ланаётган, буржуазия халқни ҳар хил йўллар билан алдаб оувтмоқчи бўлаётган даврда Тўқай бир қанча сиёсий мақолалари, фелъетонлари ва ўткир шеърлари билан матбуот саҳифаларида ғоят муҳим масалаларни кўтариб чиқади. Шу даврда Уралъскда чиқадиган «Фикр» газетасида ва «Альасрилжадид» журналида босилган «Муҳораба ва давлат думаси» ҳамда «Пётр бобонинг ҳикояси» мақолалари Тўқайнинг айниқса муҳим ва чуқур мазмунли мақолаларидандир. Тўқай биринчи мақоласида демократик ҳаракатлар асосида ва рус революцион матбуоти таъсирида пайдо бўлган сиёсий фикрларни баён қилади, Россия ҳақида туғилган ғоят зўр тарихий ва сиёсий ҳодисаларни таҳлил қилади ва бу ҳодисаларга асосан тўғри баҳо беради. Шоир бунда «Рус-япон урушидан ким манфаатдору революциядан ким манфаатдор?» деган саволни қўйиб, бунга тўғри жавоб беради ва мулоҳазаларнинг пировардида, подшонинг мамлакатни идора қилишга ҳаққи йўқ, идора қилиш унинг қўлидан келмайди, мамлакатнинг тақдирини фақат халқнинг ўзи ҳал эта олади ва этиши лозим, деган дадил хулоса чиқаради.

«Пётр бобонинг ҳикояси» эса Тўқайнинг революция даврида авж олган ишчи-деҳқонлар ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий кураш мазмунини бадний образларда очиб бериш йўлидаги жиддий интилишидир. Бу ҳикояда деҳқонларнинг ер ва нон учун помешчикларга қарши кураши, подшо ҳукуматининг эса помешчиклар томонини олиб, деҳқонлар ҳаракатини шафқатсизлик билан бостириши тасвир этилади.

Тўқай «Давлат думасига» деган памфлетида ҳам жабр-жафо чеккан ерсиз деҳқонларнинг манфаатларини ёқлаб, давлат думасига ўзининг муносабатини билдиради:

Оҳ, сен Дума, Дума, Дума,
Қилган ишинг шуми, Дума?
Оч, яланғоч деҳқонларга
Қани ҳурлик, қани ер?

Бераман, деб ваъда қилдинг,
Кўрсат еринг! Қани! Бер!—

деб, деҳқонга ер талаб қилади.

Шоир меҳнаткашларнинг ҳаётига доир масалаларни ўз ижодида кўп такрорлайди. Аммо у ҳаётда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни қайд қилиш билангина кифояланмайди, балки тенгсизлик, ҳуқуқсизликнинг асл сабабларини очиб беришга эришиш учун фаол курашга чақиради. Тўқай 1907 йили ишчиларга қарата ёзган «Товуш ҳақида» шеърини қуйидаги чақириқ билан тамомлайди:

Ишчи ўртоқ, кураш даркор, кураш даркор,
Курашмаган ишчиларга етар озор,
Эзгу ишдир курашмоқлик ҳуқуқ учун,
Кураш, ишчи! Кураш, ишчи!

Шоир курашнинг осон эмаслигини жуда яхши тушунгани ҳолда, бу мавзунини ўз асарларида қайта-қайта такрорлаб, тобора чуқурлаштирди. 1908 йилда реакция ғалаба қилиб революция тўлқинлари пасайиб кетганидан кейин зиёлилар ўртасида реал воқелик ва курашдан қўл силтаган кишилар кўпайиб бораётган бир даврда ҳам Тўқай кураш байроғини қўлидан бермади. У мудҳиш реакция шаронтида ўзининг қандай позицияда бўлиши лозимлигини аниқ белгилаб олди ва ўша йили босилиб чиққан «Девон»га бош сўз қилиб берган «Турмуш» шеърисида бундай деди:

Бу турмуш ким билан тўхтар талашдан?
Кураш сен, чарчамасдан, тўхтамасдан.
Курашмоқ қўрқинч, кўп ҳоллари бор,
Бироқ енггач ғанимат моллари бор.
У қонхўр ҳамда йиртқич йўлбарсдан;
Қочарми йўлбарсдан бир арслон?

Халқнинг чинакам ижтимоий ва миллий-озодлиги ва шу озодлик йўлидаги кураш ҳақида Тўқайнинг мулаҳаза-

лари ўша биринчи рус революцияси йилларидаёқ шоир қалбига ленинизм шуъласи тушганлигидан дарак беради.

Бола вақтидаёқ деҳқонлар турмушининг нақадар қийин эканлигини, сал улғайгандан кейин шаҳарда ишчиларнинг нақадар оғир ҳаёт кечирганликларини ўз кўзи билан кўрган ва шу қийинчиликларни ўз бошидан кечирган Тўқайнинг бундай фикрий юксакликка эришганлиги сабаби, биринчидан, улуг рус халқининг илғор реалистик адабиёти-ни: Пушкин, Лермонтов, Толстой, Горькийларнинг асарларини ўқиб тарбия топганлиги бўлса, иккинчидан, революция кунларида ишчилар орасида бўлиб, революцион адабиёт билан таниша бошлаганлигидир. Тўқай Уральск шаҳридаги босмахонада ишлаётганида демократик рус газетаси бошқармасида ишловчи революционерлар билан алоқада бўлган, улар ёрдамида шу даврдаги рус адабиётни янгиликлари билан ҳам танишиб турган. Буларнинг ҳаммаси Тўқайнинг онг ва дунёқарашига катта таъсир кўрсатган. Кейинча буюк совет олими, академик бўлиб етишган Бахнинг сиёсий иқтисодни содда қилиб тушунтириб берган «Очлик подшо» деган асари 1906 йилда Тўқай томонидан таржима қилиниб, «Альасрилжадид» журналда босиб чиқарилганлиги шоирнинг сиёсий адабиёт билан жуда қизиққанлигини ва шу билан бирга унинг татар халқи ичида революцион тарғибот юргизиш ишига аралашганлигини ҳам кўрсатади.

Тўқай ижодида революцион-сиёсий лирика муҳим ўрин тутди. Унинг «Кузги шамоллар», «Олтинга қарши», «Кетмаймиз», «Текинхўрларга» ва бошқа жуда кўп шеърлари ана шу лирика намуналаридир. Бу шеърлар жабр-зулмдан қаттиқ норозилик, озодликка бениҳоя ташналик, курашга қатъий даъват руҳи билан, чуқур революцион мазмун билан суғорилган. Чунончи, «Текинхўрларга» деган асарида шоир капиталистларни, оқсуякларни, чор амалдорларини савалаб, уларни тор-мор келтириш учун қатъий курашга чақиради.

Текинхўр оқсуяклар, ҳам қорин солган қовоқ бошлар
Демас тўйдим, очофатлар, ажаб ҳай-ҳай, ажаб ҳай-ҳай,—

деб бировларнинг кучларидан фойдаланиб текинхўрлик
билан умр кечирувчи эксплуататорларнинг ҳақиқий баша-
раларини очиб ташлайди.

Шу билан бирга:

Бўлар кўп саз қарши чора кўрсак бу қоринларга
Тутиб ёрмоқ керакдир, бу ғанимат дамни ўтказмай!
Ерайлик бу қоринни, чунки ютган бахтимизни у,
У ютган орзу-истиқболимизни асти қизганмай,—

деб қатъий курашга ундайди.

Шу қадар зўр пафос ва жўшқинлик билан эксплуата-
торларга қарши ғазаб ва нафратини баён қилган шу шеър
ини қуйидаги қатъий нидо билан тамомлайди:

Хужум вақти эшонларга, текинхўр, каллахумларга,
Йўқот, қир, парчалаб ташла!..

Тўқай адабиётга дастлаб қадам қўйган биринчи йил-
ларда ёзилган бу шеър шоир ижодининг асосий йўлини
белгилаб берган асардир. Шоир бу асарида эксплуататор
синфларга муносабатинигина эмас, балки, бутун умрини
уларга қарши курашга бағишлаганини айтади. Курашдан
чўчиган, революцияга шунчаки эргашган зиёлиларнинг:

«Етар энди, Тўқаев, ёза кўрма, бунда сургун бор,
Осарлар дорга, тил тийгин бутунлай энди қўзғолмай»,—

деб огоҳлантириб, берган маслаҳатларига жавобан:

Йўқ, асло тўхтамай ёзғум, улардан мутлақо қўрқмай,
Нечунким бу юрак куйлар ажалдан асти сесканмай,—

деб эзгу кураш йўлида ўлимни ҳам писанд қилмаганини
айтади. Дарҳақиқат, ижодий ҳаётининг бошларида айтга-

нидек, шоир юраги то тепишдан тўхтагунча курашни куйлади.

Бешинчи йил революцияси мағлубиятидан кейин бошланган реакция даврида зиёлилар ўртасида айниш ва тушкунлик кучайиб кетди. Революция ривожланиб, юксалиб бораётган вақтда унга ёндашган бир қисм йўловчи зиёлилар революция енгилиб бўшаша бошлагандан кейин ундан узоқлашдилар, реакцияга мослашиш, чоризм билан муро-са қилиш йўлига кирдилар. Улар ичида ҳатто революцияни «танқид» қилувчи, ёмонловчи шахслар, ҳузур-ҳаловатга берилиб, тесқари йўлга кирган муртадлар ҳам топилди қолди. Татар зиёлилари ичида ҳам шундай ҳодисалар юз берди. Тўқай тили билан айтганда, «сиёсий реакцияга эргашиб диний реакция келди», мафкура майдонида ҳам реакция кучайди. Революция тўлқинлари юксалиб бораётганда революционер бўлиб юрган кўп зиёлилар, подшонинг турма, сургунларидан қўрқиб, дарҳол четга тойдилар. Баъзилар иш ва курашдан «чарчаб», ундан воз кечиб, айш-ишратга берилиб кетдилар. Охранкага сотилиб, хоинлик йўлига кириб кетганлар ҳам бўлди. Давлат думасидаги мусулмон фракцияси кадетларга қўшилиб, буржуа монархиясининг асосий суянчиқларидан бири бўлиб қолди. Ёзувчилар ичида ҳам адабиётда реакцион романтизмни ёқлаб, реализмга кураш очувчилар майдонга келди ва ҳоказо. Тўқай татар зиёлилари ичида рўй берган бу бузилишни жуда тез ва ҳушёрлик билан пайқаб олди ва уни фош қилди:

Кеча нурли ва миллий бир кўнглидан
Бугун бир жинчиरोқдай нур топилмас,
Ва ким бор юз ўғирмай миллатидан
Кумуш, олтин — санамга сажда қилмас,
Уйин топса бола юрган йўлида,
Юмуш ҳам эсда қолмас, ажраёлмас,
Шуниингдек, йўлда кўрса ёшлар олтин,
Бойишдан ўзгага кўнглини солмас.

Муҳаррир бизда савдо бирла машғул,
Адиб номи унга тақилар-тақилмас.

Тўқай сўнгги нафасигача капитализм жамиятининг ижтимоий табиатини фош этишни, чоризмга ва эксплуататор синфларга қарши, буржуа миллатчилари ва руҳонийларга, пантуркист ва панисломистларга қарши курашни давом эттирди. Гарчи душманлари кўпайиб, кучайиб бораётганлигини сезса ҳам, у кучли овоз билан:

Мен куйлайман турган ерим тор бўлса ҳам,
Қўрқмайман, севган халқим татар бўлса ҳам,
Оғишмасдан бораман, олдинга томон,
Тўсиқларни атаман ер билан яқсон.
Қўлга қалам олган шоир ҳеч вақт
Ҳайиқишни билмайди, ҳаммага аён,
Душманларнинг зўридан биз ҳеч қўрқмаймиз,
Ботирликда Али, Рустамга тенгимиз,—

деди.

Шахсий ҳаётида кўп қийинчиликларни бошидан кечирган, бутун умрини қашшоқлик ва оғир меҳнатда ўтказган шоирнинг ижоди ривож топган йиллар ҳам мудҳиш реакция йиллари эди. Шунинг учун Тўқай ижоди жуда мураккаб бўлди, шу шароитда яшаган шоир ҳаётда учраган айрим хунук ҳодисалардан нолиган чоқлари ҳам бўлди. Бунга қараб буржуа танқидчилари Тўқайни пессимизмда айблашга уринган бўлсалар, бу унга қилинган навбатдаги туҳмат эди, холос. Аслида Тўқай табиятан оптимист эди. у халқининг куч ва иродасига, ёрқин истиқболга ишонарди. Реакция йилларида зиёлилар ичида декадентлик ва буржуа муртадлиги авж олган, улар халқ ҳақида — у — ижодчи эмас, балки емирувчи, у маданиятни ўзлаштириш қобилиятидан маҳрум, деб туҳмат тоши ёғдираётган бир шароитда ҳақиқий инсонпарвар ёзувчилар орага тушиб, халқнинг шаънини ҳимоя қилдилар. Шундай ёзувчиларнинг бири Абдулла Тўқай халқ адабиёти ҳақидаги лекциясида

миллатчиларга қарши қаттиқ зарба бериб: «Ростини айтганда халқ зўр: кучли — у, ғайратли — у, мунгли — у, адиб — у, шоир — у. У фақат қора кучлар зулми дастидангина ҳозирги бечора кўринишда турибди. Аммо бу ҳолат вақтинча пайдо бўлган касал сингари ўткинчи бир ҳолдир», деган эди. Халқнинг ижодий кучи ва чексиз зўр қобилиятига ишонч Тўқай учун фақат ширин гап эмас, балки унинг идеали ҳамда ижодиётининг гоёвий — эстетик жиҳатдан ўсишини ҳал этувчи энг муҳим омил эди.

Халқнинг руҳий кучи ва ижодий истеъдодига Тўқайнинг ишончи оша борган сари ижодиётининг мазмуни ва шакли ҳам, тил ва услуби ҳам, ундаги миллий хусусият ва реализм ҳам халқчилик руҳи билан бойиб борди. Шоир ўз ижодиётининг дастлабки даврларидаёқ «халқнинг ўз оҳанги, ўз вазни, ўз бадний шакли» орқали адабиётни, поэзияни халққа етказиб беришга интилади. Бу йўлда Тўқай кўп изланди. Бошда у эскирган шакллари ҳам ишлатиб кўрди, аммо ижод йўлида учраган зиддиятлари енгиб, эски, қолоқ шакллардан юз ўгира бориб, тўғри, қулай, чинакам оммабоп шакллари топиб, танлаб олди, у ҳеч қачон халқдан ва унинг адабиётидан ажралмади.

Тўқайнинг татар адабиётдаги реализм, халқчилик учун ва унда миллий хусусиятни сақлаш учун олиб борган курашида, бир томондан халқ ижодига, иккинчи томондан рус классик адабиёти традицияларига таяниб иш кўриши гоёят катта сиёсий, гоёвий-эстетик аҳамиятга эгадир. Тўқайнинг бу фаолияти татар адабиётини ва тилини турклаштириб, уни рус адабиёти таъсиридан «сақлашга» уринган миллатчиларга қарши курашида яна аён кўринди. Илгор рус адабиётидан руҳланиб майдонга чиққан Тўқай дастлабоқ ўзининг ижод байроғига:

Пушкиндан, Лермонтовдан оламан ўрناق,
Юқорилаб бораман кун сайин андак,—

деб ёзиб қўйди.

Зотан, Тўқайнинг демократизм ғояларини, кишиликнинг гўзал фазилатларга: ҳалоллик, виждон, муҳаббат ва нафосатга интилиш ҳисларини ўз ижодига сингдиришда рус классиклари, айниқса, Пушкин ва Лермонтов поэзияси кучли таъсир кўрсатганлиги шубҳасиздир. Шунингдек, у ғоявий-бадий маҳорат, тил ва сўз санъатини ҳам рус классикларидан ўрганган, уларнинг адабий традицияларини дастлаб татар адабиётида акс эттиргандир.

Миллатчи декадентлар Тўқайнинг рус адабиётига бўлган муҳаббатини камситишга, уни рус ёзувчиларига шунчаки эргашган таржимон деб ерга уришга уринган эдилар. Бунга жавобан Тўқай:

Ҳазрати Пушкин ва Лермонтов агар бўлса қуёш,
Ой каби нурни улардан иқтибос этган бу бош,—

деб фахр билан ўзини Пушкин ва Лермонтовларнинг шогирди ва издоши деб атаган эди.

Тўқайнинг рус классикларига бунчалик ҳурмати табиий ҳолдир, чунки у ўз даврининг ижтимоий ҳаётини, капиталистик жамиятда ҳукм сурган тенгсизлик ва ҳақсизликни, капитализм тузумининг чинакам инсоният дунёсига душман эканлигини, бу тузумга қарши кураш зарурлигини рус адабиёти орқали янада чуқурроқ билди, шу адабиёт орқали у дунё адабиёти билан танишди.

Тўқай Россияда яшовчи миллатларга тенг қарарди. У миллат тўғрисида ёзар экан, бунда миллатнинг кўпчилигини ташкил этган меҳнаткашлар оммасини назарда тутар эди. У миллатчиликнинг, бир миллатни иккинчи миллатга қарама-қарши қўйиш ва шу тариқа эксплуататор синфларнинг мазлум синфлар устидан ҳокимлигини сақлашнинг ашаддий душмани эди. У буржуа миллатчиларининг эксплуататор синфлар манфаатига хизмат қилувчи, миллий ва диний айирмачиликни тарғиб қилувчи, барча миллат меҳнаткашларининг умумий душманларига қарши бирлашишга тўсқинлик қилувчи пантуркизм ва панисломизмга

душман бўлгани ҳолда барча меҳнаткаш халқнинг озодлиги, тенглиги томонида эди, шоир татар халқининг озодлиги мамлакатда яшовчи барча халқларнинг озодлигига боғлиқ, деб биларди.

Бешинчи йил революциясидан ва татар меҳнаткашлари орасида демократия ғояларининг кенг тарқалиб бораётганлигидан чўчиб қолган татар буржуазияси орасида реакция йилларида миллатни гўё ҳалокатдан сақлаб қолиш учун татарларни Шарқ истибдодининг энг ишончли устун бўлган султон Абдулҳамид Туркиясига кўчиб кетишга даъват қилувчи иғвогарлар пайдо бўлди. Ижтимоий ҳаракатда пайдо бўладиган ҳар қандай ҳодисага ўзининг муносабатини тезда билдирадиган шоир бу иғвонинг сиричи дарҳол сезиб олди ва уни ўзининг «Кетмаймиз» деган шеърида фош қилди. Шоир бу асарида Россия подшосининг истибдоди билан Туркия султонининг истибдоди ўртасида ҳеч қандай фарқ бўлмаганлигини, унда ҳам, бунда ҳам бир хил жазо аскарлари бир хил хазина ўғрилари, деҳқоннинг сўнги бурда нонини оғзидан тортиб оладиган бир хил эксплуататорлар бўлганлигини, буларни бир-биридан фарқ қиладиган нарса фақат бошларидаги шапка билан фасвканлигини айтиб, нажот йўли Туркияга кўчиб кетишда эмас, балки:

Энг буюк орзумиз — ҳур Россия!—

деб ватаннинг озодлигини, ҳамма халқларнинг ҳур Россияда нажот топишини куйлади. У:

Бахтимиз шу ерда бизнинг,
Силжимаймиз бир қадам!—

деб иғвогарларга қатъий жавоб берди ва уларга қора гуруҳлар деган тамға босди.

Тўқай халқлар дўстлиги куйчиси эди. У рус адабиёти-ни, унинг улуғ намояндаларинигина эмас, бутун рус халқини чин қалбдан севар, татар халқининг тақдири рус халқи-

нинг тақдирига боғлиқ, деб билар эди. У «Халқ умидлари» деган шеърида:

Рус билан ҳаёт кечирдик сайрашиб,

Тил, лугат, одат ва ахлоқ алмашиб,—

деб татар халқининг рус халқи билан дўстона яшаганлиги ва бундан кейин ҳам бир жон-бир тан бўлиб яшайлаганини куйлайди. Чунки Тўқай татар халқининг миллий ва сиёсий озодликка фақат Россия тупроғида, улуғ рус халқининг революцион кучлари ёрдами билангина эриша олажанини биларди.

Хур Россияни буюк мақсад деб билган шоир, афсуски, озод Россия барпо бўлган кунгача умр кўролмади, бевақт ҳалок бўлди. У ўлими олдидан ёзган сўнгги шеърларидан бирида «оқ кунларга» эриша олмаганлигидан ачишиб, бундай деган эди:

Кучларимни мен қора кунларда сақлай олмадим,

Кунларимнинг биттасин ҳам чулки оқ деёлмадим.

Бўлди йўлга қанча гов, итдан кўпайди душманим,

Чулки золимларни, устунларни ёқлай олмадим.

Қайтмади ўч, битди куч, синди қилич — шу бўлди иш.

Кирганиб кетдим ўзим, дунёни поклай олмадим,

Тўқай камтарлик қилиб, гарчи шундай деган бўлса-да, унинг ижоди татар халқининг ижтимоий ва маданий ҳаётида гоёат катта роль ўйнади. Халқ ичидан чиққан, унинг азоб-уқубатини болалигиданоқ у билан биога татиган, ўз замонасининг ижтимоий адолатсизлигини бошқалардан кўра кўпроқ сезган шоирнинг фикрлари кўпинча халқнинг азалий орзу-умидларига мос келарди. Худди шунинг учун Тўқай халққа жуда тез танилди, халқ уни жуда тез ўз шоири деб қабул қилди.

Россияда яшаган ҳар бир халқ ва миллатнинг ўзига хоо орзу-умидлари билан бирга, барча халқ ва миллатларнинг

ҳам ягона орзу-умидлари бор эди. Миллий ва сиёсий озодлик, шоир айтган ҳур Россия ҳамма халқ ва миллатларнинг муштарак орзулари эди. Тўқай худди ана шу орзу-умидлар куйчисидир. Шунинг учун у фақат бир миллат доирасида, татар халқи шоири бўлибгина қолмади, бошқа халқларга, шу жумладан ўзбек халқига ҳам маълум ва машҳур бўлди.

Тўқайнинг ўзбек халқи ва унинг адабиётига яқинлигини унинг дастлаб ёзган шеърлари, у шеърларнинг тил услуби ҳам исбот қилади. Масалан, унинг «Хуррият ҳақида», «Талаба ёки бир тасодиф», «Эй, қалам», «Ифтироқ сўнггида», «Пушкина» ва бошқа кўп асарларини, хусусан арузда ёзилган шеърларини ўзбеклар таржимасиз ва бемалол тушунади. Шоирнинг ўзи ўзбек ва татар мадрасалари учун умумий бўлган кўпгина дарсликлардан илм таҳсил қилган талабалик йилларида ўзбек адабиётининг намуналари билан танишгандир.

Абдулла Тўқайни эслар эканмиз, татар адабиётининг ўзбек адабиёти билан алоқаси, умуман татар халқи билан ўзбек халқининг тарихий алоқаси кўз олдимизга келади. Россиянинг Туркистонга йўл очишида татар ва ўзбек савдогарлари, албатта, маълум роль ўйнаганлар. Тагарлар билан ўзбеклар ўртасидаги азалги савдо алоқалари табиийки, маданий алоқаларнинг кучайишига ҳам сабаб бўлган. Россия Туркистонни ўзига қўшиб олганидан кейин бу алоқа яна кенгайган. Татар савдогарлари орқали Туркистонга самовар, гугурт ва темир-чўян асбоблар билан бирга, Қозон босмахоналарида босилган китоблар ҳам кириб кела бошлаган.

Ўзбекистон шаҳарларида дастлаб дунёвий мактаблар, ёки у замон таъбири билан айтганда усули жадид мактабларини татарлар ташкил этган, ундаги биринчи муаллимлар татарлар бўлган.

Татар маданиятпарварларидан Маржоний, Қаюм Носирий ва татар зиёлиларининг бошқа бир қанча намояндалари Бухоро мадрасаларида таҳсил кўргани сингари, ўзбек

зиёлиларининг ҳам бир қанча вакиллари Оренбургнинг «Хусайния» мадрасаси, Қозоннинг «Муҳаммадия» ва Уфанинг «Олия» мадрасаларида ўқиганлар. Бухоро амири бадарга қилган ўзбек зиёлилари Қозонда бошпана топганлар. Ўзбекларнинг биринчи босма китоблари Қозон университети босмахонасида босилган. Хива ва Тошкентга «мих босма» деб аталган замонавий матбаа ва литографияни дастлаб Шоҳимардон обзийлар олиб келган ва шу босмахоналардаги биринчи ишчилар авлоди татарлардан бўлиб, уларнинг набиралари ҳозир ҳам Ўзбекистон босмахоналарида ишламоқдалар.

Туркистонда Совет ҳокимиятини барпо қилиш ва уни мустақкамлашда, сиёсий хўжалик ва маданий қурилишнинг ҳамма соҳаларини ривожлантириш ва уларга кадрлар тайёрлаб бериш ишида татар меҳнаткашлари ва зиёлиларининг вакиллари ўзбек халқига катта ёрдам кўрсатдилар.

Ниҳоят бир-бирови билан бўлган узоқ муддатли яқин алоқа натижасида Ўзбекистондаги кўп татарлар, тил, урф-одат жиҳатидан ҳам ўзбекларга яқинлашиб ва ҳатто бир-бирлари билан қуда-қудагай бўлиб кетдилар.

Туркистон Россияга қўшиб олингандан кейин унда яшовчи халқларнинг маданий савияси ошиб, маънавий талаби кучайиб борди. Аммо чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати натижасида Туркистон халқларининг маданияти секин ривожланди, жумладан, матбаачилик ҳам кеч ривожланди.

Бу эса китоб танқислигига олиб келган эди. Чунки шу даврда китоблар фақат қўлда кўчирилар, шунинг учун китоб жуда оз бўлар ва ғоят қимматга тушарди. Россияга қўшилганимиздан кейин бу китоблар маданий савияси ва дунёқараши ўзгариб бораётган халқнинг маънавий талабини сира қондиrolмас эди. Шунинг учун у ўзидан кўра маданиятда оз бўлса ҳам юқори турган қўшни халқларнинг адабиётига интилишга мажбур эди. Бинобарин, кўпгина ўзбек зиёлиларининг уйда татарча роман, ҳикоя ва шеър тўпламлари ҳамда татар тилида чиқадиган газета ва

журналлари топиш мумкин эди. Табиийки, ўзбек зиёлиларининг шахсий кутубхоналарида Тўқай асарлари муҳим ўрин тутар эди. Унинг асарлари таржима қилинмасам ҳам тушунилар ва севиб ўқишар эди. Баъзи асарлари, жумладан, «Она тили» шеърини ўз даврининг машҳур ўзбек маърифатпарвари Абдулла Авлоний ўзбекчага таржима қилиб, ўзининг мактаб дарслигига киритган эди.

Тўқайнинг «Шўрали», «Янги кесикбош», «Япон ҳикояси» каби сюжетли асарларини ўзбек китобхонлари ўша вақтдаёқ севиб ўқирди.

Тўқай ўз халқи манфаати нуқтаи назаридан илгари сурган фикрлар, ижтимоий, демократик гоялар чоризм давридаги барча маълум халқларнинг, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам орзу-умидларига монанд бўлгани учун бу татар шоири ўзбекларга ҳам жуда яқиндир.

Шоир вафот этганидан кейин ўзбек зиёлилари мотам маросимида иштирок қилиш ва таъзия билдириш учун Қозонга ўз вакилларини юборган. Тошкент, Хива, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда Тўқайнинг вафоти муносабати билан мотам кечалари ўтказилган эди. Ҳозир ҳам ўзбек мактабларининг адабиёт программасида Тўқай ижодининг акс эттирилиши, Тўқай асарлари ўзбек тилида мунтазам равишда нашр этилиши, Тошкентнинг марказий кўчаларидан бири Абдулла Тўқай номи билан аталиши ўзбек халқининг шоирга бўлган ҳурмат ва муҳаббатининг далолати, ўзбек ва татар халқлари ўртасидаги тарихий дўстликнинг аломатидир. Чунки Тўқай айтганидай:

Ҳеч битарми бу тарихий биргалик?
Биз туғилганмиз бир ипга тиркалиб.

[1961]

УСТОЗ БИЛАН УЧРАШУВ

Бу воқеа 1934 йил июль ойи охири, август ойи бошларида бўлган эди. Москвадаги совет ёзувчиларининг Биринчи қурултойига биз, Ўзбекистондан бир группа ёзувчилар — Ғайратий, Ойдин, Назир Сафаров, Туйғун, Раҳмат Мажидий ва бошқалар делегат бўлиб бордик. Совет адабиёти тарихига биринчилиги билан ўчмас бўлиб ёзилган бу съездда Алексей Максимович Горький билан учрашдик. Биз бу учрашувни жуда кўп вақтдан буён орзу қилган эдик.

Кўпчилик делегатлар билан биз ўзбекистонлик ёзувчилар улуғ устознинг совет адабиётининг ривожланиши ҳақидаги сермазмун докладини тингладик. Унинг доно сўзлари мамлакатимизнинг ҳамма томонидан келган ёзувчиларда, меҳмонларда бир олам таассурот қолдирди.

Съезд ишларининг танаффус вақтларида биз Алексей Максимович Горький билан сўзлашдик. У миллий республикалардан келган ёзувчиларга алоҳида эътибор бериб, улар билан суҳбатлашар эди.

Съезд ишининг охирида биринчи августда Максим Горький номига қўйилган самолётда Москва устида учдик. Бу совет давлатининг биринчи темир қанотларидан эди.

2 августда Алексей Максимович меҳмонларни Москва атрофига жойлашган боғига меҳмонга таклиф қилди. Мен, Ойдин, Туйғун боққа — Алексей Максимович билан дастурхон устида суҳбатга бордик. Басавлат, доно адиб биз ўзбек ёзувчиларидан съездда олган таассуротларимизни

сўради. Кўп, яхши ёзишни таъкидлади. Биз унинг маслаҳатларини бажону дил қабул қилдик.

Устоз билан учрашув ҳеч қачон ёдимиздан чиқмайди. Мен ўша вақтдаёқ, ўзим учун ҳамон кечагидек хотирада сақланадиган «Янги ишқ» номли шеър ёзган эдим:

Мен зўр гурунгда бўлдим,

жуда зўр гурунг —

Дунё бўйлаб йиғилган эди ошиқлар.

Устоз Горький кўтарилди юксак тоққа тенг,

Минбар оша янги ишқдан беради хабар.

Кўзимнинг қорачиғи, ўтли ёшлигим

Тўла мазмуни билан шеъримга кўчсин,

Ҳей, мени қучоғида ўстирган даврим,

Шу қадарли шеърлар шаънингга бўлсин!

[1961, июнь]

ТУГАНМАС ЧАШМА

Михайло Васильевич Ломоносов ҳақиқатан ҳам рус халқи маърифатининг гурури ва фахри деганларича бор.

Бугун туғилганига 250 йил тўлганини бутун совет халқи ва бутун маданий олам нишонлаётган бу зот мукаммал бир қомусий — энциклопедик олимдир.

Михайло Васильевич XVIII аср Россиясининг энг шимолий ерларида туғилди. Ёшлигидаёқ жуда зийрак, ноёб зеҳн эгаси, питрак бу ўғил ўз ерида, ўз замонасида маълум бўлган ҳамма илмларни жуда тез эгаллаб олди. У яшаган ерларда мактаблар йўқ, одат бўлмаганлигига қарамай, қўни-қўшнилар, руҳонийлар ёрдамида тўрт-беш ёшидаёқ саводни чиқариб олди. Унинг ватандошлари деярли китоб севувчилар бўлиб, кўпчилик — ўзига тўқ кишиларнинг уйида кичик-кичик китобхоналар бўлар эди. Бу ерда Россияда биринчи навбатда очилган босмахона мавжуд эди. Бу қулай шароитда Михайло ҳамма мавжуд манбалардан фойдаланиб илмини ошириб борди. 20 ёшга кирар-қирмас ватанида ўша замонда у билмаган илм қолмади. У илм қидириб узоқ-узоқларга жўнашни мўлжал қилди. Энг охири унинг қарори Москвага бориб ўқишга тўхтади. Бу мўлжал жуда дуруст ва табиий эди. Чунки Москва ўша замондаги маданий ҳаётнинг маркази ҳисобланар эди. Бу ерда Михайло осонлик билан ўз орзуларига ета олишини ният қилар эди. Бундан ташқари, Ломоносов яшаган шимолий Двина ўлкасининг денгиз савдогарлари Москва билан муттасил алоқада эдилар. Ломоносов ватан

дошларидан кўплари Москвада бўлган, уни яхши билар, у ерда узоқ-узоқ яшар, у ерда уларнинг конторалари, дўконлари бўлар, шимол моллари ортилган қатор-қатор қишки карвонларнинг кети узилмас эди. Албатта, ўспирин Михайло бу қатновчилардан Москванинг таъриф-тавсифини кўп эшитган, у ерга етиб олиш учун қалбида чуқур иштиёқ уйғонган эди.

Шунинг учун ҳам у 1730 йилнинг декабрида отасидан ва уни чиқиштирмайдиган ўғай онасидан қочиб, чена карвонига эргашиб, ҳамёнида бир тийинсиз, оёғида чипта кавуш билан яёв Москвага жўнади. Очу тўқ, минг машаққат билан бир неча ҳафта йўл юриб, 1731 йилнинг январь ўрталарида Москвага етиб келди. Бу ерда у ўз ҳамқишлоқларидан Пятухин деган бир приказчикнинг хонасига тушди.

Биринчи марта у амаллаб Москвадаги Славян-грек-лотин академиясига ўқишга киришга муваффақ бўлди. Бу ерда у кунига 3 тийин стипендия олиб, очин-тўқин монастырнинг ёқилмаган ҳужрасида яшаб, ўқий бошлади. Бу ер у кириб борган гоят улуғ илм даргоҳининг бошланғич кичик дарвозаси эди...

Мен Михайло Ломоносовнинг таржимаи ҳолига оид мукамал бир очерк ёзмоқчи эмасман. Аммо шуниси бутун маърифат оламига маълумки, Михайло қайси бир фан соҳасини ўрганишга тутинмасин, бу илм унга тез ўзлашар эди. Бирор фанни ўрганиш билангина қаноатланиб қолмай, уни очилмаган кашфиётлар, ҳалигача текширилмаган соҳаларни текшириш билан бойитишга ҳаракат қилар эди. Шунинг учун ҳам у ўз умрининг ўрталарига етар-етмас чинакам энциклопедик олим даражасига етолди. У илм-фаннинг бир соҳасидагина эмас, ҳамма соҳасида ҳам етук эди. У философ, математик, химик, физик, геолог, географ, метеоролог, астроном, механик, оптик, электрик, тарихчи, филолог, санъатшунос ва ниҳоят етук шоир эди.

Ломоносовнинг кўп қиррали илмий ижодига баҳо берар

вкан, А. И. Герцен: «Бу машхур олим ўзининг қомусийлиги билан, етук тушунчаси билан чинакам рус типининг ўзгинаси. У ҳамиша ёрқин зеҳн билан ҳамма нарсани тугал билишда тинимсиз ҳаракати билан характерлидир. У бир фандан иккинчи бир фанга таажжуб қилинадиган даражада ўнгайлик билан кўча олар эди», дейди.

У ўз халқини ва Ватанини гоят севар эди. Унинг табиатидаги бу олижанобликни Н. Г. Чернишевский бундай деб характерлайди: «У илмни юксак иштиёқ билан севар эди. Аммо у ўз ватанининг шон-шарафи йўлида нима зарур бўлса, фақат шу тўғрида қайғурар ва шу тўғрида кўпроқ ўйлар эди. У илмни, холис илмга хизмат қилиш учун эмас, балки фақатгина ватанига хизмат қилдириш учун истар эди».

Ломоносов рус маърифат ва миллий маданиятини тараққий эттиришда кўпдан-кўп йўллар тўшаган зотдир. Бу тўғрида Александр Сергеевич Пушкин: «У биринчи университетни ташкил қилди. У, дурустроқ қилиб айтганда, ўзи бизнинг биринчи университетимиз эди», дейди.

Михайло Васильевич Ломоносовнинг ҳаётини чуқур ўрганган ва ёзган олимлардан Борис Николаевич Меншуткин: «Ломоносов ўз замонасидан 100—150 йиллар кейин очилган физика, химиядаги муаммоларни еча олган киши эди», дейди.

Улуғ рус халқи маърифатининг асосчиларидан бири Михайло Ломоносовдир. Рус маърифати, илм-фани тарихлар бўйлаб илғор савияси билан машхурдир. Хусусан, бизнинг замонада рус маърифатидан, илм-фанидан баҳраманд бўлмаган, уни ўзига устод санамаган халқлар камдан-кам. Айниқса биз, Урта Осиё халқлари, Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг Ленин партиясининг миллий сиёсати натижасида катта илмларга эга бўлдик. Фаннинг бирор соҳаси йўқки, унда бизнинг олим кадрларимиз бўлмасин. Биз ўз академиямизга эга халқмиз. Биз жаҳондаги энг олий маданиятли халқлар билан ўз маърифатимиз жиҳатидан бўй ўлаша оламиз.

Биз, Ўрта Осиё халқлари, ўз илмимиз, билимимиз, маърифатимиз учун рус маданияти, илми, маърифатидан миннатдоримиз. Ўз билганини аямай ўргатиб келаётган улуг оғамиз рус халқининг олимлари бизнинг бебаҳо устозларимиз бўлади. Устозлар номини тилга олганда, Михайло Васильевич Ломоносовнинг номи биринчи бўлиб келади.

Рус илми туганмас бир чашмадирки, ундан ер юзидаги барча халқлар маърифатга бўлган ташналикларини бемаъл қондира оладилар.

[1961, июнь]

ШАРҚИМИЗНИНГ УЛКАН ШОИРИГА

Қардошимиз ва қаламкаш дўстимиз Мирзо Турсунзоданинг эллик ёшга кириш тўйи улуг айём кунларида ўтмоқда. Барча совет халқи шонли партияимизнинг Улуг Программаси — ҳаёт, бахт, дўстлик, тинчлик программасидан руҳланиб, шод-хуррамлик, шижоат ва яратувчилик ҳисси билан қайнаб турган, уруш оловини ёқувчиларнинг йўлини ўзларининг тинч, қаҳрамонона меҳнати, сабр-тоқати билан тўсиб турган бир пайтда ўтмоқда.

Замонамизнинг етук шоири Мирзо Турсунзода ижодига назар ташлар эканман, унинг адабий ижоди ва ижтимоий фаолиятининг халқ ва партия иши билан чамбарчас боғланганлигини янада яққолроқ кўраман. Мирзо Турсунзоданинг қуйидаги сўзларини унинг ҳаёти ва ижодининг программаси, маъноси деб айтсам бўлади:

Эй қалам, шеър аҳлига манзур қурол,
Шод бўлиб, эл бахтини куйларга сол.
Қолмагин тонг чоғида гафлатда сен.
Бўл мудом халқинг учун хизматда сен.
Кундалик ишларни сев, дoston қил!
Куй билан эл хизматин осон қил!
Дўстларингга доимо бергин кўмак,
Дилда руҳ ошин ва куч олсин билак.
Сўз билан ғишлар қуйиб, қургин бино,
Мамлакат ҳуснига сен қўйгин бино,

Мирзо Турсунзода бадий ижодда ҳам, ижтимоий фаолиятида ҳам ўзининг бу сўзларига содиқ қолди. Бадий ижоди унинг бир қаноти бўлса, ижтимоий фаолияти иккинчи қанот бўлди. Шунинг учун ҳам унинг номи ўз туғилган юртидагина эмас, балки кўпмиллатли совет мамлакати бўйлаб ҳам, жаҳоннинг кўп жойларида ҳам қанот қоқиб юра олди. Менингча, Мирзо Турсунзоданинг фазилатларидан бири шу.

Уни ғурур билан, чуқур замонавий шоир, сиёсий ўткир ҳозиржавоб, доимо совет халқи ҳақида, жаҳон меҳнаткашларининг тақдири ҳақида ўйловчи, ижодий уфқи кенг шоир деса бўлади. Турсунзода асарларида айниқса икки Шарқнинг — совет Шарқи ва хорижий Шарқнинг қалби, юраги, уларнинг кечаги кунни, бугуни ва эртаси равшан акс этган. Унинг совет адабиёти хазинасини бойитган «Ҳиндистон қиссаси», «Осиё овози» цикл шеър, балладаларида уйғонган Осиёнинг қудратли ва кескин овози, озодлик ва мустақиллик, тинчлик ва прогресс учун олиб бораётган кураши теранлик билан кўрсатилди. Турсунзоданинг асарлари зўр умумлаштирувчи кучга эга. Уша «Ҳиндистон қиссаси»га кирувчи, «Ғарблик меҳмон», «Ганг дарёси», «Боғи муаллақ», «Ҳинд сайёҳи» каби шеърлар Ҳиндистон халқининг конкрет ҳаётидан олиб ёзилган бўлса ҳам, уларда барча хорижий Шарқ халқларининг руҳи, орзу-умиди ифодаланади, ҳақ-ҳуқуқи ҳимоя қилинади, мустамаккачилик беаёв фош этилади.

Мирзо Турсунзода Ватанимиз, халқимиз ҳаётини, буюк яратувчилик ишларимизни зўр эҳтирос билан куйловчи талантли шоирдир. Унинг «Ҳисор водийси», «Кўшиқлар хазинаси», «Олтин мамлакат», «Баҳор ва куз», «Ватан ўғли», «Капитан Гастелло хотираси», «Райком секретарининг кечаси», «Ҳасан аравакаш» асарларида тожик халқининг совет ҳокимияти йилларида босиб ўтган катта тарихий йўли, улар ёришган улкан ғалабалар, тожик халқи ҳаёти ва психологиясида юз берган янгиликлар бадий кўрсатилди.

Мирзо Турсунзода социалистик мазмунни миллий формада бера олган моҳир санъаткордир. Унинг шеърларида мен улуғ Рудакий ва Фирдавсий, Ҳофиз ва Саъдий, Жомий ва Навоий каби Шарқнинг ажойиб таланти ижодига хос фалсафий чуқурлик, романтик кўтаринкилик, образли тилни ва шунингдек, Маяковскийга хос сиёсий ўткирлик ва ҳозиржавобликни кўраман.

Ҳозир Мирзо Турсунзоданинг ижоди авжи гуллаган, қалами айни ўткирлашган пайт. У ўз ўқувчилари учун кўп нарсани берибди, аммо яна бундан ҳам кўп нарсани беришига ва бундан ҳам активлик, сабот-матонат билан жамоат ишларида қатнаша олишига ишонаман. Коммунизм қурилишининг улуғ Программаси ҳаммамиз қатори ҳурматли юбилейимиз Мирзо Турсунзода илҳомига илҳом, кучига куч қўшажақдир.

[1961, ноябрь]

ТАЛАНТ ВА МАҲОРАТ

Мен ёш қаламкашлар ҳақида бир-икки оғиз сўз айтишни кўпдан буён ўйлаб юрган эдим. Киши қариган сари ўринбосарлар тўғрисида кўпроқ ташвиш тортадиган бўлиб қолар экан. Ахир, ҳамма касбда бўлганидек, бадиий ижодда ҳам ўринбосарлар, меросхўрлар бўлади, бусиз адабиёт ўсмайди. Мен ижодкорлик заҳмати ўз бўйнига олиб қалам тебратаётган ёш ёзувчиларга назар ташлар эканман, кўпгина енгил тортаман, оталик ғурури, қандайдир қониқиш ва таскинлик ҳисси пайдо бўлади. Ростини айтганда, шеъриятимиз булоғида қайнаётган ёш шоирларнинг ҳисобига ета олмайман. Уларнинг қанчаси давр синовидан ўтиб, шеъриятимиз осмонида порлаб турувчи юлдуз бўларкин, буни мен айта олмайман. Лекин ишонч билан айта оламанки, шеъриятимизга дадил, дидли, равшан ва доно ижодкорлар кириб келмоқда, улар мен бошлаган шеърни давом эттиради, ёзолмаган сатрларимни ёзади. Ҳусниддинни ёки Эркинни айтайми, Теша Сайдалиевни ёки Ҳамид Нурийни тилга олайми ёки бошқаларними, қисқаси, ҳаммасида кишини ўзига жалб қилувчи нимадир бор. Мен ёш шоирларимиз тўғрисида ҳозирча кўп гапирмайман. Бу менинг шоир бўлганим учун эмас, балки шоир меросхўрларимизнинг ёш ҳикоянавис ёки драматургларга нисбатан анча мўллиги туфайли, холос. Одил Ёқубовни ёш драматург дейишга ҳаққим йўқ, у аллақачон катталар даврасидан ўрин эгаллади. Ҳикоячиликка келганда эса, аҳвол сал дуруст. Саид Аҳмаддан кейин анча танаффусдан сўнг Ўл-

мас Умарбеков, Фарҳод Мусажонов, Худойберди Тўхтабоев каби умидли ёшлар майдонга чиқди. Кези келганда шуни айтиб ўтайки, бизда кичик жанр — ҳикоячиликка етарли диққат қилинмаганлиги менинг иззат-нафсимга тегади. Шунинг учун ҳам бу мақолани атайин ёш прозаикларга бағишладим.

Мен, Улмас Умарбеков ижоди диққат қилса арзирли, деб ўйлайман. Унинг активлиги, тиришқоқлиги ва тинимсиз изланиши эътиборимни тортди. Ўзим актуаллик ва ҳозиржавобликни, сиёсий ўткирлик ва партиявий юксакликни ижоднинг ўзаги, деб тушунганим учунми, Улмас асарларидаги мавзу муҳимлиги, актуаллик ва чуқур замонавийлик менга ёқади. Фикримча, халқимга ҳам ёқса керак. Улмас ҳар кунлик оддий воқеалар асосида каттароқ, муҳимроқ гапни айтишга уринади, одамларимизнинг юксак инсоний фазилатларини оддий, лекин жонли, такрорланмас лавҳаларда очиб беришга интилади. Улмас адабиётнинг вазифаларини тўғри ва чуқур тушунади, ёзувчи ҳам оддий бир одам, кишиларга хос ҳамма қайғу-аламда, ҳамма севинч, кўркамликда унинг ҳам nasibasi бор. Улмас ўша дастлабки салмоқли китоби бўлмиш «Юрак сўзлари» тўпламида ҳам, «Қишлоғимиз кишилари» номли очерклар китобида ҳам, конкурсда мукофотга сазовор бўлган «Бо-боёнғоқ» асарида ҳам одамларимиз юрагидаги, онги ва юриш-туришидаги ўзгаришларни, янгиликларни кўрсатишга ҳаракат қилади.

Ёшларда, ҳатто катталарда ҳам шундай камчилик борки, улар ўз ҳикояларида ҳаётдаги бирор янгиликни оладилар-да, уни қуруқ баён қилиш билан банд бўлиб, одамни бутунлай эсдан чиқариб юбордилар. Ваҳоланки, янгиликни одам яратади ва у одам учун яратилади. Улмас Умарбеков ўз асарига ана шундай янгиликни асос қилиб олади-да, унинг воситасида кишиларимиздаги ўзгариш, ўсишни очиб беради, уларни ўша нарсаларнинг ижодкори, ҳаракатга келтирувчиси сифатида кўрсатади. Бу жиҳатдан унинг «Хатингни кутаман», «Беш панжа баравар эмас»,

«Юрак сўзлари», «Бобоёнгоқ», «Меҳр» ва «Ҳайкал» ҳикоялари алоҳида эътиборга лойиқ. Бу ҳикоялардаги одамлар жонли, ёрқин характерли бўлиб, энг аввало давлат ва халқ манфаати учун жон куйдирадилар, янги, коммунистик ахлоқни ҳимоя қиладилар. Улар самимий, бир-бирига дўст, ҳамкор. Ҳа, Улмас юқоридаги асарлари билан ижодда яна баландроқ поғонага чиқди. Бу ҳикояларнинг мазмуни кенг, фикран чуқур ва умумлаштириш кучи анчагина баланд. Буларда Улмас сафсатабозлик, баёнчилик ва сустликдан қутулган, ёрқин характерлар яратишга эришган. Улар кам гапириб, кўп ҳаракат қилади. Еш ёзувчи қаҳрамонларнинг психологиясига, қалб ҳаракатига асосий диққатини қаратган. Лекин бу Улмас Умарбеков тап-тайёр ёзувчи бўлиб етишди, деган сўз эмас. Унинг баъзи ҳикояларидаги сюжет суст, баёнчилик, чўзиқлик бор, нурсиз образлар учраб туради. Сўнгра Улмасда конфликт заифлиги равшан сезилади, тасвирда образлилик етишмайди. Тил бойлигини ошириш устида кўпроқ ишлашни эслатиб ўтардим.

Мен Улмаснинг бундай камчиликлардан қутилишига ва мустақил, ўзига хос, эътиборли ёзувчи бўлиб етишишига қаттиқ ишонаман. Унда талант билан бирга интилиш, ҳаракат ва сергаклик бор. Шунга ишониб, яхши умид билан Улмасни анча мақтаброқ юбордим. Бу мақтовни Улмас Умарбеков маълум даражада қарз, деб тушунса ҳам майли.

[1962, сентябрь]

1962 ЙИЛДА

1962 йилда тузуккина ишлар қилдим.

Партиямиз, давлатимиз халқимизга қарата чиқарган тадбирларига ҳар вақтдагидек ҳозиржавоблик билан ўз ҳиссамни қўшиб келдим. Бир агитатор сифатида телевидение, радио ва матбуот орқали актуал масалалар юзасидан тез-тез чиқиб турдим.

Бу йил «Ленин ва Шарқ» деган китобим босилиб чиқди. Бу тўпلامдаги В. И. Ленин ва Шарқ ҳақида ёзган шеърларим ниятимдаги туркумнинг ҳаммаси эмас. Бу узоқ йилларга мўлжалланган режамнинг дебочаси.

Яна «Инсон, фазо ва ер» деган янги тўпلام топширдим. Бу тўпلام тамоман янги шеърлардан иборат. Узоқ йиллардан буён кўп ёш китобхонларнинг қистов билан қилган илтимосларини эътиборсиз қолдирмаслик учун «Шум бола» қиссасини тўлдириб, давомини ёза бошладим. Бу қисса 1963 йилда «Ёш гвардия» нашриётида босилиб чиқади.

Халқимнинг кекса шоири сифатида кўп китобхонлардан хатлар олиб тураман. Улар ўз хатларида шеърларимга ўз муносабатларини билдириш билан бирга, талаблар ҳам қўйдилар. Бу хатлар ва учрашувларимиздаги суҳбатлардан маълум бўладики, китобхон диди йилдан-йил ўсиб бормоқда. Энди у ҳар нарсани китоб деб ўқийвермайди. Бу эса, ижодчини ҳушёрликка чақиради.

Булардан ҳам кўпроқ хизмат қилишим мумкин эди. Шунинг учун ҳам, бу йилги ижодимдан қаноат ҳосил қил-

дим, дейишга ботинолмайман. Йил бўйи анчагина саёҳатда бўлдим. Бу саёҳатлар ижодий уфқимнинг кенгайишига сабаб бўлди. Қозоғистонни айланиб чиқдим, Арманистонда бўлдим. Ҳали бу қардош республикаларнинг илҳоми қорозга тушганича йўқ.

Эндиги йил режаларимни ҳозирдан санаб беролмайман, чунки журнал редакциясидаги дўстларим мени сийлаб турганини кўриб, эланиб кетиб: «Ана ундай қиламан, мана бундай қиламан, «Шоҳнома»ни қайтадан ёзаман», дегандай ваъдаларни бераверсам, янаги йил ҳисобот вақтида хижолат бўлиб қолсам, яхши бўлмайди.

Ишқилиб, тинчлик-омонлик бўлсин бутун оламда, шулар қатори менинг хонадонимда ҳам.

[1962]

ДУСТИМНИ ЭСЛАЙМАН

Эрон революционер шоири марҳум Абулқосим Лоҳутий мен билан яқин дўст ва биродар эди. Иккимиз ҳам Кремль деворлари ёнида барча эл-юртга озодлик ва халқлар дўстлиги, тинчлик ва омонлик тилагувчи Шарқ шоирлари эдик. Лоҳутий ўзининг «Кремль» номли поэмасини 1923 йилда ёзди. Мен бу поэмани ўзбек тилига икки мартаба икки хил вазнда таржима қилдим.

Муҳтарам устозимиз Айний ва Лоҳутий менинг уйимни ўз уйлари деб билардилар. Уларнинг Тошкентдаги қўноқ жойлари менинг уйим бўлгучи эди. Бизнинг учрашув пайтимиздаги суҳбатлар кўпинча мушоирага айланиб кетар эди. Мушоира сўзини бу ерда бошқача англаш керак. Биз тўсатдан байтлар ва тўртликлар тўқувчилар эмас эдик. Биз равиягўй (бир йўналма, бир мазмунда айтилган шеърларни ўқувчи) эдик. Бизнинг суҳбатимизда Ҳайём, Саъдий, Ҳофиз, Лутфий, Алишер Навоий, Пушкин ва Лермонтовлар ҳозир бўлар эдилар. Суҳбатларимиз бебаҳс, бемунозара ўтмас эди, албатта.

Лоҳутийнинг баъзи қўлёзмалари ва ўртоқлик мактублари менинг архивимда сақланади. Мен бу улкан қалб эгаси бўлган дўстимни доим эслайман.

[1962.]

ҚАЛБИМГА — ҚАРДОШЛАРИМГА

Жон ўртоқлиги, виждон ўртоқлиги, имон ўртоқлиги ва кишиликка хос бутун имкон ўртоқлиги.

Шу ният белгисида ақлу идрок баркамолдир, ҳаёт безаволдир.

Мен-ку шу ёзма сўзимнинг охирида коммунизм асрида инсонларнинг инсонларга бўлган қардошлик, биродарлик, дўстлик, юксак камолоти тўғрисида айтаман. Айтажак сўзим саратондаги меҳнатқаш манглайнинг теридан ҳам покиза. Агар шу сўзимни Улуғ Ватан уруши йилларида ёзсам, етимнинг кўз ёшидан ҳам покиза, дердим.

Қардошликнинг қадрини улуғ ўзбек шоирамиз Зебунисо бегим бундай тасвир этади:

Китобхонаи олам варақ-варақ жустам,
Хати ту дидаму гуфтамки, мударо инжост.

Яъни: бутун оламдаги китобларни варақ-варақ қидириб чиқдим, кўнглимдаги мударо топилмади. Аммо сен ёзган бу хатни ўқидуму излаган мударо шу эди, дедим.

Тонг отиб турибди! Менинг ёшимдаги кишилар бу соатларда аллақачон уйғониб, ювиниб-тараниб, қадбларида каттакон кундузининг бошланғич бахтини, саодатини режалаб турган бўладилар. Бизнинг мўйсафидларимиз ҳаммиша тонготарни яхши ниятлар билан кутадилар. Ёш болалар, набиралар мактабга, боғчаларга жўнаши керак. Газ ўчоқдаги сут қайнаб-тошиб кетмадимикан, фалон ўғил-

га қаймоқ ёқармикан, фалончисига асал чой берсакмикан? Кичкинтойга лимон чой бераман. Қайноқ сут билан лимон тўғри келармикан? Еппасига ширгуруч яхши. Оз-озгина сарёғ қўшиб берсанг, ҳаммасига бўлади. Танаффусгача бўлган дарс соатларида болалар толиқмайди.

Еки: бугун Аҳмадали қизини куёвга чиқармоқчи эди. Тўёнага нима қилсам экан? Ота-бобо замони эмаски, бир кийим атлас ё бўлмаса тўртта чойнак, олтита коса қилиб қутилиб кетсам. Яхшиси, кенг экранли битта телевизор... Шояд келин-куёв шу экранда мени ҳам гоҳ-гоҳ кўриб турса...

Еки: шу янги йил ўрталарига бориб, ўртанча ўғил аспирантуранинг иккинчи курсига ўтади, уйлантирсак ҳам бўлар...

Тонготарда фаровон, меҳнаткаш совет оиласидаги бир отанинг жаҳоний олам-олам орзуларини минг-минг шаклда тасаввур қилиш мумкин.

Бир уяга дон ташиган чумолилар, бир инга бол ташиган асаларилар шаклан бир-бирларига ўхшасалар ҳам, умумниятлари битта бўла туриб, шахсий мазмунча айрим-айрим оламдирлар.

Менинг қардошларим, дўстларим, биродарларим — биз ҳаммамиз коммунизм қуриб бораётган гражданлармиз. Жуда каттакон дастурхоннинг ўришларимиз, арқоқларимиз. Биримиз олимиз, биримиз босмаҳонада газета чиқарамиз. Биримиз кишиларимизни озода қилувчи фаррошмиз, биримиз қўлимизда жўнгина қўштиғ милтиқ билан бировни отмасак ҳам, халқ мулкени, яъни ўз мулкимизни ҳимоя қиламиз — кеча қоровулимиз. Биримиз кимёвий янги ўғитларнинг ижодкори академикмиз, биримиз коммунистик меҳнат бригадасида оддий пахта теримчимиз. Чунки шу пахтадан турли-туман мато тўқилади, ўзим кияман, болаларим кияди, элу юрт кийинади. Бутун иттифоқдош қардошларим кийинади, жаҳон кийинади. Инсонликнинг шарафли, покиза хислатларидан бири шуки, у кийим-бош билан юради. Биримиз ғаллакор-

миз, биримиз тегирмончи, биримиз нонвой, аммо ҳаммамиз ҳам шу нонни еймиз.

Ҳар бир покиза ниятли меҳнаткаш киши ўзи қилаётган меҳнатини улуғлайди.

Шу ерда нарвон ҳақидаги ҳикоя эсимга тушиб кетди: нарвоннинг юқори поялари қуйи пояларига таъна қилган экан, яъни: «Сен қуйи пояларсан, инсон сенга биринчи лой оёқлари билан босади, мен юқориман». Шунда шоир Машраб шу нарвондан чиққан ёғоч овозни эшитиб, нарвонни айлантириб қўйибди. Юқори поялар қуйига, қуйи поялар юқорига кўтарилибди. Лекин ўрта поя ҳаммиша ўртада қолаверибди. Яъни араб мақолида «Хайр-ул умури авсатуҳо» — ўрта даражада яшамоқ; имкониятнинг бўла туриб, ўзингни хор тутмаслик керак, имкониятим бор, деб кеккайиб кетмаслигинг керак. Ҳар бир ишнинг ўрта даражаси яхши. Сенинг қўлингда бўлган шу имкониятнингнинг манбаи қаерда? Шунини билишинг ва виждон билан рўзгор тебратишинг керак.

Азиз қардошларим, дўстларим, ақл ва заковат, меҳру шафқат кишининг кимлигини сўрамайди. Инсон бўлса, бас!

Эсимни таниганимга эллик йил бўлган бўлса, озмунча ҳам дўст-ўртоқ орттирмадим. Ҳамма ўртоқларим — меҳнаткаш кишилар. Биз ҳам инсонларга хос улфат, яхши шеър, музыка, муҳаббат, қўшиқдан холи эмасмиз.

Эллик йиллик меҳрибон ва шафқатли қардошлик йўлида чоғимиз етгунча бир-биримизни сийладик. Аммо дилнинг катта-кичик томирлари бўлар эмиш. Шу дилим томирларидек ўртоқларим кўп.

Мен қардошлик ҳақида гапириб туриб, ўз уйим, ака-укаларим, қариндош-уруғларим, маҳалла-қўй, баланд-қуйидаги қардошларим тўғрисидаги сўзларни кичкина сўзимнинг катта киравериши, деб ёздим.

Киши кишига дўст, ўртоқ ва биродар. Шу мақоламни ёзиб турган чоғимда, ёшлигимизнинг энг булоқдек қайноқ пайтларини бирга ўтказган ўртоғим Шоаҳмад Шораҳмедов ёнимда эди. Мен — шоирман, у — тез ёзар стенограф.

Бир замонлар бола эдик. Мозорхоннинг тепасида варрак учирардик. Кейин Бароқхон мадрасасида ўқидик.

Икки муҳаббатли ёшлар теракларга хатларини ўйиб қолдирганидек, бизнинг ёшлигимиз ўзимиздан ўсиб кетди.

Эллик йил мобайнида кўп дўстлар, қардошлар, биродарлар орттирдим, дедим.

Алексей Максимович Горькийни тирик кўрган кишиман. У киши менинг муаллимим эди.

Владимир Маяковскийдан таълим олганман. Лоҳутийнинг кўп асарларини ўзим таржима қилганман. Самад Вурғун укам эди. Гурбахш Сингх (ўғли, қизи билан) бизнинг оиланинг азиз меҳмонлари. Пабло Неруда, Нозим Ҳикмат, Мирзо Турсунзода, Николай Тихонов, Константин Симонов, Алексей Сурков, Мухтор Авезов, Берди Кербобоев, Наирн Зарян, Собит Муқонов, Ғабит Мусрепов қардошларим бўлади. Ленгстон Хьюз, Файз Аҳмад Файз, Садриддин Айний, Георгий Леонидзе, Галактион Табидзе, Иракий Абашидзелар менинг умр йўлдошим Муҳаррамхон қўлидан бир пиёла чой ичиб кетган кишилардир.

Жаҳон паспортли гражданиман. Чунки ниятим покиза.

Менинг қалбимдаги катта тасалли шундан иборатки, орзу ва манфаатлари, келажакка бўлган умидлари бир хил бўлган ва коммунизм қурувчи жонажон Ватаним оиласидаги ҳар бир киши менинг қардошимдир.

[1962, декабрь]

БУЮК РЕВОЛЮЦИЯ КУЙЧИСИ

Демьян Бедний туғилган куннинг 80 йиллиги жуда ажойиб пайтга тўғри келди. Санъаткорнинг партия ва халқ олдидаги, ҳаёт олдидаги масъулияти ҳақида, ҳаёт ва ижоднинг мағзи ҳақида бундан бир неча ой илгари бошланган жўшқин баҳсларимиз буюк революциянинг оташин куйчисига бағишланган ушбу тантанага кириб келганимизда ҳам узилгани йўқ. Аксинча, Демьян Бедний ҳаётини бутун кўз олдимизда жонлантирар эканмиз: «Мен-чи? Халқим мендан розими, бергил сарҳисоб», деб кўнглимизни сўроқ қилдик.

Шоир нима деган сўз? У суҳбатнинг гули ёки боғнинг булбулими? Шоирлик газетада қуюқ ҳарфлар билан қўйилган имзо ёки китобнинг биринчи бетиде илжайиб турган сурат учунми?

Йўқ, йўқ! Қўшнисининг юкини енгил қилган, йироқ-йироқлардаги нотаниш заминдошига офтоб бўлиб юрак тафтини етказа олган, гўдаклар қаршисида оламни дастурхондай ёйиб, мўйсафидлар кўзига йигитлик нуруни қайта бахш эта олган ижодкори — шоир деймиз...

Демьян Беднийнинг қўшиқлари фақат қизил жангчилар, ишчи-деҳқонлар оғзидан эмас, балки эндигина ақлини таниб келаётган менинг ҳамқурларим оғзидан ҳам тушмас эди. Бу қўшиқларни куйлаганимизда янги турмуш шабадалари юзимни ўпгандай бўлар, олам кўзимизга кенгроқ кўринар эди. Менга рус тилини ўрганишда Демьян Беднийнинг қўшиқлари катта ёрдам берди.

Уша пайтларда ёш эдим. Демьян Беднийнинг асл исми, фамилияси Ефим Алексеевич Придворов эканини ҳам, у 1883 йилда Херсон губерниясидаги Губовка қишлоғида, деҳқон оиласида туғилганини ҳам, ҳарбий фельдшер эканини ҳам ҳали билмас эдим.

Демьян Бедний халқ орасидан чиққани учун халқ ҳаётини яхши биларди, яхши ҳис қиларди. Унинг «Ер ҳақида, эрк ҳақида, ишчи қисмати ҳақида» деган биринчи йирик шеърини қиссасида ҳам, 30-йилларнинг бошларида яратган «Бош кўча» достонида ҳам халқ қисмати, қудрати, эрки куйланади.

Ҳаётда қандай воқеа юз бермасин, Демьян Бедний унга ўз шеърини овози билан жавоб беришга ҳаракат қилар эди. Шоирнинг бу ажойиб хислатини, менимча, унинг большевистик матбуот билан узоқ йиллар давомида ҳамкорлик қилишининг самараси сифатида изоҳлаш мумкин. Чунки газета ижодкорнинг қаламини ўткир, юрагини ҳаётдаги янгиликларга сезгир қилди.

Демьян Бедний эса том маънодаги журналист-шоир эди. Баъзи бир муҳаррирлар, танқидчилар ўрни келганда: «Китобий шеър бошқаю газета шеъри бошқа олам», деб қайчини қўлга оладилару жарроҳлик қилишга киришадилар. Йўқ, зўр шоир ҳам, заиф шоир ҳам бўлганидай, яхши ёки ёмон шеър ҳам бўлиши мумкин, холос. Гап шоирнинг халққа айтгудай, унга манзур бўлгудай фикри борлигида. Демьян Беднийнинг ўзи пролетар ёзувчиларининг 1925 йилда бўлиб ўтган йиғилишида бу ҳақда: «Шундай гапирингки, сизни ҳамма тингласин... шундай ёзингки, сизни ҳамма ўқисин», деган эди.

Биз, ёш журналистлар, меҳнат кунини бошланишидан олдин газеталарни варақлаб, аввало Демьян Беднийнинг янги шеърини қидирар эдик. Унинг энг яхши шеърлари дарҳол таржима қилиниб, ўзбек газетхонларига етказилар эди.

1930 йилда мен унинг «Тупуришга ҳам вақт йўқ» деган катта ҳажвий шеърини таржима қилганман. У пайтларда

рус тилини ҳозирги ёшлардай сув қилиб ичиб юборган эдим, десам муболаға бўлар. Лекин ҳар сатрнинг, образнинг маъзини чақишга уриндим. Ўзимнинг кучим етмай қолганда, редакциямиздаги рус, ўзбек ва татар ўртоқларга қайта-қайта мурожаат қилишга тўғри келди. Менинг ҳадеб савол бераверишим жонига теккан бир-икки биродарим ҳатто: «Қўлингдан келмаган ишга овора бўлма», дегандай ҳам бўлишди. Лекин мен таржимадан қўл силтаганим йўқ. Таржима бошқа тилда ёзадиган шоир асарини ўз халқингга етказиб бериш учунгина эмас, балки шоирнинг тажрибасини, шеъринг энг нозик жойларини билиш, тил ўрганиш учун ҳам жуда катта ёрдам беради. Жуда кўп ўзбек ёзувчилари адабиётимизнинг Горький, Маяковский, Серафимович, Фадеев каби сиймолари ва уларнинг сафдоши бўлган Демьян Бедний асарларини таржима қилиб, ўз қаламларини чархлашган.

Таржимани тугатдим. У китоб бўлиб босилиб ҳам чиқди. Китобчани Демьян Беднийга юбордим. Орадан бир оз вақт ўтгач, йўлим Москвага тушиб қолди. «Ер юзи» журналининг масъул секретари бўлганим учун журнал иши билан «Огонёк»нинг муҳаррири Михаил Кольцовга учрашим керак эди. Демьян Бедний у билан бирга экан. Мен уни илгари ҳам йиғилиш ва кенгашларда кўрган эдим. Ёшлик эмасми, танаффус вақтларида катта шоирнинг назарига кириб қолиш учун яқин-атрофида айланиб ҳам юардик.

Бу сафар у мен билан илиқ кўришди.

— Уша Ғафур Ғулом дегани сенмисан? — деб қайта сўради ва таржимани олганини, ўртоқларнинг айтишича, менинг меҳнатим зое кетмаганини таъкидлади. Бир оздан сўнг у сўради:

— Менинг шеърим сени нега қизиқтириб қолди?

Мен Бальмонтнинг мушкилписанд, жумбоқ, шахмат масалаларига ўхшаш қийин асарларидан кўра Демьян Беднийнинг халқчил шеърлари таржимонга ҳам, китобхонларимизга ҳам яқин ва тушунарли эканини айтдим. У кул-

ди. Кольцов билан икковлари бир-икки оғиз ҳазил-мутойиба сўз айтдилар. Шу-шу бўлдики, Ёзувчилар союзида бўладиган кенгашларда, пленумларда унга салом бериб, у билан у ёқ-бу ёқдан сўзлашадиган бўлиб қолдик. У мени «қорача йигит» (смуглый парень) деб атар, «Бирор мужик қизига уйлантириб қўяйми?»— деб ҳазиллашар эди. Ижодим билан қизиқар, маслаҳатлар берар эди.

Мен ишимни битириб, Тошкентга қайтдим. Лекин унинг тўла юзи, кесилгандай қошлари, деҳқонча миқти, чайир елкалари, Шаляпинга ўхшаб кетадиган гавдаси, шўхлик тирқираб турган босиқ овози хаёлимдан ҳали-ҳали кетмайди. Соқолини қирдириб юрадим ёки ўзи кўсамиди билмайман. Унинг кўриниши ҳам дон сепиб, дон ўрган меҳнаткаш кишиларга, сахий, танти рус деҳқонига хос эди...

Демьян Бедний «Маёқ» шеърида: «Менинг ақлим деҳқонча, содда... Қанча мактаб кўрди, титди кўп китоб, лекин назокатни билмайди ҳамон», дейди. Киши ўз қалбини бундай таҳлил эта олиш учун нақадар назик дид эгаси бўлиши керак! Худди ўша шеърнинг охирида у:

Энди битта бўлур бир умр йўлим
Е ғалаба ёки ҳур ўлим,—

дейди. У умрининг охиригача ўша йўлдан борди, голиб, халқ билан бўлди, халқнинг қайғу ва қувончларини куйлади, бирга қурди ва бирга курашди. Шоирнинг содда, лекин деҳқон қўлидай бақувват мисралари адабиётдаги анча-мунча лўттибозларнинг кўрсатган кароматидан кўра кўпроқ, мазмунлироқ меҳнат қилди. Унинг кўпгина шеърлари ҳозир ҳам, шоирнинг вафотидан кейин ҳам (Демьян Бедний 1945 йил 25 майда вафот этди) истеъфога чиққани йўқ...

Шеърят — кўнғил эрмаги эмас. У учувчига қанотдай, йўлчига ҳамроҳдай, уй бекасига игнадай зарур нарса...

Ёзувчи ва санъат аҳллари партия ва ҳукумат раҳбарлари билан учрашганларидан кейин бу масала янада каттароқ эътиборга молик бўлиб қолди. Мен бу ҳақда фикр юритар эканман, кўз олдимда социалистик реализм санъатининг асосчиси Горький, жўшқин Маяковский, заршунос Шолохов, ҳаёт солномачиси Демьян Бедний каби улуғ ижодкорларнинг сиймоси гавдаланади.

Мабодо ёшлар ижодкорнинг қаҳрамонлиги ҳақида сўзлаб беришни илтимос қилишса, мен Демьян Беднийнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилган бўлур эдим.

[1963]

У ҚУДРАТЛИ ХАЛҚИМИЗНИНГ УЛУҒ САФИДА

В. В. Маяковский — революцион совет шоиридир. У революциянинг биринчи кунидан бошлаб ўз ҳаётининг охири дақиқасигача революцион ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларида революцион курашчи сифатида бевосита иштирок этган. Узининг оташин, жўшқин, сиёсий лирикаси билан социализм қураётган совет давлатининг ғолиб шуқудини ва улуғ Ватанимизнинг порлоқ келажагини куйлади. У «юз» томлик партиявий китоблари» билан коммунизм қураётган ижодкор халқимизга ҳозир ҳам ҳамсаф, ҳамнафасдир. У инқилобий-сиёсий лириканинг ўлмас клас-сигидир.

У ўз Ватанини ғоят севар эди. Чет элларда сафарда юрар экан, чиркин капиталистик дунёнинг ташқи ялтироқлигига, жимжималарига берилиб кетмади. Ҳамма жойда у ўз она-юртининг қурилиши ҳавозалари ичида қад кўтариб келаётган социалистик Ватанининг содиқ ўғли ва оташин ватанпарвари бўлиб қолди, уни улуғлади, у билан фахрланди.

В. Маяковский совет воқелигининг ҳамма ютуқларини ўз асарларида бир дунё завқ-шавқ билан куйлади, уни ҳар нафасда бўғиб ташлашга тайёр турган ички ва ташқи душманларга қарши олиб борилган курашларнинг доимо олдинги сафларида ҳайқирди.

В. В. Маяковскийнинг совет шоирларига устозлик роли беқиёс катта. Ўз даврида мен ҳам унинг шеъриятидан таълим олган, равия кўчирган шоирман. Мен яна шу би-

лан фахрланаманки, мақтайдиган даражада бўлмаса ҳам, ўша йиллардаги ижодий савиямга яраша Маяковскийнинг «Хайқириқ», «Совет паспорти ҳақида», «Яхши деган сўз нимаю, ёмон деган сўз нима?» каби шеърларини биринчи марта таржима қилганман.

Ғоятда улуғ инсонпарвар, интернационал, халқаро тинчлик ва дўстликни улуғловчи, ватандош инқилобий шoirимиз В. Маяковский коммунизм қураётган қудратли халқимизнинг улуғ сафида ҳамиша барҳаёт бўлиб қолади.

[1963, июль]

«МУШТУМ» ҚИРҚҚА КИРДИ

Қирқ йил. Қирқ йил дегани камолга етган, чуғурчиқдай бола-чақали — аёлманд, каттакон жамиятимизнинг бирор муҳим ўрнида салобатли бир юмуш этагидан маҳкам ушлаган, эл ўртасида мўътабар, барваста йигитнинг умри — кичик умр эмас. Умрнинг қаймоқ йили, ақлу идрок тўлган йили.

Ўзбек совет адабиётида дағал, аммо мўътабар, дўриласа ҳам ҳамма қулоқ соладиган овозга эга бирдан-бир сатира-юмор журнали — «Муштум» бу йил қирқ ёшни тўлдириб, қирқ бирга қадам қўйди.

Ҳақ гап айтмак бизнинг совет матбуотининг бошланғич — асл хислатидир. Шунинг учун ҳам бутун совет матбуотининг отаси, устози, йўлбошчиси, биринчи ва абадий муҳаррири Владимир Ильич Ленин бўлган, жонажон Коммунистик партияимизнинг ношир афкори бўлган газетамизнинг исми «Ҳақиқат» — «Правда» деб аталади.

«Муштум» журнали ҳам шу ҳақиқатчилар, правдачилар оиласининг аъзоси, шу оиланинг етук, сўзга чечан, қирқ ёшли азамат ўғилларидан бири ҳисобланади.

Жаҳонда тенги бўлмаган улуг социалистик мамлакатимиз ва унда яшовчи кўпмиллатли, кўп тилли юз-юз миллион қондош-қариндош баҳодир халқларимизнинг шонли Октябрь революциясидан то ҳозиргача яшаган умри, мазмуни оламнинг жамулжам мазмунидан ҳам кенгроқдир.

Бу умрнинг йиллардаги мазмуни асрлар мазмунига тенг. Ойлари йирик-йирик шаҳарлар қурилишига, ҳафталари гигант ГЭСлар, миллион гектарли очилган қўриқлар, олов пуркаб эриган пўлат ирмоқлари оқиб ётган ўнлаб домналарга тенг. Яшаб турган бир кунимизнинг илму маърифат, фану техникадаги якуни ердан — космос йўлига, Енисей, Норақ ГЭСларига, Сибирнинг офтобдай ҳароратли қалбига, Амудан қазиб чиқазаетган каналларимизга, Бухоро — Урол газ йўлининг ўнлаб километрга баробардир. Миллион-миллион доно студентларимизнинг бир соатда яшаган умри ва олган илм багажи юзлаб олимларнинг, донишмандларнинг, Файласуфларнинг юз-юз йиллик умрларига баробардир.

Аmmo қирқ йил бурун бундай эмас эди. Қирқ йил бурун...

1923 йил. Беқиёс жангу жадаллар, ички, ташқи аёвсиз курашларда голиб чиққан улуғ мамлакатимиз ва мамлакатимизнинг қаҳрамон халқи тинч-осойишта қурилиш йўлига ўта бошлаган биринчи йил эди. Лекин жаҳонда биринчи ёш Совет давлатининг душманлари узил-кесил янчилиб битган эмас эди. Ёш мамлакатимизнинг гир атрофида империалистик босқинчи давлатлар қуршаб ётар эдилар. Ички душманлар: троцкийчилар, бухаринчилар, босмачиларнинг қолдиқлари, қулоқлар, миллатчилар, шовинистлар, оппортунистлар, руҳонийлар, савдогарлар, диверсантлар, сотқинлар гужгон ўйнаб ётган вақт эди.

Совет Шарқи, бутун мазлум Шарққа машъал бўлиши керак бўлган Совет шарқи — қизил Туркистон ҳам шу курашлар майдонида бир жон, бир тан иштирок этиб ётар эди.

Улуғ доҳиймиз Лениннинг кундалик раҳнамолигида, партиямизнинг етакчилигида, рус ишчи синфининг биродарларча кўмаги билан кечагина эркинлик олган Туркистон — Совет Шарқи эндиги ғалабалар учун қадам-бақадам илгариламоқда эди.

Маълумки, Бухоро ва Хоразм 1920 йиллардагина

озод қилинди. Мурдор, қонхўр амир Олимхон, золим Исфандиёрнинг қонли панжаларидан қутқазиб олинган бу муқаддас ерларимиз ва бу ердаги асрлар бўйи зулм кишанларида инграган қон-қариндошларимиз, оғайналаримиз, укаларимиз, опаларимиз, сингилларимизни чинакам озодлик нурига етказиб боришимиз керак эди. Уларни Лениннинг офтоб байроғи остида оёққа тургазишимиз керак эди. Чунки, Шарқда булардан ҳам мазлумроқ, шўрлироқ кишилар йўқ эди. Қизил Туркистонимизга кўз тикиб, ҳирс қўйиб ётган малъунлар кўп эди.

Биз ўз Ватанимизни шу малъунлар, сотқинлар, амирлар, хонлар, қулдорлар, амалдорлар, савдогарларнинг қолдиқларидан тозалашимиз керак эди. Биз фаол курашда банд эдик.

Ана шу оташин йилларда, нафас-нафасларидан курашнинг алангаси тутақиб ётган тарихий муқтадир йилларда, улуғ Коммунистлар партиясининг тарбиясида, унинг кўмакчи, дастёр, шогирд ва унинг ўткир қуроли сифатида «Муштум» туғилди. Тилининг ифодаси сифатида, бизнинг қаҳрамон, ҳақгўй, қўрқмас, кулдириб йиғлатадиган, йиғлатиб кулдирадиган «Муштум»имиз туғилди. У курашларда туғилдию курашга отланиб кетди.

Хотин-қизлар озодлиги ва ер ислоҳоти учун кураш қурбонсиз бўлмаган эди. Нурхон, Турсуноилар фожиаси ҳалигача халқимизнинг ёдидан чиққан эмас. Вақтли матбуот вакиллари ва шу қатори «Муштум» мухбирларидан бир нечалари бойлар, руҳонийлар, босмачиларнинг ваҳшийлигида қурбон бўлдилар.

Бундан сўнгги йиллардаги қулоқларни синф сифатида тугатиш ва коллективлаштириш учун кураш ҳам ғоятда революцион руҳда ўтди. Бу инқилобий курашда «Муштум» журнаlining тутган ўрни фахрли бўлди.

«Муштум»нинг бешигини тебратган Ғулом Ғафур, Зиё Саид, Абдулла Қодирий, Комил Алиевларнинг қа-

ламбир аралаштириб ёзилган фельетонлари, ичак узилди шеърлари ва ҳикояларини ким ўқимаган!

«Муштум»нинг оғирини енгил қилишда сатирик ёзувчи ва шоирлардан Абдулла Қаҳҳор, Собир Абдулла, Ғайратий, Жалол Машрабийлар 30—35 йилдан бери журнал саҳифасида ўз асарлари билан астойдил хизмат қилиб келмоқдалар.

Колхозларни иқтисодий ва сиёсий томондан мустақамлаш мамлакатни индустрлаштириш даврида ҳам «Муштум» ўз зиммасидаги вазифани ёмон бажармади. Бу даврларда унинг кўрсатган хизматлари мақтаса арзигуликдир.

Улуғ Ватан уруши йилларида, уруш орқасида хизмат қилишдан кўра бевосита урушнинг олдинги сафида бўлишни афзал билиб, редакциямизни фронтга кўчиргандай бўлдик. Редакциямиз ходимларидан кўплари бир жангчи сифатида урушга жўнадилар. Қаламларимизни автоматларга алмаштирдик. Лекин фронт газеталари, жанговар лавҳаларда сатирамиз янграб турди. Яъни бир снайпер сифатида ҳам, бир ёзувчи сифатида ҳам ўқдан ўткир сўз билан душманни нишонга олиб турдик.

Уруш бизнинг ғалабамиз билан тугади. Мамлакатимизнинг қайтадан тиклаш йиллари бошланди. Редакциямизнинг эшиги ҳам очилди. Жангдан омон қолган дўстлар, янги-янги қаламкаш кадрларни тўплаб, янгидан ишга тушдик.

«Муштум» қирқ йиллик ўз тарихида партиямиз йўлидан оғишмай борди. Унинг биринчи йиллардаги кураши — халқимиз ўртасидаги маданиятсизлик, бидъат, дин таъсири, турмушдаги қолоқлик ва билимсизликни тугатишга қаратилди.

«Муштум» айрим саноат корхоналаридаги бракчилар, штурмчиларни, сифатсиз маҳсулот берувчиларни ҳаминша ўхшатиб савалайди. Давлат мулкига, демак, халқ мулкига хўжасизларча қараётган «бошлиқлар», «раҳбарлар» унинг найзасидан қочиб қутулолмайдилар.

Саноат темасида босилган карикатура ва материалларда иш вақтидан унумли фойдаланувчилар, тайёрлаган маҳсулотидан чиқарган чиқиндиси кўп зараркунандалар, интизомсизларнинг кирдикорлари «Муштум» сарҳифасида доим фош қилиниб турилади.

Қишлоқ хўжалигига келганда ҳам «Муштум»нинг роли муҳимдир. У антимеханизаторларни, консерваторларни баъзан тумшуғига чертиб, баъзан оч биқинига туртиб, ҳушига келтириб туради. «Ундоқ қилвордик, бундоқ қилвордик» дейувчи кўзбўямачилар, кўплаб маблағ сарфлаб оз миқдорда ҳосил олувчилар, яъни эшагидан тушовини қиммат қилувчи нўноқ раҳбарлар «Муштум»дан қочиб қутулолмайдилар.

«Муштум» партиямизнинг XXII съезидан кейин ўз ишини қайтадан қурди. Кейинги вақтда журналда ижобий темада ёзилган материаллар ва расмларга кенг ўрин берилди. «Муштум» минбари» рубрикаси остида илғор колхозларнинг раислари, завод директорлари, пешқадам механизаторлар, мўл ҳосил усталари ўз мақолаларини журналда чиқариб турибдилар. «Машъалларимиз» рубрикаси остида ўз ишининг усталари таъриф-тавсиф қилиниб турибди.

«Муштум»нинг қирқ йиллик тўйи кунда уни жуда мақтаб юбордим шекилли. Ойда доғ бўлгани сингари, «Муштум»нинг ҳам камчилиги йўқ эмас. Камчилиги бор экан, деб тўй кунда уни ранжитмай қўя қолай, тўй ўтгач, кўп сонли ўқувчилари билан бирга, «камчилик»ларинг мана булардан иборат эди, деб шахсан ўзига айттармиз. Ахир, қирққа кирган, ақли расо эмасми, бунга тўғри тушуниб олар.

«Муштум»нинг камчилигидан кўра ютуғи кўп бўлгани сабабли, уни халқимиз севиб ўқийди. Мен кекса муштумчиман, шу сабабли унинг дастлабки даврини ҳам яхши биламан. Йигирманчи йилларда «Муштум» 2500—3000 нусхада босиларди. Ҳозирги пайтда эса, «Муштум»нинг тиражи 200.000 га етди. Шунга қараб унинг актив

мухбирлари ҳам, редакцияга келаётган хатлар сони ҳам ошаётир.

КПСС Марказий Комитети сатирик ёзувчилар ва журналистлар олдида турган вазифани аниқ-равшан кўрсатиб бермоқда.

«Муштум» партиямизнинг дастёри сифатида белни маҳкам боғлаб у кўрсатган йўлдан оғишмай боради ва жамиятимизга ёт бўлган ҳар қандай иллатларни катта йўлимиздан супуриб ташлашда куч ва маҳоратини аямай курашади!

[1963]

РУС ДУСТИМНИНГ МАДҲИЯСИ

Ассалом алайкум, рус дўстим, рус оғам!

Ўзбекистон ёзувчилари ўзларининг устозлари бўлган Россия Федерациясининг ёзувчиларини кутиб олар эканлар, чин қалбдан ана шу сўзларни айтмоқдалар. Россия ёзувчилари ўзлари тўплаган бой тажрибани, мисли йўқ маҳоратнинг хазинасини ўзларининг ўзбек ҳамкасбларига рус халқига хос зўр қиммат билан ҳадя қилдилар.

Ҳамиша, габалар соатида ҳам, бошимизга мушкул тушганида ҳам ана шу донишманд, дадил, бақувват дўстларимизнинг биз билан ёнма-ён туриб, дардимизга ҳам, шодлигимизга ҳам шерик эканликларидан ғоят хурсандимиз. Бизнинг бирлигимиз КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленуми маданият арбоблари олдига қўйган олижаноб вазифаларни бажаришда қўлга киритган янги габаларимизнинг гаровидир. Адабиёт ва санъатнинг равнақи тўғрисида партия ва совет ҳукуматининг ғамхўрлигига қалам аҳлларининг берадиган муносиб жавоби шуки, улар коммунизм қураётган ажойиб замондошларимизнинг фазилатларини ростгўйлик билан ёрқин ҳикоя қилиб беришлари керак.

Мен кўпгина яхши ва мароқли учрашувларни кутмоқдаман. Лекин бу учрашувларнинг бири мени айниқса тўлқинлантирди...

Ўзбекистонда ўтказиладиган Рус адабиёти ва санъати декадасининг қатнашчилари орасида менинг қадрдон

дўстим, етакчи совет шоирларидан бири Алексей Сурков ҳам бор. Биз у билан ўттиз йиллик қалин дўстмиз. Совет ёзувчиларининг I съездида Алексей Сурков билан бирга делегат бўлган эдик. Биз совет адабиётининг бешигини тебратган Максим Горький, Александр Серафимович ва бошқа кўпгина ёзувчиларнинг оташин ҳикмати сўзларини эшитганмиз.

Мен бу дўстлардан кўп нарсаларни ўрганганман. Алексей Сурков поэзиясида ўткир публицистика билан дилрабо лирика ажойиб равишда бир-бирига пайванд бўлган.

Ўттиз йил. Шу вақт ичида биз кўп марталаб учрашдик, бир-биримизга кўп хатлар ёзишдик. Унинг ёки менинг ҳар бир янги асаримиз иккимизни ҳам қувонтиради. Мен қадрдон дўстимни сабрсизлик билан кутаман, у билан гаплашиш, суҳбатлашиш учун йиғиб қўйган гапларим кўп.

Ўзбек ёзувчиларининг кўп асарларини бутун мамлакат китобхоналарига тақдим қилаётган «Дружба народов» журналининг редактори Василий Смирновни хурсанд бўлиб табриклайман.

Константин Симонов, Владимир Державин, Семён Липкин билан бўладиган учрашувлар ҳам мен учун самарали бўлади. Рус ғазалхонлари шулар туфайли менинг асарларимдан баҳраманд бўлдилар. Шундай дўстларимизнинг номини санаган билан одош бўлмайди, чунки менга устоз бўлган рус адабиётининг ҳамма намояндалари менинг дўстларим, деб айтсам хато қилмайман.

Ассалом алайкум, менинг рус дўстларим!

{1963, октябрь}

ОҒАМНИНГ ТУЙИ

Халқимизда, меҳмон — отангдан улуғ, деган матал бор. Нақадар донолик ва зукколик билан айтилган гап бу. Ҳақиқатан ҳам агар биров остона ҳатлаб уйга киргудай бўлса, уни бошимизга кўтарамиз, азбаройи суюнганимиздан теримизга сигмай кетамиз, боримизни дастурхонга тўкиб, меҳмон қиламиз.

Шу кеча-кундузда биргина мен эмас, балки барча қаламқаш дўстларнинг ҳам қўли кўксиди, меҳмонлар билан давра қуриб, турли мавзуларда мусоҳаба қуриямиз. Бундан икки кун аввал пойтахтимизга Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари билан алоқа қилувчи Совет комитетининг аъзолари йиғилишди. Биз, ана шу анжуман қатнашчилари, Совет комитети ҳисобини тинглаб, икки қитъа қаламқашларининг шу йил июль ойида Индонезияда бўладиган анжуманига тайёрлик билан боғлиқ масалалар, келгусидаги режаларимиз ҳақида бир тўхтамага келдик.

Комитетнинг мажлисига мамлакатимиздаги қардош республикалардан меҳмонлар келган. Мен ушбу мақоламда меҳмонларимдан бири бўлган атоқли ёзувчи, қардош туркман адабиётининг оқсоқоли Берди оға Кербобоев ҳақида икки-уч оғиз сўз айтмоқчиман.

Берди оға Кербобоев деганда, буюк Октябрнинг меваси бўлган ва ҳозирги кунларда тобора гуркираб яшнаётган қардош туркман адабиётининг забардаст вакили, отахон ёзувчиси ва бутун Шарққа номи кетган йирик

жамоат арбоби кўз олдингизга келади. Ҳозирги кунларда бу йирик сиймонинг туркман халқи ҳаётининг тиниқ кўзгуси дейишга арзигулик ажойиб асарларини — жўшқин лирик шеърларини, серзавқ ва ҳаётбахш қўшиқларини, тарози босадиган салмоқдор поэмаларини, замондошларимизнинг унутилмас образлари яратилган повесть ва романларини, юрак тўлқинлари мавжланиб турган публицистик мақолаларини ўқимаган, уларга ақалли кўз қири тушмаган адабиёт ҳавасманди топилмас-ов, десам хато бўлмас.

Бундай чамалаб кўрсам, Берди оға етмиш баҳор юзини кўрибди. Унинг соч-соқолини қиров сал ялаб ўтганини айтмасангиз, ҳеч ҳам етмиш ёшга кирган демайсиз. Нега деганда, унинг ҳозир айна куч-қувватга тўла, қирчиллама пайти-да! Биз Бердивой оға билан ёшликда тепкилашиб катта бўлганмиз, адабиётимизнинг ривожига, биздан беш-олти кўйлакни ортиқ йиртган оғамизнинг хизматлари кўп сингган. Бу ҳақда ҳар қанча қалам тебратса арзийди. Чунки Берди оға ўз атрофидаги қаламқаш сафдошлари билан қўлни-қўлга бериб, туркман адабиёти пойдеворининг тошини қўйганлардан бири саналади.

Ёш шоирнинг йигирманчи йилларда газета ва журнал саҳифаларида пешма-пеш босилиб турган шеърлари туркман меҳнаткашларида ёски, биқик ҳаётга нафрат ва ғазаб уйғотиб, қуёшдай балқиган нурафшон ҳаётимизга, уни вужудга келтирган, дунёни ҳайратда қолдириб, янги гўзал либосга буркантираётган кишиларимизга муҳаббат, улар меҳнатига ҳурмат уйғотди. Ўтмишда асира бўлиб келган мазлума хотин-қизларни озодликка чиққанликлари билан қутлаб, уларни янги ҳаётга актив аралаштиришга, меҳнатда зафарлар қозонишга даъват этди. Мен бу ўринда Берди оғанинг бошқа шеърӣ асарлари қаторида унинг «Хотинлар дунёси» достони муносиб роль ўйнаганлигини айтиб ўтмоқчиман.

Берди оғанинг нимаси кўп — асари кўп. Туркманлар бу асарларни қанчалик ардоқлаб ўргансалар, уларни ўзбек қардошлари ҳам қўлдан туширмайдилар. Бу йирик

адибнинг асарлари унинг ўзбекистонлик мухлисларига анчадан буён таниш. Айниқса, бу қаламкашнинг пахтакорларнинг завқли ва илҳомбахш меҳнатидан ҳикоя қилувчи ихчам, аммо салмоқли асари — «Оқ олтин ўлкалик Ойсултон» повести ўзбек пахтакорларининг ойсултонлари томонидан қизгин кутиб олинган. Ёзувчи ўз вақтида бу асари учун Давлат мукофотиغا сазовор бўлган эди.

Берди Кербобоевнинг номини фақат мамлакатимиз халқларигагина эмас, балки хориждаги дўстларимизга ҳам машҳур қилган асари унинг «Дадил қадам» романидир. Давлат мукофоти билан тақдирланган бу асарда ёзувчи туркман халқининг совет ҳокимияти ўрнатиш, Октябрь ғалабаларини мустаҳкамлаш ва янги ҳаёт қуриш учун олиб борган курашини, табаррук она тупроғимизни хорижий босқинчилардан қон тўкиб ҳимоя қилганини маҳорат билан тасвир этади. Шунинг учун романдаги Ортиқ, Ойна, Черниш каби қатор образлар киши қалбига маҳкам ўрнашиб, унда унутилмас таассурот қолдиради.

Ярим асрдан бери қўлидан қалам тушмай келаётган Берди ога халқимизнинг коммунизм қуриш йўлидаги зафарларини қогоз бетига чарчамай жо қилиб келмоқда. Шунинг учун ҳам унинг асарларида замонамиз нафаси сезилиб, давримизнинг қудратли одими овози эшитилиб туради. Мен ёзувчининг китобхонларга кейинги йилларда туҳфа қилган «Небитдоғ» романини замона руҳи билан суғорилган асарлардан бири деб биламан. Бу асарнинг қаҳрамонлари офтобда ҳансираб ётган қум барханлари қаъридан бебаҳо бойлигимиз бўлган нефть олаётган азамат замондошларимиздир. Мен 1962 йилнинг охирида Туркменистонда ўтган Ўзбек адабиёти декадаси кунларида Ашхободдан анча нарида бўлган Небитдоғ ва Қўтиртепада — «қора олтин» олаётган кишилар даврасида бўлиб, уларнинг меҳнатда кўрсатаётган фидокорликларига ва жасоратларига қойил қолиб, офаринлар ўқидим. Берди ога романларининг ҳаётдаги прототиплари ана шу азамат нефтчилардир. Бу кишилар ёзув-

чига илҳом бериб, унинг қўлига қалам тутқазилган, адиб эса энди ўз навбатида ажойиб китоби билан уларни янги меҳнат зафарларига руҳлантирмоқда.

Мен асарларимдан бирида: «Бизларда ўрта ёш етмиш саналур», деган эдим. Бу ерда ҳам шу сўзни такрорламоқчиман. Ҳа, Берди оға, Сизни ўртача ёшдаги дўстимиз, деймиз. Ҳали кўп, жуда кўп йиллар соғ-саломат яшаб, самарали ижод қиласиз. Асарларингиз ҳозиргача жаҳондаги ўн етти тилга таржима қилиняпти. Бу ҳали оз. Келгуси талабчан китобхонларимизга тухфа қиладиган дурдоналарингиз бундан ҳам кўп тилларга таржима этилажак. Бунга шак-шубҳа йўқ. Белни маҳкам боғлаб, ижод қаламини тебратаверинг.

[1964, март]

ШОНЛИ 40 ЙИЛ ИЧИДА

Қирқ йил ичида адабиётимиз тараққиётининг энг муҳим жиҳати, менимча, унинг коммунистик партиявийлик принципини мукамал ўзлаштирганлигидир. Бадий ижоднинг бу ҳаётбахш принципини бундан олтмиш йилча муқаддам улуғ Ленин белгилаб берган эди. Доҳийнинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» деган машҳур мақоласида бундай дейлади: «Бу адабиёт эркин адабиёт бўлади, чунки бу адабиёт айш-ишрат кўнглига урган хонимларга, тўқликка шўхлик қилиб, семизликни кўтаролмай қолган «ўн мингтача зодагонларга» хизмат қилмайди, балки мамлакатнинг гули бўлган, мамлакат куч-қуввати ва истиқболнинг эгаси бўлган миллионлаб ва ўн миллионлаб меҳнаткашларга хизмат қилади».

Кўришиб турибдики, партиявийлик принципининг энг қимматли томони — унинг адабиётни халқ ҳаёти билан узвий боғлашидир...

Ўзбек совет адабиёти шонли қирқ йил ичида жаҳоннинг энг илғор адабиётларидан бири бўлиб келди. Чунки у коммунистик партиявийлик принципи асосида ўсаётган социалистик реализм адабиёти, ҳақиқий халқчил адабиётдир. Биз унга ҳисса қўша олганимиз учун, шонли қирқ йилликни зўр ифтихор ҳисси билан кутиб оламиз.

[1964]

ШАРҚНИНГ БУЮК ШОИРИ ВА МУТАФАККИРИ АБДУРАҲМОН ИБН АҲМАД ЖОМИЙ

Мен Шарқ шоириман. Шунинг учун Шарқ классикларининг ҳаммаси менинг хеш-ақраболарим, десам ажабланарли бўлмас. Менинг бу хеш-ақраболарим — форс поэзиясининг отаси Абу Абдулло Жаъфар ибн Муҳаммад бинни Абдураҳмон бинни Одам Рудакий, Ҳаким Абулқосим Фирдавсий, Ҳаким Умар Хайём, шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз, Низомий Ганжавий, Амир Хисрав Деҳлавий, Абдураҳмон ибн Аҳмад Жомий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий ва бошқалардир.

Мени шуларнинг мероси ва анъаналари тарбиялаган. Ҳали бешикда ётар эканман, онам Ҳофиз, Жомий, Навоий ва Фузулий газалларидан хониш қилиб, мени аллаларди. Табиийки, уларнинг асарлари она сути билан бирга қонимга сингиб, жисму руҳимга сайқал берарди. Ҳофиз Шерозий айтганидай:

Ишқи ту дар вужудаму меҳри ту дар дилам,
Бо шир андарун шуду бо жон бадар шавад.

Мен ҳамиша фарзандлик муҳаббати ва шавққа тўлиб-тошган ҳолда Шарқнинг улкан шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий асарларини муталаа қилиб, ундан шеърӣ маҳорат сирларини ўрганганман. Шундай бўлишига қарамай, мен ҳамиша унинг тавсифи ва таърифи андеша-

сидаман, унинг устодлиги олдида ўз шоирлигимни ожиз деб биламан.

Нозиктаъблик оламидаги Жомийнинг буюклиги ва олий хислатларини, шеърийтадаги маҳоратини бир-икки сўз билан баён қилиш мумкин эмас.

Унинг шеърий даҳосининг васфи ва кўлами беқиёсдир. Шеърий намуналаридаги ранго-ранглик ва ниҳоятда юксак санъаткорлик билан баён этилган чуқур мазмунлар Жомий ижодининг қудратини намойиш этади. Шу нуқтаи назардан, бу олий анжуманда Жомийнинг ўлмас меросини илмий таҳлил қилишга имконим йўл бермайди, деб биламан. Шунини таъкидлаш лозимки, Абдураҳмон Жомийни ҳар тарафлама таърифлаш ўринсиздир. Зероки, Заҳриддин Муҳаммад Бобир ўзининг машҳур «Бобирнома»сида одилона эътироф этганидек: «Муллонинг жаноби андин олийроқдирким, таърифқа эҳтиёжи бўлмай».

Бу пуршукуҳ анжуманда фақат бир масала устида, яъни Абдураҳмон ибн Аҳмад Жомий ва ўзбек адабиёти масаласи устида фикр юритмоқчиман. Чунки бу масала Абдураҳмон Жомий билан Алишер Навоийнинг ўзига хос ўзаро муносабатлари билан боғлиқдир. Бу икки сўз устасининг номи XV аср адабиёти ва санъати осмонида қўшофтоб сингари порлаб туради.

Бу улкан адибларнинг забардаст қарвонларни ҳансирашиб қўювчи жилд-жилд асарлари тўғрисида, инсоний фалсафаси ҳақида, улар ўртасидаги мустаҳкам дўстлик, ҳамкорлик тўғрисида қанча кўтаринкилик билан мадҳ сўзлари айтилмасин, мен ўзимда қониқиш сезмайман, менга ҳамон камдек, етарли эмасдек туюлади.

Чунки, менинг ишончимча, Навоий билан Жомий яратган асарлар ўз мазмун ва ғоялари билан халқимизнинг орзу-умидларини ифодалаган, шу битмас манбадан озуқланган.

Жомий ва Навоий фалсафаси эса не-не машаққатларни тортган, не-не жумбоқларни ечган халқларимизнинг фалсафаси билан суғорилган. Чунки бу зотлар ўртасидаги яқин

муносабат бир ҳаводан нафас олиб, бир дарёдан сув ичувчи, бирликда ариқ қазиб, бирликда довон ошувчи, тўйини баҳамжиҳат ўтказиб, ёвга қарши бамаслаҳат отланувчи икки қардош, қондош халқларимиз ўртасидаги ажралмас дўстлик, ҳурмат ва муҳаббат, ҳамдардлик ва ҳамкорлик заминида юзага келган, кўқарган, кучга тўлган.

Шубҳасиз, Жомий билан Навоий ўртасидаги муносабатлар асосида бу икки сиймони етказган халқлар ўртасидаги самимий қардошлик муносабатлари, орзу-истак яқинлиги, интилиш ва мақсад бирлиги ётади.

Мавзуга киришишдан олдин ўша тарихий шароитнинг айрим моментларини эслаб ўтайлик. У даврларда Хуросонда форсизабон халқлар қаторида туркигўй халқлар яшар эдилар. Бу ерда араблар, мўғуллар, ҳиндлар, озарбайжонлар ҳам оз эмас эди.

Темурийларнинг ҳокимият тепасига келиши муносабати билан мамлақатнинг ижтимоий ва маданий ҳаётида туркий (ҳозирги ўзбек) халқларининг роли ва таъсири кучаяди. Аммо бадий ижодда, айниқса, шеърят соҳасида, форс тилининг ҳукмронлик мавқеи мустаҳкам эди. Ҳатто келиб чиқиши туркий бўлган адиблар ҳам ўз асарларини бу тилда яратар эдилар. Бадриддин Ҳилолий ижоди бунга мисол бўла олади.

Аммо секин-асталик билан адабий тил соҳасида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бера бошлади. Эски ўзбек тилида ижод этувчи бир қатор таланти адиблар етишиб чиқади.

Хуросонни, асосан, форсигўй ва туркигўй халқлар ташкил қилганлиги бадий адабиётда икки тиллилик тенденциясини белгилаб беради. Мавлоно Лутфий, Амир Шайхим Суҳайлий, Хожа Осафий, Мавлоно Биноий каби шоирлар ўз асарларини ҳам форсий, ҳам туркий тилларда яратадилар.

Бу жиҳатдан улуғ Алишер Навоийнинг улкан ижоди, айниқса, ажралиб туради. У энг йирик зўллисонини шоир эди. Ижодининг асос қисмини ўз она тилида ёзган Али-

шер Навоий форс адабиёти ва адабий тилига зўр қизиқиш ва самимий ҳурмат билан қарайди, форс тилида ҳам машҳур «Девони Фоний»ни яратади ва бошқа жанрларда ҳам талай асарлар бунёд этади.

Давр тарихий шароити, ҳар икки тилда ижод этиш форсигўй ва туркий халқлар ижодкорларининг ўзаро энг яқин муносабатда бўлишларига олиб келади.

Жомий билан Навоий ўрталаридаги мустаҳкам ҳамкорлик ва дўстлик ана шундай муносабатларнинг энг ёрқин саҳифасидир.

Улуғ олим ва шоир Абдураҳмон Жомийнинг номи ўзбек адабиёти билан кўп жиҳатлардан мустаҳкам боғлиқдир. Кўпгина ўзбек ижодкорлари Жомийнинг зўр истеъдод ва юксак қобилиятларига жуда юқори баҳо берганлар; уни ўзларининг устози деб ҳисоблаганлар, у билан дўстлашиш, ҳамкор бўлишни шараф деб билганлар. Масалан, замонасининг малик ул-каломи мавлоно Лutfий Жомийдан ёш жиҳатидан анча катта бўлса ҳам у билан дўстлик алоқаларини ўрнатиб келган. Ана шу муносабатларни кўрсатувчи далиллардан бири Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкирасида зикр этилган. Унда мавлоно Лutfийнинг бошлаб тугата олмаган ғазалини васиятига кўра вафотидан кейин Абдураҳмон Жомий тугатганлиги баён этилади. Тазкиранинг шу ерини ўқиб бераман.

«Ва ўтар вақтида бу ғазал матлаъинким, туганмайдур эрди, (Лutfий,— Ғ. Ғ.) васият қилдиким, ҳазрати Маҳдуми Нуран (яъни Жомий,— Ғ. Ғ.) тугатиб, ўз девонларида битсунлар, деб. Ул ҳазрат ҳам тугатиб ўз девонларида битдилар ва ул матлаъ будурким:

«Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,
Беҳ з-онки ба бадхўйи бемеҳри чунин афтад...»

Бизга маълумки, Жомий ўз дўсти Лutfийнинг васиятини бажо келтириб, бу матлаъни тугатиб, ғазал яратади ва уни ўз девонига қўшади.

Мана ҳамкорликда яратилган ўша ғазал:

Ғар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,
Беҳ з-онки ба бадхўйи бераҳм चुвин афтад.

Жое, ки бувад тобон хуршед макон жавлон.
Ҳайф аст ки-аз он боло соя ба замин афтад.

Ишқи ту ба меҳру кин ҳарчанд занад қуръа
Мушкул ки, ба номи ман жуз қуръаи кин афтад.

Ҳар жо, ки жаҳад барқе аз оташи ишқу ту
Сад дил шударо шўъла дар хирмани дин афтад.

Меҳроби ҳузур омад моро хами абрўят
Дар вай зи хатон мо маснад ки चुнин афтад.

Ҳар лаҳза занад оҳе бошадки бадин новак
Сайёраи идборам дар чархи барин афтад.

Жомий чу сухан ронад аз лаъли гуҳарборат
Дар доманаш аз дида дурхон самин афтад.

Абдураҳмон Жомий билан бошқа ўзбек шоирлари ўрта-сида ҳам яқин дўстлик муносабатлари, ижодий ҳамкорлик бўлган, деб айтишга ҳамма асослар бор.

Жомийнинг Навоий билан дўстлик, ҳамкорлиги муносабатлари ўзининг кўпқирралиги ва ёрқинлиги билан, самимийлиги ва сермаҳсуллиги билан алоҳида ажралиб туради. Албатта, Жомий Навоийдан йигирма етти ёш катта эди. Навоий қайси ўринда Жомийни тилга олмасин, ҳамма жойда уни ўз устоди сифатида эслайди. Аммо бундай муносабат улар ўртасидаги самимий дўстлик ва ўзаро ижодий ҳамкорликка монелик қила олмас эди.

Дарҳақиқат у, шундай дўстлик эдики, жаҳон адабиёти тарихида унинг назари кам топилади. Алишер Навоийнинг

Жомий билан яқиндан муносабати 873 ҳижрий (мелодий 1469 йили) Султон Ҳусайн Бойқаро темурийларнинг Ҳиротдаги тожу тахтини қўлга киритиб, Навоийни муҳрдорликдек масъулиятли вазифага тайинлаганидан бошлади. Ҳижрий 881 — 882 (1477—1478 мелодий) йилларда Навоийнинг Абдураҳмон Жомий бошчилигидаги нақшбандия тариқатини қабул қилиши билан бу дўстлик янада мустаҳкамланди. Алишер Навоий ва бошқаларнинг бу қадами Навоий ва Жомийнинг диний, ижтимоий, адабий ва санъатнинг бошқа муҳим масалаларини ҳал қилишдаги ҳамкорликларига маълум даражада ёрдам берди.

Мен бугун Жомий билан Навоий ўртасидаги улкан ижодий дўстлик ва ижодий ҳамкорликни бутун боблари билан батафсил тасвирлаш ниятида эмасман. Айтилганидек, бу мавзу катта-катта ишлар яратишга арзигулик кенг ва чуқур мазмунлидир.

Бу ўринда фақат шу дўстликнинг шакли, ифодаси бўлиши айрим далилларни келтириш билан чекланаман, холос. Шунини айтиш керакки, бу далиллар Навоий ва Жомий ўртасидаги кўпқиррали ва узоқ муддатли дўстлик муносабатларидан қизиқарли лавҳаларни намойиш қилса-да, уни бутун мазмуни билан тўла ифодамай олмайдими, яъни реал катта мазмундан, ҳаётда бўлган улуг дўстликдан кичик хабарлардир, холос. Аммо шундай бўлса-да, мавжуд далиллар икки улуг инсоннинг ўзаро ажойиб муносабатларининг кўпгина томонларини ишончли тарзда ёрқин кўрсата олади. Биринчи қарашда кичик, аҳамиятсиз кўринган айрим деталлар қудратли дўстлик ва ўзаро ҳурмат сисласини кенгроқ, аниқроқ тасаввур этишимизга ёрдам беради.

Жомий билан Навоий ўртасидаги ўзаро муносабатлар доираси кенг ва ранг-баранг бўлган. Бу муносабатлар орасида ижодий ҳамкорлик, айниқса, ажралиб туради. Бу соҳада улар ўртасида яқинликнинг вужудга келишида ҳар иккала шоирнинг дунёқараши, гоёвий позициясидаги яқинлик, шоирнинг бурчи ва адабиёт-санъатнинг вазифаларини ту-

шунишдаги ўхшашлик, идеалларидаги монандлик ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Ҳар иккала шoirнинг асосий мавзулари халқпарварлик, гуманизм, одабийликни улуглаш, ёвузлик ва жаҳолатни қоралаш, яхшилик ва адолатни мадҳ этиш, инсоний муҳаббатни куйлаш, инсон ҳис-туйғуларини ифодалаш бўлган.

Худди шунинг учун ҳам Навоий ижод масалалари юзасидан Жомийга маслаҳат учун мурожаат қилса, Жомий ўз битикларини Навоийга ўқиш учун берар эди. Худди шунинг учун ҳам Жомий ўғитларини Навоий бажону дил қабул қилса, Навоийнинг истак ва таклифларидан Жомий мамнун бўлар эди.

Асрлар оша бизгача етиб келган Навоий асарларида Жомий қўли мавжуд бўлганидек, Жомий асарларида ҳам Навоийнинг қўли бор.

Бу гаплар юбилей тантаналарида айтилувчи одатдаги баландпарвоз жумлалар эмас, булар тарихий фактлардир.

Мана, айрим далиллар, қулоқ солинг. Навоий Жомийга атаб ёзган махсус асари «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да шундай ёзади:

«Алар (яъни Жомий,— F. F.) учунчи девонларига тартиб бериб эрдилар. Фақирга (яъни Навоийга,— F. F.) ўз муборак хатлари била битилган девонни иноят қилдилар. Фақир илтимос қилдимким, Амир Хисравдин ўзга назм аҳлидин эшитилмайдурким, мутааддид девон тартиб қилмиш бўлғайлар. Аммо, аларким, мутааддид битибдурлар, ҳар қайсиға бир муносиб от қўйибдурлар, сиз доғи бу девонларға муносиб от қўйсангиз, деб. Алар қабул қилдилар. Икки кундин сўнгра яна алар хизматиға еттим. Жузви қўюнларидан чиқориб фақирға бердилар. Девонлар учун феҳраст битиб эрдилар ва ҳар бирин мавсум бир исмға қилиб эрдилар ва бу ишға фақир боис бўлганлигимни доғи зоҳир қилиб эрдилар...» Шу йўсинда Навоийнинг таклифига кўра Жомий ўз ғазалларини уч девонга бўлиб, «Фоти-

ҳат уш-шабоб», «Воситат ул-уқд» ва «Хотимат ул-ҳаёт» деган номлар беради.

Шу нарса характерлики, Навоийнинг «Хазойин ул-маоний»даги девонларининг номи, ўз навбатида, Жомийнинг таклифига мувофиқ қўйилади. Бу ҳақда Навоий айтади:

«...Бу фақирга ҳам амр қилдиларким: «Сенинг доғи назминг турлича алфозда чун мутааддид бўлибдур. Сен доғи ҳар бирисини бир исм била мумтоз қил ва ҳар қайсисини бир лақаб била жилвасоз этгил!...»

Навоий ўз устозининг бу таклифини қабул қилади ва ўзбекча газалларини девонларга бўлиб, уларни ҳаммамизга маълум «Ғариб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавоид ул-кибар» номлари билан атайди.

Чиндан ҳам, бири бирига устоз, бири бирига шогирд. Менимча, бу ибора Навоий ва Жомийларга нисбатан, улар ўртасидаги ҳамкорлик муносабатларига нисбатан жуда тўғри келади.

Навоий ўз устози Жомий ижодига, унинг маслаҳат ва кўрсатмаларига қанчалик зўр ҳурмат ва эҳтиром билан қараса, Жомий ҳам Навоийнинг зўр истеъдодини, ўткир зеҳни ва улкан қобилиятини тўла-тўқис тан олар эди.

Бу, жумладан, ўз асарларини биринчи бўлиб Навоийга ўқиш учун беришида ҳамда ўз асари юзасидан Навоий билдирган мулоҳазаларини қабул қилишида ҳам кўринади. Бу ҳақда Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида:

«Бу авроқни ол ва боштин оёғига назар сол, хотирингга ҳар не айтқудек сўз келса айт», деб ва ҳар не ишорат бўлгонинким, мазкур бўлди, зоҳир қилсам, мақбул тушар эрди», деб ёзади.

Жомий Алишер Навоийнинг беназир истеъдоди ва шоирлик салоҳиятини пайқади, уни сўз санъатининг моҳир устаси сифатида эътироф этди, у билан маслаҳатлашиб турди. Жомий Навоийдан бир-икки йил олдинроқ «Ҳафт авранг»ни ёзишга киришиб, уни Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг «Хамса»ларига жавоб тарзида назм этмоқни

истади. Навоий бир оз кейинроқ, яъни ҳижрий 888 йили ўз «Хамса»сини ёза бошлаб, уни Жомийдан олдинроқ тугатади.

Шуни таъкидлаш лозимки, Жомий ўзининг барча машҳур асарларини, жумладан, «Сибҳат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномае Искандарий»ларни Навоий ўз «Хамса»сини туркий тилда ёзаётган бир даврда яратди. «Хамса» ва «Ҳафт авранг» ёзилиши жараёнида бу икки шоир тез-тез ҳамнишин бўлиб, маслаҳатлашиб турдилар. Бир-бирларининг ижод самаралари ва муваффақиятларидан бениҳоя ва юрак-юракдан масрур бўлар эдилар.

Жомийнинг Навоий ҳақидаги илк мулоҳазалари «Сибҳат ул-аброр»нинг хотимасида мавжуд бўлиб, унда Навоий «икки шер» тарзида таҳсин ва тавсиф қилинган. Алишер номи икки, «Али» ва «шер» сўзларидан таркиб топган. Йиғилганларга маълумки, ислом ҳалифаси Али ўзининг қаҳрамонликлари туфайли араб тилида «асадуллоҳ ул-ғолиб», яъни «худонинг фотиҳ шери» лақабини олган эди. Жомий ҳам Навоий номининг биринчи сўзи «Али»ни «Али асадуллоҳ ул-ғолиб»га ташбеҳ бериб, иккинчи сўзда эса, форс тилидаги «шер»ни назарда тутди. Қуйидаги шеърда уни «икки шер»га нисбат берди:

Ераб ин ғайрати ҳур ул-айнро
Шоҳиди равзае Алийнро

Аз дилу дийдае ҳар дийдавари
Ба хуш тавфиқи қабул назари

Хоса он дар равиши фазл далер,
Э-он далериш шуда ном «ду шер».

Он яке дар раҳи дин «шери худой»,
В-он дигар панжа ба ҳар сайд кушой.

Алишер Навоийнинг давлат ишларида бўлсин ёки маърифатпарварликда бўлсин, ҳар қандай фаолиятини Жомий тўла мақбул топарди. Жомийнинг унга кўрсатган ҳомийлиги ва чуқур эҳтиромидан далолат берувчи шохидлар унинг Навоийга ёзган хатларидир. Мавлоно Жомий мактублари — дастхатидан олинган фотонусхалардан бир нечтасини мен ола келганман. Сўзимнинг сўнгида сиз муҳтарам зотларга камоли хушвақтлик билан тақдим этиш ниятидаман.

Жомий ўзининг бир қанча асарларида Навоий шайнига катта-катта ўриилар ажратади; унинг юксак инсоний фазилатларига, яратган асарларига, зўр истеъдодига мадҳиялар ўқийди.

Жумладан, «Юсуф ва Зулайҳо» достони хотимасида Навоийнинг фаҳму идроки, ижод фаолиятидаги мардоналик ва шердиллигини шундай тасвирлайди:

Ба тахсис он жавонмарде к-аш аз дер,
Насаб чун ном бошад шер бар шер.

Зи бас дар бешан марди далер аст,
Зи мардони жаҳон номаш ду шер аст.

Яке дар аздажи даврон кунанда,
Яке сарпанжа бо гаврон зананда.

Ба расми таъмия з-он бурдамаш ном.
Ки монад дур аз он андешаи ом.

Вагар не кай тавон з-он фаҳми даррок,
Ба сад ҳуққа нуҳуфт ин гавҳари пок.

Кунад дар шеър табъаш мушикофӣ,
В-аз он мў нуки килкаш шеърбофӣ.

Ниҳад з-ин шеъри мушкин доми дилҳо,
Диҳад аз шеъри ширин коми дилҳо.

Дили ушшоқ аз он як монда дар банд,
Лаби хубон аз ин як дар шакарханд.

Ба зикраш хатм шуд ин равшан анфос,
Ба сони нури мунзал хатм бари нос.

Бале дар боргоҳи одамият,
Жуз ӯ кам ёфт роҳи маҳрамият.

Ҷомий баёнидан маълум бўладики, Навоий сиймоси худди Юсуфнинг бадий тасвири каби манзума яратишга руҳлантирган. Шунинг учун ҳам у ӯз асарини Навоийга бағишланган мисралар билан тугатади.

«Лайли ва Мажнун» достони муқаддимасида эса, у Навоийга нисбатан дўстона туйғуларини ва чин қалбдан бўлган муҳаббат-ҳурматини баён қилиб, Навоийнинг ҳомийлик, сахийлик фазилатлари, юксак инсонпарварлик хислатлари мадҳида шундай мисралар битади:

Соқий, бидеҳ ин майи кўҳансол,
Еқут мазобу лаъл сайёл.

Он май ки дўстон банушанд,
Бо ҳам ба вафову меҳр кушанд.

Ором шавад рамидагонро,
• Пайванд диҳад буридагонро.

Ёре ки кунад ба ёр пайванд,
Нахли амалаш шавад баруманд.

Ёр аст калиди ганжи уммед,
Ёр аст навиди айши жовед.

Мақсуди вужуд кист жуз ёр,
Э-ин савдо суд чист жуз ёр?

То хотимати вужуд зи оғоз.
Мурге накунад чу ёр парвоз:

Хосса ки ба боғи ошинойи,
Бар шохи вафо бувад Навоий.

Яъни, ки навои лутф созад,
Дилҳойи шикастагон навозад.

Коре набувад ба жойи ин кор,
Ерони жаҳон фидойи ин ёр.

Бу ерда Жомий Навоийнинг инсонпарварлик хислатларидан зўр қониқиш билан сўз юритади. Лекин Алишер Навоий ижодига янада юксакроқ баҳо «Ҳафт авранг» достонларининг сўнггисида берилган. Айни ўринда Навоийнинг ўзбек тилида «Хамса» яратиши муносабати билан Жомийнинг берган юқори баҳоси диққатга сазовордир. «Хирадномаи Искандарий» достонида қуйидаги сатрлар бор:

Ба туркӣ забон нақше омад ажаб,
Ки жоду дамонро бувад муҳри лаб.

Зи чарх офаринҳо бар он килк бод,
Ки ин нақши матбуъ аз он килк вод.

Бубахшид бар форсӣ гавҳарон,
Ба назми дарий дурри назмоварон.

Ки гар буди он ҳам ба назми дарий,
Номанди мажолӣ сухангустарий.

Ба мезони он назми мўъжазнизом,
Низомий ки будию Хусрав кадом?

Чу ў бар забони дигар нукта ронд,
Хирадро ба тамйизашон раҳ намонд.

Зиҳи табъи ту устои сухан,
Зи мифтоҳи килкат кушоди сухан.

Бу ўринда, Навоий «Хамса»сига шунчалик юқори баҳо берган Жомий ўзбек тилини билганми, деган саволга жавоб бериш зарурати тугмади. Биз, Жомий ўзбек тилини тушунган, деб бемалол айта оламиз. Бу фикр фойдасига бир қатор далиллар келтириш мумкин. Аввало, Навоийнинг қуйидаги мисраларини кўриб ўтайлик. Бу парчада сўз Навоийнинг «Хамса»ни тугатиб, ўз устои Жомий қошига келтириши тўғрисида бораётир.

Чекиб «Хамса»ни жузвдондин равон,
Қўюб хизматида мени нотавон.

Неча ганжким ошкор айлабон,
Аёғига борин нисор айлабон,

Сафинам чу азм этти дарё сори,
Узатти кафин баҳр ул ажзо сори.

Назар солди, очиб варақ бар варақ
Бўлиб мултафат, чун очиб ҳар варақ.

Қаю сўздаким бир савол айлабон,
Жавобин дегач завқу ҳол айлабон.

Қилиб гоҳ таҳсини гоҳи дуо,
Ки юздин бири йўқ манга муддао.

Етиб ҳар сўзидин кушоде манго,
Бўлуб ҳосил андин муроде манго.

Келтирилган мисралардан Жомийнинг Навоий «Хамса»си билан варақ бар варақ танишиб чиққанлиги, таҳсинлар айтганлиги равшан бўлмоқдаки, бу Жомийнинг Навоий «Хамса»си тилини тушунганлигини кўрсатади.

Иккинчидан, профессор Е. Э. Бертельс айтганидек, Жомий ўзи ўқиб чиқмаган (бўлса) Навоий «Хамса»сига бу қадар юқори баҳо беришдан ўзини сақлар эди.

Бу далилларга ёрдамчи сифатида қуйидаги фактни келтириш мумкин. Жомий Навоийнинг ўзбекча:

Очмагай эрдинг жамолинг олам оро кошки,
Солмагай эрдинг бари оламда ғавго кошки,—

матлаъи билан бошланувчи ғазалига назира қилиб шу қофия, шу радиф ва шу вазнда форсча ғазал яратади. Мана ўша ғазал матлаи:

Дидаме дийдори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме аз хоки он по кошки.

Бу ўринда ҳам Жомий Навоийнинг ўзбекча ғазалини туншунмасдан туриб унга назира боғламаган бўлур эди.

Ўзбек адабиётига катта ҳурмат билан қараган Жомий ўзбек тилини билган, Навоий ва бошқа ўзбек авторларининг асарлари билан оригиналда танишган ва ўзининг дўстона ва қимматли фикрларини баён этиб турган. Устози томонидан мадҳ этилган «Хамса»ни эса Навоий Жомийнинг маслаҳати билан ёзганлигини бир неча бор такрорлайди. «Садди Искандарий» достонида бу ҳақда, жумладан, Навоий шундай ёзади:

Ишим бутмагига дуо айлади,
Бори ҳожатимни раво айлади.

Дедиким: «Бу бир иш эди қилгулуқ,
Бу айтилмаган нукта айтулгулуқ.

Ким, ул ганжлар бошига етгасен,
Тилисмотини доғи фатҳ етгасен.

Бу иш чунки буйғай муқаррар санго,
Умид улки бўлғай муяссар санго.

Қўп эмди, ишингни хаёлида бўл,
Хаёл аҳли зеби жамолида бўл,

Ки, сендин бу шуғлунгда ҳушёрлиқ,
Дуо бирла биздин мадақдорлиқ.

Бу парчадан маълум бўлмоқдаки, Жомий Навоийнинг ўз она тилида «Хамса» яратишини қизгин маъқуллайди, дostonнинг катта аҳамият касб этишини изҳор этади, ўзининг ёрдам беришга тайёр эканлиги билан руҳлантиради. Агар биз Навоий «Хамса»си ёзилган даврларда Жомий ҳам ўз «Ҳафт авранг» дostonлари устида ишлаётганлигини ҳисобга олсак, улар ижод жараёнида муттасил фикр алмаштириб турганлар, деб айта оламиз. Навоийнинг ҳам «Хамса»ни тугатган ҳамона устоз фикрини олишга ошиққанлиги, унга ўқиш учун берганлиги шунини тасдиқлайди.

Навоий ўз устозига, унинг асарларига ҳар доим чексиз ҳурмат ва эҳтиром билан қарайди. Шу нарса характерлики, Навоий «Хамса»га кирган ҳамма дostonларида, беистисно, Жомий мадҳига махсус боблар ажратади, уни буюк шоир, улуғ инсон сифатида баҳолайди.

«Хамса»нинг биринчи дostonи «Ҳайрат ул-аброр»да, жумладан, қуйидаги мисраларни ўқиймиз:

...Кўкси ҳақойиқ дури ганжинаси,
Кўнгли маоний юзи ойинаси...

Зулмат этиб, жамъ давати анинг,
Маъни ўлуб оби ҳаёти анинг.

Қатрасидин килки бўлуб комёб,
Умри муаббад қилибон иқтисоб.

Назми ақолими жаҳонни тутуб,
Насри доғи кишвари жонни тутуб.

«Фарҳод ва Ширин»да эса Навоий Жомийга қуйидаги мисраларни бағишлайди:

Ики пил ўлса Хисрав ё Низомий,
Эрур юз пил чоғлиғ пил Жомий.

Ўзин худ бир жаҳони бегарон бил,
Камолотин ўзидек бир жаҳон бил.

Замири лужжаи заххори маъни,
Каломи гавҳари шаҳвори маъни.

Ўзи дарё, сўзи дурдек муҳайё,
Яна маънидин ул дур нчра дарё.

Бундай байтларни Навоий «Хамса»сининг тўртинчи дostonи — «Сабъаи сайёра»да ҳам учрата оламиз.

Алишер Навоий «Хамса»сидаги биринчи, тўртинчи ва бешинчи дostonларнинг дебочаларида Жомийнинг «Силсилат уз-заҳаб», «Тухфат ул-аҳрор», «Сибҳат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайҳо», «Аҳсан ул-қасас», «Лайли ва Мажнун», «Лавомеъ», «Лавоеҳ», «Ашиат ул-ламаот», «Кимйё», «Шавоҳид», «Нафаҳот ул-унс», «Девони мажмуан рубоиёт» каби асарлари ўз даври поэзияси ва илмининг энг гўзал намуналари сифатида баҳоланади.

Навоий «Хамса»сининг бешинчи дostonида Жомий ғазалиёти ва манзумаларига бағишланган дилрабо мисраларни ўқиш мумкин:

Қаю назм, балким жаҳон офати,
Жаҳон офати йўқки, жон офати.

Эшитмақлиги завқнок айлабон,
Вале дардки маъни ҳалок айлабон.

Ғазал дарду сўзини ваҳ-ваҳ не дей.
Деса маснавий аллаҳ-аллаҳ не дей!

Жомий ва Навоий ўртасидаги ижодий ҳамкорлик шу қадар мустаҳкам ва шу қадар яқин эдики, уларнинг ижодхонаси бир-биридан нур оларди. Улар бир хил манфаат билан яшар, бир ҳаводан нафас олар, бир-бирини назм майдонида янгидан-янги қаҳрамонликлар кўрсатишга руҳлантирар эди.

Жомийнинг номи Навоийнинг фақат поэмаларидагина эмас, балки унинг «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб» каби кўпгина машҳур асарларида ҳамда туркий ва форсий тилларда ёзган бир қатор лирик меросида ҳам ҳурмат ва самимият билан тилга олинди. Навоий Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асарини айрим тўлдиришлар билан «Насойим ул-муҳаббат» номида туркий тилга таржима қилди. Маълумки, ҳозирги кунда тасаввуф тарихини ўрганишда мазкур асарнинг аҳамияти каттадир. Навоий Жомийнинг «Чиҳил ҳадис»ини ҳам туркий тилга таржима қилди.

Жомий ўз тизмаларида Навоийнинг ижтимоий ва ижодий фаолияти тўғрисида қанчалик самимият билан гапирса, Навоий ҳам устозига ўз садоқати ва ҳурматини гўзал мисраларда баён қилади. Навоий Жомийнинг бутун ижодига, насрий ва назмий асарларига ниҳоятда юқори баҳо беради, айниқса, унинг «Ҳафт авранг»га кирган дostonларини шеъринат оламида катта ижобий воқеа деб ҳисоблайди:

Сочиб лақби жаҳон аро нур,
Зоти била Нуран ало нур.

Абдурахмондин оти номий,
Лекин топиб иштиҳор Жомий,

Эй барча сулук ичинда муртоз,
Фойиз санго файзи бирла файёз.

Чун илминг баҳрига тушуб мавж,
Бу етти ҳубоб уза тутуб авж.

Ҳам назминг насрдек келиб хўб,
Ҳам насринг назмдек дилошуб.

Бу назминг ила насринг сипоҳи;
Олам юзини тутуб камоҳи.

Назминг сифати баёндин ортуқ,
Насрингники дерман ондин ортуқ.

Файзинг била баҳраманд олам,
Олам эли поймоли мен ҳам.

Бу каби мисолларни Навоийнинг ҳамма асарларидан келтириш мумкин. Навоий Жомийга махсус бағишланган «Хамсат ул-мутаҳаййирин»дан ташқари бошқа бир қатор манзумалар ҳам ёзади, қасида-тарихлар яратади.

Жомий Шарқ адабиёти тарихининг буюк ва ёрқин сий-моларидан бири бўлганлиги туфайли Навоий унинг ўчмас даҳоси ва олижаноб фазилатларини абадийлаштириш, унинг шуҳратини жаҳоний шуҳратга айлантириш мақсади-да шоир ўлиmidан сўнг 900 ҳижрий (мелодий 1494—1495) йилда бир асар яратиб, уни «Хамсат ул-мутаҳаййирин» деб атади ва унда Жомийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида сўз юритди.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин» ҳеч муболағасиз шундан далолат берадики, Шарқ адабиётида биринчи бўлиб Навоий Жомий ижодиётининг улуғворлигини чуқур ҳис этди. Навоий ўзининг асарида Жомийнинг ҳаёти ва ижодига оид энг қимматли ва нодир маълумотларни тўплади. Бу асарда Жомийнинг чин инсонлиги ҳақида ҳам, улар ўртасидаги ижодий алоқалар тўғрисида ҳам ажойиб факт ва далиллар келтирилган. Ҳозирги кунда «Хамсат ул-мутаҳаййирин» каби Жомий ҳақида ноёб маълумот берувчи бошқа бирор асарни топиш қийин. Жомийга бағишланган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» Навоийнинг табаррук қўли билан ёзилган ниҳоятда қимматбаҳо манбалардандир.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин» тўғрисида бу ўринда кенгроқ тўхтаб ўтиш керак. Чунки бу асар улуғ ўзбек шоирининг ўз устози, дўсти, ҳамдарди ва ҳамкори улуғ Жомийга мангуликка қўйган ҳайкалидир...

Жомийнинг вафоти илм ва ижод аҳлига, бутун тараққийпарвар кишиларга чуқур мотам бўлди. Бу воқеа, айниқса, Алишер Навоий учун оғир йўқотиш бўлди — шоир энг яқин кишисидан айрилди. Худди шунинг учун ҳам Жомий вафоти муносабати билан унинг ўғли Зиёвиддин Юсуф ва қариндош-уруғлари қаторида Алишер Навоийга ҳам таъзия билдирганликларида, унга ҳамдардлик изҳор қилганликларида таажжубланарли ҳол йўқ. Шоир узоқ вақт мотам чекади ва орадан кўп ўтмай «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарини яратади.

Мемуар характердаги бу асар бошдан-оёқ Жомийга бағишланган бўлиб, қўйидаги қисмлардан ташкил топган: Муқаддима — Жомийнинг насаби ва ёшлик йилларига оид материалларни ўз ичига олади. Аввалги мақолат — Жомий билан Навоий ўртасидаги дўстлик муносабатларини, Навоий тили билан айтганда, «иттифоқий умр»лар баён этилади. Иккинчи мақолатда Жомий билан Навоийнинг бир-бирларига ёзган мактублари, мактуб орқали қилган мушоиралари тўғрисида маълумотлар берилади. Учинчи мақолатда таълифи ва таснифига Навоий «боис ва сабаб» бўлган Жомий асарлари устида сўз юритилади ва ниҳоят асарнинг хотима қисмида Жомий кўрсатмаси билан Навоий ўқиб чиққан асарлар тўғрисида сўзланади, шунингдек, Жомий вафотининг тарихи берилади.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»нинг қисқача сўзлаб ўтилган мундарижасининг ўзиёқ унинг Жомий билан Навоий ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларини кўрсатувчи фактик материалларга ниҳоятда бойлигини ва шу жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга молик эканлигини кўрсатиб турибди. Улуғ дўстликдан дарак берувчи яна айрим лавҳаларни шу китобдан келтирамиз.

Мана, бир деталь... Алишер Навоий ўз уйида ўткази-

ладиган тўрли мажлис, йиғин ва зиёфатларга доимо Жомийни таклиф қилар эди. Қандайдир бирор сабаб билан бу йиғинларда Жомий қатнаша олмаса, унга албатта шу зиёфат учун пиширилган таомлардан улуш юбориб турар эди. Навоийнинг ўзи бу ҳақда ёзар экан, бошқа бир мақсадни кузатади. Гап шундаки, ана шу юборилган тухфа ва саломларни Жомийга етказувчи Хожа Деҳдор номли шахс бир оз фирромроқ, баднафсроқ бўлган — йўл-йўлакай айрим нарсаларни ўғирлаб, туя қилиб борган. Бу ҳол Жомийнинг Хожа Деҳдор тўғрисида бир неча ҳазиломуз ва ҳажвий руҳдаги қитъа ва рубоийларнинг ёзишига туртки бўлган. Мана улардан бири:

Э Хожа, маро зи лутфи худ парварди,
З-овардани пушти дунба фарбеҳ карди,

Пушти дунбаро барабат хўрди,
Бурди ба шикам он чи бапушт оварди.

Навоий томонидан Жомийга юборилган салом ва тухфаларни эслаш Жомийнинг мана шундай ҳажв ва ҳазилларининг ёзилиш сабабларини шарҳлаш учун зарур бўлган. Аммо бу деталь, шахсан менга, Навоийнинг Жомийга бўлган — ўғилнинг отага бўлган самимий ҳурмат-муҳаббатидан, халқимизнинг аслий юқори ахлоқ нормаларидан дарак беради. Ахир, бирор зиёфатдан энг яқин, энг азиз ва мўътабар кишиларгагина насиба юбориш бизга қадимдан маълум-ку. Навоий учун Жомий ана шундай, энг яқин, энг азиз ва мўътабар киши бўлган!

Навоий қайси бир ишга қўл урмасин, аввало устоз Жомийдан маслаҳат олар эди. Улар шу қадар бир-бирларига яқин ва самимий муносабатда эдиларки, ҳатто қисқа айрилик даврларида ҳам деярли ҳар кунни бир-бирларига мактуб йўллар, ҳол-аҳвол сўрашар эдилар. Бу шеърини мактублар ҳам шу улуғ дўстликнинг ажойиб саҳифаларини ташкил этади. Қалб амри билан битилган ва ўзаро ҳурмат ва эҳ-

тиром маъноси билан безатилган бу мактублардан қуйидаги намуналарни келтираман.

Марвдан Навоий Жомийга мана бу рубойини йўлайди:

То дур фитода сарам аз хоки дарат,
Ҳар рӯз диҳам ба номае дарди сарат,
Беҳуд гардам чу нома ояд зи барат
Ман беҳабар аз нома — чи донам хабарат.

Жомий эса Ҳиротдан Навоийга шу вазн, шу қофиядаги қуйидаги жавоб рубойисини юборади:

Э-он дамки, фитад иттифоқи сафарат,
То бу ки гаҳе кунам ба хотир гузарат,
Гар мурғ парад ба суй ту ё бод вазад,
Хоҳамки диҳам баномае дарди сарат.

Навоийнинг ўз устозига бўлган улкан муҳаббати ва ҳурмати Жомийнинг бир неча асарларини ўз она тилига таржима қилишида ҳам ифодаланган. Маълумки, Навоий Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» ва «Чиҳил ҳадис» асарларини таржима қилади, уларни Жомий тўғрисидаги ўз боблари билан тўлдиради.

Навоийнинг Жомий тўғрисидаги, унинг яратган асарлари ҳақидаги фикрлари тўғрисида жуда кўп сўзлаш мумкин. Уларни жамласа, каттагина бир асар бўлади.

Мен бу ерда улуг Жомийнинг ўз шогирди, дўсти Навоийга кўрсатган баракали таъсири тўғрисида ҳам, умуман Жомийнинг ўзбек адабиётидаги унинг ривожига беқиёс роли тўғрисида ҳам сўзламадим. Бу масалалар — махсус лирик мавзулардир. Шунини йўл-йўлакай айтиб кетайки, кўзга кўринган ўзбек шоирлари Жомийга Навоий қаторида ўз устозлари сифатида қараганлар, унинг ижодига эргашганлар, унга назира ёзиш ёки мухаммас боғлашни ўзлари учун шараф деб билганлар. Навоийнинг Жомий ҳақидаги қуйидаги юрак сўзлари беихтиёр ёдга тушади:

«Алар васфида хома тили лол ва тил хомаси шикастамақолдур. Йиллар тақрир қилса ва қарнлар таҳрир суръате бирла битилса, улча ҳаққи бор васфларининг адо топтоғи мутаассирдур, таърифларининг баёнға келмоғи мутааззир».

Бу сўзларни биз Жомий билан Навоий ўртасидаги улуғ дўстлик, ҳамкорлик тўғрисида ҳам, халқимизнинг буюк Жомийга бўлган чексиз ҳурмат ва муҳаббати тўғрисида ҳам айта оламиз.

Жомийнинг адабий мероси кўпгина ўзбек шоирлари, жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Муҳаммад Солиҳ, Мунис, Огаҳий, Муқимийлар учун маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилди. Бобир ўзининг машҳур «Бобирнома»сида Жомий номини катта эҳтиром билан тилга олди.

Хирот Жомий туғилган ва у ҳаётдан кўз юмган шаҳардир. Шунинг учун унинг номи Афғонистон халқлари дида барҳаётдир.

Жомий Самарқанддаги Улуғбек мадрасасининг ўнг томонидаги иккинчи ҳужрада дарс ўқиган вақтларида ўз умрининг самарали бир муддатини бизнинг Ўзбекистонимизда ўтказди. Мен бугун шу нарсани эслайманки, ёшлик пайтларим дўстларим билан Самарқанднинг гўзал тарихий обидаларини айланиб юрарканмиз, кўпинча Улуғбек мадрасаси ҳовлисига кирардим. У ерда: «Ин ҳужран Жомий будааст, аз мақдами ўбасе кироми будааст», деган ёзувни ўқиб фахрланардик.

Алишер Навоийдек, бошқа ўзбек шоирлари ҳам Жомий асарларини ўзбек тилига таржима қилган эдилар. Масалан XIX асрнинг машҳур шоири, хоразмлик Огаҳий унинг «Юсуф ва Зулайҳо», «Саломон ва Абсол» асарларини ўзбекчага таржима қилган эди. 1914 (1333 ҳижрий) йилда эса, Жомийнинг машҳур «Ҳафт авранг», «Шарҳи мулло», «Баҳористон» каби асарлари Тошкентдаги Гуломия матбаасида тўлиқ ҳолда нашр эттирилган эди.

Диққатга сазовор масалалардан бири шундан иборатки, XIX асрда Фарғонада яшаб ижод этган кўпгина шоирлар

газал ёзишда Жомийга эргашганлар, уларнинг баъзилари эса Жомийга нисбатан бўлган ҳурматларининг нишонаси сифатида ўз шеърларига Жомий тахаллусини қўйиб яратдилар. Албатта, бу ерда фарқ шеърларнинг ўзбекча — туркий тилда ёзилишида эди.

Жомийнинг номи Совет Иттифоқи халқлари учун жуда мўътабардир. Жомий ҳам Гомер, Фирдавсий, Низомий ва Навоий каби жаҳон адабиёти тарихидаги улкан сиймолардан биридир. Шунинг учун Жомий фақат бир миллатга хос шоир бўлмай, барча инсониятга дахлдор шоирдир. Жомий ўзининг ўлмас асарларида башариятнинг барча олий орзу-умидларини қўйлади. Унинг ижодиёти бизнинг замонамизда тинчлик ва тараққиёт учун хизмат қилади. Биз ўзбеклар ҳам Жомийни ўз шоиримиз деб биламиз.

Сўзимнинг охирида шуни сизга маълум қилмоқчиманки, бизнинг Совет Иттифоқида Жомийнинг асарлари таржима қилинмоқда ва нашр этилмоқда. Бунга мисол қилиб «Баҳористон», «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайҳо», «Саломон ва Абсол»ларни кўрсатиш мумкин.

Жомийнинг 550 йиллик юбилейи муносабати билан Москва ва Душанбеда шоир асарлари бир неча жилдларда нашрга ҳозирланди. Машҳур совет шарқшунос олими Е. Бертельс Жомий ҳақида алоҳида монография ёзган эди. Тошкент Давлат университетининг доценти Ш. Шомуҳамедов «Жомий» номли рисоласини нашр эттирди. Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг илмий ходими филология фанлари доктори Порсо Шамсиев «Жомий ва Навоий» номли китобини нашрга тайёрлади. Беруний номидаги Шарқшунослик институтида эса Жомийнинг ўша фондда сақланаётган 500 дан ортиқ қўлёзмалари каталоги тайёрланиб, нашрга топширилди.

Шу йилнинг декабрь ойида Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида Жомий юбилейига бағишланган илмий конференциялар бўладик, уларда кўпгина қизиқарли доклад ва ахборотлар тингланади.

Жомийнинг ўтган йили Ўзбекистон ССР Фанлар ака-

демияси томонидан нашр эттирилган «Рисолаи мусиқий» асарини олиб келган эдим. Уни шу илмий анжуман ташкилотчиларига тақдим этмоқчиман.

Абдураҳмон Жомийнинг асарлари мактабларимиз ва олий ўқув юртларимизда ўрганилмоқда, олимларимиз уни кенг тадқиқ қилмоқдалар. Бир неча мактаб ва хиёбонлар Жомий номи билан аталмоқда, унинг асарлари СССР халқлари тилларига таржима қилиниб, миллионлаб тиражларда нашр эттирилмоқда. Буларнинг ҳаммаси халқлар дўстлиги, хусусан Совет Иттифоқи ва Афғонистон халқлари ўртасидаги дўстликни янада мустаҳкамлаш ва тинчлик учун кураш ишига хизмат қилади.

[1964]

ПУЛАТ ҚАЛАМ КУЙЧИЛАРИ

Бугун ўзбек ёзувчиларининг V съезди очилади. Бу съезд мамлакатимизда меҳнат шараф кўкламида, арзигулик галабамизнинг жарангоси олам қулоғини куйларга тўлдириб турган баҳор айёмида ўтмоқда. Андижон этакларидан Амударёнинг ҳар икки қирғоқларигача бўлган катта даламизда бу йилги мўл ҳосилнинг ям-яшил навиҳоллари барқ уриб ётибди. Миллионлаб олтин барраларнинг қимматбаҳо қоракўллари пардоздан чиқяпти. Сирдарёнинг каскад-каскад ГЭСларидан, Оҳангарон, Олмалиқ, Навоий ТЭЦларидан миллион-миллион вольтли электр нурлари республикамизнинг энг узоқ қишлоқларигача сеҳргар томирлари билан етиб бериб, Ильич чироқлари кечаларни кундуздай мунаввар қилмоқда. Ипак қўртлари заррин торлар ҳурмоқда. Эрта пишар помидор қизарди. Қулупнайлардан гўдакларнинг лаблари қизил. «Ташсельмаш» конвейеридан юз мингинчи терим машинаси пахтазорга ўрмалаяпти.

ТошДУ, СамДУларнинг неча ўн мингли олимлар армияси куни эрта истиқболнинг пухта режасини ўрганмоқда, таҳрир қилмоқда. Федченко музигидан шовқинли ирмоқлар водийларга қуйилмоқда. Амударё синглизис Зарафшон билан туташди. Мирзачўл, Ёзёвон, Қарши чўллари билан биз очиб олган ерларнинг сатҳи бениҳоя каттадир.

Шуларнинг барисини яратаётган бизнинг халқимиздир.

Кўпмиллатли биродарлар оиласи бўлган ўзбекистонлик халқларнинг қудратли заҳматидир.

Тошкентда эса, Ўзбекистон ёзувчиларининг съезди очилмоқда. Бу ерга йиғилган делегатлар юқорида зикр қилинган улў халқнинг кўйчилари, адибларидир. Булар Ватан шоирлари, халқ ижодкорлари, меҳнат зафарининг баёнчилари, иш боши кўкламларнинг, шижоат тўла ёзларнинг, баракали кузларнинг, фароғатли қишларнинг илҳомчиларидир. Булар — замонамиз қаҳрамонларининг ёрқин образларини порлоқ тарихимиз саҳифасида абадий қолдиришга, келажак авлодга коммунизмнинг моддий асосини қураётган кимлар эканини яққол дoston қилиб беришга ўз-ўзини сафарбар қилган улў зотлардир. Замона қаҳрамонлари, демак, бу ерга йиғилган делегатларнинг ё akalари, ё ukalари, ё қариндошлари, қўшнилари, ёр-дўстлари, энг яқин кишиларидир. Улар ўз қаҳрамонларини яхши танийдилар ва уларнинг меҳнат маҳоратлари билан таниш кишилар. Худди шунингдек, қаҳрамонлар ҳам ўз навбатида бу ёзувчиларни яхши танийдилар, уларнинг ижодларини ҳурмат қиладилар, китобларини муқаддас билиб ўқийдилар, чунки бу ижодий маҳсулотларнинг кўз булоғи шу ижодкор халқнинг ўзгинасидир. Ўз-ўзини танимак — етук инсонлик фазилатидир.

Шунинг учун ҳам съездга йиғилган делегатларнинг юраги халқимиз ва тарих олдидаги масъулиятлар ҳисси билан изтиробда, элимизнинг кўзи, қулоғи эса съездда, ҳар бир айтиладиган сўз, ҳар бир ҳал қилинадиган масала ва ҳар бир маъқул баённи ҳарфма-ҳарф текшириб, диққат қилиб турибди.

Кеча, 9 майда Бутуниттифоқимиз лаънати фашизм галалари устидан қозонилган галаба кунининг 20 йиллигини нишонлади. Қалбларимиз шу кунни йигирма йил бурунги ҳаяжонлар ичида қайтадан тепиб турди. Ақл ҳазинасидан уруш йилларининг негативларини кўз ўнгимизда такроран жилвалантирдик. Шу дамларда бу улў Ватанда жангчи бўлмаган ким бэр эди, ахир? Маршал-

дан тортиб оддий солдат Турсунбойгача, олдинги сафдаги артиллериячидан тортиб, омонат касса қоровулигача, разведкачи Иван Николаевичдан тортиб, етим боқиб ўстирган Розия кампиргача, ҳаммамиз ўз постимизда солдат эдик. Ҳамма ёзувчилар, ҳамма шэирлар Улуғ Ватан уруши учун ўзларини сафарбар деб эълон қилган эдилар. Шу йилларнинг эпопеяларини ўқиган киши унинг муаллифларига ташаккур айтмай қололмайди. Кўп ёзувчиларимиз бир қўлда қалам, бир қўлда автомат билан жангда эдилар. Бир қисмлари шу қаттол жангда қурбон бўлдилар. Жаҳонда жондан азиз, ҳаётдан ширин нарса йўқ. Модомики, Ватан учун, халқ учун, ўз суйган партияси учун жонини фидо қилган экан, бу кишиларга ҳатто офтоб муҳрли ҳужжатнинг ҳам ҳожати йўқ.

Мен касбдош тенгқурларим ўртасида кексароғиман. Менинг ақл хазинамдаги жаҳоний негативлар кўпроқ бўлиши мумкин.

Не-не замонларни кўрсолдим, ахир,
Кўзим қорачиги ўзи бир жаҳон.
Манглаймдан ўтган ҳодисалар-ла
Бошим тўнтарилган кичик осмон.

Кўз юмиб, муроқибага борсам, бир чеккадан ажойиб дostonнинг боб-бобларидай замонлар ва ҳодисалар ўтаверади.

Импералист босқинчиларнинг малайлари бўлган босмачиларнинг халқимиз бошига келтирган мусибатлари, вайрон қишлоқлар, кўча-кўйларни тўлдириб юрган увинтўда боқимсиз гўдаклар, босмачиларнинг Қизил қўшинимиз томонидан буткул янчиб ташланиши, тирик Фрунзелар, Куйбишевлар, Ҳамзаларнинг сиймолари, биринчи заборнийга берилган нон, НЭП замонасининг ялмоғизлари, чарви еган мушукдай кўзи ялтиллаб дўконларда ўтирган, мағрур, аммо бефаҳму бесавод, бераҳм савдогар-

лар, биринчи совет мактаблари, интернатлар, биринчи савод ва чаласавод курслари, Урта Осиё республикаларини ташкил қилиш йиллари, пролетар доҳийси Лениннинг вафотида Тошкент сквери, М. И. Калинин, Акмал Икромов, Йўлдош ота Охунбобоевларнинг образлари; ерсув ислоҳоти, паранжига қарши ҳужум, биринчи ташланган паранжининг гулханлари, жоҳил эрлар томонидан ўлдирилган минглаб жувонлар (гапирсам ўчим ҳам, ҳасратим ҳам кўп), қулоқларни синф сифатида тугатиш; биринчи ташкил топган колхозлар, беш йиллик планлар, қайтадан тикланиш даврлари... кўз ўнгимдан ўтаверади, ўтаверади.

Албатта, бу тарихий замонлар мен ва менинг сафдошларим бўлган ёзувчилар томонидан озми, кўпми қайд қилинган. Аммо қизиғи шу ердаки, биз у замонларда ёзувчигина эмас эдик, юраги темирчининг кўрасидек ўт пускириб турган комсомоллар эдик, активлар эдик. Сув ва ҳаводай ҳамма ерда зарур эдик. Қишлоқда биринчи радио карнайи ўтказган ҳам ўзимиз, қочоқ босмачини тутган ҳам ўзимиз, хотин-қизлар клубида нотик ҳам ўзимиз, муаллим ҳам ўзимиз, мухбир ҳам ўзимиз, қулоқлардан калтак еган ҳам ўзимиз, уларни отишга ҳукм қилган ҳам ўзимиз.

Кўпимиз мактаб кўрмаганмиз. Шу инқилобнинг ўзи, такомил қилиб бораётган кундалик социалистик ҳаётнинг ўзи, аслида Ленин идеяси ва партияси бизга ҳам муаллим, ҳам мураббий бўлган. Чунки оталаримиз шу инқилобнинг чанқоғи эдилар, биз уларнинг умид ва ҳисларининг ворислари эдик. Биринчи электр чироқ ҳам, биринчи қулоқрадио ҳам, ботинка ҳам, соқол қирдириш ҳам, тиш чўтка ҳам, боршч ҳам, бизнинг замоннинг руслари ҳам янги эди. Улар бизни «товариш» дедилар, бу бизга жуда ёқди.

Мен бу гапларни нега шунчалик чўзиб айтаётганимнинг боисини қуйроқда биласиз.

Ўзбекистон ёзувчиларининг IV — V сьездлари ўрта-

сидаги ютуқлари ғоят катта бўлди. Адабиётимизнинг ғоявий тақомили йўлида айниқса ҳамма ёзувчиларимизнинг ҳиссаси катта бўлди. Бугун биз бу ерда ҳойнаҳой шу ютуқларимизни мақтаб ҳам анча гапирсак керак. Аммо нимани қўлга киритибмиз, бу энди нақдинамиз. Ҳадеб мақтанавериш керак бўлмас. Бир замонлар-ку мамлакатимиз учун Днепр ГЭСни қуриш катта воқеа эди. Биз ҳалигача шу қурилиш билан мақтаниб қолмадик-ку. Волгадаги Волгоград, Ленин, Сибирдаги Братск ГЭСлари олдида Днепр ГЭС дoston олдидаги ғазалдай бўлиб қолди.

Шу икки съезд ўртасида анчагина истеъдодли, илмли ёшлар ҳам етишиб чиқди. Буларнинг ижоди халқимизнинг меҳнатига далда беради, аллалаб ухлатади, энгил руҳ билан уйғотади. Аммо гинахонлигим шу ердаки, биз тенги ёзувчилар юқорида баён бўлганидек, революциянинг бош йилларида ҳеч қандай қийинчиликлардан тап тортмай революцияни куйлай олдик. Бироқ ёшларимиз бутун моддий ва маънавий имкониятлар ўз ихтиёрларида бўлган ҳолда камроқ ёзмоқдалар, тантиқлик қилмоқдалар. Баъзан-баъзан жўн, яланғоч сентименталь «лирика»лар овоз чиқариб қўймоқда. Бу ёшларнинг тарбиясига ёмон таъсир қилмоқда. Ишонаман, шу тўғрида ҳам сўзлар бўлар.

Кўпинча Ёзувчилар союзида, Композиторлар союзида бўладиган ижодий мажлисларда ашулалар текстини танқид қиламиз. Танқид-ку яхши нарса. Аммо кўп шоирларимизнинг қўлидан келади, текст ёзиб беришса бўлмайдимми? Дуруст, пахта ўзбек халқининг ғурури, аммо ҳамма қўшиқда пахта деявериш одами зериктириб қўяди.

Улуғ Октябрь революциясининг 50 йиллиги ва Владимир Ильич Лениннинг 100 ёшга кириши яқинлашиб қолди. Жаҳон халқларининг бахтига Улуғ Октябрь келтирган куннинг мазмунини ифода қилиш ёзувчининг шарафли бурчидир.

Ким эдингу ким бўлодинг,
Не бор азиз жонингда,
Эй дил, бергил сарҳисоб,

Буни куйламоқ ўз республикамизнинг тарихий ўсиш йўлини сарҳисоб қилмоқ бўлади.

В. И. Ленин, айниқса, Шарқ халқлари учун, шу жумладан ўзбекистонликлар учун не даражада раҳнамо ва ғамхўр йўлбошчи эканини бутун ақлимиз камолоти билан куйлашимиз керак. Яъни В. И. Лениннинг таълимотларини ўз асарларимизда акс эттиролсак, ота олдида фарзандлик бурчини бажарган бўламиз.

Сўнги вақтларда Америка империалистлари бошлиқ ваҳший капитализм яна ҳужумга бошлади, Жанубий ва Шимолий Вьетнамга қилинаётган ҳужум, Лаос ва Камбоджа устида олиб борилаётган иғво ва Лотин Америкаси, айниқса Доминикана республикаси устига қилинган босқин буни яққол кўрсатиб турибди. Жанубий шарқий Осиё, хусусан, хавф остидадир. Озодликка интилаётган Шарқ ва Лотин Америкаси муттасил империалистлар таъқибига учрамоқда. Шундай нозик кунларда майда-чуйда «оилавий» келишмовчиликлар билан банд бўлмасдан, шу тўғрида узун гапирмасдан, совет ёзувчисига хос кўркем улуғворлик фазоси, кенг зеҳн, умумбашарий маслаҳатлар билан борлиқ съездимиз шиори бўлса, гўзал бўлади. Владимир Ильич бундан ярим аср бурун совет адабиёти ҳақида сўзлаб:

«Бу озод адабиёт бўлажак. Чунки у мамлакатнинг гули, куч-қудрати ва келажаги бўлган миллионлаб, ўн миллионлаб меҳнаткашларнинг маънавий бойлиги бўлади», деган эди.

Шу таълимотни асос қилиб айтиш керакки, совет ёзувчисининг ижодидаги ҳар бир сатр ўз халқи манфаати, Ватан манфаати учунгина ёзилган сатр бўлади. Унда ҳеч кимни ҳеч нимага мажбур қилмайдиган ва сафарбар ётувчилик роли бўлмаган, бир гугурт чўпча чўгсиз ва

ҳароратсиз, бир ялам тузча татимсиз ва лаззатсиз ижод бизга бегонадир.

«Қўй келади қўзи билан, бир-бирининг изи билан» деганларидек, ижодда ҳам, ташкилий раҳбарлик ишларида ҳам ёшларимизнинг туганмас ғайрат, шижоат, қобилият, онг ва маърифатларига қўрқмай ишонавериш керак. Бунинг учун партиямизнинг узоқларни кўра оладиган сиёсати бизга раҳбарлик қила олади.

Ёзувчилар союзининг эндиги раҳбарлик органлари ҳамма ёзувчиларнинг баҳамжиҳат бирдамлиги асосида, адабиётимизнинг ижодий равнақини кўзда тутиб, халқимизга хизмат қилишни мақсад қилиб иш олиб борса, дуруст бўлур эди.

[1965, май]

МЕНИНГ ЯРИМ АСРЛИК ДУСТИМ

Мен Ойбек билан жуда ёшликдан, остона ҳатлаб кўчага чиқа бошлаган кундан ўртоқман. Маҳалламиз бир-бирга яқин эди. Анҳорда, Эшвали аканинг қўш обжувози жойлашган ернинг қуйроғида, Опар тарновда бутун яқин маҳаллаларнинг болалари ичида мен ҳам, Ойбек ҳам бирга чўмилардик. Ёни-бери аллоф, аравакаш, безорчиларнинг отларини чўмилтириб берардик. Оқшомлари ўғил-қиз болалар йиғилиб, минди-минди, қушим боши, ботмон-ботмон, оқ теракми-кўк терак, бекинмачоқ ўйинларини бирга-бирга ўйнардик. Ойбек Дегрез мактабида, мен Қўргонтеги мактабида бошланғич эски таҳсилни олдик. Кейин у «Намуна» мактабига, мен «Ҳаёт» мактабига кирдим. Бу мактабдан кейин Ойбек Ленинградга ўқишга кетди, мен муаллимлик қила бошладим. 1924—25-26 йилларда мен маориф комсомоллари ячейкасининг секретари эдим. Ойбек бизнинг ячейка ҳисобида эди, взиосни менга тўларди. Ойбек русчага уста бўлиб кетди, мен нўноқ эдим, ҳавасим келар эди. Ойбек шеърлар ёза бошлаганда биринчи шеъри маориф комсомоллар ячейкасининг деворий газетасида босилган. Тахминан «Ўзбек қизига» деб аталган бўлса керак.

«Мўралама, ҳой ёш қиз,
Эшигинг тирқишидан,

Борлиқ куларми сенсиз,
Чиқ энди уй ичидан!»,—

деб бошланарди у.

Биринчи китобларимиз чиқди. Шундан буён ҳар йили Ойбекнинг бир-икки янги китоби чиқиб туради, каминаники ҳам. Бора-бора халқимиз ўртасида танилган, эътироф қилинган эътиборли ёзувчилар бўлиб қолдик. Қирқ тўртинчи йили бир кунда баб-баравар Ўзбекистон Фанлар академиясига ҳақиқий аъзо бўлиб сайландик. Бу сатрларни ўқиб, Ойбек тўғрисида ёзмоқчи бўлган Ғафур ака, ҳадеб нега ўзини қистираверди экан, деманг. Тақдиримиз шундай келди. Икки ғариб маҳалладан чиққан икки ғариб йигитни улуг Ленин партияси шунчалик вояга етказди. Шу миннатдорчиликни ёзар экансан, чор-ночор ўзинг ҳам қўшилишиб кетасан киши.

Олдинма-кетин лауреат бўлдик. Аммо тан бериб айтиш керакки, Ойбек ғоятда бардошли, қунтли, заҳматкаш ижодкордир.

Ойбекнинг серҳосил, ўткир ижодкорлигини бизнинг адабиёт тарихида кимга ўхшатиш мумкин?

Ойбекни ўзига, Ойбекка ўхшатиш мумкин.

Асарларини ўқиб улгуролмайсан, янги бир асар билан «мана ман» деб, рўпарангда табассум қилиб туради.

Қандай яхши, яхши...

Мен 50 йилдан ортиқроқ бирга-бирга ўсиб, камолга етган азиз дўстим билан яна шунча йиллар сиҳат-саломатликда дийдор кўришиб туришни орзу қиламан.

[1965]

АДАБИЙ ОИЛА

Кишилар умид билан оила қурадилар. Келажакдан тоғ-тоғ орзулари бўлади. Йигитлар, қизлар ўз муносиб жуфтларини қидирадилар. Терешкова билан Андрианнинг муносиб жуфтлиги ҳаммага мақбулдир.

Адабиёт тарихида ҳам бундай садоқатли жуфтлар кўп. Шоирамиз Саида билан адибимиз Саид Аҳмадларнинг ҳаётий иттифоқи ҳам шундай маъқул жуфтликнинг намунаси.

Кичкинагина самимий бу оила баҳамжиҳат адабий ижодкорлик хусусияти билан кўпчиликнинг таважжуҳини ўзига тортган заҳматқаш бир ячейкадир.

Яқингинада, 15-20 йиллар илгари адабиётимиз ўзининг етук шоирларини қўмсаб кутарди. Улар халқимиз орасидан халқимизнинг улуг ижодкор тафаккурини ифода қилғувчилар сифатида бугун мавжуддирлар.

Ҳозирги сўзим Саида тўғрисида, чунки бу шоирагининг шу вояга етиб келувида каминанинг ҳам озгина мураббийлиги бўлган. Саиданинг биринчи китобини ўқиб, «Қизингиз ёзди» деб ном қўйиб берганман. Халқимизнинг Саидага қилган яхши нияти бекор кетмади. У хотин-қизларга хос назокат, ифордай татимли лирикаси билан дилларимизни эркалаб, ҳордиқларимизни ёзиб, меҳнатга рағбатимизни тоблантирадиган, идрокимизни гўзалликлар томон етаклайдиган, фаҳмли шоирамиз бўлиб етишди.

Энди Саид Аҳмад тўғрисида. Кунини кеча бир даста

«Муштум» қўлатиқлаб, менинг уйимдан Абдулла Қаҳҳор-
никига, униқидан меникига қатнаб, бирор жўяли масла-
ҳат қидириб юрган Саид Аҳмад бугун бақувват сатирик,
юморист ёзувчимиз бўлиб етишди.

Бировни кулдира олиш учун ўзинг кула билишинг,
кулгининг қай сўзда, қай феълдалигини излаб топишинг,
кулгининг қадрига етишинг, кулгининг оддий ҳаётдаги
баланд даражасини фаҳмлашинг, беозор кулгилар билан
кишиларнинг ҳаётини гам-гуссадан озод қилишинг ва
кулгининг бир талай бошқа хусусиятларини сеза оли-
шинг шарт. Сатирик-юморист ёзувчи айниқса халқ ҳаё-
тининг энг кичик икир-чикирларини билиши, бийрон тил-
га, мунтазам ва нозик дидга эга бўлиши лозим.

Эллик ёшга кирган киши оз деганда ўздан илгариги
яна эллик йилнинг жамулжами, бир асрда ўтган ҳодиса-
ларни, ўз халқи тарихини мукамал билиши керак. Гар-
чанд Саид Аҳмад Николай замонасидаги қози, прахўр,
элликбоши, бой-қулоқларни кўрган эмас. Лекин ғоят
синчков табиати билан ҳаммасини билиб олган. У бирон
миршаб-городовой устидан кулмоқчи бўлса, тип-тириги-
ни шоп-шалопи билан кўз олдингизга келтириб қўяди.
Мен Саид Аҳмадни замонамизнинг пешқадам ҳикояна-
вислари сафида кўраман.

Саид Аҳмаднинг майда сатирик-юмористик ҳикоялари
ғоят ҳаётийдир, жозибадордир, эсда қоладиган, эсга туш-
ганда кулиб юрадиган ўзимизнинг ҳикоялардир. У яқин-
да қаламини жиддий нарсалар устида ҳам синаб кўра
бошлади. «Уфқ» деган роман ёзди. Бу роман иккинчи
жаҳон уруши йилларидан олинган мусибат кунларининг
қиссасидир. Бу романда у қанчалик муваффақият ва ка-
момлотларга эришган — танқидчиларимизнинг мўътабар
сўзларига мунтазирмиз. Ҳар ҳолда, бу китоб ўзбек ада-
биёти хазинасида бор.

Мен тотув, бахтиёр, ижодкор, ширингина бу адабий
оилага кўпдан-кўп равнақ ва камолот тилайман.

[1965, август]

САНЪАТ ЖАВОҲИРЛАРИ

Одамзод ақли ва зеҳнининг имкониятлари бениҳоя кенг ва чуқурдир. Саксон ёшга кирган киши ҳам билгуси, танигуси, ўргангуси келади. Янгидан ўрганилмоқчи бўлган маърифат ҳар қандай мушкул муаммосимон кўпқиррали бўлишига қарамай, инсон уни идрок эта олади. Ҳар бир устознинг шогирдга ўргатган билими шогирд учун бир кўприқдир. Ҳа, «Чайка» деб аталган М. Горький номли Москва академик бадний театрининг республикамизга келиши ҳам бизнинг санъаткорларимиз учун катта бир мактабдир.

Мен, шу ўринда улуғ устозимиз Алексей Максимович Горький билан учрашган чоғларимни яна ёдимга оладим. Биз бир группа ўзбек ёзувчилари Москвада у киши билан учрашишга муяссар бўлган эдик. Алексей Максимович билан суҳбатлашиш бизга катта бир мактаб бўлдики, шу орқали адабиётга бўлган ихлосимиз, ҳавасимиз янада алангаланди.

Уч-тўрт кундан буён Тошкентда рус маданиятининг, санъатининг улкан байрами давом этаётир. Алишер Навоий номли гўзал театримиз биносида, Максим Горький номли театр саҳнасида, Свердлов номли концерт залининг ҳашаматли саҳнасида «Чайка»нинг спектакллари намойиш қилинмоқда. Бу биз учун катта қувончдир. Ленин мукофоти лауреати, марҳум, бироқ номи ўлмас Николай Погодиннинг машҳур «Кремль курантлари» пьесаси Алишер Навоий номли театр саҳнасида кўрсатилди.

Улуғ доҳиймиз Владимир Ильич Ленин образини яратган атоқли санъаткор Б. Смирновнинг моҳир санъатини қойил қолиб кўрдик. Бу образ шунчалар мукамал яратилганки, гўё улуғ устозимиз ўзи ақл-идроки билан обод қилган Шарққа дадил қадамлар билан меҳмонга келганга ўхшайди. Бу ерда Ленин ёққан чироқлар яна порлаб кетди.

Мен юрак саломимни,—қўлимни кўксимга қўйган ҳолда,—Максим Горький номли бу отахон театрнинг ижодкор коллективига қайта-қайта йўллагусиман.

[1965, сентябрь]

СУЯНГУДАЙ ТОҒЛАРИМ БОР

Мирмуҳсин ҳақида

Шу йилнинг ўзида беш ўзбек ёзувчисининг олтиш ёшга кирганликлари нишонланиб, юбилейлари ўтказилди. Булар—Ойбек, Уйғун, Собир Абдулла, Назир Сафаров, Фатхуллин ўртоқлар. Шоирамиз Зулфияхоним бўлсалар эллик ёшга кирдилар, яқинда юбилейларини ўтказамиз. Орада яна озгина фурсат ўтади, саломатлик бўлса, ўзбек адабиётида навбат кутиб турган азамат, навқирон, заҳматкаш ижодкор бир бўгин ҳадемай бир ўрмондаги текис қарағайлардек элликка кириб боради. Булар: Ҳамид, Асқад, Мирмуҳсин, Туроб, Рамз, Саид Аҳмад, Шукрулло ва ҳозирча ёдимдан кўтарилган бошқалари.

Юқоридагиларни, мабодо оқсоқол ёзувчиларимиз, десак, иккинчи бўгинни, қорасоқоллар, деймизми, наслимиз ва адабий ҳазинамизнинг гавҳарлари деймизми, бирор жўяли таъриф топилиб қолар...

Дарҳақиқат, мен бу иккинчи бўгин тўғрисида гап борса, қирқ азамат ўғилнинг отасидай, ўзимда қалбим тўла гурур сезаман.

Баъзи-баъзида ҳамма кишиларга хос қиттайгина тушкунлик, ўз ижод якунидан норизолик, умр ўтиб кетаётганидан афсус сингари туйғулар ваҳим солса, шу укаларимнинг соғу саломат ижод қилиб турганликлари билан ўзимга далда бераман. Суянгандай тоғларим бор, деб қувонаман. Давомим бор, деб қалбимга тасалли бераман. Шу соғлом ижодий плеяданинг пўлат занжирдай мустаҳ-

кам силсиласида бир кўзанақ бўлиб шоир Мирмуҳсин туради.

Бу шоир адабиётда туғилгандан буён ўз муборак касбига ихлос билан, тинмағурлиги билан, асаб даражасидаги содда, ҳақиқийлиги билан, қаноати билан ажралиб туради.

Дуруст, баъзи танқидчилар: унинг баъзи шеърларида лирика кам, деб камситгандай бўлиб юрадилар. Гап замонга, халққа энг зарур гапни ўз вақтида айта олишда.

Унинг «Уста Ғиёс» поэмаси Улуғ Ватан урушидан сўнгги қишлоқ ҳўжалигимизни қайтадан тиклов давридаги маъқул асардир.

Бизнинг адабиётимизда халқ оғзаки адабиёти ва Дурбек, Лутфий, Навойлар бошлаган дostonчиликларни ҳисобга олмаганда, янги замон мазмунидаги романчиликда Мирмуҳсиннинг «Зиёд ва Адиба»си биринчи маъзум романдир. Бу жанрда Мирмуҳсин қанчалик муваффақ бўлди, бу энди адабиёт танқидчиларининг мўътабар фикрларига мунтазирдир.

Унинг шоир ё адиб бўлишинг мумкин, аммо бир гуруҳ шоир ва адибларнинг ижод саройида саройбон бўлиб туришинг ғоятда мушкул ва масъулиятли вазифадир. Мирмуҳсин «Шарқ юлдузи» журналида ропна-роса ўн йил редактор бўлиб турди. Партиямиз органи бўлган шундай катта даргоҳда шунча муддат масъул бўлиб туриш, бу энди унга партиямиз томонидан билдирилган катта ишонч белгисидир.

Сўнгги йилларда у республикамизнинг йирик ва кекса журналларидан «Муштум»га редакторлик қилиб келмоқда.

Устидаги вазифаси ва масъулиятлари ғоятда чўнг бўлишига қарамай, у тинмай ижод қилмоқда. Сўнгги йилларда у «Жамила» повести, «Араб ҳикоялари», «Чиниқиш» романи, «Чўри» тарихий повестлари, бир талай ҳажвий ҳикоялар, кўп-кўп яхши шеърлар ёзди.

«Совет Ўзбекистони»нинг бу саҳифасидаги асарлари ҳам унинг янги ижодий маҳсулотларидан кичик намуналардир.

Ишқилиб, ҳаммамиз омон бўлайлик, замондошларимизнинг муносиб қиссаларини тарихда қолдириш учун ижод қила берайлик. Шояд замондошларимиз воситасида ўзимиз ҳам коммунизм қураётган улуғ халқимизнинг гоят катта тарихида ҳисобга кириб қолсак.

[1965, октябрь]

БУЮК УСТОЗ

Бугун буюк шоир ва олим, донишманд ва халқнинг энг меҳрибон дўсти улуғ Алишер Навоийнинг туғилганига 525 йил тўлади. Мана шу муътабар кунни дўстлар доирасида нишонлаш алақачон ажойиб традицияга айланган. Бироқ бу йил мана шу ажойиб кунни алоҳида, тарихий шароитда кутиб олмоқдамиз. Биз ҳозир Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг XXIII съезди арафасида турибмиз. СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг улугвор етти йиллик плани ошиғи билан бажарилди. Коммунизмнинг нуроний чўққиларига бизни космик тезлик билан яқинлаштирувчи янги, улугвор беш йилликка забардаст қадам билан кириб келдик.

Съезд олди вахтасида турган совет халқи ҳар кун и ўзининг халқ хўжалиги ва маданиятини ривожлантириш соҳасидаги янгидан-янги муваффақиятлари ҳақида хабар қилмоқда. Бундан бир ҳафта муқаддам бутун жаҳон тарихига янги, олтин саҳифа ёзилди. Космик фазога инсоният тарихида биринчи бўлиб ернинг сунъий йўлдошини чиқарган, жаҳонда биринчи бўлиб инсонни космосга кўтара билган ва ҳаммадан аввал космонавтнинг кемадан космик фазога чиқишига имкон яратган совет олимлари ва конструкторлари, инженер-техник ходимлари ва ишчилари жаҳон тарихида биринчи бўлиб «Луна-9» автоматик станциясининг ой сатҳига юмшоқ қўнишини ҳам таъминладилар. Ҳозирги кунда Совет Иттифоқининг яна бир вимпели халқимизнинг даҳоси, фан ва техникамизнинг

забардаст қудратини намойиш қилиб, Ойда нур сочиб турибди.

Мана шундай тарихий шароитда мен сизларни, мўътабар, дўстларим, совет халқининг яна бир байрами, совет халқи маданиятининг байрами билан—бутун умрини инсон манфаатларига, бутун ижодини улусга наф етказишга хизмат қилдирган улуг зот Алишер Навоий туғилган кунга 525 йил тўлган кун билан муборакбод қиламан.

Алишер Навоий туркийгўй шоирларнинг биринчиси эмас, албатта. Унгача ҳам қанчадан-қанча ҳассос шоирлар, ҳатто малик ул-каломлар яшаганлар. Аммо унгача ҳеч ким туркий халқлар тилларининг имкониятини Алишер Навоийча муваффақият билан исботламаган. У ўзининг фақат илмий асарлари билангина эмас, балки жаҳон адабиётининг дурдоналаридан бўлган «Хазойин ул-маоний» ва «Хамса»си билан ҳам туркий халқлар адабиётларининг ривожига бебаҳо ҳисса қўшди. Алишер Навоийнинг ўз мундарижаси ва санъати билан форс-тожик адабиётининг энг нодир намуналари савиясида турувчи шеърларидан ташкил топган «Фоний» девони шоирнинг туркийгўйлигига сабаб, форс тилида ижод қилишга ожизлигидан эмас, балки ўз она тилидаги адабиётни ривожлантириш, унинг имкониятларини амалда исботлаш бўлганлигини кўрсатади.

Алишер Навоийнинг ижоди ўзбек тилининг бойлиги ва ранг-баранглигини, унда энг теран фикрлар ва юксак бадий формада уйғунлаштириш имкониятлари чексиз эканини ёрқин намойиш қилди. Ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари билан эса, Алишер Навоий ўзбек тили ва бу тилдаги адабиётнинг қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилди, уларнинг ривожига салмоқли ҳисса қўшди. Навоийнинг ўлмас «Хамса»си-чи? Гарчи бу соҳада у ўз салафларининг ажойиб традицияларидан унумли фойдаланган ва уларнинг асарларидаги айрим камчиликларни ўринли танқид қилган ҳолда, ўзининг гоъвий ва бадий кучи билан шу шоирларнинг дostonлари даражасида турган,

улар билан рақобат қила оладиган «Ҳайрат ул-аброр», «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Садди Искандарий» дostonларидан ташкил топган «Хамса»ни тузди. Кўп йиллик ижодий меҳнатнинг самараси ва шоир фалсафий ҳам бадний тафаккурининг поэтик синтези бўлган бу асарга кирган ғоявий теран, бадний юксак, янги, оригинал дostonлардан ўлмас абадий типларнинг бадний галереяси гавдаланади.

Алишер Навоий асарларининг қиммати шундаки, улар улўғ шоир яшаган даврнинг илғор ғоялари, инсон ва унинг ҳуқуқлари, ахлоқ, вафо ва биродарлик ҳақидаги фикрлари доҳиёна бадний акс этган санъат асарларидир. Дарҳақиқат, Навоий асарларини ўз даври энг илғор ахлоқ нормаларининг бадний кодекси деб аташ мумкин.

В. И. Лениннинг маданий мерос ҳақидаги ўлмас таълимоти билан қуролланган совет кишилари Алишер Навоий ижодидаги гуманизмни, ёзувчининг бадний маҳоратини юксак баҳолайдилар ва қадрлайдилар.

Асрлар давомида саводли кишилар Навоий асарларини қўлда кўчириб тарқатганлар, узоқ қиш кечалари, ишдан кейин йиғилишиб, навоийхонлик қилганлар. Шу сабабли XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистонда литография ва типографиялар ташкил топганда, нашр этилган илк китоблардан кўпи Алишер Навоий асарлари эди.

Аммо доҳиймиз В. И. Лениннинг Л. Н. Толстой ҳақидаги фикрининг ибораларидан фойдаланиб айтганимизда, революциягача Ўзбекистон аҳолисининг ўндан тўққиз қисми санъаткор Алишер Навоий ижодидан бебаҳра эди. Улўғ ёзувчининг асарларини ҳам умумхалқ мулкига айлантириш учун революцион тўнтариш, социалистик революция қилиш керак эди.

Дарҳақиқат, Улўғ Октябрь Алишер Навоий ижодини ҳам умумхалқ мулкига айлантирди. Ёзувчининг барча асосий асарлари минглаб нусхада нашр этилди. Шунингдек, унинг кўпгина асарлари рус, тожик, украин ва бошқа қар-

дош халқлар тилларига таржима этилиб, жаҳон миқёсида кенг тарқалди.

Улуғ ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш иши ҳам совет даврида илмий асосга қурилди. Зўр қаноат билан таъкидлашимиз мумкинки, совет даврида навоййшунослик фани яратилди. Бу фаннинг яратилиш ва ривожланишида Садриддин Айний, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдурауф Фитрат, Олим Шарафиддинов, Отажон Хошим, Абдураҳмон Саъдий, Иззат Султонов, Воҳид Зоҳидов, Воҳид Абдуллаев, Мақсуд Шайхзода, Ходи Зариф, Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулаймонов, Ғулом Каримов, Абдуқодир Ҳайитметов, Шарифа Абдуллаева, Суйима Ғаниева, Саида Назруллаева каби ўзбек олимлари зўр ҳисса қўшдилар. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишда рус олимларининг асарлари катта роль ўйнаганлигини алоҳида таъкидламоқ зарур. Машҳур шарқшунослар: академик В. В. Бартольд, академик А. С. Самойлович, СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзолари Е. Э. Бертельс, А. К. Боровков, С. Е. Малов, Н. Ю. Якубовский, А. А. Семёнов ва бошқа рус олимлари Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг айрим муҳим масалаларини ёритиб бердилар. Улуғ ўзбек шоири ижодини ўрганиш ишига СССРдаги қардош халқларнинг йирик олимлари қўшаётган ҳиссани айрича таъкидлашни истар эдим. Бу ўринда мен сўнгги ўттиз йил давомида Навоий комитети билан яқиндан ҳамкорлик қилиб келаётган озарбайжон олими, Озарбайжон ССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Ҳамид Ораслининг хизматларини қайд этишни истар эдим. Алишер Навоийнинг қардош адабиётлардаги традицияси масаласини ўрганишда Туркменистон ССР Фанлар академиясининг академиги Б. Қорриев, Тожикистон ССР Фанлар академиясининг академиги А. Мирзоев, татар олими, филология фанлари кандидати Ш. Абилов ва бошқа ўртоқлар самарали иш олиб бормоқдалар ва навоййшуносликни бойитмоқдалар.

Бугун биз Навоий комитетининг Х традицион илмий сессиясига тўпландик. Биз сўнгги 10 йил ичида ҳар гал турли халқларнинг етук олимлари анжуманида тўпланиб, улуғ ёзувчининг ҳаёти ва ижодига оид янгидан-янги проблемаларни кенг муҳокама қилдик.

Бугунги ҳам традицион, шу билан бирга ҳам юбилей тарзидаги сессияда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти шу нарсани хурсандчилик билан эълон қиладики, фақат сўнгги йиллар ичида навоийшунос Порсо Шамсиев улуғ шоирнинг ўлмас «Хамса»сига кирган дostonларнинг илмий-танқидий текстини тайёрлади. Шулардан «Сабъаи сайёр», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари босилиб чиқди. Филология фанлари доктори, профессор Ҳ. Сулаймонов томонидан тузилган илмий-танқидий текст Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асари 4 том ҳолда босиб чиқарилди. Филология фанлари кандидати Суйима Ғаниева томонидан Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарининг ва адабиётшунос Ш. Эшонхўжаев томонидан улуғ шоирнинг «Лисон ут-тайр» дostonининг илмий текстлари тайёрланди ва «Фан» нашриёти томонидан босиб чиқарилди. Ҳозирги кунда «Тошкент» нашриёти Алишер Навоийнинг 15 томлик асарлари тўплами нашрини тугаллаш арафасида турибди. Фақат сўнгги йилларда Навоий ижодини ўрганиш соҳасидаги ишлари учун Ҳамид Сулаймонов ва Абдуқодир Ҳайитметовга филология фанлари доктори, С. Ғаниева, Е. Исоқов, Э. Шодиев ва Т. Аҳмедовга филология фанлари кандидати деган илмий даража берилди. Бу ўринда адабиётшунос А. Ҳайитметовнинг Навоий ижодий методини ўрганиш соҳасидаги тадқиқоти катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаш зарур.

Навоийшунослик бир қатор жиддий ютуқларга эришган. Шу билан бирга ҳали қатор ҳал қилинмаган масалалар бор. Умид қиламизки, мана шундай масалаларни илмий ёритишда бу йилги сессия ҳам муҳим роль ўйнайди.

[1966, февраль]

РУБОИЙЛАР

Шеърининг турлари ғоят кўп, бой, ғоят ранго-рангдир. Минг-минглаб сатрли дostonлардан тортиб бир мисрали фард, бир байтли қитъагача турли-туман имкониётлар унинг шаклларини ташкил қилади.

Шоирнинг хаёлига келиб, зеҳнида шаклланиб, тафаккурида камолга етиб, қоғозга тушишга мунтазир бўлган сюжет ўз мазмунига ярашур шаклни топиши керак.

Катта шоир бўлиш, ammo катта меъмор бўлмаслик мумкин, яъни чиройли бир мазмунга номуносиб шакл танлаб, чайлага ипак гилам ёзгандай қилиб қўйиш мумкин ёки ялоққа гул ўтқазиб ҳам шу зайлдандир. Ёхуд худди ана шунинг буткул аксича, ажойиб, нафис шаклга ғариб мазмун сиғдирилса, бу энди биллурдан кулдонун олтиндан белкурак яшаш қабилда бўлиб қолади.

Мотам вазнида «Гулёр» айтиб бўлмаганидай, «Суворий» чалинганда йиғланмайди. Бу деган сўз — айтилмоқчи бўлган мазмунга муносиб ифода ва шакл танлаш зарур демакдир.

Улуғ классик шоирларнинг етук фазилатларидан бири ҳам шудирки, улар мазмунга муносиб шакл танлай олганлар. Чунончи, Алишер Навоий:

Бошимга ўгулди кўҳи андуҳ...—

деяр экан, бир бечоранинг бошига тоғ қулаганининг овозини, унинг оҳидаги садони ҳам акс эттирарли даражада ўз андуҳига шакл топа олган.

Классик шоирларнинг иккинчи бир фазилати: шакл танлашда мумкин қадар ихчамликка томон майлдир. Шайх Саъдийнинг шундай ғазаллари борки, уларнинг сюжети бир дostonдан тўқроқ, Мирзо Абдулқодир Бедилнинг кўп байтлари ўз фалсафий мазмуни билан жуда катта бир бадий асар бўларли маънони қамраб олади.

Чунончи, Бедилнинг шундай бир сатри бор:

Кўшиши бедасту поён аз асар навмид нест,
Интизори дом охир мекашад нахчирро.

Агар мен бу байтни шошилмай таржима қилсам, маъноси шундай бўлади: «Ҳамиша умид билан изланишда бўлиш керак, ҳатто қўл-оёқсизларнинг ҳам изланишлари бир асар билан якунланади, ноумид қолмайдилар. Масалан, жўнгина лой тузоқни олайлик, унинг на оёғи, на қўли ва на қаноти бор. У бирорта эгат орасида бир узик қилдан ясалган кўзини тикиб интизорлик билан овини пойлайди. Қаноту қўйруқли, оёқли, кўзли, эсу ҳушли қуш келиб шу лой тузоққа илинади. Тузоқ учиб бориб қушнинг бўйнига тушмайди, балки қушнинг ўзи учиб келиб тузоққа илинади», дегани. Ахир, бу сюжетни бошқа шаклда кенгайтириб, истаганча эзмалик қилиб, бир катта асар ёзиш мумкин-ку.

Классикларимизда бундай татимли сатрлар жуда кўп, ғазаллар борки, бир дoston мазмунли, рубойлар борки, бир ғазалча маънога эга, қитъалар борки, рубойлардан кучлироқ. Чунончи, Саъдийнинг: «Панжа ба шер, мушт ба шамшер задан кори хирадмандон нест» («Арслон билан панжа-бапанжа олишмоқ, қилич тифига мушт урмоқ— ақллиларнинг иши эмас») деган пандини бир қучоқ вазну қофиялар билан кенгайтириш мумкин.

Рубой эса олам-олам мазмунларнинг жавҳарини йиғиб, тўрт сатрга сиғдира олиш маҳоратидир. Қатрада океан, учқунда қуёш мазмунини бериш рубойга хос хусусиятидир. Рубойнинг пири-устоди аъзами, бутун ер юзи

адабиётшуносларининг тан олишларича, олти-етти аср мобайнида ҳали ҳеч қимни ўз олдига туширмаган Умар ал-Хайём Нишопурийдир.

Бар санг задам сабўи қоши,
Сармаст будам, ки кардам ин авбоши,
Бар ман забони ҳол мегуфт сабў,
«Ман чун ту будам, ту низ ман боши».

Мазмуни: «Кеча кошинкор кўзани тошга урдим. Маст бўлмасам, бундай бемаъни ишни қилмаган бўлардим. Кўза гўё тилга кириб, менга: «Мен ҳам эдим сенингдек, сен ҳам бўласан менингдек», дегандай бўлди».

Гарчанд Шарқнинг деярли ҳамма забардаст шоирлари: Маҳсатий Ганжавий ҳам, Ҳофиз Шерозий ҳам, Салмон Соважий ҳам, Абдураҳмон Жомий ҳам, Алишер Навоий ҳам, Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳам, Фузулий ҳам, Мирзо Абдулқодир Бедил ҳам ва бошқалар ҳам бу йўлда зўр маҳорат билан машқ қилиб кўрганлар, ҳар бирлари ўз яратган рубойларида қудрат ва истеъдод уфқларига яраша жаҳон-жаҳон мазмунларни қамраб олган бўлсалар-да, лекин Хайёмдан ўтказа олмаганлар.

XIX асрда ўтган бир талай ўзбек шоирлари ҳам рубойлар машқ қилиб кўрганлар, хулласи калом, ўзбек шоирлари орасида бирор киши йўқки, ўз ижодий умрида ҳеч бўлмаганда бир-икки рубой машқ қилмаган бўлсин. Огаҳий ҳам, Мунис ҳам, Комил ҳам, ҳатто Муҳий ҳам машқ қилиб кўрган.

Ўзбек совет адабиётида сўнгги йилларда рубойий ёзишга анчагина рағбат пайдо бўлди. Тўғри, фалсафий тушунча ва замон илми мисли кўрилмаган даражада тараққий қилган бизнинг асримизда қисқа сўз билан катта мазмунларни ифода қила олишга интилиш табиийдир. Қирқ дostonдан иборат «Гўрўғли султон» эпосини ўқиб тугатиш учун замондошларимизнинг фурсатлари ҳамиша имкон баваермайди.

Рамз Бобожон ўз шеърлари билан ўзбек совет адабиётида кўзга кўринган истеъдодли шоирлардандир. Биз-кундан пишиқ асарлар талаб қиламиз ва ижодий нақдиналарини — «ёшлиги», «тажрибаси камлиги» учун деган баҳоналарни йиғиштириб, баримта бермасдан танқид кўзи билан ўқиб чиқа оламиз. Ишонамизки, Рамзнинг баракали ва мазмунли ижоди истаган аёвсиз танқидга бардош бера олади.

Рамз Бобожон янги замон одами, янги замон шоири, у ГЭСлар, тракторлар, химик ва физик мўъжизалар замонасининг шоиридир. Рамз Бобожоннинг ҳамма ижодидан талаб қилганимиздек, рубойларидан ҳам ўз асримиз кишисининг олий хулқ-атвори, янгича дунёқараши, замонамизнинг руҳи ва ғолиб овозини тинглагимиз келади.

Рамз Бобожон Шарқ адабиётининг традицион ихчам шеърый формаси бўлган рубойдан янгича фойдаланади, у ўз рубойларида давримиз ғояларини зўр руҳий кўтаринкилик билан тараннум этади, замонамизга хос янги-янги образлар ишлатади.

Рамз Бобожоннинг рубойлари буюк социалистик Ватанимиз, инсон заковатининг қудрати, ишқу вафо, садоқат, шоир ва шеърят, совет кишиларига хос бўлган покизалик, ҳалоллик, қаҳрамонлик, жасорат, сабот-матонат, ҳаққоният ва жонкуярлик ҳақида ёзилган. Шу билан баробар, шоир ўз рубойларида ҳаётимизда озми-кўпми учраб турадиган ўтмиш сарқитлари, яъни нопоклик, ҳасад, тошбағирлик, хулласи калом, социалистик турмушимизга доғ туширадиган айрим хатти-ҳаракатларни қаттиқ қоралайди, шундай иш билан шуғуллинувчи шахсларни шармандан шармисор қилади.

Рамз Бобожоннинг рубойлари мазмунан мураккаб бўлишига қарамай, ифодаси ғоятда содда, «авомфаҳм» — кўпчиликка осонгина тушуниладиган бир услубда ёзилган. Бу унинг ютуқларидан биридир.

Рамз Бобожоннинг кўпгина рубойлари рус тилига,

қардош республикалар халқлари тилларига, шунингдек, айрим хорижий тилларга ҳам таржима қилинган.

Энди гапни чўзиб ўтирмай, шу тўпламга кирган рубойларга мурожаат қиламиз. Шоир ҳақида:

Даштга ёмғир ёғса, яйраб кетади,
Булбул гулга қўнса, сайраб кетади.
Шоир ўз халқининг кўнглин тополса,
Минг кўзли чашмадай қайнаб кетади.

Вақтнинг қиймати ҳақида:

Кутганда вақт ўтмаслиги жуда қизиқ.
Шошилганда етмаслиги жуда қизиқ.
Инсон вақтни кутган билан вақт инсонни
Ҳатто бир он кутмаслиги жуда қизиқ.

Мана буниси ишқу вафо тўғрисида:

Ердан қор кетган билан, бу ҳали баҳор эмас,
«Севаман», деган жўн сўз кўнгиладан изҳор эмас.
Муҳаббатнинг тили йўқ, аммо жўшқин дили бор,
Меҳру вафо турганда қуруқ сўз даркор эмас.

Кўриб турибсизки, шоир мисол учун олинган бу уч рубойда анчагина ижодий муваффақиятга эришган.

Бу рубойлар ҳақида мўътабар сўзларини қилни қирққа ёрадиган донишманд мунаққидларимиз айтурлар. Аммо сиз билан биз, муҳтарам ўқувчи, яхши сўзнинг адоси бўлган ҳолис кишилармиз. Ўқиганларимиз бизни озроқ ўргатса, жамоли жаҳон оронинг мазмунини англашга кўмаклашса, қалбларимизни эркаласа, ҳордигимизни чиқарса, завқимизни кўзгудай ялтиратса, шунинг ўзи бас.

[1966]

ЯНГИ ПАРВОЗЛАР САРИ

«Коммунистик партия ижодий интеллигенциянинг, адабиёт ва санъат арбобларининг ролига ҳамиша юксак баҳо бериб келди,— дейди ўртоқ Леонид Ильич Брежнев Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитетининг КПСС XXIII съездига қилган Ҳисобот докладида.— Олижаноб партиявийлик руҳи билан, халққа хизмат қилиш руҳи билан суғорилган совет санъати ва адабиёти коммунистик тарбиянинг қудратли кучига айланди!»

Бу совет санъаткорларининг, совет ёзувчиларининг хизматига берилган ғоят юксак баҳодир. Улуғ, жўшқин дарё— совет адабиётининг катта бир ирмоғи бўлган ўзбек адабиёти кўп асрлик ўзбек классик адабиётининг бевосита меросхўри, фарзанди бўлиш билан бирга, ярим асрдан буён Ленин тарбиятини топди ва у партиямизнинг ҳам фарзандидир, партиявий адабиётдир.

Жонажон партиямизнинг тарихий XXIII съезди ўз ишини яқунлади. Партиямиз Марказий Комитети Ҳисобот докладида совет адабиёти, совет адиблари, кинематография, ҳайкалтарошлик, рассомлик, тасвирий санъат арбобларининг хизматларига етарли баҳо берилди.

Съезд кўп қиррали халқ хўжалигимизнинг янги равнақи, маданият, санъат ва адабиётнинг тагин ҳам гуллаб-яшнаши, ўсиши, камол топиши йўлида жуда катта йўл-йўриқлар кўрсатиб берди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг биринчи кунидан бошлабоқ улуғ партиямиз совет халқининг мада-

нияти, санъати ва адабиёти ҳақида катта ғамхўрлик қилиб келди. Ярим аср мобайнида совет реалистик адабиёти бениҳоя ўсди. Ўз Ватанидагина эмас, бутун ер юзида ҳам катта обрў қозонди. Иттифоқдош миллий республикалар ёзувчиларининг жаҳонга маълум намояндалари камол топди. Бу ҳақда ўртоқ Л. И. Брежнев ўз докладыда бундай деди:

«Кейинги йилларда иттифоқдош республикалар санъати арбобларининг талантли кўпгина янги асарлари Бутуниттифоқ миқёсидаги кенг майдонга чиқди. Бутуниттифоқ миқёсидаги майдонгина эмас, ҳаттоки халқаро майдонга ҳам чиқди. Бизда ҳеч бир республика йўқки, у санъат ва адабиётнинг у ёки бу соҳасидаги ажойиб муваффақиятлар, жуда катта талантлар билан фахрланмаётган бўлсин. Совет Социалистик Республикалар Иттифоқининг қардош оиласида бирлашган халқларнинг шаклан миллий ва шу сабабли ғоят хилма-хил маданияти айтии вақтда ўзининг социалистик мазмуни жиҳатидан яхлит, коммунистик қурилиш пафоси билан, улуғ, кўпмиллатли Ватанимизнинг бахт-саодати ва равнақ топиши тўғрисида биргаликда қилинаётган ғамхўрлик билан суғорилган маданиятни ташкил қилади».

Ғоят тўғри, ҳар биримизнинг юрагимиздаги муддаони ифодалаб айтилган гаплар! Мен буни ўзимдан қиёс қилиб айта оламан. Бундан қирқ уч йил бурун — 1923 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетасида оддий мухбир эдим. Шунда Фарғона водийсидаги Бешариқдан (ҳозирги Киров райони) «Хўкизлар кўкламга тайёр» деган хабар ёзган эдим. Ушанда деҳқон ёғоч омоҳ билан хўкиздан бўлак нарсани билмасди. Улкамизда ўзимизнинг битта ҳам тракторимиз йўқ эди. Эндиликда республикам колхоз-совхозларида 120 мингга яқин трактор, 20 мингдан кўпроқ пахта териш машинаси, чигит экадиган, ерни ишлаб берадиган 450 мингдан кўпроқ ҳар хил машина борки, бу механизмлар деҳқончилик маданиятида чинакам революция ясади.

Шаҳарлар ўсиб, чинакам социалистик шаҳарга айланди. Қишлоқларимиз ғоят обод бўлиб кетди. Ҳаммадан ҳам одамлар ўсди. Уларнинг камолига, уларнинг жамолига боқиб қувонаман, яйрайман. Улуғ мураббий партиямга ҳар тонг, ҳар кун, ҳар оқшом минг-минг раҳмат айтаман. Ана шу одамларимиз борлиги туфайли ер ўсди, дарёлар кенгайди, ерни ишлаш маданияти ўсди, ер сахий қўйинини одамга тобора кенгроқ очиб, кўпроқ ноз-неъмат берапти. Илгари икки-уч центнергина жайдари пахта берадиган ўзбек ери бутун гигант техника воситасида, ажойиб кимёвий ўғитлар воситасида, фидокор колхозчилар, деҳқонлар, совхоз ишчилари ғайрати туфайли, етук агротехника маърифати соясида оз деганда, ўттиз, қирқ центнердан ҳосил берадиган хазина, «оқ олтин» тўла ганжина бўлиб қолди. Академик деҳқонлар, инженер деҳқонлар мисли кўрилмаган ҳосил билан жаҳонни ҳайратда қолдирапти. Ўшалар қаторида камина, оддий бир мухбир ҳам академик шоир даражасига кўтарилганим, мураббий партиямнинг тарбиятидан баҳра олганим билан фахрланаман. (Мақтанмоқчи эмасман, халқимнинг камолини ўз мисолимда айтгим келади...)

Ўзбекистон — ғоят бой, ғоят маъмур республика. Пахта, қоракўл, ипак, нефть, олтин, газ, одамнинг умрига умр қўшадиган мева-чева, бари нарсаларнинг кони. Сахий, онахон еримизнинг остида ҳам олтин, устида ҳам олтин!

Ҳамма масалани инсонлар, ҳамма хўжалигимиз ишини кадрлар ҳал қилиб турибди. Ана энди шуларнинг ишини ёшиш, ёзиш, асрдошларимиз ўлмас образини абадийлаштириш, республикада бўлиб турган кундалик жўшқин тараққиётни тарих дафтарига, келаси авлодга—коммунизм авлодига атаб қайд қилиб қолдириш, асрдошларимизнинг маданияти, эстетик завқи, дидини, ақли, фаросатини, асри-мизга хос одоб, ахлоқлари, қасвирлаш, партиямизнинг сиёсатини, кундалик ғамхўрлигини умумхалқ оmmasига етказиб, уқтириб бериш вазифалари—совет ёзувчилари ва

санъаткорларининг ҳиссасига тушган гоят муқаддас бурчдир.

Келаси йил ер юзида инсониятнинг синфий онгига машъал ёққан, жаҳонларни ларзага келтира олган Улуғ Октябрь инқилобининг эллик ёшидир. Ўзбекларда: «Эллик йилда эл ўзгаради», деган мақол бор. Бу эллик йил мобайнида, хусусан, биз, шарқликлар қанчалар камол топдик, бу эллик йил бизларга нима берди?

Биз, ўзбеклар, ахир капитализмни четлаб ўтиб, феодализм бўйинтуруқларидан, феодализм кишанларидан, феодализм занжирларидан абадий қутулиб, коммунизмга бораётган халқмиз. Менинг республикамни Ўзбекистон — Шарқнинг машъали деб бекорга айтмайдилар. Буни Африкада бўлсинми, Осиёнинг ҳали қад кўтармаган ўлкаларида бўлсинми, майли, ер юзининг қай қитъасида бўлса бўлар, яхши билишади. Эллик йиллик муддат ичида такомиллашаётган озод бир мамлакат, эркин, озод халқ, озод меҳнат тимсолида Ўзбекистон ва Совет Шарқидаги бошқа республикалар буни яққол кўрсатиб келяпти. Демак, Улуғ Октябрнинг ярим асрлик улкан ғалабаларини муносиб куйлаш ўзбек адабиёти, ўзбек ёзувчиларининг ҳам зиммасига виждоний вазифа бўлиб тушади.

Ленин партиясининг XXIII съезди совет халқларининг қўлига эндиги бешйиллик режасини тақдим этди. Биз албатта бешйилликларни ошиғи билан бажариб келган корафта халқмиз. Бу планни ҳам муддатидан илгари, ошиғи билан бажарамиз. Бу—етмишинчи йилда бўлади. Етмишинчи йилда эса жаҳон халқлари ўзларининг тенги бўлмаган доҳийси, халқлар халоскори Владимир Ильич Лениннинг юз йиллигини нишонлайдилар. Ер юзида ҳеч бирон ерда Ленин номини эшитмаган киши топилмас. Ленин ёққан озодлик қуёши нуридан баҳра олмаган бирор қалб йўқдир. Лениннинг юз ёшига улуғ совет адабиётида беҳад, беқиёс янги асарлар дунёга чиқади. Улар ҳозир ёзувчилар, санъаткорлар, рассомлар, ҳайкалтарошлар, кинематография ходимларининг ижод корхонасида зува-

ласи пишиб келаётган ҳолдадир. Менинг манман деган бир фазилатим шуки, мен шарқликман, осиеликман. Владимир Ильични мазлум Шарқ айниқса улуғлайди, ўз халоскори, ўзининг ўлмас доҳийси деб билади. Менинг Ўзбекистоним ҳам Владимир Ильич раҳнамолиги билан шу вояга етгандир. Демак, Ленин образини шарқликлар нуқтаи назарича мукамал ифодалай билиш, қалбдан куйлаш Совет Шарқдаги шoir, ёзувчиларнинг, шулар қатори менинг она-Ватаним Ўзбекистондаги адиблар ва шoirларнинг жон, виждон ишидир.

Ҳозир ўзбек ёзувчилари жуда катта ишлар устида машғуллар. Ойбек «Улуғ йўл» номли асарини Октябрь революциясининг эллик йиллигига бағишлаган эди. Бу роман тугай деб қолди. Ўзбек халқининг улуғ оқсоқоли, большевиклар партиясининг фидойи фарзанди — Йўлдош Охунбобоев ҳақида ўзимизнинг журналистлардан етишиб чиққан қўлбола ёзувчиларимиз Ҳабиб Нуъмон билан Аҳмад Шораҳмедов «Ота» романини ёзиб, иккинчи китобни ҳам тугатиб қўйдилар. Фарғонада Улуғ Октябрь инқилобининг ilk кунларини ҳикоя қилувчи «Фарғона тонг отгунча» романининг иккинчи қисмини ҳам Мирзакалон Исмоилий ёзиб бўлди. Ёш прозаикларимиздан Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса», Пиримқул Қодировнинг «Қора кўзлар» романлари нашрга тушди. Талантли ёш ёзувчиларимиздан Ўлмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Ҳусниддин Шарипов, Гулчеҳраларимизнинг бир қанча повестлари, поэмалари, шеърлари ҳам Улуғ Октябрнинг эллик йиллиги ва Владимир Ильич Лениннинг юз йиллигига бағишлангандир.

Биринчи гвардия шoirларидан Мақсуд Шайхзода, Миртемирнинг Владимир Ильичга бағишланган бир қатор шеърлари, поэмалари яқин ўртада ўқувчиларнинг қўлига тегади.

Гарчанд, ажойиб ёзувчимиз Михаил Шолохов партия XXIII съездида сўзлаган нутқида: «Афсус билан айтишим керакки, биз, адабиётчилар қўлга киритган ютуқ-

лар сиз, китобхонлар истаган даражада, бизнинг ўзимиз истаган даражада катта эмас», деган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, ютуқларимизни камситиб ҳам бўлмайди. Бақадри имкон ўз постимизда партиямиз идеяларини халқимиз онгига етказиш учун ижод қилиб турибмиз.

Менинг дўстларим бўлган ёзувчилар, шоирлар жуда кўп. Еқутиядан тортиб Туркменистонгача, Узоқ Шарқдан тортиб Арменистонгача адабиётимизнинг тенгдош авлодлари билан гоят яқин дўстман, қадрдонман. Бу дўстларим жуда ҳам ҳалол кишилар. Жонажон партиямизга содиқ, халқ иши, Ватан ишига виждон билан ўз ҳиссасини қўшадиган пок зотлар.

Улар учун Ватан сўзи она сўзи билан мазмундор ва оҳангдошдир. Улар Ватан деганда—онани, она деганда—Ватанни тушунадилар.

Ақлу фикри, сиҳат-саломатлиги, виждони мукаммал бўлган ҳеч бир инсон ўз онасини ҳақорат қилмайди. Ҳар ҳолда, улуғ жамиятмиз, улуғ оиламиз; «оила майибсиз бўлмайди», деган рус мақоли бор. Мабодо бизнинг оилада ҳам шундай майиблар кўрина қолса, юқорида зикр қилганим—дўстларим қилч қаламлари билан, ўткир тиллари билан адабини бериб қўйишга ярайдилар.

Ўзбекистон кўпмиллатли республикадир. Бизда ўзбеклар билан бир қаторда руслар, тожиклар, татарлар, корейслар, қозоқлар, қирғизлар ва бошқа миллат вакиллари бор. Булар бир оиланинг фарзандидек гоят тотув, ҳаётда, меҳнатда, кундалик муомалада баб-баравар, теппатенг, бир тан-бир жон бўлиб яшайдилар. Адабиётимизда ҳаётбахш халқлар дўстлигининг руҳи акс этиб турибди.

Қардош республикалар санъат ва адабиёти ўнкунликлари (декадалари) ленинча миллий биродарликнинг яққол намоишига айланиб бормоқда.

Энди умумий совет адабиёти ва санъатининг каттадир ва кичикдир—ҳар бир намояндаси олдида турган вазифа шонли Ленин партиясининг XXIII съезди қарорлари, йўл-

йўриқлари, кўрсатмаларини умумхалқимиз онгига чуқур сингдириш йўлида партиямизга кўмаклашишдан, навбатдаги халқ хўжалиги бешйиллик плани йилма-йил тўкистугал бажарилишини таъминлаш йўлида умум ишга ўз ижодий ҳиссасини қўшишдан иборатдир. Янги бешйиллик илғорларининг, замондошларимизнинг ўлмас образларини реал бўёқларда ҳаққоний ёзиб, нақшлаб қолдирайлик!

[1966]

ОЧЕРКЛАР, ПОРТРЕТЛАР

УЛ КУРТАК БИЛАН БИРГА ТУҒИШГАН ЭДИ

Ул куртак билан баравар туғилди. Уша кун Сайидазим аканинг бахти кулган кун эди. 1912 йилнинг баҳор кезларида Тошкент, Бешёғоч даҳа, Сарфароз маҳалласидаги мардикор оилада саодатли бир қиз дунёга келди.

Бу қизалоқ Сайидазим аканинг биттаю битта арзандаси эди. Шунинг учун унинг оти Турсуной эди.

Дунёга биринчи қадамларини қўйгандаёқ ёт кўзларнинг айшига, бегона кўнгилларнинг ёлғончи ишқига қурбон бўлди Турсуной. Камбағал Сайидазим акани ақча, молмулк билан алдадилар, Турсунойнинг бир жуфт қора кўзларини сотиб олдилар. Ун икки ёшли Турсуной Мирсобирнинг ёт қучоғига, мошкичири соқол билан ўралган сассиқ оғзига ем бўлди. Бу вақт аср кўрган исканжаларнинг, кир тирноқ, қонли панжаларнинг, укки кўз қотилларнинг, бургут «ботир»ларнинг бир дамлик айши учун қурбон бўлган Шарқ маъсумаларининг чин озодлик кунларга етишганига узоқ вақт ўтмаган эди. У чоғлар шарқнинг ҳар тарафига—гадой топмас ичкариларига ҳаёт дарагин келтирган, вайроналарда тикланиш, чордеворларда ободлик, эркинлик, сергаклик уйғотган, ўтмишнинг кишани, зиндони, дини, илоҳи, қуръони занжири азамат билакларнинг иродаси билан тор-мор келтирилган ва дунёда бирдан-бир ишчи-деҳқон ҳокимиятининг ётти ёшига тўлган вақти—1924 йил эди.

Пролетариат темир қонуни Турсунойга озодлик берди, уни Мирсобир қўлидан қутқазди. Бошланғич тергов вақт-

ларидаёқ Мирсобирга ва Турсунойнинг ёшини улуғ кўрсатиб рўйхатдан ўтказган маҳалла комиссияларига лозимий жазолар берилди. Турсуной терговчи Гулмуҳамедов сингари ҳақсевар ўртоқларнинг ёрдами билан аввал интернатга, сўнгра ўз жўралари йиғилган хотин-қизлар билим юртига шўро тарбиясини олиш учун топширилди.

Турмушида биринчи карра эркин нафас олишга эриша олган Турсуной билим юртида тез ўсди. Унинг пок тилаги бағрида ўсиб-унган таланти оз кунда ҳаммага маълум бўлди. Мактабда бўладиган базм-концерт, театр Турсунойсиз совуқ, кўнгилисиз ўтар эди. Ундаги шу истеъдодни кўрган мактаб мудири, муаллималари унга пролетариатнинг юрғи бўлган Москвага—театр студиясига бориб ўқишни маслаҳат бердилар. У бир талай оғирлик, қийинчиликлар билан истагига етди. Москва театр студиясига жойлашди.

Ижтимоий ватанда ўн йиллик яшаш давримизда ўзбекининг камбағал саҳнаси ўз бошидан не кўргиликларни кечирмади. Кичкина саҳнада хотин-қиз ролини соқол қирдирган Ҳасан сартарошлар ўйнар эди. Кечагина ўзбек қизининг фиғонини дўриллама эр овозлари билан кўпчиликка тинглатишга уринар эдилар.

Минг машаққатлар билан икки тўда чин театрчиларга эга бўла олган, уларнинг ичида атиги уч-тўртта ўз сингиларимиз — Турсуной, Замира, Сораойлар — ўзбекининг саҳнасини гуллатувчи ёш артисткалар. Улар тор саҳнада ўзбек турмушининг ичкариларини, жуда ичкарисини жонлантириб, томирларда, кўзларда ҳаяжон кўзгата оладилар.

Турсуной—шўх. У ўзининг шўхлиги билан саҳнада ўзбек қизининг бутун қилиқларини акс эттирар, кўнгиللарга юпаниш, завқ, эркаланиш совға қилар эди.

Турсуной—турмушнинг аламзадаси. У агар истаса, саҳнада бутун аламзада ўзбек хотин-қизлари номидан фарёд кўтара олар, «Ҳалима» бўлиб, одамларнинг асаблари билан ўйнашар, «Сайёра» куйини куйлаб, омонсиз сайёдаларга нафрат уйғотар эди.

Ўзбек давлат театр труппаси бу йилги мавсумда Ўзбекистоннинг ҳар бир шаҳарида гастроллар бериб, ўзининг маданий вазифасини ўтамоқчи, шу қаторда Бухорога бориб, ўзининг иқтидорини, санъатини Бухоро ишчи-деҳқонига кўрсатмоқчи эди. Труппанинг бир аъзоси сифати билан ўйнаб-кулиб Бухорога жўнаган Турсуной қонга беланган ҳолда, ўлик гавда билан Самарқандга келтирилди.

Турсуной собиқ Бухоро амирининг Гиждувон бегининг ўғли Ҳожиқулбек авлодларининг қўлларида қўйдек бўғизланди. Бир фиғон билан дилларни қалтиратган Турсуной айиқ гавдали Ҳожиқулларнинг ханжар ушлаган қўлларини қалтиратолмай қонларга бўялди. Доим кулиб, ўйнаб турадиган қора кўзларидан жингала киприкларини ҳўллаб, энг сўнгги икки қатра ёш ерга думаланди. Янги турмуш, янги замон куйларини куйлайдиган лабларидан қонли пуфакча аралаш омон тилаган бир фарёд қотилларига қатл тилаб, уйнинг тўрт деворига бориб урилди.

Ҳожиқул Раҳматуллаевлар ўзларининг мозийларидан кирроқ, кўнгилларидан ифлосроқ бир ўрага пролетар саҳнасининг бир гули, гуноҳсиз Турсунойни ташладилар.

«Турсун — ой эди, ой этак билан ёпилмайди», дейдилар, бу — тўғри.

Ҳожиқул Раҳматуллаевлар ўзлари тушадиган ерга бир гунчани яширолмадилар. Биз уни топдик, буюк таитана, оммавий таъзия билан қизил Ўзбекистоннинг маркази— Самарқандга келтириб дафн қилдик.

Минг-минг йиғилган ўзбек ишчи-деҳқон бирдан-бир театр труппасининг номини бир пул қилган Ҳожиқул Раҳматуллаевларга лаънат айтиб, ўлим тилади. Уларга ўлим!

Биз ўз ичимизни маразлардан тозалаймиз, соф кўнгилли соғлом труппа тузамиз.

[1928]

БИР САНЪАТКОР КОМИК, ИЖОДЧИ АКТЕР ХОТИРАСИ

Ўзбек пролетар миллий санъатининг кўзга кўринган талантли арбоби ва ажойиб ижодчи намояндаси Ҳожи Сиддиқ Исломовнинг исми саҳна санъатимизнинг фавқуллодда тараққиёти ва Ўзбек давлат академик театрининг 15 йиллик порлоқ даври билан қаттиқ боғлангандир.

Ҳожи Сиддиқ театримизнинг ихтисосли актёрларидан бири бўлишдан ташқари, у кишиларнинг завқини қитиқловчи ажойиб талант эгаси ҳам, комик (қизиқчи)—уста танқидчи ва моҳир тақлидчи ҳам эди.

Мана шунинг учун, Ўзбек давлат академик театрининг 15 йиллик тўйида уни яна бир карра эслаб ўтиш, унинг босиб ўтган изининг айрим моментлари устида тўхташа ўзимизда бир мажбурият ҳис этдик.

Ҳожи Сиддиқ социалистик санъатимизнинг биринчи қалдирғочи сифатида эсланди. У 1917 йилдан бошлаб Марғилон ва унинг ён-атроф қишлоқларида бош кўтарган босмачиларга қарши жангларда ҳам қурол билан, ҳам саҳна тарғиботчилиги билан курашган бир ботир аскар эди.

Ҳожи Сиддиқ ёки омманинг тили билан айтганда, Ҳожи қизиқчининг қотма, келишган жуссаси, ҳамма вақт кулгига мойил турган камқош юзи, ҳар бир сўзлаганда пирпираб турувчи қош-кўзлари ва қизиқ-қизиқ аскиялари ҳаммани беихтиёр кулдириб юборар эди. 15 йил сурункасига уни саҳнада кўриб, унинг қувноқ ролларини томоша қилган кишилар бизда жуда кўп.

Ҳожи томонидан ишланган ширин-ширин, завқли ла-тифалар, саҳна репертуарига кирган бир неча асарлари ҳануз омма орасида ёддан талқин этилади. Унинг бири биридан қувноқ танқидий ижодлари, тақлидчиликлари давримизнинг серзавқ кишилари ўртасида ҳалигача такрорланади.

Ҳожи пайровчи эди. У уйдан чиқиб келаётган вақтда бир ўртоғи учраб:

— Ҳа, Ҳожи ака, йўл бўлсин?— деб сўраганда, Ҳожи:

— Театрга боряпман, муродимга етяпман!— деб жавоб қайтаради.

Ҳожи зўр кулдиргувчи эди, бироқ унинг бу қувноқлиги жиддий мазмундаги ролларни ўйнаганда, унинг жиддийлигига сира зарар бермас эди. Масалан, у «Ревизор» асаридаги Осип ролини ўйнаб, томошабинни хандон туширтириб кулдиргани ҳолда «Қўзибулоқ»да Лауренсия отасининг ролини ўйнаганда, ўша типдаги жиддийликни ҳеч бузмасди, томошабинни ўринсиз кулдирмас эди.

Ҳожининг яна бир яхши хусусияти шундан иборатки, у алоҳида актёрлар сингари саҳна асарига бетараф қарамас, драматург томонидан йўл қўйилган айрим камчиликларни кўздан қочирмас эди. Янгидан саҳнага чиқаётган асарнинг бадий жиҳатдан бойиши учун астойдил уриниб, натижада асарни шу ҳолга қўяр эдики, театр залида ўлтирган асар эгаси Ҳожи томонидан қўшилган жойини завқ билан томоша қилишга мажбур бўлар эди.

«Ҳужум»да «Абомуслим» ўқиш, «Фарҳод-Ширин»да баёнчининг оҳанги, «Турондот»даги Панталоненинг жавоблари—ҳаммаси Ҳожининг ишлаб қўшганлари ҳисобланади.

Ҳожи кучли танқидчи эди. У танқидда ҳамма мавзунг турмушимизнинг айрим камчиликларидан, реал фактлардан олар, ана шулардан аччиқ-аччиқ кулар, адабий парчалар, аския, пайровлар билан томошабинни қаттиқ-қаттиқ кулдирар эди.

Унинг ҳаммом тўғрисидаги хотирасини шу ерда келтирамиз:

Ҳаммомга кирдим, чўмилиб,
Ботқоқда ётдим, кўмилиб,
Қўлимда фонус йўқ учун
Ойдинни кутдим, дўстлар..

Ҳожининг кулдиргичликдаги алоҳида фарқи шундаки, у баъзи гапларни алоҳида шахснинг адресига қаратган бўлса ҳам, танқид қилинган киши далилларини келтириб сўзлаб, натижада шу суҳбатда ўлтирган алоҳида диний ҳиссиёти кучли бир кишини: «Ҳаммаси тўғри, Ҳожи ака, нафсиламри гапни айтдингиз!» дейишга олиб борар эди.

Ҳожининг муқаллидчилик қобилияти айниқса кучли эди. У бир кўрган одамнинг ҳамма феъл-атворини, юриштуришини оқизмай-томизмай ўрганар, ўша топдаёқ шу кишининг ўзи бўлиб берар эди. Бундан ташқари, у бутун умрида бир мартаба ўқиган ёки эшитган бир нарсасини эсда сақлаб қолар эди.

Ҳожининг юксак фазлини кўрсатадиган яна бир далил шуки, у ўндан ортиқ миллатларнинг ашулаларини айтиб, йигирмага яқин миллатлар усулида рақс эта берар эди.

Ҳожи қўлига дутор олди дегунча, сиз кулиб толиқа берасиз, чунки у дуторнинг нафис оҳангига ўз шеърдан пайров қилиб, сизни кулдириб, жағ-чакакларингизни толиқтириб қўяди:

Бақалар вақ-вақ этади илон ўлган кечаси,
Сичқонлар пойга қўядир мушук ўлган кечаси..

1930 йилда Москвада бўлган Театр олимпиадасида Большой театрнинг юқори савияли томошабинлари бир

неча топқир Ҳожининг саҳна ролларини кўриб, унинг ижоди ва қувноқ талантига таҳсин ўқиганлар.

Ўзбек давлат академик театри Ҳожи сингари талантли актёрларни ўз қучоғида тарбиялади. Бироқ айни пролетариат саҳнасини гуллатадиган бир пайтда вақтсиз ўлим келиб, уни орамиздан юлиб олди.

Аmmo Ҳожининг қолдирган ижодий ёдгорликларининг мингларча томошабинлар ва юзларча актёрлар юрағида умрбод сақланажак.

[1935]

АБРОР ҲИДОЯТОВ

СССР халқ артисти.

Ҳар бир умрнинг бир якуни, ўз ҳаққу ҳисоби бор. Аммо якун ясалганда: «Касбинг нима эдию бу ҳунарингдан халқингга қанчалик манфаат етказдинг?» деб сўрайдилар.

Улуғ шоирларимиздан Нодирабегим айтгандай:

Бу дунёгаки келибсан, ахир,
Мақсад не эди баён этиб кет!

Халқим учун хизмат қилдимми, шу хизматни маъқул ва халқимнинг керагига яроқли қила олдимми, букун нима қила олдимки, халқимнинг шон ва шарафи, маданияти, давлати, эътибори кўтарилгай, эртага нима қилурман? Шу ҳаққу ҳисоб, нону туз бериб ўстирган халқим томонидан ҳар замон мендан талаб қилиниши мумкин. Майли букунми, эртагами, талай саволлар бўлади. Саволлар ичида: «Ўртоқларинг ким эди?» деган сўроқ ҳам албатта бўлади. Ўртоқларим, асрдошларимнинг муборак номларини ҳарфма-ҳарф айтиб бераман. Шу қутлуғ номларнинг олдинги қаторида, азиз дўстим, болалиқдан тортиб бирга ўсган биродарим Аброрнинг номини фахр билан айтаман. Чунки Аброр халқимнинг шон-шарафи, санъати, маданияти, давлати ва эътиборини кўтаришда жон чекиб, жафо тортган, бир бутун умрининг мазмунини шу хизмат учун аямай сарф қилган азамат ўғилларнинг бирисидир.

Аброр Ҳидоят ўғли 1900 йилда Тошкентда Дегрез маҳаллада қамбағал бир оилада туғилди. Унинг отаси илгари дурангдўз, кейин бу касбнинг бозори касод бўлгандан сўнг тошчақарлик қиларди. Мухтасар, топганига қаноат қилатурган бир оила.

Аброр ўзининг бошланғич таҳсилини эски мактабда олди. «Қўчқор бўлур қўзининг пешонаси дўнг бўлур» деганларидай, Аброрнинг санъатга бўлган майли жуда ёшлигиданоқ ўзини кўрсата бошлади. Ўн уч ёшли Аброр дуторда ғоят лирик машқларни чала олар эди.

Улуғ Октябрь инқилобининг биринчи кунларидаёқ букунги санъатимизнинг биринчи қалдирғочлари бўлиб, ҳар ер-ҳар ерда кичик-кичик ҳаваскор тўдалар уюша бошладилар. Аброр дарров шуларнинг бирига кирди. Ўзидаги табиий талантнинг биринчи намуналарини кўрсата бошлади. Бу кичик коллектив ўз қучоғига букунги санъатимизнинг устунлари бўлган кишиларни бирлаштирган эди. Чунончи, Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Аброр, Фатхулла, Музаффар ота, Кузнецова, Маъсума Қориева ва бошқа ўртоқларни...

1918 йилда биринчи роль ўйнашидаёқ у ўзидан келажакда катта умидлар кутилса бўлатурган талант эканини кўрсата олди.

Еш театр 1924 йилгача бир қатор пьесаларни саҳнага қўйди. Аброр буларнинг ҳаммасида муваффақият қозонди. Халқ ўртасида аста-секин, аммо асосли шуҳрат қозона борди.

1924 йилда Москвада Ўзбек студияси очилди, ёш театр коллективидаги энг таланти ёшлар шу студияга ўқишга юборилди. Аброр ҳам шулар ичида эди. Студиянинг шогирдлари ғоятда мароқ ва қунт билан ўқидилар.

1927 йилда таҳсилини тамом қилган коллектив Ўзбекистонга қайтиб, халқ олдида ҳисоб бера бошлади. Бу навбат энди ўзбек томошабини қандайдир жанри аниқланмаган асарларни эмас, балки тамоман Европа тарз услубида, Вахтангов каби устодлар қўлидан чиққан классик драматур-

гиянинг шоҳ асарларидан «Ревизор»ни, «Маликаи Турондот»ни кўрди ва бу пьесаларнинг бош роли бўлган шаҳар ҳокими, Қалафда — севикли ўғли Аброрни кўрди. Москва камолга етказган Уйғур, марҳум Ҳожи Сиддиқ, Етим Бобо-жонов, Сора Эшонтўраева, Назруллаев, Шариф Қайюм, Табибуллаев, Ҳикмат Латипов, Замира Ҳидоятова, Музаффар Муҳаммадий ва бошқаларни кўрди. Театр кундан-кун ўсиб бора берди. Театр билан баробар унинг жафокашлари, Аброрлари ўсди. Жаҳон драматургиясининг устози Шекспирнинг «Гамлет»и ўзбек саҳнасида қўйилиши, СССРдаги миллатларни бир ҳуқуқ ва савиядаги маданиятга етаклаб борувчи большевиклар партиясининг ростгўйлиги натижаси ва ўзбек санъатининг олий босқичларга ета олганининг тантанали далили эди.

Биз Гамлет ролида таланти Аброрни кўрдик. У ўз камолоти, санъати, усталиги билан шу ролни ифода қилган ва қилмоқда бўлган артистлардан ҳеч қолишмас эди.

Аброр Гамлетни ҳатто шу даража маҳорат билан ўйнадики, уни кўриш учун бутун Ўзбекистондан, Тожикистондан, юзларча километр узоқликдаги шаҳарларимиздан: Хўжанддан, Қўқондан, Андижондан, Намангандан, Бухородан фақатгина бир спектаклни, бизнинг Гамлетни— Аброрни кўриш учун ишчилар, колхозчилар, интеллигентлар, якка-якка ва коллектив суратда оқиб келар эдилар. Театр залида ўрин оз, ўрин бўлмай қолганда, ҳафталаб навбат кутган томошабинлар бўлган.

Ахир, 27 кун қаторасига қўйилган спектаклни Шекспир ёзиб, Аброр ўйнаган эди-да!

Театр қайси асарни қўймасин унинг энг масъулиятли ролида Аброр бўлиб келди. Чунончи: «Менинг дўстим» да—Гай ролини, «Бой ила хизматчи»да—Ғофирни, «Муқанна»да—Муқаннани ва ҳоказо; ҳаммасини санаб битира олмайсан киши.

Ниҳоят, яна Шекспирнинг «Отелло» пьесасидаги Отелло роли — Аброрнинг камолоти, таланти ва санъати не даражада юксак нуқтага ета олганини кўрсатади.

Бу, ахир, фақатгина Уйғур оғанинг, Аброрнинг, Сора Эшонтураева, коллективдаги бошқа дўстларнинг жамул-жамида—ога театримизнинг камолотигина эмас, балки бир бутун ўзбек халқининг камолотидир.

Аброрни халқимиз ичида танимаган, ҳурмат қилмаган киши камдир, деб ўйлайман. Аброр кўчада кетаркан, уни ўн беш яшар бола: «Салом, Отелло амаки!» деб қаршилагандай, саҳнада кўрган ҳар бир киши қойил қолмасдан иложи йўқ.

Уни Москвада танийдилар, уни бутун СССРда танийдилар, уни Англия, бутун Европада танийдилар, қойил қоладилар.

Ҳозир у улуғ шоиримиз Навоий образи устида ўзига хос салобат ва қунт билан ишламоқда. Тез орада ўзбек халқи улуғ шоирнинг ўлмас сиймосини Аброр орқали кўражақдир. Аброрнинг халқ олдида қилган хизмати, шу халқнинг ўзи ва шу халқ томонидан қадрланди.

Аброр Ленин ордени, Меҳнат Қизил Байроқ ордени ва икки мартаба «Шавкатли меҳнати учун» медали билан мукофотланган ва СССР халқ артисти деб ном олган улуғ артистдир.

Ҳар бир умрнинг якуни, ўз ҳаққу ҳисоби бор. Аброрнинг номини унинг ўз халқига қилган хизмати, шу халқнинг шон-шарафи, маданияти, санъати, давлати ва эътиборини кўтариш учун узоқ йиллар ҳормай-толмай қилган меҳнати абадийлаштиради.

[1945, март]

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ШОНЛИ ҚИЗИ

Оғир кураш йиллари...

Еш Қизил Армия довурак саркарда М. В. Фрунзе раҳбарлиги остида Қозоғистон даштларида, Туркменистон саҳроларида, Ўзбекистон ва Қирғизистоннинг водийларида ва тоғларида инглиз-америка империалистларининг ва уларнинг турк ва бошқа кўмакчиларининг малайлари — босмачиларнинг асосий кучларини тор-мор қилган бўлса ҳам, лекин ҳали баъзи жойлар осойишта эмас эди: босмачи бандаларининг қолдиқлари тоғлар ва дараларда яшириниб олиб, кечалари қишлоқларимизга ҳужум қилар, тинч аҳолини талар, болаларни ва кексаларни ўлдираар эди.

Босмачилар меҳнаткаш ўзбек халқи бошига кўп мусибатлар, кўп кулфатлар келтирди. Босмачилар шаҳарлар ва қишлоқларни ёндирди ва вайрон қилди. Мингларча кишилар бошпанасиз қолди. Гражданлар уруши қурбонларининг етим қолган болалари Фарғона водийси йўлларида оч-яланғоч кезардилар.

...Ана шу вайроналикнинг оғир кунларида Коммунистик партия ва совет ҳукумати Туркистон ўлкаси халқ хўжалигини тиклаш ва унинг аҳолисининг тинч яшашини таъминлаш тўғрисида жуда катта ғамхўрлик кўрсатди.

Партия болаларимизга алоҳида эътибор берди. Феликс Эдмундович Дзержинскийнинг ташаббуси билан болалар уйлари ташкил қилинди. Ана шундай уйларда тарбияла-

наётган болалар орасида наманганлик деҳқоннинг қизи — Сора Эшонтўраева ҳам бор эди.

Мен уни жуда ёш вақтидан биламан. У оҳуга ўхшар, унинг ҳуркак шаҳло кўзларида босмачилар босқинчилиги йилларида халқ бошидан кечирган фожиаларнинг даҳшати чуқур из қолдиргани кўриниб турарди. У онасидан ажралган эди.

Унинг атрофдаги янги, озод ҳаётни кўриб, аста-секин тетиклана бошлагани, унда ўз юртининг хўжайини бўлган янги кишиларга хос онг уйғона бошлагани ҳали ёдимда. Совет болалари оиласида у ўзининг катта бахтга эга эканлигини ҳис қилди. Ёш ўзбек қизи катта қобилиятга эга эканлигини кўрсатди, болалар уйдаги драма тўғарагида бош ролларни ижро этар эди.

Уқубат асрларининг қора кўланкаси — қора паранжилар ёндирилган майдонлардаги биринчи гулханлар ҳали ёдимда. Ўзбекистон хотин-қизлари, партия комитетлари хотин-қизлар бўлимларининг қақирғи билан тўпланишиб, феодализмдан қолган бу асорат сиртмоғини озодлик оловига ташладилар. Асрлар бўйи Шарқ хотин-қизларини қийнаб келган кулфат ҳам паранжи билан бирга ёниб кетди. Бу ҳаракатни халқимиз ҳақли равишда «ҳужум» деб атади, чунки бу ўтмиш зулматига ҳужум эди, бу ёруғликнинг қоронғиликка ҳужуми эди.

Сора бу гулханларга мароқ билан узоқ тикилиб турар, чақнаган кўзларида гулханларнинг алангаси акс этар эди. У узоқ тикилар ва ўйлар, Улуғ Октябрь революцияси натижасида озодликка эришган ўзбек хотин-қизларининг бахтли тақдири ҳақида ўйлар эди.

Ўзбек совет саҳнасининг дастлабки қалдирғочлари, ҳозир драма санъатининг машҳур арбоблари — Мария Кузнецова, Аброр Ҳидоятлов, Маннон Уйғур таланти қизга дарҳол эътибор бердилар. Улар уни Ҳамза Ҳакимзода номидаги биринчи Ўзбек драма театри саҳнасига олиб чиқдилар.

Бўлажак актриса ўзидан катта касбдошларининг ўйини-

ларини диққат билан кузатди, уларнинг маҳоратини ўрганди ва ўзи ҳам роллар тайёрлай бошлади. У ўзбек хотин-қизларининг фикрларини, руҳий кечинмаларини доим ҳаққоний ва самимий тарзда ифодалаб беради. Томошабинлар унинг кўзларида ўтмиш зулматини ёндирган озодлик гулханларининг алангасини кўрадилар...

Билим етишмасди. Сорани бир гуруҳ талантли ёшлар билан Москвага ўқишга юбордилар. Бу ерда у катта маҳорат мактабидан ўтди, унинг олдида кенг ижодий йўл очилди. Бу — ёш актриса учун янги дунё эди. У Симонов, Толчанов, Басов, Свердловдан таълим олди. Улуғ рус актрисаси Комиссаржевская ҳақида унинг замондошлари ёзган хотираларни Сора зўр ҳавас билан ўқиди.

Ёш актрисанинг устозлари унинг қобилиятига қойил қолар эдилар. У рус классиклари ва ҳозирги замон совет драматургларининг пьесаларидаги қийин ролларни самимий ҳаяжон билан ижро этиб, рус саҳнаси усталарини ўзига мафтун этар эди.

Сора ўттизинчи йилларнинг бошларида Москвадан қайтиб келиб, Ҳамза номидаги театр саҳнасида классик ва совет драматургияси образларини биринчи марта мустақил равишда ярата бошлагани ҳали ёдимда.

Мен уни Офелия, Любовь Яровая, Жамила, Дездемона, Катерина ролларида эслайман. Бу унутилмас ролларни у қандай зўр маҳорат билан, қандай самимият ва соддалик билан ижро этарди!

Мана, Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» пьесаси кўрсатилмоқда. Жамиланинг руҳий кечинмаларини, унинг бой уйдаги фожиасини, тутқунликдаги ҳуқуқсиз ҳаётини — революциядан илгариги Ўзбекистон хотин-қизларининг тақдирида характерли ва типик бўлган бу ҳодисаларнинг ҳаммасини актриса шундай ҳаётий қилиб тасвирламоқдаки, барча томошабинлар ҳаяжонга келган.

Сора бу ролни чорак асрдан бери ижро этиб келмоқда ва у ҳар гал саҳнага чиқар экан, ўз санъатининг ҳаққоний ва ҳаётийлиги билан томошабинларни мафтун этади.

Шу давр ичида Эшонтўраева хотин-қизларнинг ўнларча ёрқин образларини яратди. У ўз маҳоратини тинмай юксалтириб борди ва ўзбек саҳнасининг юлдузи бўлиб етишди. Унинг ҳар бир саҳнага чиқиши республика театри ҳаётида катта ҳодиса ва Ўзбекистон драматик артистларининг ёш авлоди учун намунадир.

Сора Эшонтўраева ўз халқининг ҳаётини жуда яхши билади, халқдан ўрганади ва халққа хизмат қилади. У ўзининг жўшқин сўзлари билан Коммунистик партиянинг ҳаётбахш ғояларини халқ ўртасида пропаганда қилади ва кишиларни порлоқ коммунистик истиқбол учун фидокорона меҳнат қилишга чақиради.

Халқимиз ўзининг талантили қизини севади ва у билан фахрланади. Давлат мукофоти лауреати, Совет Иттифоқи халқ артисти Сора Эшонтўраевани меҳнаткашлар икки марта СССР Олий Советига депутат қилиб сайладилар. У давлат арбоби сифатида халқ нақазларини сидқидил билан бажармоқда. Актив жамоатчи Эшонтўраева Тинчликни ҳимоя қилиш Бутуниттифоқ комитетининг аъзосидир.

Эшонтўраева сайловчиларнинг унга нисбатан кўрсатган ишончларини ва муҳаббатларини шараф билан оқлади. Шунинг учун халқ бу гал ҳам уни учинчи марта СССР Олий Совети депутатлигига кандидат қилиб кўрсатди.

Сора Эшонтўраева сингари талантили, ақлли хотин-қизлар гуллаб-яшнаётган Ўзбекистонимизда кўп. Уларни улуг Совет Иттифоқи Коммунистик партияси тарбиялаб етиштирди ва етиштирмоқда.

Улар ҳақида халқимиз қувонч билан куйлайди:

Она юртимизнинг олтин китоби бор,
Бутун халқ иқболи Улуг қонунда.
Халқнинг шонли қизи, сенинг ҳам бахтинг
Олтин ҳарфлар билан ёзилган унда.

[1954]

ЮСУФЖОН ҚИЗИҚ

Ғар саломатликни қўйса,
Муддао кам-кам бўлур.

Муқимий

Ҳурматли устод, муҳтарам кексамиз, халқимизнинг би-
лагон фарзанди, сайр-сайилларимиз, тўй-ҳашамларимиз
зийнати, бахтлар куйчиси, қалбдаги ҳароратимиз — қизи-
гимиз Юсуфжон ака, Сиз машҳур шоиримиз Муқимийнинг
юқоридаги сатрини кўпинча такрорлаб юрасиз. Муддаоси
учун шошма-шошарлик қилаётган ёшларга шуни айтиб бе-
расиз. Бу сафар шу сатрни мен Сизга ўқиб бермоқдаман.
Чунки Сиз муборак, узоқ умрингиз, ажойиб чорак кам
бир асрлик ижодий ҳаётингизда улуғ муддаоларга инти-
лингиз. Бу муддао на амир Абдулаҳад, на амир Олим,
ва Муҳаммадраҳим Соний, на Асфандиёр, на Николай II
замонасида муяссар бўлди. Бу муқаддас муддао бизнинг
замонамизда ўз манглайингизда ярқиради.

Демак, Муқимийнинг бу сатрига бундай таҳрир кир-
гизиш мумкин:

Биз қуриб қўйган замон бу,
Муддао шундоқ эди.

* *
*

Майли, илжайишдан тортиб девор қулатадиган қаҳ-
қаҳагача, кулгининг шакли, тури ва мазмуни кўп. Чақа-
лоқни биринчи марта кулдиргунча она озмунча уринади-
ми! Биринчи кулганда бутун хонадонни шодлик босиб ке-
тади. Кулги мўътабар! Кулгилар шарафли, шунчалар ҳаё-
тий.

Афанди латифаларидаги кулги билан қитиқ кулгисининг фарқи бор. Қувонч кулгиси билан юпанч кулгисининг заҳархандадан фарқи бор.

Кишиларнинг табиий камчиликларидан кулмак, азахонада кулмак сингарилар беодоб кулгилар ҳисобланади.

Сипо кулгилар ҳам бор. Саломат кишининг дўстлар ўртасида кулгиси, Юсуфжон қизиқнинг таълимидаги кулгилар, азкия кулгиси шу кулгилардандир.

Фольклор турларидан ўзбеклар ўртасида энг машҳури азкиядир. Азкиянинг пайровлари кўп. Азкияда шахслар билан моддий оламдаги буюмларнинг муносабатлари, ўхшамлари, говвиялари кутилмаган маҳорат билан баён қилинади.

Ҳақиқатан ҳам халқ кулгисининг энг ихчам, энг тайёри, энг ўткири, энг ёқимтойи, энг нозиги азкиядир. Таажжуби шуки, азкияни ёзиб олиб бўлмайди, балки уни айтишади.

Азкия турига кирадиган баҳри байт, тўй лапари, айтишув, тутал, чистонлар ҳам бор. Азкия — азкиё, арабларнинг заковат сўзидан олинган, закки одам маъносида келади.

Бу қийин ва мураккаб жанрнинг машҳур намояндалари кўп. Бизнинг асримизгача етиб келган бу етуқларнинг бири Юсуфжон қизиқ. Юсуфжон закки, Юсуфжон азкиядир.

Мен машҳур санъаткорларимизнинг маҳоратларини бирин-кетин санаганда, балки тартибдан янглишарман, майли, дилда борини айтиб борай-чи, гап олдин-кейинда эмас.

Қизиқ сўзи ҳарорат дегани; тирик жон ҳарорат билан мўътабардир.

«Базм қизиди, уй қизиб кетди, чаккам қизиди, бу иш қизиқ бўлди», деганимизда ҳароратни кўзда тутамиз. Қизиқчи деган ҳам қалбга ҳарорат берувчи дегани бўлади.

Юсуфжон қизиқ дегани, энди нақ жоннинг ўзгинаси, диллар гўлоҳи... Уз халқининг орзу-армонини, шодлигини куйлаб келаётган бу қирчиллама йигит доим айтиб кела-

дики: «Мен сизлар билан бирга-бирга кулишгани, сизни кулдиргани жаҳонга келганман. Кулинг, дўстлар, умрингиз узоқ бўлади».

Мана шу гапнинг бир оз бошқа турини Мулла Тўйчи акам ҳам куйлагувчи эдилар:

Онам тўй-томошаларда туққан-чун отим Тўйчи.

Дарҳақиқат, Мулла Тўйчи, Ҳожи Абдулазиз, Рўзимат охун, Муҳиддин ҳожи, Аҳмадҷон қўшнай, Абдуқодир найчи, Ориф гармончи, Юнус Ражабий, Маҳкам Ҳофиз, Уста Олим ва Эрка қорилар икки қўлнинг панжаларидек бир-бировлари билан ажралмай дўст бўлиб яшганлар, бирга ижод қилганлар, классик санъатимизни бойитганлар.

Юсуфҷон қизиқ мусиқий санъатимизнинг бутун зилу бамини билади. Айниқса, унинг маҳорати доирадек, ногора ва рақс-ритм тактикасидадир. (Ана шу ерда музика ва рақсимизда ишлатиладиган терминларни билмаганимдан дол қолиб турибман.) Лекин шунисини яхши биламанки, Ўзбекистоннинг етук санъаткорларидан кўпчилиги шу устоднинг шогирди. Тамараҳоним ўзбек халқининг фахридир. У устанинг олдинги шогирдларидан ҳисобланади. Тамараҳоним ҳозир ўзбек халқининг бой санъатини олам бўйлаб намойиш қилиб юрибди, у сафарда, йўлда. У ўз номидан устага шу улуг айём кунда шогирдлик миннатдорлиги билан: «Раҳмат, уста», деб қўйишни менга топширган.

Чиндан ҳам 75 йил тиним билмай, мағрур бошини ҳеч қандай ҳодисалар олдида эгмай, халқнинг ниятидай гурур билан мардона хизмат қилиш — икки йигит умрига тенг. У 11 ёшидан бошлаб даврага кирди. Ҳозир 90 ёшида ҳам даврада кеккайиб юрибди. Юсуфҷон қизиқ 1880 йилда бир юз олти мақомда рақс йўлларини эгаллаган эди. 1902—1903 йилларда Эрон, Афғонистон, Туркия, Яқин Шарқ мамлакатларида ўзбек классик музика ва рақс санъатидаги маҳоратини намойиш қилган эди. 1909—1910 йилларда

Петербургда рус классик циркида Дуровлар билан бўйма-бўй туриб замондан кулган эди. Томошабинларни кулдира олган эди. Шунинг учун ҳам у кўп марта полиция таъқибига учради. Инқилобчи шоиримиз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Юсуфжон акага дўст билан душманни ажратиб олишга ёрдам берди. Хусусан, босмачиларга қарши кураш йиллари Юсуфжон аканинг сатираси Ҳамзанинг шеърлари кучига етиб борди. Ҳамза ёзиб берган ҳажвий шеърлар, лапарлар, чистонлар билан Фрунзе аскарларининг ҳордигини ёзди. Халқимизнинг бошига аёвсиз уқубатлар келтирган, қаттиқ машаққатларга дучор қилган Англия империализмининг сотқин малайлари — лаънати қўрбошилари тор-мор қилишда актив роль ўйнаган агитбригадада Ҳамза, Уйғур, Марусахоним, Аброр, Миршоҳид ва бошқа ўртоқлар қатори Юсуфжон акамиз ҳам бор эди.

Кунлардан бир кун Марғилон қишлоқларидан бири Жийдада халқ санъаткорларининг қўлбола концерти бўлмоқда эди. Юсуфжон ака давра ўртасида Муҳаммадаминбекнинг қиёфасини имо билан ҳажв қилди. Залда писиб ўлтирган йиртқич маузердан ўқ узди. Петербург полицияси билан босмачининг тили бир эди. Юсуфжон ака ўлмади. Тирик ўлмайди-да!..

Ноёб талант эгаси бўлган Юсуфжон қизиқ ўз халқининг азиз фарзандларидан биридир. У ўз кулгилари билан минг-минглаб кишилар умрининг узайишига сабаб бўлган. Ўзи айтгандек, кулги умрни узоқ қилади. Ўзбекистон халқ артисти Юсуфжон ака 90 ёшга кирган куни халқ уни кулиб-кулиб олқишлайди, чунки саксон-тўқсон деган ҳам умр бўптими!.. Биз ҳали Сизни юз элликларда ҳам кулиб олқишламоқчимиз.

[1958, сентябрь]

МЕРОС БУЛИШГАНДА

Машҳур бухоролик шоиримиз Мулла Мушфиқий ўз синглисига шундай «адолатли» таклифларни қилади:

Он хонаики аз падарам манд аз они ман,
Аз бом то ба Сурайё аз они ту.
Он тамбурики аз падарам манд аз они ман,
Овозҳои таранна-таранно — аз они ту.

Яъни деганики, дадамиздан қолган ҳовли тақсимлаб ўлтиришга арзимайдиган даражада кичкина, шунинг учун бу меники бўла қолсину томнинг лабидан тортиб Сурайё юлдузигача бўлган кенглик сеники бўла қолсин. Отамдан қолган битта танбурни бўлиб бўлмайди. Танбур менга бўла қолсину ундан чиқадиган ҳамма тиринг-тиринг овоз сеники бўла қолсин.

Ижодкор халқимизнинг асрлар бўйи яратган ва яратиб келаётган ўхшашсиз сатира ва юмор асарларини ўз зехнига жам қилган, уни яна ривожлантирган, янги-янги бадиалар билан бойитиб келаётган устод қизиқчимиз, йирик санъаткоримиз, ҳурматли кексамиз Юсуфжон Шакаржонов 90 ёшга кирди.

Юсуфжон қизиқ деганда Ўрта Осиё халқларининг еттидан етмиш ёшигача бўлган эр-аёлларнинг лабида ҳузуру ҳаловат билан яйраган табассум пайдо бўлади.

Юсуфжон қизиқ дегани — тўй, ҳашам, сайл дегани, сайл — катта гурунг, тўй-ҳашам дегани — Юсуфжон қизиқ

дегани. Бу улуф киши, ўз сўзи билан айтганда жаҳонга «кулмак ва кулдирмак» учун туғилган.

Юсуфжон қизиқнинг кулгиси — бу меҳнаткаш халқ кулгиси, лекин бу кулги — амирлар, беклар, босмачилар, нодон руҳонийлар, халқнинг ашаддий душманлари бўлган бир туркум супуринди табақа учун заҳри қотил, бўрон, қуюн, момоқалдироқ, заҳмат қаҳқаҳаси! Унинг заҳарли кулгиси амир Абдулаҳаддан тортиб, қотил босмачи Муҳаммадаминбеккача гўрга тиқди. Ғолиб халқ кулгиси шунақа бўлади!

Кўзлари сурмали, асога лаънат ўқиган бу барно йигит эндигина 90 га киради.

Бизнинг замонада бутун моддий ва маънавий имкониятларимизни ҳисобга олганда, 90 ёш ўрта умр ҳисобланади. Биз Юсуфжон отага ўлим билмас халқимизнинг озод қаҳқаҳасидай умр тилаймиз.

Шу билан бирга «Муштум» журнали Юсуфжон отамизнинг ҳамма меросларига биринчи меросхўрлик даъво қилади. Адолат маҳкамаси ҳам бунга иқрор.

Майли, Юсуфжон отанинг 75 йиллик ижодида такрор бўлмас маҳорат билан яратилган бутун ижодий бойлиги «Муштум»ники бўла қолсину жонларни эркаловчи, зеҳнларга истироҳат берувчи, вужудларни яйратувчи, кишининг умрини узайтирувчи самимий ва озод қаҳқаҳа халқимизники бўлиб қолсин.

Мен эса, энди олтмишнинг нари-берисида бўлган, Юсуфжон оталарга нисбатан ҳали ел қувиб изғиб юрган нодон бачаман. Лекин меросдан сўз очилганда юлқиб бўлса ҳамки, катта илигдан тортиб қоламан. Даврада ҳақимни юбормайман.

[1958]

АБДУРАҲИМ ҒАЙРАТИЙ ДЕГАН УРТОҒИМ ТУҒРИСИДА

Тошкентда Хадра деган жой бор. Ана шу ерни марказ деб билиб, оёқлари ярим километрли паргор қўйиб, бир доира чизсангиз, эски Қўрғонтеги, Қўғирмоч, Дегрез, Говкуш ва Девонбеги маҳаллаларини ичига олган доира ҳосил бўлади. Шу маҳаллаларда Ойбек (Мусо), Зиё Саид, Ойдин опа, Ғайратий (Абдураҳим), академик, фан доктори Асқаров, фан доктори Нажмидинов, Аброр Ҳидоят, мен ва бошқалар туғилганмиз.

Маҳалламизнинг жануб томонида Ҷрдани кесиб ўтадиган катта анҳор сувининг бир қўли — ирмоғи оқар эди. Ҳозир ҳам шу чуқурлик бор. Навоий кўчасидан ўтади. Биз шу ерда қип-яланғоч бўлиб олиб то кўкариб кетгунча чўмилар эдик. Оталаримиз ёки оналаримиз толдан хипчин олиб, то уйга ҳайдагунча чўмилар эдик.

Дегрез маҳалласини айтиб берай. Тожиқларда «дек» дегани «қозон», «рез» дегани «қуйиш» маъносини билдиради. Яъни қозон қуювчи, дегани. Бу ерда косиб металлургиялар яшар эди. Булар ўз замонасининг эҳтиёжи учун муносиб бўлган омоч тиши, ҳовонча, дўнғалак темир, чўян қозон ва шунга ўхшаган нарсаларни қуяр эдилар.

Кейинроқ Ленин ҳақида эшитдик. У ҳур замон яратди. Тошкентнинг эски Тупроққўрғони рўпарасида «Ильич» заводи пайдо бўлди. Дегрез маҳалласидаги кустарь чўян қуювчиларнинг авлод-авлоди ҳозир ҳам шу заводда ишлаб келмоқда.

Тексти тўлиқ ёдимда қолмаган, лекин Дегрез маҳалла-

лик чўян қуювчиларга келган хатнинг мазмуни эсимда. У тахминан шундай эди:

«Сиз ўзбек халқининг биринчи пролетарлари бўлмоқчи экансиз, бизнинг заводга келинг. Якка отнинг чанги чиқмайди, чанги чиқса ҳам донги чиқмайди. Уша чўяни шу ерда қуя берасиз. Фақат кўпроқ қуясиз, уюшган ҳолда қуясиз, техника билан қуясиз. «Ильич» заводи».

Бутун дегрезликлар «Ильич» заводига ишчи бўлиб ўтди. Ишга кўчиш олдидан худди ушбу кунни нишонлаш учун Дегрез маҳалласининг косиб металлурглари Владимир Ильич Лениннинг ҳайкалини чўядан қўйдилар. Маҳаллада катта қозонда ош дамланиб, тўй қилинди.

Мен, Абдураҳим, Аброр, Ойбек ўспирин йигитлар эдик. Гарчанд биз эриган чўяни қолипга қуювчилар бўлмасак ҳам, катта чўян печь олдида манглайдан тер оқизган ишчиларга чой бериб турганмиз. Ташсельмаш заводининг ишчиси бўлган менинг ўртоғим Абдураҳим шу Дегрез маҳаллалик бўлади.

Ҳар битта гишти, деразаси, ҳар кап лойи сенга таниш бўлган каттакон Коммунизм иморатини ўз қўлинг билан қийнала-қийнала қуриб турган бир пайтда, шунга шикаст берувчи ким бўлмасин, у — сенга душман! Хоҳ қўли билан лом олиб қурганингни бузсин, хоҳ сўз билан чалғитмоқчи бўлсин — бари бир душман. Ғайратий шу душманларга қарши курашган биринчи сафдаги сўз аскари эди. Чўлпон келажакни кўролмаган кўзлари билан «Бузилган ўлкага» шеърини ёзганда, Ғайратий унга жавобан «Тузалган ўлкага» деган шеърини ёзди. Ёш бола қонидаги инқилобий руҳ деб шунга айтилади.

Владимир Ильичнинг васиятларидан бири халқаро дўстликдир. Бу дўстликни кишиларнинг туси, ишонч-эътиқоди бузолмайди. Киши деган сўз кишилигича қолаверади. Алексей Максимович Горький айтганларидек, инсон деган номнинг ўзидан бир ғурур жаранглаб турибди. Абдураҳим Лениннинг миллатлар биродарлиги васиятига жавобан шеър ёзган биринчи кишилардан. Унинг уйғур

қизи ҳақидаги «Жинаста», «Ватан ишқи» поэмалари шоир қалбидаги қудратнинг муносиб ҳужжатиدير.

Ғайратий 60 га кирди. Яхши ҳамки, туғилишимиз бир замонга тўғри келди. Инқилобий замонга тўғри келди. Бир олам эътибор, шуҳрат, маърифат ва чиройли меҳнат билан умримизни безата олдик.

Энди «Ильич» заводида мамлакатимиз иқтисодининг олтин миҳи — пахтачилигимиз зарурати учун ақлли ва мураккаб машиналар чиқарилмоқда. Омоч тиши, дўнғалак темирлар қуюлмайдиган бўлиб кетган. Уша эски дегрезларнинг бугунги авлодлари не-не металлургия заводларининг инженерлари, техниклари, кончилари, коммунистик меҳнат бригадаларининг қаҳрамон ишчилари бўлиб меҳнат қилмоқдалар. Абдураҳим — Ғайратий ана шуларнинг шоири бўлиб ижодини давом эттирмоқда.

Дўстим, сен ёзиб турибсан, ҳали кўп ёзасан!

[1962, декабрь]

ҲАМИДНИ ЭСЛАБ...

Жимжит оқшом. Очиқ ҳавода кўкка кўз тикиб, хаёл суриб ётмоқдаман. Чўнқир қора осмон, йироқ-йироқ юлдузлар... Кўзим қорачиғлари океан кўпикларига ўхшайдики, унда коинот акс ётмоқда. Ана, у — Катта айиқ юлдузлари, ана, у — Саратон юлдузлари туркуми.

Қатрада осмон акс ётганидек,
Жаҳондай маънидор қорачиғимиз.

Бу кунлар тепамиздаги ойнинг учинчи ҳафтаси. Бир чеккаси ушатишган патирдай бўлса ҳам, ҳали кучи кетмаган ой бош томонимдаги терак учидан секин-секин сузиб ўтмоқда.

Инсоннинг ажойиб, етук камолотлари тўғрисида ўйламоқдаман. Яқинда кишилар ойга чиқишлари керак. Каттакон ҳовлимизнинг бир чеккасида набирам Дурбекнинг йиғлаган товуши келиб қолди. Қорни очгандир. Онаси уйғониб, бағрига олган бўлса керак, тинчиди. Шуларнинг бахтини ўйламоқдаман.

Шундай шеърга тўлган сукунат кечалар тўғрисида хаёл сурган шоирлар беҳад кўп. Баъзиларининг сатрлари ёдимга тушади:

Дилам аз ғусса танг омад ки, чашми мурғ пешни ў,
Бувад баҳрики, дар жавфи ҳубобаш осмон кунжад.

Шарқимизнинг буюк файласуф шоири Мирзо Абдулқодир Бедил шу сатрларни ёзганда, бир оз бадбин ҳолат-

да бўлган экан, деб ўйлайман. Менинг ўйларимда шу эсиб турган кеча насимидай бегуборлик, енгил покизалик бор. Мен яшаб турган муҳит ўзи шундай бўлгани учунми, ёхуд ҳаётимда бирор манфий таъсир бўлмагани учунми, мен бадбин ўйлаёлмайман ҳам, бадбин ёзолмайман ҳам. Қатор шоирларнинг соқит оқшомлар ҳақидаги шеърларидан узуқ-юлуқ сатрларни ичимда ўқиб, чегарасиз бахмал осмонга термулиб ётибман.

Шағирлайди осмон ва ҳаво,
Шағирлайди бутун коялот,
Шағирлайди бетиним дарё,
Шағирлайди дарёда ҳаёт...
Ҳолбуки, тун...

Бу — марҳум биродарим Ҳамид Олимжонинг «Ҳолбуки тун» деган шеърдан... «Шўрлик дўстим, сен ҳам осмонга термулиб ётибсан, аммо кўз қорачигингда кўк акс этмайди, ойга учиш тўғрисида ўйлай олмайсан. Набираларинг йиғисидан жонинг эркаланмайди, уларнинг бахти, келажаги, истиқболи тўғрисида муҳокама қила олмайсан. Йигирма йилдирки, мудҳиш бир тасодиф сени бу жаҳоний ҳузур-ҳаловатлардан бир умрга маҳрум қилди».

Биз Ҳамид Олимжон билан бундай ойдин, мусаффо кечаларни кўп ўтказганмиз. Йигитлигимизнинг қуюндай саркаш йилларида Сиёб қирғоқларида, Ургут тоғларида, Жиззах ёнбағирларида, Бахмал адирларида, Шоҳимардон чўққиларида бундай ажойиб, саргашта ва паришон, лирик кечаларни кўп кўрганмиз.

Ўзбекистон маркази Самарқандга кўчгандан кейин бизнинг «Қизил Ўзбекистон» редакцияси ҳам Самарқандга келди. Кичик бир журналист сифатида мен ҳам шу гурунги ичида бор эдим. Ҳамид, Уйғун шу ерда ўқир эдилар. Жуда тез танишиб олган эдик.

Биз, ёшлар ўзаро илм-маърифат олмоқда, хизматда, бўш вақтларимизда эса тўс-тўполон, ўйин-кулгилардан, ижоддан бошқа ҳеч қандай манфаатларимиз бўлмагани

учун гоятда меҳрибон дўстлар эдик. Мен Ҳамид, Уйғунларнинг дарсдан бўшабини кутиб, Абрамск бульварига (ҳозирги ЎзГУ рўпарасидаги Максим Горький бульвари) кути-кути папиросларни чекиб ташлаганман. Улар ҳам мен ишдан, редакция ёки босмахонадан бўшаб чиққунимча, тўртликлар билан менга ҳазил бағишлардилар.

Гофиरो, ишлар қалай, ишлар қалай,
Сен эмасми Аъзам Айюбга¹ малай?
Соат олтига Регистон приходи,
Сенга маъқул яхши гаплар бир талай.

Ҳамид

Пайшанба, жума кунлари ошна-оғайнилар солма қилиб, Оҳақлиқ тоғига ёки Сиёб бўйига, Ургут — Чорчинорга чиқиб кетар эдик.

Хайр, шундай қилиб десангиз, бундай мусаффо кечаларни Мулло Абдул Ҳамид билан бирга ўтказганман. Ҳамид мени «Муштум»даги тахаллусим Нуртой билан кўп гиз-гизлатар эди. Шунда мен унинг рашига тегиш учун Мулло Абдул Ҳамид Жиззакий деганга ўхшаган ҳазил қилар эдим. Унинг жаҳли чиққанда, кўзи пир-пир учиб, қулоқлари қизариб кетар эди. (Шу кечалардан бири 1939 йилнинг август ойларида бўлган эди.) Халқимиз 270 километрлик Катта Фарғона каналини 45 кундек қисқа муддат ичида қазиб битказди. На экскаватор, на трактор, на бульдозер, на бошқа техника бўлган бир замонда бу гигант ҳаракатнинг бошланиши ва охирига етиши чинакам халқ қудратининг тимсоли сифатида тарихларга қайд қилингандир. Биз Ҳамид билан шу қурилишнинг бошдан оёғигача иштирок қилдик. Канал трассасининг ҳамма участкаларида деярли бизни кутмаганда инсу жинсдек пайдо бўлиб, шеърлар ўқиб кетардик.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг топ-

---

¹ «Қизил Ўзбекистон»нинг собиқ масъул секретари. (Автор эскартиши.)

шириғига биноан, канал қазувчи халқ номидан ВКП(б) Марказий Комитетига шеърӣ мактуб ёзган (бу мактуб «Правда»да босилган) шоирлар ҳам, ғурур билан айта оламанки, биз бўламиз.

Канал трассаси бўйлаб очиқ ҳавода ҳар оқшом ишдан кейин канал қазувчиларнинг машъала базмлари бўлар эди. Ўртага увадани мазутга булаб, симга тортиб машъала ёқилар эди. Базм бошланиб кетарди. Ҳамма ўз ҳунарини, санъатини кўрсатар эди.

Шундай катта машъала базмлардан биттаси август ойининг қайси бир оқшомида бош тўғонда, Куйганёрда ўтказилган эди. Бу ерда Ўзбекистонимизнинг донг таратган санъаткорлари ҳам бор эдилар. Ҳалимаҳоним ҳам, Тамараҳоним ҳам, Мукаррамаҳоним ҳам, Юсуфжон қизиқ ҳам, Жўрахон Султонов ҳам, Ака Бухор ҳам шу ерда эди. Ўзбекистон оқсоқоли Йўлдош ота билан Усмон Юсупов ҳам шу ерда эдилар. Кўп одам йиғилган, қиёмат базм бўлди.

Базмдан кейин тарқалишдик. Одам одамнинг белига бош қўйиб, ўнғай келган жойда айқаш-уйқаш уйқуга кетди. Уйқу жой, муҳаббат чирой танламас, деган гапни шу чала маҳшарда кўрсангиз бўлар эди.

Ҳамид билан биз бошимизни суқарга жой тополмас эдик. Қаердадир озгина бўлса ҳам мизғиб олиш керак. Ойдинда Қорадарёнинг бўйидаги бедапояга ўтириб олиб, шу беда ичида ётмоқчи бўлдик.

— Гафур, шу бедапояда ётамиз,— деди у. Чўзилдик. Қўлларимизни бошимиз тагига ёстиқ қилиб қўйиб, кўкка тикилиб ётар эдик.

— Гафур, кел, частушка айтишамиз,— деди Ҳамид.

— Бошла!

Ҳамид бошлади:

Эшик олди картишка,
Мен ўтирдим артишка,
Агар уйқу келмаса,
Уйнаймиз кошка-мишка.

Мен жавоб бердим:

Эшик олди ариқча,
Ариқчада балиқча,
Шудринг тушиб турибди,
Ухлломмаймиз тариқча.

Тип-тиниқ, чуқур Андижон осмонини тўлдириб юлдузлар ёнар эди. Бир бурда ушатишган патирдек ой осмонда секин-секин кезиб юрарди.

Шағирларди осмон ва ҳаво,
Шағирларди бутун коннот.
Шағирларди бетиним дарё,
Шағирларди дарёда ҳаёт...
Ҳолбуки, тун...

Қаердандир тепамизга Йўлдош ота келиб қолдилар. Биз дик этиб ўрнимиздан турмоқчи бўлдик.

— Утираверинглар, шоирлар, ўтираверинглар,— деди Йўлдош ота.— Икковлашиб юлдузларнинг сирини ўғирла-япсизларми, юлдузли осмонга қараш хаёлни кенгайтиради, қайғуни унуттиради, зеҳнини тиниқ қилади, кўзни равшан. Дамлар — ганимат. Ҳар бир нафасдан фойдалана олиш керак,— деб ёнимизга ўтирдилар.

Тонг ёришгунча, дарё лабида Катта Фарғона каналининг келажаги, истиқболи, суғорадиган ерлари, унинг қирғоғида қуриладиган янги шаҳарлар, янги қишлоқлар, очилладиган янги ерлар, умуман, республикамизнинг истиқболи ҳақида ширин-ширин сўзлашиб ўтирдик.

Ҳамид Ёзувчилар союзига раис бўлиб турган йилларида ўзининг дўстларига маълум бўлмаган ажойиб фазилатларини кўрсата бошлади. У ақлли бошлиқ, тадбирли ташкилотчи, ноёб жамоат арбоби эканлигини кўрсатди.

Фашист галаларига қарши қаттол жанг кунлари бориб турганида жанговар бир шоир сифатида, сафарбар бир

аскар сифатида фронт орқасида туриб халқнинг руҳини тинмай ғалабага илҳомлантирди. Айниқса, ички Россиядан, Белоруссия, Украинадан вақтинча кўчиб келган ёзувчиларни ўқитмай, камситмай, муҳтож қилиб қўймай, ўртага дўстлик, биродарлик шиорини маҳкам қўйиб уюштира олиш ўнгай иш эмас эди. Шу ўртада ўзбек халқининг совғайи саломини юклаб, делегация билан фронтга — Рокоссовский қўмондонлик қилиб турган жабҳага бориб келди. У ерда ўзбек жангчилари билан учрашди.

Биз ҳаммамиз раисимиз сифатида Ҳамидни гоят ҳурмат қилар эдик ва унга итоат қилар эдик. Фронт орқасидаги интизом ҳам айниқса шуни талаб қилар эди. Ҳамиднинг раҳбар сифатидаги иш методларидан яна бириси шу эдики, у ҳеч қачон бир вазифани амри фармойиш билан буюрмас эди. Гап нимада эканлигини тушунтирар эди. Сиз ўз навбатида шу вазифани бажариб қўйганлигингизни билмай қолар эдингиз.

Бизнинг ғалабамиз аниқ бўлиб қолди. Уруш ўрталарида хомуш иккиланиб юрганлар ҳам энди: «Ғалаба яқин», дея бошладилар. Шунда Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети Арғиндан бизга, ёзувчиларга боғ бериб қолди. Оғримаган бошга олтин исирға, дегандек, Ҳамиднинг бошида бундан бошқа ташвишлар ҳам тўлиб ётганига қарамай, ҳафтада бир-икки мартаба бу боғдан бориб хабар олар эди.

1944 йил 26 июнда соат иккиларда Карл Маркс кўчасида кета туриб, универмаг рўпарасидаги (ҳозирги) электр асбоблари магазинининг олдида Зулфия билан иккалаларини кўриб қолдим. Саломдан кейин:

— Ҳа, йўл бўлсин, Гафурвой? — деди у.

— Эртага Фарғонага кетмоқчиман. Бир-иккита очерк ёзиб келай.

— Бу ишинг яхши; ҳозир қаерга?

— Бош оққанча кетиб турибман; муллавачча сайр.

Кулишдик.

— Гафур, — деди Ҳамид, — бошқа ишингни қўй, юр,

Олой бозорига бориб бир кўнгилдагидек харажат қиламиз, бизникига бориб ош қиламиз. Сен ахир самовар паловга устасан-ку. Кейин мен... «Муқанна»нинг баъзи газалларини янгидан ёздим, ўқиб бераман...

Биргалашиб кетдик.

Ёғу гўшти Зулфия тўғраб берди, мен қозонга ўт қўйдим. «Алпомиш» дostonларидаги кайвони хотинларни эслатадиган барваста, кўркам онахонимиз Комила биби ҳам шу ерда эдилар. (Ҳаммамизнинг онамиз сифатида барҳаёт бўлган, қунту бардошнинг, чидамнинг, салобатнинг, ўзбек кексаларига хос улуғворликнинг эгаси бўлган бу онамизга ҳамиша биздан фарзандлик таъзими.)

Шунда Ҳамид мени имлаб чақирди-да:

— Ана у уйда Жиззахнинг қора кишмишидан тайёрланган, Урдўшвой акам юборган бир кўзача мусаллас турбди, ўшандан бир қултум, ярим қултум ичиб тур, саратонда ўчоқнинг ўти элитмасин,— деб қўйди.

Ошнинг сабзи-пиёзини жуда ҳам қиёмига келтирдим. Тузини тотиб кўрган Ҳамид ҳам, Зулфия ҳам қойил қолишди. Гуруч солдим, гуруч ҳам қайнапти. Ҳали-ҳали кўзимни юмсам, лолабазм бўлиб биқиллаб турган шу палов кўзимнинг олдига келади. Гуруч сувини тортгандай бўлди, кейин... мен дамлагандай бўлдим. Зулфия айвонда помидор, пиёз тўғраб шакароб қиляпти. Ҳадеганда Ҳамид кистайди:

— Мусалласи чакки эмас экан, Гафур, ичим яланиб кетди, ошни тезроқ сузсанг-чи.

— Ҳозир, ҳозир,— дейману кўзим кўзачада.

Бир маҳал лаган тайёрлаб, қозоннинг қопқоғини очарманми...

Бир қозонда ўн олти хил ош пишибди-я: бир чеккада бир кафт гуруч оппоқлигича қимирламай турибди, қозоннинг ярим бели қирмоч, бир томонда тўрт қошиқча шовла...

Деворга суянган уч почали нарвон турган экан, шундан чиқиб Жуманиёз Шариповнинг ҳовлиси томонга

ўзимни ташладим. Салқин подвалига тушиб, уйқуга кетдим. Бу — Ҳамид билан сўнги учрашувимиз эди.

3 июль куни мен Фарғона область, Бағдод районининг Насриддинчек қишлоғида, колхозда эдим. Кечки пайт обкомнинг тез юрар кичкина машинаси келди; Ҳамиднинг фожиали ўлими ҳақидаги хабарни обкомга борганда эшитдим.

* *
*

Мен Ҳамидни тирик учрата олмадим. Мана энди шу фожиага бугун йигирма йил тўлиб, дўстимни эслаб ўтирибман. Ҳамид қайтиб келмайди.

Фалакка қўл узатиб, шамси анварни олиб бўлмас, дейилган бўлса ҳам, Ҳамиднинг аввало ўз хонадонида ёққан чироғи кундан-кун парпираб ёниб турибди. Унинг содиқ рафиқаси Зулфияхоним ҳижронлар ичида йигирма ўрик гулини ўтказиб, дўст-ошнолар, қавм-қариндошлар, қуда-қудағайлар ўртасида Ҳамид орзуларини рўёбга чиқариб турибди.

Етук лирик шоира, баркамол жамоат ва давлат арбоби, булардан ташқари ўзида ҳам ота, ҳам оналикни кўрсата олган ҳурматли Зулфияхонимга ташаккурлар айтиш керак бўлади. Биз, Ҳамиднинг дўстлари эса, унинг ишини камол билан давом эттириб турибмиз. Бизнинг сатрларимизда Ҳамиднинг ҳиссаси катта. Унинг сингиллари, ўғли, қизига қўлдан келганча меҳрибонлигимизни аямадик, қуда-қудағайлар бўлиб кетдик. Ҳамиднинг набиралари ажойиб жамиятимизнинг етук аъзолари бўлиб тарбия топажаклар.

Ҳамиднинг ижодий фаолияти, биографик ҳаёти, жамият ўртасида тутган мавқеи ва бажарган вазифалари тўғрисида бир талай монографиялар бор. Бу қисқа хотиранома айрилик ўртаган бир дўстнинг ойдин оқшомдаги бир мунги, холос.

[1964, июль]

ХОКИ МУСАЛЛО

Афғонистоннинг ғарбида жойлашган Ҳирот Урта Осиёнинг қадим шаҳарларидан бири ҳисобланади. Унинг жуғрофий ўрни, муҳим йўл тармоқлари устида туриши ҳақида Фридрих Энгельс бундай деган эди:

«...У ғарби шимолда Эрон кўрфази, Каспий денгизи ва Сирдарё ҳамда шарқда Ҳинд дарёси оралиғида жойлашган ҳамма ерлар учун стратегик марказ ҳисобланади... Каспий денгизидан Ҳинд дарёсигача, Эрон кўрфазидан Амударёсигача чўзилган йўлларнинг ҳаммаси шу шаҳарда бири-бирини кесиб ўтади». (К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, II том, I қисм, 133—134-бетлар.)

Шунинг учун ҳам у бир талай босқинчи зўравонларнинг тамаини — ҳирсини қўзғаб келган. VII—VIII асрларда араб-ислом истилочилари, 1222 йилда Чингизхон қўшини томонидан эгаллаб олинган ва хароб қилинган. Чунончи, Чингиз қўшинлари босиб олишидан илгари Ҳиротда бир миллиондан ортиқ халқ яшаганлигини ривоят қиладилар. Чингиз қўшинлари бу катта аҳолини қилич дамидан ўтказган, қатли ом қилган эди. 1383 йилда Темур уни босиб олди. У ҳам ўзидан илгариги араб, мўғул босқинчиларидан қолишмади. Ҳиротни бузди, ёрди, талади, халқини қиргин қилди. Лекин кўп қатли омларга, харобаларга учраган Ҳирот Темурнинг ўғли Шоҳруҳ ва султон Ҳусайн Бойқаро (1468—1507) давр салтанатларида хийла тузгунликка, қайта обод бўлишга юз тутди. Бутун Осиёнинг кўркам шаҳарларидан бирига айланди. Айниқса,

унинг Мухтор тоғи этакларида жойлашган Хиёбон деган ери ва у ерда обод қилинган Мусалло (Номозгоҳ) деган майдон жаҳонга машҳур бўлди. Бу ерга Шоҳруҳ Мирзонинг хотини Гавҳаршод оға катта масжиди жоме қурдирган эди. Хусайн Бойқаро мирзо ҳам бу ерда катта мадраса, каттакон бир хонақоҳ барпо қилдирди. Айниқса, улуғ Алишер Навоийнинг Мусалло ерида қурдирган бир талай иморатлари жуда тақдирга сазовордир. У бу ерда катта бир масжиди жоме бино қилдирди. Дор ул-хуффоз (Қорилар мадрасаси), Дор уш-шифо (Соғайиш уйи) бино қилди. Бу Дор уш-шифо Хиёбоннинг ғоят латофатли ва ҳавоси тоза ўрнида қурилган бўлиб, атрофидан Инжил наҳри оқар эди. Ичида фонтанлар, ҳовузлар бор эди. Бу ерда замонасининг энг етук ҳакимлари, табиблари касал камбағал фуқаро ва етим-есирларни, асирларни даволар эдилар ва талабаларга дарс берар эдилар. Бу ерда овқат ва доривор текин эди. Алишер Навоий ўз харажатлари ҳисобидан қурдирган бинолардан яна бири Ихлосия хонақоси ва Ихлосия мадрасасидир. Бу айтилган мадрасаларда минглаб талабалар замонасининг энг етук олимларидан дарс олар эдилар. Бу хонақоларнинг халқ кириб чиқиши учун ҳамиша очиқ бўлган саҳнида ҳар кун итим-есирларга, асирларга, камбағал фуқарога дош қозонларда пиширилган текин шулон ва нон улашилardi. Маълумдирки, Алишер Навоийнинг вазирликдан келадиган даромадларидан ташқари жуда катта ер, сув амлоклари ва чорваларидан, работ, карвон сарой ва дўконларидан келадиган келимлари ҳам зўр эди. Ёлғизбош инсонпарвар Алишер бу давлатларнинг ҳаммасини оч, яланғоч, юпун, бечора халқнинг илм олиши, соғу саломат бўлиши, тўқ бўлиши учун сарф қилар эди. Унинг қўли очиқлиги ва ҳиммати ни масжид, мадрасаларга васият қилиб қолдирган вақф-номасидан ўқиш мумкин.

Бундан ташқари, Алишер Навоий ҳар йили камбағал, юпун бечораларга 2 минг қадар пўстин, жун чакмон, кўйлак-лозим, дўппи-телпак, кавш улашиб турар эди.

Алишер Навоийнинг халқ манфаати учун қурган ҳам-ма бинолари: масжид, хонақо, мадраса, шифохона, кўприк, ҳаммом, карвон сарой, раста, бозор тим, работлари 400 дан ошади. Буларнинг анча қисми Ҳирот ва унинг атрофида эди. Хуллас, Алишер Навоий замонасида Ҳирот Бухоро ва Самарқандлар қатори ўз бинолари, кўркамлиги билан Шарқнинг энг тузгун шаҳарларидан бирига айланган эди.

Бойқаро ўлиmidан кейин Ҳирот аввал шайбонийлар босқинига учради, сўнгра, уни XVI асрда Эрон сафавийлар сулоласидан шоҳ Исмоил босиб олди.

Булар ҳам ўз навбатида Ҳиротни буздилар, ёрдилар, халқини таладилар. Айниқса, Исмоил Сафавийнинг улуғ шоир Мавлоно Абдурахмон Жомийга нисбатан кўрсатган беҳурматлигини адабиёт тарихи ҳали ҳам унутмайди. Маълумки, Жомий ислом сунний мазҳабида, Исмоил Сафавий эса шиъа мазҳабида эдилар. Жомий ўз асарларида бўлса керак, шиъаларни камситар эди. Бундан газабланган Эрон шоҳи Исмоил қасам ичган эди. «Агар Ҳирот менинг қўлимга кирса, Жомийни тириклай тутолсам, ўтда куйдираман, ўлган бўлса, гўрдан чиқариб, устихонларини куйдираман»,— деган эди.

Исмоилнинг бу қасамидан ҳиротликлар хабардор эди.

Сафавийлар Ҳиротни эгалламасдан бурун Жомийнинг ўғли Зиёвуддин Юсуф бошлиқ бир неча мухлислар Жомийнинг ва Жомийнинг устози Саъиддин Кошғарийнинг сўнгаларини гўрдан қазиб чиқариб, душман қўли етмайдиган холироқ бир жойга элтиб, яширинча, вақтинча кўмган эдилар.

Ҳиротни эгаллаган Исмоил Сафавий Жомий мақбарасидан унинг жасадини тополмади. Шундай бўлса ҳам мақбарага ўт қўйиб, уни вайрон қилиб кетди. Мамлакатдаги бу олаговур босди-босди бўлгандан кейин Жомий ва Саъиддин Кошғарийнинг хокларини бугунги, иккинчи мақбарага келтириб кўмдилар.

XVIII асрга келиб, сафавийлар ҳукмронлиги йиқитилди, шаҳарни афгонлар эгаллади.

1837—1856 йилларда Эрон шоҳлари Ҳиротни эгаллаш учун қайтадан уриниб кўрган бўлсалар ҳам, Англия ўртага тушиб қаршилиқ кўрсатди, натижада бу босқин амалга олмади, Англиянинг ўзи, XIX аср давомида Ҳиротни эгаллаш, уни Урта Осиёни босиб олишда қулай кўприк қилиш учун уриниб кўрди. Бир томондан Россия ҳукумати, бир томондан афгонларнинг қаршилиги натижасида бу ният ўринламади...

Муҳтарам ўқувчи, Ҳирот тарихидан билганимча, ҳалигача айтганим тўғридир, бир оз нуқсонлидир, ўзингизга маълум. Аммо Ҳиротнинг 1887 йилда бошига тушган фожиаси ва унда бўлган харобалиқни ҳеч қайси босқинчи (на араб, на мўғул, на Темур) қилолган эмас.

Афгон амираи Абдураҳмон ўтган асрнинг 80-йилларида Тошкентдан Афғонистонга қайтиб, майда-майдалашиб кетган амирликлар, бекликлар, хонликларни уюштириб, мустақил афгон давлати ташкил қилишга уринар эди. Ички қарама-қаршилиқлардан ташқари, бир томонда Ҳиндистон орқали Англия, иккинчи томонда Туркистон орқали Россия империализмининг кундан-кун қизғинлашиб бораётган таҳдидларига қарши бас келиш ҳам амир Абдураҳмон олдида турар эди. Ҳирот атрофида афгон шаҳзодалари сардор Дўстмуҳаммадхон билан сардор Аҳмадхоннинг ўғли Шаҳнавозхон ўртасида тахт учун қизгин кураш борар эди. Шунда айғоқчилардан бири Шаҳнавозхонга келиб айтдики: «Дўстмуҳаммадхон Мусаллодаги миноралардан бирисига чиқиб, урушнинг боришини кузатиб турибди. Қуйидаги уруш майдонини яққол кўриб, душман қўшинларининг ҳаракатини таъқиб қилиб, ўз қўшинларини шунга қарши ҳаракат қилдирмоқда».

Ҳали йигирма бешга ҳам кирмаган, саводсиз, нодон, мағрур мансабпараст Шаҳнавозхон Дўстмуҳаммаднинг қайси минорада эканлигини билмай, ҳамма минораларни яқсират тўпга тутишни буюрди.

Замонасининг энг даҳшатли тўпларидан бири саналган «Зилзила» номли замбараклар билан ўнг-терсига

қарамай Мусаллони тўпга тутдилар. Жаҳон меъморчилигининг ноёб обидаларидан бўлган Мусаллодаги барча иншоотлар: масжидлар, жомелар, мадрасалар, саройлар, мақбаралар, нимаики бўлса, ер билан яксон қилинди. Мусалло, чинни пиёладай тошга урилиб, парча-парча қилинди¹.

Темур авлодлари ва Ҳусайн Бойқаро хонадони ётган Даҳмаи шоҳон, Алишер Навоийнинг қабри — ҳаммаси тўпнинг ўтли нафасидан емирилиб ташланди. Мусалло ерида саломат қолган биргина бино — Гавҳаршод бегим ва Бойсунқур мирзо мақбарасидир.

1965 йил 17 январда бизнинг газетамизда босилган Навоий қабрининг сурати 1947 йилда ҳиротлик савдогарлардан Ғулом Ҳайдар Мухторзода деган кишининг гишт ва ганчдан ўз эски ўрнига кўтариб қўйган муваққат мақбарасидир. Айтишларича, бу харобалик йилигача Алишер Навоийнинг масжиди жоме, Дор уш-шифо, Дор ул-хуффо, Ихлосия ва бошқа мадрасаларида ўқишлар давом қилган, мударрис ва талабаларга вақф пуллари мукамал етиб турган. Тўпга тутилгандан кейин на мадрасалар қолган, на мударрису талабалар...

Жаҳонга машҳур Мусалло ерида қаққайиб қолган, ярми учган, калласи йўқ, хароб минораларни кўрасиз, холос.

* * *

*

Бугунги Ҳирот,— Мусаллони ҳисобга олмаганда,— Афғонистоннинг гоят гўзал шаҳарларидан биридир. Қарийб юз эллик минг аҳолига эга бўлган бу шаҳарнинг совет ҳукумати ёрдами билан қурилган ажойиб кенг асфальт

---

¹ Баъзи ривоятларда, Мусаллони тўпга тутишни буюрган амир Абдураҳмоннинг ўзи эди, дейилади. Лекин у тўпга тутдими ё бошқасими, ҳар ҳолда Мусалло деган улуғ ободонлик, бир халқнинг ижодий маҳоратига гувоҳ бўла оладиган каттақон бир бадий архитектура ансамбли тарихдан беному нишон ўчди. (Автор эскартиши.)

Йўллари Ҳиротни мамлакатнинг ҳамма томонлари билан боғлайди. Мамлакатнинг ичи билангина эмас, Покистон, Эрон ва Ўзбекистон билан ҳам боғлайди.

Ҳири руд устига бизнинг ёрдамимиз билан қурилган кўприк ва унинг ёнгинасида қад кўтарган «Ҳирот» меҳмонхонаси (Отель «Герат») гоят гўзалдир. Шаҳар ичида йўллар бир томонлама. Йўл ўртасида арғувон экилган гулзор, кўчанинг икки томонида гоятда шинам ва дид билан қурилган хусусий коттежлар. Хулласи, шундай озодлик, тинчлик ва дўстлик замонида Ҳирот аста-секин ўз қадим шуҳратини қайтадан эгаллаб бормоқда. Бизнинг ҳам яхши қўшнимизга ҳамиша яхши тилакларимиз бор ва биродарлик ҳиссимиз устивор.

[1966, январь]

ТАХТИ САФАР

Ҳиротнинг шимоли шарқида, шаҳардан қарийб ярим фарсаҳча нарида, эллик терак бўйи чамаси баландликда теп-текис бир сайҳон тепалик бор. Бу тепаликнинг этаги Мухтор тоғига туташиб кетади. Бу тепаликка чиқиб шимолга қарасангиз, эҳ-ҳе, кўз илғамас ўрлари, қирлари, ям-яшил боғлари, Ҳири руд ва Инжил наҳлари, булоқлари, ирмоқлари билан Фарғона қизларининг чамандагул дўпписидек Ҳирот шаҳри ётибди. Тепалик ғоят мунтазам ва маданий. Ву ерда тўрт қобирғаси бир-бири билан баробар катта ҳовузлар бор. Ҳовузларда шабнамдек тип-тиниқ зилол сувлар мавж уриб турибди. Ҳовузлар атрофида баланд-паст, катта-кичик супа, супачалар. Теварак-атроф асрдийда чинорлар, садалар, ножу, тоққа хос доимо ям-яшил, игна баргли қарағай, арча, пистазорлар, сарвлар, бинафша дарахтлари, муттасил арғувон ўрмонларидан иборат ғоят хушҳаво, ажойиб бир жой. Жумлаи жаҳон деса муболаға бўлар, аммо жумлаи Хуросоннинг мазмуни шу ерда. Сал қуйроқда ҳозирги замон мазмунидаги сайёҳлар мақоми (турбаза) бор.

Илгари, ўрта асрларда, бу ерларга сув келтирган султон Абу Сайид Кўрогоннинг вазири Хожа Қутбиддин Товус бўлиб, у Тахти Сафар ва хиёбон Мусалло ерларига Пуштун наҳридан канал очиб, Жўйи султон (Султон ариқ) деб ном қўйган эди. Лекин кейинги вақтда бу ерларда ҳовузлар қаздириб, дарахтлар ўтқазиб, супалар қилиб, эски ариқларни кенгайтириб, ажойиб бир дам

олиш боғига айлантириш Алишернинг ўз қўли билан бўлган.

Навойи замонасида бу ер кўклам, ёз кезлари ҳар оқшом шоирларнинг мушоира давраси, машшоқларнинг, ҳофизларнинг, ўйинчиларнинг санъат мусобақаси сахнасига айланган эди. Бу ерга фақатгина шоирлар, адиблар, муסיқачилар ва сарой аҳлларигина эмас, шаҳарнинг обрў-эътиборли кишилари ҳам чиқиб, вақтларини хуш ўтказар эдилар.

(Мен бу ерларда 1964 йилнинг кузида бўлдим. Тахти Сафар ҳали ҳам ўз тароватини йўқотмаган эди.)

Бу ерлар Тахти Сафар деб аталади. Нима дегани экан? Темури шаҳзодалари ёки теурийлар сулоласининг султонлари бирор сафарга ёки бирор босқинга чиқар олдидан шу ерга тахт қураб эканлару шу ердан қўзғалармиканлар? Йўқ, бу бундай эмас экан. Бу оддийгина қорамол чўпони Сафарвой деган кишининг отига қўйилган жой экан. Хўш, Сафарвойнинг ўзи ким бўлдию нега унинг отига жой қўйилибди?

Афсоналарда айтиладики, (афсоналардагина эмас, китобларда ҳам шундай ёзилган) Темурининг набираси султон Хусайн мирзо Бойқаро гоятда айш-ишратпараст бир подшо эди. Ичмаган кунни йўқ эди. Кечқурунлари адиблар, шоирлар, наққошлар, машшоқлар, ҳофизлар, не-не гўзалларни йиғиб базм қураб эди. У адабиётни, шеър-ру шоирларни севибгина қолмай, ўзи ҳам шеър ёзар эди. Унинг ҳамма шеърлари тўпланган девони ҳам бор. Лекин шуниси қизиқки, у ҳамма ғазалларини арузнинг оғирроқ баҳрларидан бирида ёзган. Бошдан-оёқ бир вазнда.

Юқорида гўзаллар деб кетдик. Бойқаро ўз ҳарамидаги гўзалларгагина қаноат қилиб келадиган султонлардан эмас эди...

Ҳалиги тепалик қўйисидаги кенг ўтлоқда Сафарвой деган чўпон қорамол боқар эди. Унинг мол боқадиган ерларини Мавзеи говчарон (хўкиз боқиладиган ерлар) деб аталар эди. Ана шу Сафарвойнинг десангиз, сув ичса

томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринадиган, сочлари қалдирғоч қаноти, қошлари камон, кўзлари чарос, киприклари ўқ, юзлари нақшин олма, лаблари гул япроғи, биттаю битта гўзал қизи бор экан.

Баҳорнинг беҳаё шаббадаси қизнинг сочидан бир тутам ҳидни олиб қочиб, Ҳусайн Бойқаро димоғига етказди. Айш-ишратга тўймагур султон чўпон қизига ошиқу беқарор бўлиб қолди. Чўпонга ярашиқ тухфалар билан (янги пўстин, янги чориқ, ирғай таёқ, бир жуфт зотдор кўппак ва ҳоказолар бўлса керак) Сафарвойга совчи юборди. Шунда Сафарвой шу жавобни айтди:

— Мен Бойқаро билан олиша олмайман, менинг аскарларим бўлган бу буқалар ва ҳўкизлар султоннинг олп қўшинлари билан беллашолмайди. Қизимни бари бир зўрлик билан бўлса ҳам ўзига олади. Мен яланғоч мушт билан қилич тифига дўлаёлмайман. Не қилса, бу қиз — менинг фарзандим, онаси ўлиб кетган, ўн бир ёшдан буён ўзим тарбия қилиб келаман. Кўз қорачиғимнинг сиҳат-саломатлиги менинг ягона мақсадим.

Қизим тўрт этаги осмон билан тутшиб ётган шу бепён яланг қирларнинг озод физиодай дашт қизидир. Албатта, у муҳташам, аммо катта қалъа деворлари билан ўраб олинган, димиққан саройларда яшолмайди. Хусусан, бу ёш қиз султоннинг Хадичабегимдай маккор, доғули, дунё кўрган хотинлари билан кундошликни эплай олмайди.

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикондек ошиён бўлмас эмиш,—

деб ҳазрати Алишер Навоий бекорга айтмаганлар. Мен ўз эрки булбулдай қизимнинг Бойқаронинг сунъий қизил гуллар ўсган, олтинланган сарой қафасида сил бўлиб ўлишини истамайман. Аслида-ку улуғ султонимиз бу ҳаваснинг баҳридан ўтсалар яхши бўлар эди. Чунки у кишининг

завқлари сарой маликалари, подшоҳ қизларининг ноз-истигнолари, эркалашлари билан тарбия топган. Менинг қизим саҳрон бир қиз,— сатангликни, карашмани, упаэликни, ўсма-сурмани, дуру инжуни, олтин-кумушни билмайди.

Саҳро санамига берма кўнгил,
Ешликда бузоқ боқар эди ул.

Мабодо Султон ибн Султон Хусайн Бойқаро ўз орзулари қурбони бўлиб: «Айтганим-айтган, фармоним фармон, қиз меники бўлади», деб туриб олсалар, биз бандамиз, мутеъмиз, бўйин эгишдан бошқа иложимиз йўқ. Биргина илтимосимиз бор, холос. Шу саҳрога қизимга атаб — унча ҳашаматнинг ҳожати ҳам йўқ,— кичкинагина бир сарой қурсалар. Кейин қизимни шарият билан никоҳлаб хотинликка олсинлар, канизакликка эмас! Мана сўвим.

Бойқаронинг совчилари доно чўпоннинг гапларини оқизмай-томизмай султонга бориб айтдилар. Султон қабул қилди. Дашт ёнидаги тепаликка қизга атаб сарой қурдирди.

Ҳозир бу замонда ўша саройдан ному нишон қолган эмас. Фақат асримизнинг бошларида йиқилиб вайрон бўлган Гумбази говчарон (Хўкиз боқар гумбази) деган гумбазнинг ўзи эмас, сурати сақланган, холос.

Чўпон қизнинг ва отаси Сафарвойнинг тақдири нима бўлди — тарих индамайди. Лекин шу жойларнинг исми Тахти Сафар бўлиб қолган.

Яна, мен шу ерларда сафар қилиб юрганимда, бирга ҳамроҳ бўлиб юрган дўстларим — афгон шоир ва олимларининг оғзидан бир байт эшитиб қолдим:

Ҳар ки бо доларухон бодаи гул ранг кашад,
Ҳукми Мирзост, ки бо Тахти Сафар санг кашад.

(Маъноси: ҳар ким бу ерларга келиб, ўзи севган лола юзли гўзаллар билан гул рангли шароб ичмоқчи бўлса, Бой-

қаро мирзонинг буйруғи шуки, келишида Тахти Сафарга тош ола чиқсинлар.)

Бу байт устида кўп мунозаралар қилишдик. Нима демоқчи? Кейин шу мулоҳазани маъқул топдик: яъни Ҳусайн Бойқаронинг бобоси Темур миллионли қўшин билан юришга чиққанида илғор суворилар хуржуннинг бир кўзида гишт, бир кўзида ганч олиб юрар эканлар. Бу гишту ганчлар йўл таъмирига, кичик кўприклар қуришга, кичик обидалар тиклашга ярар экан. Бу энди бир ривоят...

Балки Ҳусайн Бойқаро ҳам Тахти Сафарга келувчиларга қуруқ келмасинлар, тош ола келсинлар, деган буйруқни берганда шу ерларга бирор иморат қуришни мўлжалга олиб айтгандир...

Бизга нима-я, айтса айтгандир-да, шунга ҳам ота гўри-қозихонами, деб қисса тамом.

[1966, январь]

ШОИРНИНГ УМРБОҚИЙЛИГИ

Ешликдан китобга ўч эдим.

Ота-онам ўлиб кетганлиги учун китоб олиш харажатига қийналардим. Аммо амакиваччаларим бадавлат кишилар бўлиб, каттакон ерлари, шаҳарда дўконлари бор эди.

Қиш оқшомлари ўзлари сингари бир тўда бойваччалар йиғилиб, амаким меҳмонхонасида қарта ўйнардилар. Мен ичкари билан ташқарига самовар, дастурхон ташиб, югурдаклик қилардим. Шунда қартачи бойваччалар «по банк» уриб ютса, мен етимгинага беш тийин, ўн тийин чўтал беришарди. Эртаси бу пулларга мен китоб сотиб олардим.

Тошкент эски шаҳарида иккита китоб дўкони бор эди. Биринчиси ҳозирги Ҳамза номидаги театрнинг рўпарасида бўлган рус-тузем мактабининг биринчи қаватидаги «Туркистон» китоб савдоси, иккинчиси Чорсунинг бурчагидаги «Равнақ» китоб савдоси. Мен албатта эски китоблар билан савдо қилувчи юзлаб саҳҳофлик дўконларини айтаётганим йўқ. Юқоридаги икки китоб дўкони Истамбулдан, Қоҳирадан, Теҳрондан, Бўмбайдан, Калькуттадан, Боғчасаройдан, Тифлисдан, Бокудан, Қозондан ва бошқа шаҳарлардан туркча, форсча, арабча «янги замон» китоблари ва дарсликлар олиб турарди.

Мени бу китобфурушлар яхши танирдилар, етимлигимни ҳам билардилар. Агар олган китобимни йиртмасам, кир қилмасам, у ер-бу ерига чизмасам, ярим баҳосига қайтиб олишга ваъда берардилар. Мен ҳам жуда авайлаб ўқир-

дим. Бу китоблар оз нусхада чиқарди. Шунда ҳам ноширлар ўтмай қолишдан қўрқиб, четларини қирқмай чиқардилар. Чунки миҳи кўчириб ташланса, ўров қозоғига яради...

Тоза қийналардим. Ёни битов китобни кесмай ўқиб кўринг — менинг аҳволимни тушунасиз; ҳар ҳолда, ўн тийинлик китобни беш тийинга ўқирдим.

Менинг севиб ўқийдиган китобларим Қозон, Оренбург, Бокуда босиларди. Айниқса, Қозон китобларини кўп ўқиганман. Абдулла Тўқайни, Мажид Фафурийни, Фотиҳ Амирхонни, Ризоуддин бинни Фаҳриддинни, Гаёз Исҳоқийни, Олимжон Иброҳимовни ва бошқа-бошқаларни ўша замондаёқ таниган эдим. Қозон менинг ёш тасаввуримда Каъбадан юқори турарди...

Ҳоди Тақташ билан 1919 йилда Тошкентда танишдик. Кўк кўзли, оқ танли, елкага тушган похол сочли, чуваккина, мендан бир-икки ёш кичик татар малайи эди. Иккимиз ҳам лахча чўғдай, тегишган кишининг товонини куйдирадиганлардан эдик.

Ниҳоят, узоқ йиллар қилган орзу 1928 йилда ўринлади. Зиё Саид билан иккимиз Татаристонга жўнадик. Йўл-йўлакай Оренбургга тушдик. Унинг Урол дарёси лабидаги қишлоқларидан бирида татар деҳқонларининг собон тўйи — ҳосил тўйи байрами бўлмоқда экан. Оренбурглик дўстларимиз қўярда-қўймай бизни шу ердаги томошага олиб бордилар. Ана томошаю мана томоша! Бир томонда силлиқ бир ходани тикка ўтқазиб қўйибдилар, тепасига мукофотга этик илинган. Кимки шу силлиқ ходага чирмашиб тепага чиқса, этикни олиб тушади. Йигирма қадам нарига хурмача қўйилади. Кўзингизни бойлаб, қўлингизга таёқча беришади. Сиз тусмоллаб бориб хурмачани топишингиз ва уриб синдиришингиз керак. Шунда мукофот оласиз. Хуллас калом, шу хилдаги халқ ўйинлари сонсиз. Кечгача оғзимиз очилиб, анқайиб юраверибмиз...

Уч кундан кейин Қозонга келдик. Бизни иззат-икром билан кутиб олишди, катта ёзувчилар қаторига санаб,

зиёфат қилишди. Газеталарда суратларимиз чиқди. Мен «Татаристон» газетаси ва «Чаён» журнали учун у-буни ёзиб берган бўлдим. Бу ерда мен қадрдоним Тақташни учратдим. У Қозон ва Қозон атрофларини томоша қилдириди.

Волга лабидаги Қозон ғоят кўркем шаҳар экан. Биз у ерда Суюмбака Кремлини бориб кўрдик. Абдулла Тўқай асарларида кўп эсга олиндиган Пичан бозорда ҳам бўлдик, собиқ «Булғор» меҳмонхонасига кириб, шоирнинг умри охирида яшаган хонасини зиёрат қилдик.

Қозон университети дарвозаларидан кирар экансиз, аллақандай мағрур бир ҳаяжон вужудингизни эгаллаб олади. Руҳингизда жасорат, инсонлик учун фахр, озодлик учун шукӯҳ ҳисси сизни қучоқлайди. Чунки бу ер — халқларнинг доҳийси Владимир Ильич Ленин ўқиган университети.

Қозон тарихий табаррук шаҳарлардан ҳисобланади. Чунки бу ерда пролетариатнинг улуғ ёзувчиси Алексей Максимович Горький узоқ муддат яшаган.

Шундай қилиб, Тақташ бизни бир талай ёзувчилар билан ҳам таништирди; Одил Қутуй (ҳозир Рустам Қутуй имзоси билан ёзаётган йигит мен айтаётган Қутуйнинг ўғли), Демьян Фатхий, Шомил Усмонов, Афзал Шомов, Қавий Нажмий. Шу танишган ёзувчилар орасида 22 — 23 ёшлардаги чўзиқ юзли Муса Жалил ҳам бор эди. Ҳоди Тақташ уни менга таништиради экан:

— Келажаги ўтдай балқиб турган ёш шоир, ундан умидимиз зўр, — деб қўйган эди.

Бу йил биринчи январда Татаристоннинг оташин революционер шоири, Маяковскийнинг издошларидан бири, йирик сиёсий лирик Тақташнинг туғилганига 60 йил тўлди.

Буни қаранг, умр деган ўтаверар экан. Шунга ҳам иккам қирқ йил бўлибди. Кўзимни юмиб, шу хотирани эсласам, ўша, Большая Проломная урамидаги ресторанда шовқин-суронлар билан қаққақалар солиб Ҳоди, Муса, Зиё, Қутуй ва бошқа-бошқалар билан ичган бол сираси —

асал пивосининг мазаси ҳали ҳам тилимнинг учиди тургандай сезилади.

Ушанда кўрганим Муса Жалилнинг сурати ҳали ҳам кўз ўнгимда турибди.

Агар Муса Жалил фашист жаллод ойболтаси тагида ҳалок бўлмаганда эди, ҳозир у ҳам муборак олтмиш ёшга кирган ва ёру биродарлар даврасида ойдай балқиб ўтирган бўларди.

Муса Жалил... Унинг ҳаёти каттакон эпосга, бир неча жилдли эпик романга, қалин қомусга тенгдир. Унинг қаҳрамонликлар тўла жўшқин ва жанговар ҳаётини Гомер ёзганда эди, «Одиссея», «Илиада»лар ёнига яна бир эпопея қўшилган бўлур эди. Шунисига шукурки, бизнинг кўзимиз очиқ, Мусага муносиб «Шоҳнома»лар рўпарасига «Марднома»ларни ёза оламиз.

Биринчи «Бахт» шеърига «Кичкина Жалил» деб имзо қўйган Муса, ҳозир ҳамма танийдиган улкан шоир Муса Жалилдир.

Унинг таржимаи ҳоли бошланишида қисман бизникига ўхшайди, охиrhoққа бориб ўз тўқ мазмуни билан жасорат ва қаҳрамонликлар тўла ярқироқлиги билан кўпларникидан анча фарқ қилади. Улуғ Ватан уруши бошланганда оёғига обмотка ўраб, тўплар гумбурлаган жойларга кетди, бир қўлида қалам, бир қўлида милтиқ билан душмани янчи. Уруш фожиалари ҳаммага маълум. Бошида даҳшатли чекиниш йиллари эди. У қуршовда қолди. Уни фашистлар тошдеворга қамаб урдилар, қийнадилар. Яраларидан қон оқса ҳам, бадани мўматалоқ бўлиб кетса ҳам, лекин Муса виждонини, Ватанини, қўшиғини, дилдорини сотмади.

...Ана у, бутун илдизлари билан тупроқни чангаллаган чинордай мағрур турибди. Одамхўрлар уни сўроқ қилиш-япти. Мусанинг лаблари: «Қийналаман, аммо тавба қилмайман», деяётган каби. Пўлатни ҳам эгса синади. Одам пўлат эмас. Аммо Муса Жалил сингарилар пўлатдан ҳам маҳкам, чидамли.

Муса кўзларининг шокосалари чиқиб кетган фашистлардан эмас, фашистлар Мусадан кўрқадилар. Жаллодларда қурол бор. Мусادا — қалам. Жаллодларда куч бор. Мусادا — ишқ ва нафрат.

У ўз онасига ёзган хатида: «Мен ўлимдан кўрқмайман,— деган эди.— Бу қуруқ гап эмас. Биз, ўлимга жирканиб қараймиз, дер эканмиз, бу чиндан ҳам шундай... Улим хаёлингга келар экан, бундай фикр қиласан: ўлимдан кейин ҳам яшаш бор. Менга эса ўлгандан сўнг халқ кўнглида, халқ онгида яшайдиган ҳаёт бор. Агар мен ҳам тириклигимда бирон-бир эзгу иш қилиб улгуролсам, иккинчи марта яшашга — ўлгандан сўнг яшашга ҳуқуқ оламан... Дунёда шундай қилиб яшаш керакки, ўлимдан сўнг ҳам ўлмаслик бўлсин».

Муса Жалил Моабит турмасининг совуқ ёлғизхоналарида 94 та шеър ёзди. Юрак қони билан битилган ана шу шеърларнинг ҳар бирини шоир ҳаётининг ўлим олдидаги алоҳида-алоҳида боблари дейиш мумкин. Уларни ўқисангиз, совет тузумининг бутун ҳаётбахшлиги билан тарбияланган, ўлимни ҳам ўлмаслик қўшиғи ва ишончи билан кутиб оладиган кишиларни, шулар қатори шоирни кўрасиз.

94 шеър... Изтиробли, ҳар томонда ўлим шарпаси ўрмалаган мудҳиш кечаларнинг шиддатли сатрлари. Ана шу шеърдан 67 тасини Муса Жалил ўлимга ҳукм қилинганидан кейин ёзиб, келгуси авлодларга муқаддас бир васиятдай қолдириб кетди. Мана, ўша шеърларнинг айрим сатрлари:

Шеърим билан дўстни эркаладим,

Шеърим билан енгдим душманни.

Бор шеъримни элга бағишладим,

Умримни ҳам бергум халқимга.

Муса қамоқда ҳам ўлимни ўйламади, баҳорни ўйлади. Хазонни ўйламади, гулни ўйлади. Азани ўйламади, истиқболни ўйлади. Томирларида шеър қайнаб турди. Ле-

кин уларни кўчириб қолдириш учун қоғоз йўқ эди. Юрак сўзи унча-мунча қоғозга сиғмасди. У иккитагина юпқа дафтар топа олди, холос. Булар «Маобит дафтари»дир.

Муса Жалил турмада айтган экан: «Шеърларимни ёзиб тугатолмайман, улар мен билан бирга ўлади». Бизга Мусанинг Маобитдаги шеърларидан 94 таси етиб келди, қолганлари минг йиллар ерда ётса ҳам чиримайдиган нилуфар уруғларидай ўзи билан бирга тупроқда ётибди. У қачонлардир қайси бир шоирнинг кўнгили боғида қайтадан очилади:

Тупроқ кўмар мени, кўма олмас,
Елқинаи шеър тўла кўнглимни,
«Улим» деб айтиб бўлармиди
Енгиб ўлган бундай ўлимни?

Одамнинг хаёли секундда Сурайё юлдузига борадиган тезликка эга. Одамларнинг хаёли йўқни бор кўра олади, қулфланган ва ман этилган жойларга ҳам кириб бора олади. Муса Жалилни ўйлар эканман, хаёлим уни лол деворлар тагида шеър ёзаётган сўнги дақиқаларида кўради:

Сўнги шеърим жаллод болтасига
Бошни тутган ҳолда ёзилди.

Юлиус Фучик ҳам дор тагида, бўйнига сиртмоқ солинаётганда тирик қолаётганларга: «Менинг учун яшанглар», деб кетган эди. Муса Жалил ҳам шундай сўзни айтиб кетди. Биз, унинг ватандошлари, фақат ўзимиз учунгина эмас, Муса Жалил учун ҳам яшамоқдамиз.

Николай Тихонов, у ўзининг шеърлари билан поэзия мардлик эканини тасдиқлаб кетди, деди.

Мен ҳам ҳамкасабаларимнинг бу сўзларига тўла қўшиламан ва Муса Жалилга унинг тирик олтмиш ёшида буюк аҳтиром билан таъзим қиламан.

Мен онт ичдим жонни қизганмасга,
Сақлар учун халқим, элимни.
Юзта бўлса умринг, ҳаммасини
Шу йўлга сен бермас эдингми?

Муса Жалил қамоқда туриб дўстига шундай мурожаат қилди. Бу мурожаат ҳаммамизга Юлиус Фучикдай, Муса Жалилдай Ватанини, халқини ажойиб самимийлик билан севадиган қўшиқчиларга айтилган мурожаат.

Муса Жалил, мен учун ўлимдан кейин ҳам яшаш бор, деган эди. Бу узоқ умрдан биринчи олтмиши етди, холос.

Муса Жалилнинг ҳаёти ва поэзияси умрбоқийдир.

[1965, декабрь]

ИЛОВАЛАР

БУ АҲВОЛ ИШЛАБ ЧИҚАРИШГА ЗАРБА БЕРАДИ

**Наборшиқлар ҳам одам боласи, уларни ҳаддан
зиёда қийнашликка йўл берилмасин**

Жойлардан келадиган оригиналлари (асл нуска) ўқиб бўлмайди, таржимачиларнинг нўноқлиги ишлаб чиқаришни орқага силтаб, наборшиқларни асабий, сил, кўр қилади

Ҳалигача фикр берилмаган бир масала бўлса, ул ҳам оригиналлар (асл нусхалар) масаласидир.

Ҳаммага маълум, шу йил 15 майда Самарқанд шаҳрида чақирилган Тил-имло конференцияси ўзбек адабий тили, имлоси ва бошқалари устида ўз қатъий қарорларини чиқариб ўтди. Бу қарордан қарийб тўрт ой ўтган бўлса ҳам, ҳалигача бу қарорларнинг турмушдаги қўлланилиши қониқарли эмас. Яна эски тос, эски ҳаммом, ҳар ким ўз имлоси, ўзбилармонлигидан қолгани йўқ. Айниқса матбаага тушиб кўпчиликнинг назар-диққатига ташланадиган асарлардаги бояги бошбошдоқлик жуда ҳам жонга тегди.

Ўзбек пахта союзи, Ўзбекбирлашув, меҳнат шўьбалари, хотин-қизлар шўьбаси, умуман айтганда, кўп идора ва ташкилотлар, ғайри муайян вақтларда, кампанияларда ўзлари тарафидан турли-туман адабиёт, чақириқ, эълон, девол газет, брошюралар нашр қиладилар. Уша чиқарадиган нарсаларини бостириш учун бирор матбаага берадилар. Лекин бостириладиган маблағнинг кўпинча асли русчадан таржима қилинган бўлганидан, таржимачиларнинг ҳаддан зиёд саводсиз, нўноқ, тил-имло қондаларини

дан хабарсизликлари орқасида бояги буюм копток сингари бош-оёғи йўқ, думалоқ муаммо ҳолига айланади.

Тил-имло қоидаларига риоясизликдан ташқари ўтакетган бадхатлилик, матбаадаги наборшик, мусахҳеҳ ва наборшиклар бошлиқларининг бора-бора асабий, хит, сил, кўр касалига мубтало бўлишларига сабаб бўлади. Оппоқ қоғоз устига устабузармон таржимачилар тарафидан ёзилган хатларни кўрганда: «Ё эналари чизмакаш экан, ё бўлмаса сиёҳдонга пашша тушиб қоғоз устида муқом қилибдир», деган фикрга келасиз.

Ўзбек пахта союзи таржимачилари билан, Ўзбек-бирлашув таржимачилари ўртасида бўлган фарқ игна билан хуржун ўртасидаги тафовутча бор. Масалан, бириси русча бир жумлани: «Бутун ширкатларига айтадурки пахта союз тракторларининг ремонт талаблари тўғрисидаги...» деса, иккинчиси: «Пахта союз, товариществоларининг ремонт талаблари тўғрисида тракторларнинг...» деб жумла тўқийди.

Имло қоидаларидаги бемаънилик яна-яна наборшиклар ва мусахҳеҳларнинг водийи ҳайратда бармоқ тишлаганга мажбур қилади. Масалан, русча «кулак» деган сўзни бир таржимачи «қулоқ» деб, иккинчиси «кулоқ», яна бириси «кулак», уттаси «қўлак» ва ҳоказо деб ёзади. Шунинг сингари «ф» билан «п»ни, «ҳ» билан «х»ни, «нинг» билан «ни»нинг фарқига боролмайдиган таржимачилар тўлиб-тошиб ётади. Мана шу жумлани кўринг. «Эй деҳқон! Сан пақат фахта кўмита орқали хўжалиқдаги чўфчорлар билан ўзбек кўстўрк сотиб кўф ёнги турмиш оласин». Бай-бай, қандай маъжун. Аслида: «Э деҳқон! Сан ўз хўжалигингдаги яроқсиз (суяк, эски пахта сингари) буюмларни пахта ширкатлари орқали Ўзбек госторгга сот! Сен ундан олган пул мобайнига кўп янги, рўзғорбоп нарсалар сотиб оласан», дегани бўлса керак. Имлодаги саводсизлик барала кўриниб турибди.

Холис айтиш керак: шу тил, имло билан кимга нима дейилмоқчи? Шу нарса матбаага борганда, ундаги на-

боршик, мусахҳеҳларни қандай қийнар экан? Битта «Ўзбекторгга сотиб...» деган муаммо устида маъносини тушуниш учун улар неча кишига мурожаат қилар эканлар? Шунга қанча иш соати бекорга сарф бўлар экан? Бу ҳам майли, шу плакат ёки девол газет, брошюра қишлоққа чиққанда, қайси деҳқон шундан ҳемирилик баҳраманд бўлар экан, ким ўқиб, бу ўзи йўқ халқнинг лаҳжасига тушунар экан? Ёинки шу буюмни дунёга чиқариш учун сарф бўлган таржима ҳақи, матбаа харажати, қоғоз ва бошқаларга сарф бўлган червонлар қайси натижасизлик иложига командировка қилинар экан?!

Умуман айтганда, ҳалигача бўлиб келган шу хўжасизликка барҳам бериш керак. Матбаага буюртма бериб, бирор асар нашр қилмоқчи бўлган ташкилотлар мутлақо таржимачиларни саралашга эътибор қилсинлар, уларнинг ҳали ўз ишларида ихтисосларини белгилашдан илгари саводлари бор-йўқлигини аниқласинлар. Иннайке-йин таржима.

Бу ёқда наборшикларнинг ҳам жонига жабр қилиб, матбаада ишлаб чиқаришни орқага силташдан фойда йўқ.

[1929]

«ГОНОРАР»

Ўзбек халқининг таланти, йирик шоирларидан бири Паҳлавон Ниёз Абдулло ўғли — Комил Хоразмийдир. У Хоразм хонларидан Муҳаммад Раҳимхон II нинг замонасида яшади. (1899 йилда ўлган.) У ўзининг етук ижоди билан Огаҳий, Мунислар билан бир қаторда, олдинги сафдаги шоирлардан саналади. Уни саройга чақириб, девонбегилик вазифасига тайин қиладилар.

Нима бало бўладию кунлардан бир кун Муҳаммад Раҳимхоннинг тантилиги тутиб кетиб, яхши шеърлар учун гонорар тайин қилмоқчи бўлади. Хон тушунишича, «яхши шеър» хоннинг ўзини, саройини, аскарларини, қаҳрамонлигини ва бошқаларини мақташдан иборат бўлган қасида, мадҳиялар бўлади, албатта...

Ана шу шеърларнинг ҳар байтига — ҳар сажъига бир тангадан (яъни, қофия, вазни тўлиқ бўлган ҳар икки сатр шеърга 15 тийиндан) қалам учи — гонорар тайин қилади. Хоннинг бу «ҳиммати» шоирларнинг кулгисига сабаб бўлади. Чунки бу пулга бозордан жўхоригина олиш мумкин эди. Худди шу муносабат билан Комил Хоразмий хоннинг «сахийлиги»ни мақтаб бир қасида ёзади. Қасиданинг юқори қисмидаги ўн сатри хонни «ўтакетган қўли очиқлик»да, икки маъноли «мақтов»лар билан тўла бўлиб, сўнгги сатрлари шундай давом қилади:

Ҳимматинг олдида жаҳон моли
Бир овуч тераҳок тимсоли.

(Сенинг буюк ҳимматинг олдида дунёнинг бутун молларини бир ҳовуч қора тупроқ деса бўлади.)

Шеър кўп вақт кам баҳо эрди,
Шуаро бахти ҳам қаро эрди,

(Ҳалигача шеърларнинг баҳоси жуда оз бўлиб, шоирларнинг бахти ҳам қора эди.)

Лиллаҳул ҳамд вассаноки бу дам
Жўш уриб сизга баҳри жуду карам

(Тангрига мақтовлар ва ташаккурлар бўлсинки, энди сизда (хонда) бўлган қўли очиқлиқ денгизи тўлқинланиб;)

Сажъи бир танга баҳо бўлди,
Шуаро киссаси тўло бўлди.

(Икки йўл шеърга 15 тийиндан тўланадиган бўлдию шоирларнинг кармони тўладиган бўлди.)

Сўзни гавҳар дер эрмиш ўтконлар,
Фазл дўконини юритконлар;

(Илгари ўтган фазл эгалари сўзни — гавҳар деяр эканлар;)

Бу замонда гуҳар жуқон бўлмиш,
Дурни сотмоқ жуқонга фан бўлмиш.

(Бу замонда эса, гавҳар жўхори билан тенг бўлиб, сўз дурининг нархи ҳам жўхори билан ўлчанатурган бўлди.)

Ё жавоҳиршунос эмасми алар,
Танимаслар жуқон билан гавҳар,

(Ехуд улар — нарх қўйгувчилар қиммат жавоҳирларни танимайдилар, жўхори билан гавҳарни бир-биридан аж-
рата олмайдилар.)

Е ғалат деб дурурлар аҳли салаф,
Е жуқон бордурур гуҳарга халаф.

(Ехуд ўтган ота-боболаримиз янглишгандирлар, аслида
жўхори билан гавҳар бир-бирига қариндош бўлса керак)

Еки лафзи қадимда дерлар
Жўгори отини олар гавҳар.

(Е бўлмаса эски замон луғатида жўхорининг оти гав-
ҳар бўлса керак.)

Улки огоҳларнинг Огаҳийдир,
Фаҳму дониш сипеҳрининг моҳидир.

(Айниқса, шоир Огаҳийни олайлик, у киши ахир, би-
лағонларнинг билагони, билимдонлик ва фаҳм кўкининг
тўлини ойи бўлган кишидир.)

Сўзи ортуқ дурур гуҳардан ҳам,
Фазлу донишда алам ичра алам;

(У кишининг ҳар бир сўзи гавҳардан — инжудан қим-
матлироқ туради, у киши аламимизда фазл ва билимдон-
ликнинг байроғи бўлган кишидир;)

Сўзни ҳар неча қилса бозори,
Бордур оламда бир харидори...

(У-ку ўз сўзини сотмайди, мабодо унинг сўзи бозорга
чиқиб қолса, оламда бирор харидори топилиб қолар...)

Минг балоғат билан сўз айлаб адо,
Қилур они жужон билан савдо!

(Минг етуклик билан — балоғат билан сўз айтиб — шеър ёзиб, ўз асарини у жўхори нархи билан савдо қилишга мажбурми!)

Ул дағи ушр ё закот дурур,
Анга инъом у базл от дурур!

(Тағин бу пул ҳам қанақа денг? Ўзи инъом, бағиш-лаш аталса ҳам, косиблардан, деҳқонлардан олинган ўндан бир, қирқдан бир солиқ ва садақа пуллардир.)

Мани бечораю ғарибу ҳақир,
Ки сўзим ичра зарра йўқ таъсир...

(Огаҳий сўзларига нарх шу бўлгандан кейин, мендай бечора, ғариб ва ҳақоратланган шоирнинг таъсирсиз сўзларига қандай нарх бўла қоларди?..)

Сўз десам ким анга қулоқ солур,
Ким ани ёки бир қўноққа олур,

(Сўз — шеър айтганим билан, ким унга қулоқ сола қолардию, ким уни битта қўноққа ола қоларди.)

Сўз дурига бу навъи бўлса баҳо,
Мен не янглиғ сўз айлайин иншо?

(Сўз гавҳарининг баҳоси шу бўлгандан кейин, мен қандай қилиб сўз айтай, шеър ёзай?)

Сўзима ҳеч киши жуқон бермас,
Берсалар ҳам сомон, ёмон бермас¹,

(Менинг сўзларимга ҳеч ким жўхори бермайди, мабодо сомон берсалар ҳам дуруст, ёмон нарх қўймаган бўладилар!)

[1949]

---

¹ Бу қасида Комил Хоразмийнинг Тошкентда 1908 йилда босилган девонидан кўчирилди. (Авгор эскартиши.)

МУҚИМИЙНИНГ ЯНГИ УЧ ШЕЪРИ

(Адабий ўтмишимиздан)

Маълумдирки, Муқимийнинг ҳамма асарлари ҳам бо-силлиб чиққан эмас. Улуғ Октябрь революциясигача бо-силган баёзларда Муқимийнинг бир қисм асарларигина чоп қилингандир. Буларнинг кўпчилиги ҳам замонасининг талабига мувофиқ, ҳоким синф бўлган бойлар, руҳоний-ларнинг обрўйига зарар етказмайдурган даражада «туза-тилиб», «ёввошлаштириб» чоп қилингандир. Шоирнинг революциядан сўнг чиққан асарлари қисман баёзлардан олиниб, кўпчилиги ўзининг бизга мерос қолдирган икки-та қўлёзмаси ва айрим кишилар қўлида қолиб кетган па-ришон варақлардан тўплангандир. Бундай тарқоқ шеърлар халқ ичида ҳам жуда кўп. Ёзма нусхаси топилмаган, ле-кин халқ оғзида ёддош бўлиб қолган асарлари ҳам бир та-лай. Шуларни тўплаш, бир тартибга солиш ҳамма ада-биётчиларимизнинг, адабиёт ҳаваскорларининг, айниқса, адабиёт тарихимизни ўрганувчи ёш, тинмағур олимлари-мизнинг вазифасидир.

Яқинда шоирнинг учта янги шеъри қўлимизга тушди. Бу ердаги «янги» сўзи албатта шартлидир. Чунки бу шеърлардан «Виктор бой», «Лахтин» деганлари 1888—1889 йилларда ва «Қурбақалар» дегани 1889 йилда ёзил-ган. Ҳар уч шеър ҳам ўша замондаги банкирлар, судхўр-лар, даллоллар, эшонларнинг ярамас қилғиликларини фош қилади. Бу ўткир сатирик шеърларнинг биринчи ва иккин-чиси Навоий номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақ-ланатурган 5666- қўлёзмадан, учинчиси эса Андижон об-

ласть Ойим қишлоқлик Мулла Абдураззоқ Бимий деган
эски шоирнинг бисотидан топилади...

* *

*

Улуғ рус ёзувчиси Антон Павлович Чеховнинг ижоди
билан таниш кишиларга маълумдирки, Чехов бир муддат
мухбирлик ҳам қилган эди. У 1884 йилнинг охирларида
«Петербургская газета»нинг 324—398-сонларида «Де-
ло Рикова и комп» сарлавҳаси билан, суд залидан олиб
ёзилган, давомли хабарлар бостирган эди. Бу хабарда
(айтилишича) Риков бошлиқ бир неча муттаҳамлар Мос-
ква яқинидаги Скопин шаҳрида банк очмоқчи бўладилар...

ИЗОҲЛАР

МАҚОЛАЛАР

- «Муштум» (7-бет). «Ер юзи», 1928 йил, 8-сон.
- Мана дейман... (9-бет). «Муштум», 1928 йил, 8-сон. Имзот: «Нуртой (Ғафур Ғулом)»
- Кулгичилик тўғрисида (10-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1928 йил, 2 декабрь.
- Мақола охирида автор имзосидан сўнг шу сўзлар илова қилинган: «Идорадан: «Бир мақола мубоҳаса йўли билан босилади. Кулгичилик тараққийси йўлида фикр айтувчиларга ўрин кенг». Жумладан, шундан кейин бу сонларнинг бирида бу мавзуда адиб Абдулла Қаҳҳор мақоласи ҳам эълон қилинган. У Ғафур Ғулом фикрларини қувватлаган.
- Сиз тайёرمىсиз? (15-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1929 йил, 22 март.
- Ҳожи, Карим, Миршоҳид — ўша вақтда Халқ театри деб аталган, ҳозирги Ҳамза номидаги театрнинг машҳур қизиқчи артистлари Ҳожи Сиддиқ Исломов. Карим Еқубий ва Миршоҳид Мироқилов.
- «Панишаха» — ўша вақтларда «Еш ленинчи» газетасидаги юмор-сатира бўлими.
- Шу икки дoston устида (18-бет). Ғафур Ғулом. «Эгалари эгаллаганда». Узнашр, Тошкент — Боку, 1931 йил.
- Адабий фронтнинг зарбдорлиги учун (20-бет). «Ишчи», 1931 йил, 15 апрель.
- Мозолли шуурларнинг... — бу неологизмини, янгича таъбирни автор, ақлли қадоқли қўллар — онгли ишчилар маъносида қўллаган.
- Пролетариатнинг ҳар бир ижоди бир илҳом (23-бет). «Янги Фарғона», 1931 йил, 10 октябрь.
- Икки нисбат (25-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1933 йил, 23 апрель.
- Қайнар куйчилар (26-бет). «Ўзбекистон шўро адабиёти», 1933 йил, 5—6 сон.
- «Кўкан» достонига сўзбоши (28-бет). Ғафур Ғулом. «Кўкан», УзСШЖ Давлат нашриёти, Т.,—С., 1934 йил. Жузьий қисқарттиш билан босилмоқда.

Изоҳлар тарих фанлари кандидати Наим Норқулов иштирокида тузилди.

Бауман — ўша йилларда ВКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё Бюросининг секретари.

Муқимий (30-бет). «Муқимий баёзи», Ўздавнашр, Т., 1938 йил.

Фольклордан ўрганайлик (33-бет). Ўзбекистон Совет ёзувчиларининг 1939 йил март ойида ўтган II съездида қилинган доклад тексти.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1939 йил, 4-сон.

У яқинда «Тоҳир-Зухра» операсини ёзиб турганда — ўша кезларда музикали драмаларни ҳам опера деб аташ одат эди. Кейинчалик С. Абдулла «Тоҳир ва Зухра» операси либреттосини ёзди.

Детюнияздат — Ўзбекистон Ленинчи Коммунистик Ёшлар Союзи ҳузурдаги Болалар ва Ёшлар адабиёти нашриёти.

Босмага тайёрловчида (90-бет). Алишер Навоий, «Фарҳод ва Ширин», Ўздавнашр, Т., 1940 йил.

Муқимий мактублари (92-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1941 йил, 8 май.

«Малолиддин» драмасы ҳақида (94-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1945 йил, 18 февраль. Мақола ёзувчи Ойбек билан биргаликда ёзилган.

Муқовамат — арабча: биргалик.

Марбут — арабча: боғлиқ, алоқадор.

Кулл — арабча: ҳамма, барча, умум.

Навоий ва замонамиз (100-бет). 1948 йилнинг майида Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейи кунларида қилинган доклад тексти. Авторнинг шахсий архивидаги қўлёзмага мувофиқ, жузъий қисқартириш ва аниқлашлар билан босилмоқда. Илк бор рус тилида эълон қилинган. Қаранг: «Известия Академии наук УзССР», 1948, выпуск 5. Издательство Академии наук УзССР, Ташкент. «Шарқ юлдузи» журналининг 1968 йил 5-сонида босилган тексти мазкур докладнинг илк вариантидир.

Идлао — арабча: қаттиқ талаб.

Шоир айблайди (118-бет). «Шарқ юлдузи», 1949 йил, 11-сон.

«Адабий ўтмишимиздан» рубрикаси остида эълон қилинган.

Фурқат рус аскарининг қудрати тўғрисида (122-бет). «Шарқ юлдузи», 1950 йил, 2-сон. «Адабий ўтмишимиздан» рубрикаси остида эълон қилинган.

Поэтикамизни тобора такомиллаштирайлик (129-бет). Қирқинчи йилларнинг бошларида Ўзбекистон Совет ёзувчилар союзи ёшлар ижодига бағишлаб ўтказган йиғилишда сўзланган нутқ тексти. Авторнинг шахсий архивидаги қўлёзмага мувофиқ босилмоқда.

Ўзбекистон вакили ўртоқ А. Х. Бобоҳўжаевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотидagi нутқи... — СССР делегацияси составида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг дастлабки ассамблеяларидан бирида қатнашиб, ирқчи мустамлақачиларни, уруш оловини ёқувчи тажовузкорларининг янги кирдикорларини қаттиқ қоралаган Ўзбекистон

Ташқи ишлар министри ўртоқ А. Х. Бобоҳўжаев сўзларини кўзда тутди автор.

Халқ учун ижод қилиш — катта бахт (136-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1951 йил, 14 август.

Некрасов хотираси (138-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1953 йил, 8 январь.

Устозимиз (140-бет). «Дружба народов» журнали, 1953, 4-сон.
Атоқли олим ва ёзувчи (143-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1953 йил, 26 апрель.

Муқимий (145-бет). Муҳаммад Аминхўжа Муқимий. Танланган асарлар, ЎзССР Давлат нашриёти, Т., 1953. Сўзбоши.

Демократ шоир (148-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1953 йил, 26 сентябрь.

Дўстлигиниз тобора мустаҳкамлансин (153-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1953 йил, 4 октябрь.

Озарбайжон халқининг буюк шоири (156-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1953 йил, 15 декабрь.

Атоқли демократ санъаткор (164-бет). «Хоразм ҳақиқати», 1954 йил, 28 сентябрь. ЎзССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти, Ўзбекистон Совет ёзувчилар союзи ва Урганч Педагогика институти ўзбек демократ шоири Аваз Ўтар ўғлининг туғилганига 70 йил тўлиши муносабати билан 1954 йилда 28—29 сентябрь кунлари Урганчда ўтказган илмий сессияда қилинган «Аваз Ўтар ўғлининг ҳаёти ва ижоди» докладынинг тексти. Авторнинг шахсий архивида сақланаётган қўлёзма нусхасига мувофиқ босилмоқда.

Ёзувчилик маҳоратини тинмай такомиллаштириб бординг (184-бет). Ўзбекистон Ёзувчилар союзи 1954 йил 2—5 декабрь кунлари ўтказган республика ёш ёзувчилар семинарида қилинган доклад тексти. Авторнинг шахсий архивидаги қўлёзмага мувофиқ босилмоқда. Докладнинг бир қисми «Ёш ленинчи» газетасининг 1954 йил, 14 декабрь сонидан эълон қилинган.

Ватанпарвар, устод шоир (197-бет). «Ленин учқуни», 1955, 13 апрель.

«**Яхши деган нимаю ёмон деган нима**» — асида В. Маяковскийнинг бу шеърини шоир 1940 йилда «Яхши деган сўз нимаю ёмон деган сўз нима» деб таржима қилган бўлса-да, кейинчалик нашрларимиздан бирда нашриётдаги қайсидир нўноқ редактор «таҳрири» билан шундай сарлавҳа остида босилиб чиққан, газета ходимлари ҳам мазкур мақолачада бу фактни кўздан қочирганлар.

Қадрдон дўстнинг юбилейи (200-бет). «Ленин учқуни», 1955 йил, 29 май.

Ойбек — ёзувчи ва олим (203-бет). «Тошкент ҳақиқати», 1955 йил, 31 май.

Атоқли ҳинд ёзувчиси Премчанднинг ҳаёти ва ижоди (206-бет).

Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. I том, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Т., 1971 йил. Мақола Премчанднинг туғилган кунига 75 йил тўлиши муносабати билан 1955 йил 30 июль кунини Ҳамза номидаги театр биносида ўтказилган кечадаги қилинган доклад текстидир. Авторнинг шахсий архивидаги қўлёзма нусхасига мувофиқ жузъий қисқартишлар билан босилмоқда.

Совет Ўзбекистони маданиятининг тарихи тўғрисида катта асар (217-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1955 йил, 4 август.

Собир Абдулла ижоди ҳақида (230-бет). Собир Абдулла, Танланган асарлар, ЎзССР Давлат нашриёти, 1956 йил.

Унинг хотираси дўстлар қалбида яшайди (245-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1956 йил, 18 август.

Зўр имтиҳон (247-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1957 йил, 31 март.

Жанговар қаламқаш (249-бет). «Ўқитувчилар газетаси», 1957 йил, 9 апрель.

Узоқ йиллар хизмат қилиб қолгим бор (251-бет). «Қизил Ўзбекистон» 1958 йил, 10 май.

Мен ўқиган мактаблардан бири (254-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1958 йил, 10 май.

Бизнинг саломимиз (257-бет). «Муштум», 1958 йил, 13-сон.

Мовароуқоққоз — арабча: Закавказье.

Улуғ демократ шоир (260-бет). Тарас Шевченко. Танланган асарлар, икки томлик, I том. Сўзбоши. ЎзССР Давлат бадий адаёт нашриёти. Т., 1959. (Украинанинг Россияга қайта қўшилишига 300 йил ва Т. Шевченконинг туғилганига 140 йил тўлиши муносабати билан ёзилган мақоланинг охириги варианты.)

Атойи эмас, Отойи (269-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1959 йил, 21 январь.

Мақола Бухоро шаҳрида яшовчи ЎзССРда хизмат кўрсатган кутубхоначи Х. Ақобирова ва филология фанлари кандидати М. Мирзаевнинг «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1959 йил, 14 январь сониде «Редакцияга хат» рубрикаси остида босилб чиққан «Отойи эмас, Атойи» сарлаҳали мақоласига жавобан ёзилган.

«Лекин мактубдаги «ўқтириш» тўғри эмас» — бу ўринда олим мақола авторларининг шу сўзларини кўзда тутуди: «Биз муҳтарам редакторга қуйидаги изоҳни бермоқчимиз: араб алифбесига асосланган ёски ёзувимизда «ато», «наво» сингари унли товуш (ҳарф) билан битган сўзлардаги тахаллус (ёки нисбий сифат) ясаш учун ўзакка бош ва охириги ёни нисбийдан иборат қўшимча қўшилган бўлса (ҳозирги имломиз бўйича — Ато-йи, Наво-йи каби), ундош товуш (ҳарфдан кейин биргина ёни нисбий қўшилган, у ҳозирги имломиз бўйича «ий») га тенгдир. (Муқимий, Саккокий каби.) Ҳозирги ўзбек тилида ва имломизда бу иккала қўшимча (йи ва ий)ни бирлаштириб ий шаклида ишлатамиз. Шунинг учун Атойи, Навоий шаклида эмас, балки Атоий, Навоий шаклида қўллаймиз».

Шоъли маданият кўриги (274-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1959 йил, 14 февраль.

Икки Машраб (276-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1959 йил, 12 июнь.

Тарихий муносабатлар (286-бет). «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари». 1960, 2-сон. Автор архивидаги қўлёзма нусхасига мувофиқ аниқликлар киритилди.

Эи шоҳи Хито то ба шоҳи Хўтан... — деб бошланадиган парчанинг мазмуни: Хитой шоҳидан то Хўтан шоҳигача чорлаб, кенгаш тузди. Санжоб, Фаргона, чегара ва мамлакат ичкарисидан, Чоч ва Кошгарнинг ҳар табақасидан кўплаб заррин камар паҳлавонлардан тоғ қазувчиларни келтирди. Улар пўлаг тоғи кўчгандек қўзғалдилар.

Низомий к-оби ҳайвон рехт дар ҳарф... — деб бошланадиган парчанинг мазмуни: Низомий сўзда тириклик сувини сочди, бутун умри шу сармоё билан ўтди. У ўз Ганжасидан беш ҳазина очди. Ўша бешликка мен панжамни урсам, дейман. Баёни куйида ширинроқ бошламоқчи-манки, дostonга дoston билан жавоб берсам. Токи бирор муҳтарам ақл эгаси мени, Низомийнинг қандай ажойиб муносиб шоғирди экан, десин.

Ҳар чандики пеш аз ин ду устод... — деб бошланадиган парчанинг мазмуни: Ҳар ҳолда илгари сўз мулкида баланд мартабали икки устод чиройли сўз бошлаб иккаласи ҳам суҳандонликда намуна кўрсатдилар. Ганжлик сўз гавҳарини сочувчи ҳазина, ҳиндистонлик ширин сўз тўти... Бирини мўъжизалар авжида байроқ қадади, иккинчиси Сомирийдек сеҳр намойиш этди. Мен ҳам белни боғлаб тевюрар туяга миндим. Улардан кейинда қолсам ҳам, юзимда оёқларининг гарди қолса бўлгани.

Сомирий — диний афсонага қўра Мусо пайгамбар замонида сеҳру жоду билан сўзловчи бузоқ ясаган, шу билан одамларни Мусо эътиқодидан қайтармоқчи бўлган киши.

Ер аст калиди ганжи уммед... — Жомий ҳақидаги мақола (366-бет) изохига қаранг.

Салом, қардошларим! (297-бет) «Қизил Ўзбекистон», 1960 йил, 6 сентябрь.

Ипак йўли яна очилди (299-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1960 йил, 8 октябрь.

Толстой ва ўзбек совет адабиёти (302-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1960 йил, 19 ноябрь.

Кураш ва дўстликнинг жасур куйчиси (309-бет). «Шарқ юлдузи», 1961 йил, 4-сон. Езувчи Абдулла Ҳузайфил билан биргаликда ёзилган.

Устоз билан учрашув (327-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1961 йил, 17 июнь.

Туганмас чашма (329-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1961 йил, 19 ноябрь.

Шарқимизнинг улкан шоирига (333-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1961 йил, 26 ноябрь.

Талант ва маҳорат (336-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1962 йил, 8 сентябрь.

1962 йилда... (339-бет) «Шарқ юлдузи». 1962 йил, 12-сон, «Шарқ юлдузи» журналнинг «Адабий йилмиз анкетаси» саволлари-га жавоб.

Дўстимни аслайман (341-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1962 йил, 13 декабрь.

Қалбимга — қардошларимга (342-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1962 йил, 30 декабрь.

Буюк революция куйчиси (346-бет). «Шарқ юлдузи», 1963 йил, 4-сон.

У қудратли халқимизнинг улуғ сафида (351-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1963 йил, 20 июль.

«Муштум» қирққа кирди (353-бет). «Муштум», 1963 йил, 9-сон.

Рус дўстимнинг мадҳияси (359-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1963, 23 октябрь.

Оғамнинг тўйи (361-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1964 йил, 14 март.

Шонли 40 йил ичида (365-бет). «Шарқ юлдузи», 1964 йил, 7-сон.

Мазкур рубрика остида журналда шундай дейилган: «Республикаимизнинг яқинлашиб келаётган шонли қирқ йиллиги муносабати билан журнал редакцияси бир гуруҳ ёзувчиларга қуйидаги савол билан мурожаат қилди: «Адабиётимизнинг 40 йиллик ривожланиш йўлида, сизнингча, энг муҳим момент нимадан иборат?»

Авторнинг сўзлари журналнинг саволига берилган жавоблардан биридир.

Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдураҳмон ибн Аҳмад Жомий (366-бет). Машҳур форс-тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомийнинг 550 йиллик юбилейи муносабати билан 1964 йилнинг ноябрида Афғонистон пойтахти Кобида ўтказилган халқаро анжуманда форс-тожик тилида қилинган доклад тексти. Доклад тексти дастлаб Афғонистонда чиқадиган «Анис» газетасининг 1964 йил 24—29 ноябрь (1344 йил ҳижрий, 20, 21, 23, 24 ва 25 ражаб ойи) сонларида босилган.

Шундан сўнг 1344 (1965) йили Кобида «Нуриддин Абдураҳмон Жомий» номли нарий тўпламда ҳам юбилей кунларидаги бошқа доклад ва ахборотлар билан биргаликда нашр этилган. Мазкур мақола авторнинг шахсий архивида сақланаётган ўзбекча қўлёзмага мувофиқ ёълан қилинмоқда. Текста аниқлик қиритиш мақсадида мақоланинг юқорида тилга олинган тўпламдан «Шарқ назми осмоннинг икки порлоқ қуёши» сарлавҳаси остида «Ленин йўли» газетасининг 1970 йил 1 август сонидан профессор Ботир Валихўжаев томонидан қилинган таржимасидаги баъзи ўринларга суяндик.

Ишқи ту дар вужудаму меҳри ту дар дилам...— Таржимаси: Ишқинг вужудимга, меҳринг дилимга сут билан кирибдими, жон билан чиқади.

Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад — деб бошланадиган парчанинг мазмуни: Ошиқнинг дил ишқи Чин кофирга тушгандан кўра, шу сингари бемеҳр, бадфеълга тушгани маъқулроқ.

Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад... — деб бошланадиган иккинчи парчанинг мазмуни: Ошиқнинг дил ишқи Чин кофирга тушгандан кўра, унга монанд бераҳм ёмон қилиқлига тушгани яхши. Қуёш жавлон қилиб нур таратадиган баландликдан ерга соя тушадиган бўлса ҳайфдир. Сенинг ишқинг меҳр билан нафратга қанча қуръа ташламасин, номимга нафратдан бўлак қуръа тушмагани маъқулдир. Ишқинг оташи қаерда барқ урса ўша ернинг юзлаб ошиқлари шуъласи дин хирмонига ўт қўяди. Эгма қошинг бизга сажда учун меҳроб эди. Унга айбимиз билан олий тахт тушди (яъни, маҳбубанинг қоши чимирилди). Ҳар лаҳза оқ урганимда, бу ўқдан бахтсизлик сайёраси юксак осмонга тушади. Жомий гавҳар сочувчи лабларингдан сўз очганда кўзларидан этагинга қимматбаҳо дурлар тўкилади.

Ераб, ин ғайрати ҳур ул-айнро...— деб бошланадиган парчанинг мазмуни: Ераб, бу гўзал йигит ҳамиятини, бу беҳишт урфлари шохидини ҳар қандай айғоқчининг дили кўзидан тавфиқни қабул этиб асрагин! Зотан, унга шижоат фазилати одатдир; шу жасурлигидан уни икки шер номи билан атайдилар. Бири дин йўлидаги худо шери (Али) бўлса, иккинчиси ҳар бир овга панжа урувчи шердир.

Ба тахис он жавонмарде к-аш аз дер... — деб бошланадиган парчанинг мазмуни: Хусусан, асл насабдан бу эр йигитки, номи ҳам шер устига шер бўлади. Мардлик ўрмонида у жасур, жаҳон ботирлари орасида шу туфайл номи қўш шердир. Бири лаврон қалъасидан эшик очадиган бўлса, иккинчиси қулонларга панжа урувчидир. Муаммо айтиш расми билан ундан ном чиқариб оламан. Чунки, у эл ишончини қозонган. Бу пок бўлмаса ўткир фаҳмлилик қаердан бўларди, гавҳар юзлаб қутичаларда яширин. Унинг таъби шеърятда қилни қирқ ёради. Шеър битишда қамиш қаламининг нуки — учи ўша қилдан. Ана шу мушкни шеърларидан у дилларга тузоқ қўяди, шеърдан диллар комига лаззат бағишлайди. Ошиқ дили шундан бандга тушади. Гўзаллар лаби ўша шеърлар туфайли тотли бўлиб қолгандир. Унинг зикри билан бу равшан нафаслар юқоридан халққанига нур тугаган мисол ниҳоясига етди. Рост, одамят қасрида унингдек маҳрамлик йўлини топганлар камдир.

Соқий, бидеҳ ин майи қўҳансол...— деб бошланадиган парчанинг мазмуни: Эй соқий, менга ўша кўпйиллик майдан, дўстлар ичсалар бир-бирларига меҳру вафолари ошадиган, беқарорларни тийчалантирадиган, узилганларни туташтирадиган қизил майдан қуй. Ер агар ёри билан топилса, уларнинг ўсаётган ниҳоллари мева беради. Умид

хазинасининг калиди ёрдир. Доимий айш-ишрат илҳоми ёрдир. Тириклик мақсади, бу савдодан келадиган фойда ёрдан ўзга нима ҳам бўларди? Дунё яратилибдики, қиёматгача бирор қуш ҳам ёрсиз парвоз қилмайди. Хуллас, ошнолик боғидаги вафо дарахти шоҳида Навоий туради. Ўяни, у булбул каби лутф навосини куйлайди ва шикаста дилларни парвариш қилади. Бундан ҳам ортиқ иш борми, жаҳон барча ёрлари бу дўстга фидо бўлсин!

Ба турки забон нақше омад ажаб... — деб бошланадиган парча-нинг мазмуни: Турки тилда ажойиб қўшиқ яратилди. У билан ҳатто ваҳимали жодунинг ҳам оғзи боғланди. Ёки ёзган қаламга чархдан офаринлар ёғилсин. Бу ёқимли қўшиқни шу қалам яратди. Дарий назмда назм дурларини яратувчи форсий гавҳарлар, мени кечиринг! Бу ҳам дарий назмида бўлса, менда сўз айтишга мажол қолмасди. Ана шу фасоҳатли назм мезонида Низомий ким эдию, Хисрав ким эди? Навоий бошқа тилда нукта айтди. Ақл ҳам буларнинг тафовутига боролмай қолди. Ажаб, сўз устоди! Сенинг табъинг қаламинг очқичи билан сўз хазинасини очди!

Э Хожа, маро зи лутфи худ парварди... — деб бошланадиган рубойининг мазмуни: Эй Хожа, мени лутфинг билан ардоқладинг! Келтирганинг қўй думбасидан «семирдим». Думбани иштаҳа билан ебсан, орқалаб келганингни қорингда олиб кетибсан!

То дур фитода сарам аз хоки дарат... — деб бошланадиган рубойининг мазмуни: Бошим остонангдан узоқлашгандан буён ҳар куни бир номага ўз бошим дардларини битаман. Сендан нома келгунча беҳуд юраман. Сендан хат келмаса, хабарингни қаёқдан билай!

Э-он дамки, фиғад иттифоқи сафарат... — деб бошланадиган рубойининг мазмуни: Сафарга кетган кунингдан бери, ҳар дам сени ўслайман. Сен томонга қуш учса ёки шамол эсса, дардларимни ёзиб, нома юборгим келади.

Пўлат қалам куйчилари (390-бет). «Совет Ўзбекистони», 1965 йил, 12 май.

Менинг ярим асрлик дўстим (397-бет). «Шарқ юлдузи», 1965 йил, 9-сон.

Адабий онла (399-бет). «Совет Ўзбекистони», 1965 йил, 15 август.

Сапъат жавоҳирлари (401-бет). «Совет Ўзбекистони», 1965 йил, 15 сентябрь.

Суянгудай тоғларим бор (403-бет). «Совет Ўзбекистони», 1965 йил, 21 октябрь.

Буюк устоз (406-бет). «Ўзбекистон маданияти», 1966 йил, 12 февраль.

Малик ул-калом — арабча: сўз мулки подшоҳи.

Рубойлар (411-бет). «Шарқ юлдузи», 1966 йил, 10-сон.

Р. Бобожоннинг Ғафур Ғулом номидаги Вадий адабиёт нашриёти

томонидан 1966 йилда босиб чиқарилган «Рубойлар» тўплами учун ёзилган сўзбоши.

Янги парвозлар сари (416-бет). «Совет Ўзбекистони», 1966 йил, 12 июнь.

Газета редакцияси мақолага шу сўзларни илова қилган:

«Оташин сўз санъаткори, публицист-журналист Ғафур Ғулом яқинда редакциямизда бўлиб, ушбу мақолани тайёрлаганлигини, лекин ҳали ундан кўнгли тўлмаганиги учун яна бир оз ишламоқчи эканлигини билдирган эди. Лекин касаллик ва бевақт ўлим бунга имконият бермади.

Редакция ушбу мақолани дастлабки ҳолида босади».

ОЧЕРКЛАР, ПОРТРЕТЛАР

Ул куртак билан бирга туғишган эди (425-бет). «Янги йўл», 1928 йил, 6-сон.

Бир санъаткор комик, ижодчи актёр хотираси (428-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1935 йил, 5 март.

Аброр Ҳидояттов (432-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1945 йил, 24 март. *Дуранг дўз* — форсча-тожикча: маҳсига гул тикувчи.

Ўзбек халқининг шонли қизи (436-бет). «Шарқ юлдузи», 1954 йил, 3-сон.

Юсуфжон қизиқ (440-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1958 йил, 27 сентябрь.

Мерос бўлинганда (444-бет). «Муштум», 1958 йил, 15-сон.

Абдурахим Ғайратий деган ўртоғим тўғрисида (446-бет). «Ленин учқуни», 1963 йил, 7 январь.

Ҳамидни эслаб... (449-бет). «Совет Ўзбекистони», 1964 йил, 3 июль.

Дилам аз ғусса танг омад, ки, чашми мурғ пеши ў, Бувад баҳри ки, дар жавфи ҳубобаш осмон кунжад — ғуссадан дилим шундай танг бўлдики, унинг олдида қуш кўзи ҳубобига осмон সিғадиган денгиз кабидир.

На экскаватор, на трактор, на бульдозер, на бошқа техника бўлган... — Гарчанд ўша кезларда бульдозердан ташқари бу техника воситалари мавжуд бўлса-да, автор шарқ адиблари услубига хос равишда, халқ ғайрат-шижоатини ҳар қандай кучдан юқори қўйиб улурлайди.

Хокӣ Мусалло (457-бет). «Совет Ўзбекистони», 1966 йил, 30 январь.

Мақола ичида берилган Ихтиёрдин қалъасининг сурати остига автор шу сўзларни илова қилган: «Бу қалъа «Хирот қалъаси» ҳам деб аталади — ўрта асрдан қолган биноларнинг биридир. Қалъанинг

қачон тикланганини билмайман, ҳар ҳолда Шоҳруҳ ва Хусайн Бойқаро замонасида энг мудҳиш қамоқ ўрни бўлиб, бу ерда кўпдан-кўп дағлат арбоблари, оқиллар, фозиллар, олимлар, шоирлар, санъаткорлар, ўз даври ҳукмдорларига ёқмаган «осий» кишилар бўғиб ўлдирилган, осилган, боши кесилган. Бу бино шаҳар ўртасида қўрқинч кўланкадек қаққайиб турибди. Кундан-кунга нураб, ерга чўкмоқда».

Тахти Сафар (463-бет). «Совет Ўзбекистони», 1966 йил, 30 январь.

Шоирнинг умрбоқийлиги (468-бет). «Шарқ юлдузи», 1966 йил, 2-сон.

Татар малайи — татар тилида йигитча, бола дегани.

ИЛОВАЛАР

Бу ҳол ишлаб чиқаришга зарба беради (477-бет). «Шарқ ҳақиқати», 1929 йил, 5 сентябрь.

«Гонорар» (480-бет). «Шарқ юлдузи», 1949 йил, 3-сон. «Адабий ўтмишимиздан» рубрикаси остида эълон қилинган.

Муқимийнинг янги уч шеъри (484-бет). Авторнинг шахсий архивидаги қўлёзмага музофиқ босилмоқда. Сарлавҳа остида «Адабий ўтмишимиздан» деган иловага қараганда, «Шарқ юлдузи» журналида автор ўзи давом эттириб турган шу рубрика учун мўлжалланган бўлиши эҳтимоли бор. Эллигинчи йилларнинг бошларида ёзила бошлаган мақола тугалланмай қолган. Автор Чеховнинг суддан репортажлар ёзиб, Риков каби молия соҳасидаги қаллобларнинг кирдикорларини фош этганини уқтириб ўтиш билан, Муқимий ҳам ўз замонасидаги қаллобларни Чеховга ўхшаб фош қилмоқчи бўлганини ёки Виктор ҳамда Лахтин каби муттаҳамлар Риков сингари ҳаромхўрлар билан биргаликда иш кўрганини фош қилмоқчи бўлганини кўзда тутган бўлса керак.

ВАҲОБ РЎЗИМАТОВ

РАСМААР РҲИХАТИ

Ғафур Ғулом. Тошкент. 1954 йил.

Ғафур Ғулом совет ёзувчиларининг делегатлари орасида. Биринчи қаторда: Ғайратий, Ғафур Ғулом, Зиё Саид; иккинчи қаторда: ўша вақтда Ўзбекистон Ёзувчилари союзининг раиси Раҳмат Мажидий, Садриддин Айний, ўша вақтда Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси агитация-пропаганда бўлимининг ходими Собира Холдорова, Абулқосим Лоҳутий, Александр Серафимович, Ойдин; учинчи қаторда: Яхё Оқилов, Семён Трегуб, (?), Ҳасан Пўлат, Назир Сафаров, Умаржон Исмоилов, Ҳусайн Шамс. Москва. 1934 йил.

Ғафур Ғулом Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари тарихи очеркни тузиш масалаларига бағишлаб ўтказилган кенгаш иштирокчилари орасида. Суратда: кенгашда қатнашган олимлардан бир гуруҳи (чапдан)— А. Шамсиддинов (Москва), И. Султон (Тошкент), Ф. Муҳаммадёрв (Москва), академик Ғ. Ғулом, Е. Мизонова, У. Нурмағамбетова, академик М. Авезов (Олмаота), И. Брагинский (Москва), Б. Каримжонова (Фрунзе), Олмаота. 1955 йил.

Ғафур Ғулом улуғ украин революцион-демократ шоири Тарас Шевченконинг туғилганига 125 йил тўлиши муносабати билан ўтказилган юбилей тантаналари кунлари туркман ёзувчиси Берди Кербобоев, озарбайжон шоири Расул Ризо, қозоқ шоири Тойир Жароқов иштирокида рус ёзувчиси Владимир Солоухинга буюқ кўбизчи асарининг юбилей нашрига дастхат ёзиб бермоқда. Киев, 1959 йил.

Ғафур Ғулом ҳамкасаба қаламкаш дўстлари — қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов, озарбайжон ёзувчиси Меҳди Ҳусайн, қозоқ ёзувчиси Ғабиден Мустафин, ўзбек адиби Ойбек, рус адабиётшуноси Борис Рюриков, қирғиз ёзувчиси Тугалбой Сидиқбеков, туркман ёзувчиси Берди Кербобоев ва қирғиз шоири Али Тўқимбоев билан совет адибларининг Иттифоқ миқёсидаги учрашувларидан бирида. Фрунзе. 1960 йил.

Ғафур Ғулом ўзбек адабиётининг классиги шоир Захириддин Муҳаммад Бобир туғилган кунининг 500 йиллигига бағишлаб ЎзССР Фанлар академияси ўтказган илмий сессия иштирокчилари — академиклардан Муҳаммаджон Йўлдошев, Тошмуҳаммад Қори Ниёзий ва Хадича Сулаймоновалар билан. Андижон. 1962 йил.

Ғафур Ғулом машҳур форс-тожик классик шоири ва мутафаккири Абдурахмон Жомийининг 550 йиллигига бағишлаб Афғонистонда ўтказилган юбилей тантаналарида. Шоир ҳиротлик навоийхон ва жомийхон ўзбеклар орасида. Хирот. 1964 йил.

МУНДАРИЖА

МАҚОЛАЛАР

«Муштум»	7
Мана дейман*	9
Кулгичиланк тўғрисида	10
Сиз тайёрмисиз?	15
Шу икки дoston устида*	18
Адабий фронтнинг зарбдорлиги учун	20
Пролетариатнинг ҳар бир ижоди — бир наҳом	23
Икки нисбат	25
Қайнар куйчилари	26
«Кўкан» дostonига сўзбоши*	28
Муқимий*	30
Фольклордан ўрганайлик*	33
Босмага тайёрловчидан*	99
Муқимий мактублари*	92
«Ҳалолiddин» драмаси ҳақида	94
Навоий ва замонamиз*	100
Шoир айблайди	118
Фурқат рус аскарининг қудрати тўғрисида	122
Поэтикамизни тобора такомиллаштирайлик	128
Халқ учун ижод қилиш — катта бахт*	136
Некрасов хотираси	138
Устозимиз*	140
Атоқли олим ва ёзувчи	143
Муқимий	145
Демократ шoир	148
Дўстлигимиз тобора мустақамлансин*	153
Озарбайжон халқининг буюк шoири	156
Атоқли демократ санъаткор	164
Ёзувчилик маҳоратини тинмай такомиллаштириб боринг*	184
Ватанпарвар, устод шoир	197
Қадрдон дўстнинг юбилейи	200
Ойбек ёзувчи ва олим	203
Атоқли ҳинд ёзувчиси Премчанднинг ҳаёти ва ижоди	206

Совет Ўзбекистони маданиятининг тарихи тўғрисида катта асар	217
Собир Абдулла ижоди ҳақида	230
Унинг хотираси дўстлар қалбида яшайди	245
Зўр имтиҳон	247
Жанговар қаламкаш	249
Узоқ йиллар хизмат қилиб қолгим бор	251
Мен ўқиган мактаблардан бири	254
Бизнинг саломимиз	257
Улуғ демократ шоир	260
Атоий эмас, Отойи	269
Шонли маданият кўриги	274
Икки Машраб	276
Тарихий муносабатлар	286
Салом, қардошларим!	297
Ипак йўли яна очилди	299
Толстой ва ўзбек совет адабиёти	302
Кураш ва дўстликнинг жасур куйчиси	309
Устоз билан учрашув	327
Туганмас чашма	329
Шарқимизнинг улкан шоирига	333
Талант ва маҳорат	336
1962 йилда	339
Дўстимни эслайман	341
Қалбимга — қардошларимга	342
Буюк революция куйчиси	346
У қудратли халқимизнинг улуғ сафида	351
«Муштум» қирққа кирди	353
Рус дўстимнинг мадҳияси	359
Оғамнинг тўйи	361
Шонли 40 йил ичида	365
Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдураҳмон ибн Аҳмад Жомий	366
Пўлат қалам куйчилари	390
Менинг ярим асрлик дўстим	397
Адабий оила	399
Санъат жавоҳирлари	401
Суянгудай тоғларим бор*	403
Буюк устоз*	406
Рубоийлар	411
Янги парвозлар сари	416

ОЧЕРКЛАР, ПОРТРЕТЛАР

Ул куртак билан бирга туғишган эди	425
Бир санъаткор комик, ижодчи актёр хотираси	428

Аброр Ҳидоятов	432
Ўзбек халқининг шонли қизи	436
Юсуфжон қизик	440
Мерос бўлишганда	444
Абдураҳим Ғайратий деган ўртоғим тўғрисида	446
Ҳамидни эслаб	449
Ҳоки Мусалло	457
Тахти Сафар	463
Шоирнинг умрбоқийлиги*	468

ИЛОВАЛАР

Бу аҳвол ишлаб чиқаришга зарба беради	477
«Гонорар»	480
Муқимийнинг янги уч шеъри*	485

ИЗОҲЛАР

Мақолалар	489
Очерклар, портретлар	497
Иловалар	498
Расмлар рўйхати	499

©* Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 й.

На узбекском языке

ГАФУР ГУЛЯМ

СОЧИНЕНИЯ В 10-ТИ ТОМАХ

Том 8

Литературно-критические статьи,
очерки, портреты

Редактор *М. Қўшмоқов*

Рассом *Э. Исҳоқов*

Расмлар редактори *Н. Холиқов*

Техн. редактор *В. Барсукова*

Корректор *Ш. Соатова*

Босмахонага берилди 1/IV—1976 й. Босишга рухсат этилди 24/VIII—1976 й. Формати 70×108^{1/2}. Босма л. 15,75. Шартли босма л. 22,05. Нашр л. 21,01+0,4 ёкл. Тиражи 20000. P.10564. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 193—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида № 1 қозоғга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Заказ № 346. Баҳоси 1 с. 14 т.

Ғулум, Ғафур.

Асарлар. 10 томлик. (Редколлегия: К. Яшин, Уйғун, Х. Еқубов ва бошқ.) 8-т. Т., Адабиёт ва санъат нашр., 1976.

Т. 8. Адабий-танқидий мақолалар, очерклар, портретлар. 504 б.

Ленин мукофоти лауреати, академик Ғафур Ғулумнинг ўн томлик «Асарлар»нинг саккизинчи томига унинг адабий-танқидий мақолалари, очерклари, адабий портретлари киритилди.

Ғулям, Ғафур. Сочинения. Т. 8. Литературно-критические статьи, очерки, портреты.

Уз2

Г $\frac{70202-161}{352(06)-76}$ 108—76